

Grażyna Stojak

PODZIEMIA

bazyliki
archikatedralnej
w Przemyślu

i ich rewitalizacja
w latach 2009–2015

Rzeszów 2017

**Podziemia
bazyliki archikatedralnej
w Przemyślu
i ich rewitalizacja
w latach 2009-2015**

Grażyna Stojak

**Podziemia
bazyliki archikatedralnej
w Przemyślu
i ich rewitalizacja
w latach 2009–2015**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego

Rzeszów 2017

Recenzenci

prof. zw. dr hab. inż. arch. Kazimierz Kuśnierz
prof. dr hab. Edward Kosakowski

Redakcja tekstu i korekta

Sylwia Stojak

Opracowanie graficzne i redakcja techniczna

Piotr Wiślocki

Zdjęcia

Grażyna i Janusz Stojakowie, Dariusz Delmanowicz,
Maciej Piórkowski, Andrzej Rozwałka

Zdjęcia na okładce

Dariusz Delmanowicz

Wszystkie zdjęcia, które nie mają podanego autora
ani źródła, są własnością Macieja Piórkowskiego
i pochodzą ze zbiorów PPUH „Orion”.

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

© Copyright by Oficyna Wydawnicza ZIMOWIT

Rzeszów 2017

ISBN 978-83-7996-455-0

ISBN 978-83-65627-17-9

1438

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO

35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26

e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>

Opracowanie wydawnicze, druk i oprawa

OFICYNA WYDAWNICZA ZIMOWIT

35-105 Rzeszów, ul. Boya-Żeleńskiego 27, e-mail: oficyna.zimowit@gmail.com

wydanie I, format A4, ark. wyd. 27,5, ark. druk. 36, zlec. red. 66/2017

Z wielką radością rekomenduję wszystkim *pleno titulo* Czytelnikom książkę, która wyszła spod pióra Pani dr Grażyny Stojak, pt. *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*. Jest to niezwykle i oryginalne dzieło. Oto bowiem wieloletni Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków zdaje nam relację z trudów odkrywania, dokumentowania, restaurowania i udostępniania podziemi przemyskiej katedry, chyba swego sztandarowego projektu i zadania. Droga od koncepcji do realizacji jest zawsze długa, a czasami nawet bywa za trudna. Dlatego nie wszyscy podejmujący się takich skomplikowanych zadań doprowadzają je do szczęśliwego i oczekiwanego rezultatu. W tym przypadku jednak tak nie było, a cały dobrze przemyślany program został wykonany perfekcyjnie. Jego złożony charakter i konieczna obecność specjalistów z wielu dziedzin podkreślają rangę całego przedsięwzięcia, trwającego przecież kilka lat. To wszystko znajdujemy na kolejnych stronach książki, mającej siłą rzeczy niezwykle interdyscyplinarny charakter. Jest to niewątpliwie największa zaleta opracowania, wzbudzająca podziw dla Autorki, sprawnie poruszającej się po materii zarezerwowanej dla archeologów, historyków sztuki, konserwatorów, historyków, architektów, muzealników. Trud wielostronnych badań, rewitalizacji i nadawania nowej funkcji kryptom zapocentował tę wyjątkową książką.

Nie można przyjąć jej bezrefleksyjnie. Przede wszystkim z uwagi na jej walor dokumentacyjny, z uwagi na zapis działań konserwatorskich. Nie mniej ważne są względy poznawcze pokazujące kolejne przeobrażenia podziemnych części przemyskiej katedry. Na koniec wreszcie należy podkreślić jej wielkie znaczenie edukacyjne. Z tych właśnie powodów nie mam wątpliwości, że praca dr Grażyny Stojak będzie czytana zarówno przez specjalistów wielu dyscyplin, jak i wszystkich zainteresowanych regionalistów.

Cieszę się, że książka ukazuje się w Wydawnictwie Uniwersytetu Rzeszowskiego. Nasza uczelnia, wpisując się w wielowiekową tradycję uniwersytetów europejskich, wypełnia misję zarówno badawczą, jak i kulturotwórczą. Trudno o lepszy przykład niż ta książka. Mam także osobistą satysfakcję jako archeolog i muzeolog. To właśnie prace archeologów dały początek badaniom przemyskiej katedry, a zatem po raz kolejny archeologia udowodniła, jak wiele może wnieść do zasobu wiedzy o dziedzictwie kulturowym. Nowa funkcja podziemi pokazuje bardzo udaną realizację ekspozycji muzealnej *in situ*.

Z życzeniami miłej lektury i towarzyszącej jej refleksji

prof. dr hab. Sylwester Czopek
Rektor
Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu według stanu wiedzy w literaturze i dokumentacji

Rozdział 1. Naukowe tło dyskusji – ingerencja nauki w historię	17
1.1. Przegląd literatury przedmiotu badań	17
1.2. Przegląd dokumentacji remontowo-budowlanych archikatedry w Przemyślu	27
1.3. Historia kościoła archikatedralnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu	39
1.3.1. Średniowieczne dzieje archikatedry przemyskiej na tle wcześniejszych katedr w Przemyślu – w świetle dotychczasowej literatury	39
1.3.2. Dzieje bazyliki archikatedralnej w Przemyślu w świetle dotychczasowej literatury	40
1.4. Opis architektury bazyliki archikatedralnej w Przemyślu	45

Zachowanie miejsc pamięci – transfer: martwe piwnice w żywe podziemia

Rozdział 2. Podziemia archikatedry przemyskiej jako wyzwanie konserwatorskie	55
2.1. Opis podziemi archikatedralnych i ich inwentaryzacja badawcza	55
2.1.1. Podziemia pod bazyliką archikatedralną i ich zarys	55
2.1.2. Podziemna część prezbiterialna	59
2.1.3. Podziemia pod nawą główną bazyliki archikatedralnej	61
2.1.4. Ciągi krypt pod nawami bocznymi: krypty południowe i północne	66
2.1.5. Krypty tzw. gotyckie	73
2.1.6. Podziemia pod zakrystiami – stara i nowa kotłownia	79
2.1.7. Podziemia pod kaplicą Najświętszego Sakramentu (d. św. Tomasza) – krypty rodu Drohojowskich	81
2.1.8. Podziemia kaplicy pw. Świętego Krzyża – krypta grobowa przemyskiego bp. A.A. Fredry	83
2.1.9. Kruchta archikatedry	88
2.2. Dziedzictwo kulturowe w podziemiach archikatedralnych i koncepcje jego ukazania	92
2.2.1. Z kart historii tworzenia rezerwatu archeologiczno-architektonicznego pod prezbiterium archikatedry w Przemyślu	92
2.2.2. Koncepcja podziemi pod archikatedrą z 2009 roku i jej realizacja	94
2.3. Zintegrowana koncepcja konserwatorska	101
2.3.1. Prace projektowe	101
2.3.2. Ekspertyzy i projekty konstrukcyjne	107
2.3.3. Nadzory i badania archeologiczne przeprowadzone w latach: 2010–2015	114
2.3.4. Nadzory konserwatorskie i badania architektoniczne	126
2.3.5. Działania zachowawcze w zakresie architektury	138
2.3.6. Wieloaspektowe prace konserwatorskie	139
2.4. Między muzealnictwem a funkcją sepulkralną podziemi – piękno kreowania ekspozycji w podziemiach bazyliki archikatedralnej	142
2.5. Panteon biskupów diecezji przemyskiej w drodze do rotundy	152
2.6. Zabytek najcenniejszy i problem waloryzacji – rzecz o reliktach rotundy	158

Nauka pokory – przebieg konserwacji, restauracji i zagospodarowania podziemi

Rozdział 3. Projektowanie użytkowania podziemi jako zadanie interdyscyplinarne	163
3.1. Metody badawcze stosowane podczas prac badawczych i w przedmiotowej publikacji – problem badawczy i hipotezy na temat architektury bazyliki archikatedralnej.....	163
3.1.1. Metody badawcze zastosowane w niniejszej pracy i przedmiotowej publikacji	163
3.1.2. Problem badawczy i hipotezy na temat architektury bazyliki archikatedralnej	165
3.2. Kalendarium konserwatorskich działań w podziemiach bazyliki archikatedralnej	168
3.2.1. Prace projektowe nad adaptacją i udostępnieniem podziemi w 2009 roku	168
3.2.2. Problemy konserwacji architektury i użytkowania podziemi. Harmonogram prac wykonanych w 2010 roku	170
3.2.3. Nauka pokory, czyli przebieg konserwacji, restauracji i prac budowlanych. Harmonogram prac realizowanych w 2011 roku	174
3.2.4. Nowe spojrzenie na znane problemy konserwatorskie – trudne wybory. Harmonogram prac realizowanych w 2012 roku.....	185
3.2.5. Koegzystencja starego z nowym – ślady przeszłości w nowej szacie. Harmonogram prac realizowanych w 2013 roku.....	200
3.2.6. Katedralne krypty rodowe – szerokie spektrum zagadnień i ich wzajemny spłot. Harmonogram prac realizowanych w 2014 roku	204
3.2.7. Nowe funkcje i nowe inspiracje – refleksja filozoficzna nad przemijaniem. Harmonogram prac realizowanych w 2015 roku.....	211
3.3. Adaptacja podziemi – prace projektowe nad udostępnieniem podziemi.....	213
3.4. Niestandardowe rozwiązania jako tło dla historycznej ekspozycji zabytków	214

Adaptacja podziemi – sztuka rozpoznania materii i naukowej dyskusji

Rozdział 4. Podjęcie nowych badań na przełomie XX i XXI wieku – naukowa dyskusja	217
4.1. Wartości historyczne, architektoniczne i funeralne – ich wzajemny spłot.....	217
4.2. Szerokie spektrum zagadnień historycznych i architektonicznych – naukowa dyskusja o podziemnej architekturze bazyliki archikatedralnej w Przemyślu.....	220
4.2.1. Wybrane wątki z dyskusji o architekturze podziemi w XX wieku	220
4.2.2. <i>Ecclesia Premisliensis, ecclesia maior</i>	228
4.2.3. <i>Ecclesia maior i ecclesia cathedrale</i>	232
4.2.4. <i>Aecclesie S. Nicolai in pede montis Castris Praemysliensis iacenti</i>	235

Konserwatorskie rozważania

Rozdział 5. Po zakończeniu pierwszego etapu rewitalizacji – nekropolia biskupów.....	245
5.1. Lekcja o przeszłości dla przyszłości, czyli ocalić od zapomnienia	245
5.2. Refleksja nad przemijaniem.....	252

Bibliografia 255

Kościół archikatedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela jest jednym z najciekawszych zabytków sakralnych na ziemiach południowo-wschodniej Polski. To wysokie wyróżnienie przypisuje się bazylice archikatedralnej ze względu na jej historię, która niejednokrotnie splatała się z losami kraju i bogatymi dziejami miasta Przemyśla.

Z okazji obchodów 500-lecia powstania przemyska katedra w 1960 roku otrzymała tytuł bazyliki mniejszej. Zaznaczyć trzeba, że tytuł ten jest przyznawany od połowy XVIII wieku jedynie wybitnym kościołom o istotnym znaczeniu dla kultu religijnego i wiary. Udowadnia to, że znaczenie katedry przemyskiej było znane od wielu wieków, doceniane zaś było i jest zarówno przez Kościół rzymskokatolicki w Polsce, jak i władze zwierzchnie w Rzymie. W związku z ustanowieniem w 1992 roku metropolii dla archidiecezji przemyskiej oraz diecezji rzeszowskiej i zamojsko-lubaczowskiej bazylika archikatedralna została sercem nie tylko archidiecezji przemyskiej, lecz także metropolii.

Katedra została założona na Podzamczu, gdzie we wczesnym średniowieczu istniała już osada z rotundą. Według dotychczasowej literatury przedmiotu powstała ona z fundacji Mikołaja Błazejowskiego, biskupa przemyskiego, po 1465 roku u stóp Wzgórza Zamkowego. Relikty rotundy św. Mikołaja znajdują się pod prezbiterium, poszczególne zaś elementy kamiennych murów tej romańskiej budowli są wbudowane w mury obecnej bazyliki. Będący na ukończeniu kościół gotycki, złożony z cztero-przęsłowego, halowego korpusu i trójprzęsłowego prezbiterium, został doszczętnie spalony podczas najazdu Wołochów w 1495 roku. Od początku następnego stulecia rozpoczęto odbudowę katedry, ponownie w stylu gotyckim, co nierzadko nazywane jest w literaturze tzw. neo-

gotykiem. Restaurację tę finansowała kapituła przemyska i kolejni biskupi przemyscy przez blisko pół wieku. Przyjmuje się, że prace zakończono w 1549 roku. Z tego okresu do dziś przetrwało sklepienie gwiaździste z wkomponowaną w nie polichromią wczesnorenansową. Renesansowym wkładem do architektury bazyliki było dobudowanie w 1587 roku kaplicy Drohojowskich, przylegającej od północnej strony do korpusu nawowego. W czasach bp. Krzysztofa J. Szembeka (1719–1724) została przekształcona w kaplicę Najświętszego Sakramentu, co niejako inaugurowało czas barokowych przemian w archikatedrze. Z inicjatywy bp. przemyskiego Aleksandra A. Fredry około 1725 roku rozpoczęto barokizację katedry gotyckiej. Finansując i działając z wielkim rozmachem, bp A.A. Fredro przekształcił korpus w pseudohalę i poprzedził go późnobarokową kruchtą, a także dobudował nową grobową kaplicę Fredrów od południowej strony katedry. Zmodernizował też dach, kryjąc go blachą miedzianą wraz z barokową sygnaturką. Gdy prace modernizacyjno-budowlane były już na ukończeniu, w 1733 roku doszło do katastrofy budowlanej i zawalenia sklepienia, które przebiwszy posadzkę i kolebkowe sklepienia krypt katedralnych, pogrzebało w podziemiach blisko 60 nagrobków i epitafiów, liczne kurdybany, ołtarze i obrazy, a także inne elementy barokowego wyposażenia świątyni. Pomijając zniszczenie świątyni z 1495 roku, gdy nawet filary popękały i straciły moc konstrukcyjną, była to najdotkliwsza strata na tamtą chwilę. Przez kolejne dziesięć lat po śmierci bp. A.A. Fredry w 1734 roku kontynuowano prace budowlane polegające na odbudowie katedry i dokończeniu rozpoczętego remontu w stylu barokowym. Prace te poprzedzono odbudową sklepień krzyżowo-kolebkowych krypt w podziemiach i wzmocnieniem ich poprzez dodanie dodatkowych gurtów i płaszcza na sklepie-

Fot. 1. Archikatedra przemyska w panoramie miasta

Fot. D. Delmanowicz

niu kolebkowym. Etap prac późnobarokowych zakończyła dekoracja malarska autorstwa Stanisława Stroińskiego.

Lata zaborów nie były dla katedry łaskawe – zapiski kościelne mówią o tym, że nie podejmowano żadnych prac, łącznie z tym, iż nie wymieniono nawet złotej szybki w oknie. Dotrawszy do końca XIX wieku, bazylika doczekała kolejnego remontu kapitalnego, łącznie z regotycyzacją wnętrza prezbiterium. Remont ten miał przywrócić świetność bazyliki, ale także krzewić patriotyzm w polskim narodzie. Prace budowlane były prowadzone przez Marcelę Pileckiego według projektów Tomasza Prylińskiego i Michała Zajączkowskiego, z udziałem Ferdynanda Majerskiego, będącego autorem dekoracji rzeźbiarskich. Po raz pierwszy zmierzono się z proble-

mem odwodnienia katedry, gdyż zawilgocenie murów było już wówczas bardzo dotkliwie. Spośród bardzo wielu przeprowadzonych prac do najważniejszych należy przywrócenie szkarp gotyckich i odtworzenie gotyckich okien z maswerkami na wzór tych z kościoła św. Katarzyny na Kazimierzu w Krakowie, odkucie tynków w prezbiterium i pozostawienie wewnętrznego lica ścian w kamieniu, uzupełnionym o nowe ciosy kamienne. Wykonano nowe witraże według projektów Jana Matejki i Tomasza Prylińskiego, montując je w nowe, neogotyckie okna. Blendy okienne w prezbiterium wypełniono malowidłami Tadeusza Popiela, artysty z Krakowa.

Z początkiem wieku zamontowano także nowoczesne ogrzewanie kościoła w postaci systemu nadmuchowego ogrzanego powietrza z podziemi do wnętrza katedry, co w rezultacie oprócz osuszania murów przyniosło także ich zasmolenie. Było to jednak nowator-

skie rozwiązanie jak na owe czasy, gdyż w świątyniach przemyskich nie było stosowane. Burzliwy okres dwóch wojen światowych przyniósł wiele strat w wyposażeniu i detalach architektonicznych, z których jedną z dotkliwszych była utrata zabytkowych, barokowych organów i w konsekwencji zastąpienie ich nowymi, zbudowanymi w 1926 roku przez firmę braci Biernackich. Kolejnym ciosem było zniszczenie wielobarwnych witraży w prezbiterium. Te witraże, które dziś zdobią świątynię, zostały wykonane w 1957 roku w znanym zakładzie braci Paczków w Krakowie. Projekty do nich wykonało dwóch artystów – w 1943 roku Józef Mehoffer i nieco później, w 1955 roku, Tadeusz Wojciechowski, nawiązujący swym stylem do witraży gotyckich.

Końcówka lat pięćdziesiątych XX wieku przyniosła modernizację systemu ogrzewania kościoła poprzez wprowadzenie metody rozprowadzania ogrzanego powietrza siecią kanałów grzewczych. Miało to zwiększyć efektywność i zapobiec zadymianiu bazyliki, zwłaszcza w jej części wschodniej. Z tego powodu bezpośrednio po nadaniu tytułu bazyliki mniejszej w 1960 roku przystąpiono do odczyszczenia wnętrza prezbiterium. Efektem tych prac renowacyjnych było odsłonięcie w latach 1962–1963 renesansowej polichromii, zatynkowanej podczas regotyceyzacji prezbiterium w 1901 roku. Polichromia ta,

Fot. 2. Archikatedra przemyska – widok na prezbiterium

Fot. D. Delmanowicz

Fot. 3. Archikatedra przemyska – wewnątrz

Fot. D. Delmanowicz

pochodząca prawdopodobnie z 1549 roku, jest wkomponowana w pola między profilowanymi żebrami gotyckiego sklepienia sieciowo-gwiazdowego. W latach 1967–1973 prof. Władysław Zalewski z Krakowa przeprowadził kompleksową konserwację malowideł ściennych. Było to wybitne osiągnięcie polskich historyków sztuki i konserwatorów z powojennych lat.

Nie mniej wybitne okazały się badania archeologów prowadzone pod prezbiterium, które ujawniły istnienie relikwów romańskiej rotundy św. Mikołaja. Badania te kontynuowano dopiero podczas kolejnego remontu kapitałnego w latach 1995–1999. Przyniósł on oprócz epokowych wyników badań archeologicznych także za-

montowanie baterii słonecznych na dachu nawy bocznej i nowego, niekonwencjonalnego systemu ogrzewania.

Od 2008 roku do dzisiaj trwają prace budowlano-konserwatorskie w podziemiach archikatedry, które mają na celu renowację krypt i udostępnienie założonej na nowo nekropolii biskupów przemyskich. Ponadto ideą przewodnią wszystkich prac w ostatnich latach było dokończenie badań archeologicznych wokół relikwów rotundy św. Mikołaja i udostępnienie ich dla turystyki pielgrzymkowej z całego świata.

Choć bazylika archikatedralna powstawała etapami, jest dzisiaj – wraz z wieżą archikatedralną – jednym z najpiękniejszych zabytków miasta, dominującym na tle panoramy. Romańska w podziemiach, gotycka w prezbiterium, barokowa w nawowym korpusie, neogotycka i neobarokowa w detalach – przypomina o wielowieko-

wych dziejach świątyni. Druga połowa XX wieku zapisała się bogato na łamach historii archikatedry jako czas jej odbudowy po dwóch wojnach światowych oraz restauracji jej otoczenia, a także nowych inwestycji w jej wnętrzu na miarę XXI wieku.

Mimo wysiłków archiwistów, badaczy dziejów, historyków sztuki, znawców architektury i archeologów do dziś jej mury i podziemia skrywają niewyjaśnione zagadki. Przez ostatnie 50 lat XX wieku interdyscyplinarne ekspedycje naukowe organizowane przez Marka Gosztyłę – Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu (PWKZ) w latach 1982–1991 i 1995–1999 – oraz odkrycia archeologiczne dokonane przez Antoniego Kunysza, Michała Proksę i Zbigniewa Pianowskiego czekały na kontynuację oraz podjęcie próby dotarcia do niezbadanych części budowli i odczytania najstarszych kart

historii archikatedry. Wyzwanie to zostało podjęte przez piszącą te słowa dr Grażynę Stojak, piastującą stanowisko PWKZ w latach 2008–2016.

Przedmiotem opracowania jest przedstawienie zasad i technologii przeprowadzonego procesu rewitalizacji w latach 2010–2015, ponadto opisanie działań konserwatorsko-remontowych podczas projektowanych prac budowlanych i określenie możliwości późniejszej adaptacji pomieszczeń podziemia i krypt bazyliki archikatedralnej w Przemyślu do celów muzealnych. Osobnym zagadnieniem jest udrożnienie pomieszczeń podziemi i stworzenie warunków do odsłonięcia elementów zabytkowej rotundy.

Fot. 4. Krypta główna podziemi bazyliki archikatedralnej – widok po założeniu płyty dennej i restauracji krypt tzw. gotyckich. Po lewej stronie trumny przygotowane do powtórnego pochówku szczątków zmarłych biskupów ordynariuszy i sufraganów. Na tle krypt tzw. gotyckich – krucyfiks

Fot. 5. Krypty południowe po rewitalizacji
– detal wtórnie wmurowany w ścianę

Celem tej publikacji, którą w całości poświęcono prezentacji procesu szeroko zakrojonej rewitalizacji podziemi bazyliki archikatedralnej w Przemyślu, jest pokazanie procesu przemiany martwych i nieużytkowanych piwnic przemyskiej archikatedry w żywe podziemia o muzealnym charakterze wewnątrz. Opisane krypty grobowe są największymi takimi obiektami w Polsce. Są także wyjątkowym zespołem architektonicznych krypt grobowych na Podkarpaciu. Opracowanie merytoryczne prac konserwatorskich i robót remontowych w zabytkowej architekturze podziemi opisane na tle dziejów bazyliki archikatedral-

nej będzie znakomitym rejestrem wydarzeń rewitalizacji przeprowadzonej w latach 2010–2015. Posłuży jako udokumentowanie wkładu do dziedzictwa kulturowego Podkarpacia – niniejsze opracowanie pt.: *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015* to przedstawienie pracy całego interdyscyplinarnego zespołu specjalistów, który działał pod moim kierownictwem przez sześć lat.

W publikacji zostanie scharakteryzowana wieloaspektowa rewitalizacja przeprowadzona w podziemiach bazyliki archikatedralnej. Badania archeologiczne, skomplikowane prace projektowe, specjalistyczne działania konserwatorskie i roboty remontowe przeprowadzone w ostatnich latach przyniosły niezwykle liczne i ciekawe rezultaty badawcze. Ze względu na skąpy zasób źródeł z okresu średniowiecza bezcenne są informacje pozyskiwane przez archeologów, historyków sztuki i historyków architektury w Polsce. Dla nauk humanistycznych są podstawą rekonstrukcji dziejów architektury bazyliki archikatedralnej na przestrzeni dziejów.

Niniejsza publikacja o charakterze dokumentacyjnym i naukowym ma na celu przybliżenie tych specjalistycznych zagadnień badaczom wielu dziedzin, szerokiego gronu mieszkańców Podkarpacia, a w szczególności uczestnikom turystyki pielgrzymkowej i przybywającym tu gościom z kraju i zagranicy. Umożliwi ona czytelnikowi prześledzenie procesu wieloaspektowej rewitalizacji podziemi bazyliki archikatedralnej w Przemyślu, której efekty zachwyciły zwiedzających i przysporzyły wielu pasjonatów podziemnej architektury.

Adresatami niniejszego opracowania są wszystkie grupy wiekowe uczestniczące w turystyce pielgrzymkowej. Mam również nadzieję, że publikacja zostanie wykorzystana jako wzór dla innych potencjalnych inwestorów zainteresowanych rewitalizacją podziemnej architektury. Jest to także interesujący materiał do lekcji o zrozumieniu i poszanowaniu przeszłości pod kątem jej edukacyjnego wykorzystywania do wychowania nowych pokoleń dla przyszłości. Publikacja będzie ponadto idealnym źródłem skondensowanej wiedzy dla każdego, kto jest zainteresowany historią architektury na tle panoramy historycznych miast.

Podziemia bazyliki archikatedralnej
w Przemyślu według stanu wiedzy
w literaturze i dokumentacji

1.1. Przegląd literatury przedmiotu badań

Zachowane źródła archiwalne to przede wszystkim akta kapituły przemyskiej, które posłużyły do stworzenia pierwszych publikacji odnoszących się do dziejów przemyskiej katedry. W 1902 roku ks. Władysław Sarna opracował na ich podstawie *Dzieje dyecezyi przemyskiej obrządku łacińskiego*, opisując obszernie m.in. budowę kościoła diecezjalnego¹. Akta kapituły posłużyły również ks. infułatowi Teofilowi Łękawskiemu do napisania pierwszej jego monografii². Jest to publikacja ukazująca historię obiektu od momentu powstania najstarszych fragmentów budowli aż do czasów ostatniej restauracji. Monumentalnym dziełem poświęconym dziejom przemyskiej kapituły katedralnej jest książka autorstwa ks. Jakuba Federkiewicza, oddana społeczeństwu do rąk w 1908 roku, pt. *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego*. Reprint tej publikacji, o precyzującym temat podtytule *Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, ukazał się w 2013 roku staraniem kapituły metropolitalnej w Przemyślu³. Poprzedzony jest on słowem wstępnym ks. dr. Tadeusza Śliwy, w którym autor wymienia szereg najważniejszych publikacji z ostatnich pięćdziesięciu lat XX wieku, uzupełniających dzieło ks. J. Federkiewicza⁴.

Swoim zainteresowaniem otaczała katedrę także społeczność przemyska. Świadczą o tym artykuły w lo-

kalnej prasie. W 1901 roku omówiona została *Restauracja katedry łacińskiej w Przemyślu*⁵ na łamach „Echa Przemyskiego”, a rok później w tym samym periodyku – *Prezbiterium katedry przemyskiej, ołtarz w nowej szacie*⁶. Szereg informacji prasowych przyniosły obchody rocznicowe 500-lecia bitwy pod Grunwaldem. Jako jedna z pierwszych ukazała się notatka w „Nowościach Ilustrowanych”⁷ w 1909 i 1910 roku⁸. Podobne informacje ukazały się w „Biesiadzie Literackiej”⁹, gazecie „Nasz Kraj”¹⁰ i lokalnych pismach: „Głos Przemyski”¹¹ oraz „Echo Przemyskie”¹²; wszystkie noty prasowe ukazały się w 1910 roku, czyli w roku obchodów jubileuszu.

Kapitalny remont katedry doceniał także Mieczysław Orłowicz w *Przewodniku po ziemiach dawnej Polski, Litwy i Rusi* i wymieniał Przemyśl jako czwarte co do wielkości miasto Galicji, w którym zwiedzić można oprócz pierwszorzędnej twierdzy m.in.: „Katedrę rzymsko-katolicką świeżo odnowioną, z wielu pomnikami sztuki i historii”¹³.

Szczególnie interesujące rezultaty przyniosły nowe, szeroko zakrojone prace badawcze rozpoczęte w latach

¹ W. Sarna, *Dzieje dyecezyi przemyskiej obrządku łacińskiego*, t. 1 i 2, Przemyśl 1902, s. 51.

² T. Łękawski, *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Przemyśl 1906.

³ J. Federkiewicz, *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemyśl 2013.

⁴ T. Śliwa, *Wstęp*, [w:] J. Federkiewicz, *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego...*, dz. cyt., s. 10.

⁵ *Restauracja katedry łacińskiej w Przemyślu*, „Echo Przemyskie”, 1901, nr 17.

⁶ *Prezbiterium katedry przemyskiej, ołtarz w nowej szacie*, „Echo Przemyskie” 1902, nr 3–4.

⁷ [Tablica Grunwaldzka], „Nowości Ilustrowane” 1909, nr 27.

⁸ *Pamiętka Grunwaldu w Przemyślu*, „Nowości Ilustrowane” 1910, nr 44.

⁹ [Tablica Grunwaldzka], „Biesiada Literacka” 1910, nr 49.

¹⁰ [Tablica Grunwaldzka], „Nasz Kraj” 1910, nr 124.

¹¹ *Tablica Jagiełły i Jadwigi w Przemyślu*, „Głos Przemyski” 1910, nr 71.

¹² *Przemyśl – Jagielle*, „Echo Przemyskie” 1910, nr 87.

¹³ M. Orłowicz, *Przewodnik po ziemiach dawnej Polski, Litwy i Rusi*, 1914, s. 86.

Fot. 6. Widok prezbiterium katedry rzymskokatolickiej od strony południowo-wschodniej z ulicy Katedralnej

Fot. Grażyna i Janusz Stojakowie, 1991 rok

pięćdziesiątych XX wieku. Z jednej strony związane były z obchodami 500-lecia katedry przemyskiej, z drugiej zaś – z uruchomieniem finansowania rozległych badań i wykopalisk archeologicznych w ramach ogólnopolskiego programu „1000-lecia Polski”. W obu zakresach tematycznych, tj. dotyczących historii katedry oraz badań archeologicznych, wypowiedział się ks. Julian Ataman. W 1960 roku na łamach „Kroniki Diecezji Przemyskiej” opublikował artykuł *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*¹⁴, który może nie jest zbyt obszerny, ale zgromadzone w nim informacje i fakty historyczne zasługują na uznanie. W następnym roku przedmiotem kolejnego artykułu, który również został opublikowany na łamach „Kroniki Diecezji Przemyskiej”, było *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*¹⁵. Powiązał on wezwanie św. Mikołaja z odkrytą przez archeologów rotundą¹⁶.

Odkrycie rotundy w podziemiach katedry związane było z archeologicznymi pracami badawczymi dr. A. Kunysza, który od kilku lat prowadził wykopaliska na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu. Pracując pod naukowym kierownictwem prof. dr. Rudolfa Jamki, w 1961 roku natrafił na ściany rotundy i wraz z doc. dr. inż. Józefem T. Frazikiem – późniejszym profesorem Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej – opisał odkrycie w sprawozdaniach¹⁷. Dziennik z wykopalisk oraz fotografie znajdują się w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej. Jedno ze zdjęć wykonanych w 1961 roku i prezentujących prace przy odkryciu murów rotundy po zewnętrznej stronie prezbiterium katedry zostało opublikowane w książce

¹⁴ J. Ataman, *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1960, z. 3–4, s. 234–249.

¹⁵ J. Ataman, *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1961, z. 9–10, s. 138–142.

¹⁶ Tamże, s. 138–142.

¹⁷ A. Kunysz, J.T. Frazik, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*, [w:] *Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961*, Rzeszów 1961, s. 6–12.

autorstwa A. Kunysza *W służbie kultury i regionu. Rzecz o Muzeum w Przemyślu*¹⁸. Uporządkowane i opracowane materiały na temat odkrycia rotundy opublikował A. Kunysz w sprawozdaniu *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*¹⁹. Opierając się na naukowej publikacji badaczy Z. Pianowskiego i M. Proksy, należy przytoczyć informację o tym, że pierwszym, który fachowo opisał technikę i metodę budowania rotundy, a także dokonał analizy źródeł, był J.T. Frazik²⁰. Prace naukowe oraz badawcze opublikował w dwóch wydawnictwach, które ukazały się w 1962 roku. Pierwsze z nich to artykuł *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*²¹, który ukazał się w „Biuletynie Historii Sztuki”, drugi zaś to artykuł *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*²², który ukazał się w „Czasopiśmie Technicznym”. Ten burzliwy czas odkryć archeologicznych, wykopalisk i badań trafnie podsumował mgr Andrzej Koperski, pisząc, że zintensyfikowanie prac oraz ich cykliczność spowodowały utworzenie w 1963 roku Działu Archeologicznego w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej. Dało to możliwość prowadzenia badań ratowniczych oraz wykopaliskowych na stanowiskach archeologicznych w Przemyślu oraz w powiecie z różnych epok i kultur, w tym też badań nad relikdami architektury nowożytniej²³. Powstawała wówczas literatura syntetyczna, badania publikowano, wygłaszano prelekcje na naukowych sesjach organizowanych przez muzeum, materiał badawczy gromadzony był zaś na miejscu, w Dziale Archeologicznym.

¹⁸ A. Kunysz, *W służbie kultury i regionu. Rzecz o Muzeum w Przemyślu*, Przemyśl 1989, s. il. 56.

¹⁹ A. Kunysz, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1963, t. 3.

²⁰ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008, s. 64.

²¹ J.T. Frazik, *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1962, t. 24, nr 2.

²² J.T. Frazik, *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*, „Czasopismo Techniczne” 1962, t. 67, nr 9.

²³ A. Koperski, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla i powiatu przemyskiego w latach 1964–1970*, „Rocznik Przemyski” 1970, t. 13–14, s. 417–418.

Zapoczątkowano w ten sposób nowy okres prac archeologicznych o dużej intensywności²⁴. Zorganizowano m.in. sesję naukową w dniach 13–14 października 1965 roku we współpracy Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu pod hasłem *Przemysł i ziemia przemyska w zaraniu dziejów*. J.T. Frazik wygłosił wówczas wykład *Problemy architektury romańskiej Przemysła*, A. Kunysz przedstawił zaś referat *Przemyski zespół osadniczy w świetle badań archeologicznych*²⁵.

Wszystkie te prace posłużyły do opracowania przez zespół redakcyjny monografii *Tysiąc lat Przemysła* wydanej w Rzeszowie w 1976 roku. Rozdział zatytułowany *Zarys dziejów sztuki Przemysła* opracował J.T. Frazik. Zawarł w nim wcześniejsze tezy ze swoich prac oraz analizy na temat rotundy i architektury katedry²⁶. Cenne i wielokrotnie później powtarzane są przekroje, rzuty katedry i rotundy, a także rzut i rysunki sklepień. Pierwszy raz zwrócono uwagę na dwa bardzo ważne elementy kompozycyjne wnętrza, mianowicie na obrys murów magistralnych korpusu i sklepienie prezbiterium. J.T. Frazik zauważył, że rzut poziomy korpusu rysuje się jako trapez o bocznych ścianach rozszerzających się od zachodu ku wschodowi. Przepuszczał, że było to świadome wprowadzenie korekty perspektywicznej, aby przybliżyć optycznie tęczę, na której umieszczony był krucyfik, a także wizualnie zmniejszyć odległość do ołtarza głównego²⁷. Teza ta w literaturze pozostała jednak odosobniona i wydaje się dyskusyjna.

Lata osiemdziesiąte XX wieku przyniosły ważne publikacje, które są przedstawieniem stanowisk poszczególnych badaczy w zakresie datowania oraz dyskusji na temat kulturowej przynależności rotundy. Oprócz polskich naukowców, wśród których wiodący stał się pogląd A. Kunysza i J.T. Frazika, określający budowlę jako przynależną do końca epoki romańskiej (od około połowy XII do trzeciej ćwierci XIII wieku), została odnotowana koncepcja badaczy ukraińskich, przedstawiających hipotezę

Fot. 7. Widok wieży katedralnej od strony północnej, przed remontem z lat 2009–2010

Fot. Grażyna i Janusz Stojakowie, 1991 rok

o budowie rotundy jako ruskiej cerkwi katedralnej w XI wieku. Takie stanowisko badaczy ukraińskich zostało zaprezentowane w zbiorczym opracowaniu słownikowym Andrzeja Saładiaka²⁸. Hipotezy polskich badaczy zostały odnotowane w ogólnych opracowaniach dotyczących sztuki romańskiej na ziemiach polskich. Ponownie przedstawił je A. Kunysz w 1981 roku w ważnej publikacji *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*²⁹, a także przytaczali je m.in.: Zygmunt Świechowski, Maria Pietruśńska, Jerzy Z. Łoziński, Michał Parczewski³⁰. Odmienny i wyróżniający się pogląd prezentuje rozprawa o Borysa I. Bałyka³¹, lokująca funkcję katedralną w latach 1377–1412 w rotundzie św. Mikołaja, której relikty spoczywają obecnie pod prezbiterium archikatedry przemyskiej. Rozprawa ta jest mało znana polskim badaczom. Hipotezy w niej zawarte rozpowszechnił oraz poparł August S. Fenczak na przełomie XX i XXI wieku. Przekonania te są też odnotowane w nowej serii „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce”, poświęconej zabytkom sakralnym Przemysła³². Jest to bardzo cenna publikacja, syntetycznie omawiająca dzieje sztuki sakralnej w Przemysłu, o czym będzie mowa poniżej, według chronologii.

Do istotnych publikacji należą także te przedstawiające rekonstrukcje faz rozwoju przestrzennego zespo-

²⁴ A. Kunysz, *W służbie...*, dz. cyt., s. 190–197.

²⁵ Tamże, s. 202–203.

²⁶ J.T. Frazik, *Zarys dziejów sztuki Przemysła*, [w:] *Tysiąc lat Przemysła*, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976, s. 418, 420.

²⁷ Tamże, s. 421.

²⁸ A. Saładiak, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993.

²⁹ A. Kunysz, *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemysł 1981.

³⁰ Przytaczam za: Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemysła...*, dz. cyt., s. 65.

³¹ B.I. Bałyk, *Do historii najdawniejszych cerkiew u Peremysli (X–XII st.)*, „Bohosławija”, t. 47, s. 73–94. Przytaczam za: Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemysła...*, dz. cyt., s. 65; także za: A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemysłu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemysłu” 2003, r. 1, z. 1, s. 10.

³² P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemysł*, cz. 1, *Zespoły klasztorne*, „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa”, t. 10, cz. 1, Warszawa 2004, s. XV.

**Fot. 8. Widok kaplicy bp. A.A. Fredry
od strony Wzgórza Zamkowego**

Fot. Grażyna i Janusz Stojakowie, 1991 rok

łu miejskiego Przemyśla. Na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych zostały one opracowane w 1986 roku przez historyków urbanistyki, Janusza Macha³³ oraz Andrzeja Piątkę. Są one zamieszczone w pracy *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce* w tomie pierwszym zatytułowanym *Miasta historyczne*. Jest to graficzny obraz zmian urbanistycznych, które zaszły w Starym Mieście, przedstawiony na pięciu planszach, począwszy od zespołu osadniczego w pierwszej połowie XI wieku, a skończywszy na zespole miejskim w drugiej połowie XVIII wieku. Na każdej z plansz widać, że miejsce, gdzie zbudowano rotundę, a następnie na niej katedrę, było łącznikiem pomiędzy życiem skupionym w grodzie na Wzgórzu Zamkowym a zespołem osadniczym u jego podnóża. Trzeba podkreślić, że na każdym etapie urbanistycznego kształtowania miasta teren ten był ogrodzony – w średniowieczu wałami ziemno-drewnianymi, a w okresie nowożytnym murami miejskimi. Uzasadnia to w pewien sposób wybór posadowienia katedry, która miała wówczas lokalizację w obrębie murów miejskich, w pobliżu baszty szewskiej, i choć z punktu widzenia prestiżu katedra nie górowała już nad miastem i była ulokowana poza drewniano-ziemnymi obwałowaniami warownymi zamku, to jednak znajdowała się wewnątrz murów obronnych rozrastającego się miasta.

W 1992 roku ukazała się publikacja wydana przez Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, będąca pokłosiem badań nad barokową fazą katedry Jakuba Sity³⁴. Z zawartych informacji wynika, że wśród licznych inicjatyw budowlano-artystycznych bp. A.A. Fredry prowadzonych w latach 1724–1734 do najważniejszych należała przebudowa katedry przemyskiej, z budową kaplicy gro-

bowej Fredrów wraz z kryptą w podziemiach³⁵. Publikacja poświęcona jest urządzaniu kaplicy bp. A.A. Fredry oraz analizie formalno-artystycznej jej barokowego wyposażenia, z wyłączeniem nekropolii grobowej. Nie zawiera omówienia architektury krypty grobowej Fredrów ani pochówków, które zastaliśmy w podziemiach pod kryptą w 2010 roku. Badania te były prowadzone przez dr hab. Annę Drażkowską, prof. UMK w Toruniu.

Spory zasób informacji w zakresie działalności rodu Fredrów w ziemi przemyskiej przyniosły coroczne sesje naukowe organizowane przez Kolegium Nauczycielskie im. Aleksandra Fredry w Przemyślu. Co najmniej dwa artykuły zawarte w publikowanych materiałach sesyjnych zasługują na wyszczególnienie z uwagi na kompleksowe omówienie zagadnień. Obydwa artykuły są autorstwa ks. Zbigniewa Bielamowicza; jeden porządkuje informacje o działalności Fredrów na terenie ziemi przemyskiej³⁶, drugi zaś omawia mecenat artystyczny bp. A.A. Fredry na tym obszarze³⁷.

Połowa lat dziewięćdziesiątych XX wieku przyniosła kontynuację badań archeologicznych pod prezbiterium archikatedry przemyskiej prowadzonych przez Z. Pianowskiego i M. Proksę oraz kolejną dyskusję na temat datowania oraz proveniencji rotundy. Wśród badaczy pojawiły się nowe hipotezy, które przesunęły jej powstanie w głąb zamierzchłej epoki romańskiej. Z naukowego punktu widzenia cenne i warte przytoczenia jest stanowisko Teresy Rodzińskiej-Choraży sformułowane w 1996 roku, „która opowiedziała się za możliwością datowania rotundy na początek XII wieku lub przełom XI i XII wieku, bowiem w tym czasie wzniesiono na Wawelu rotundę prostą z dużych ciosów piaskowca”³⁸. Drugą hipotezą, o której należy wspomnieć z uwagi na najwcze-

³⁵ Tamże, s. 3.

³⁶ Z. Bielamowicz, *Fredrowie ziemi przemyskiej*, [w:] *Z życia i twórczości Aleksandra Fredry. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniach 5–13 czerwca 1993*, red. Z. Bielamowicz, G. Stojak, Przemyśl 1994, s. 11–22.

³⁷ Z. Bielamowicz, *Mecenas artystyczny biskupa przemyskiego Aleksandra Fredry w ziemi przemyskiej*, [w:] *Z życia i twórczości Aleksandra Fredry. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniach 9–10 czerwca 1996*, red. J. Musiał, G. Stojak, Przemyśl 1997, s. 149–180.

³⁸ T. Rodzińska-Choraży, *Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań*, [w:] *Początki sąsiedztwa...*, dz. cyt., s. 146. Przytaczam za: Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 66.

³³ J. Mach, A. Piątek, *Przemyśl*, [w:] W. Kalinowski (red. t. 1), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. 1, *Miasta historyczne*, red. naczelny W. Zin, Warszawa 1986, s. 384–387.

³⁴ J. Sito, *Barokizacja wystroju katedry przemyskiej za rządów biskupa Aleksandra Antoniego Fredry*, Przemyśl 1992.

śniejsze datowanie dotychczas ogłoszone drukiem, było powiązanie powstania rotundy z panowaniem Bolesława Śmiałego³⁹. Ta odważna koncepcja autorstwa M. Gosztyły oraz M. Proksy przesunęłyby czas powstania rotundy na początek XI wieku.

Jednak datowanie to nie zostało przychylnie przyjęte przez pozostałych badaczy, czemu dał wyraz historyk A.S. Fenczak w artykule recenzyjnym *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja w Przemyślu*, opublikowanym w „Roczniku Przemyskim” w 1997 roku⁴⁰. Jest on istotny także z powodu sformułowanej w nim – jak sam autor stwierdza w kilka lat później w innej swojej publikacji – „chyba po raz pierwszy w literaturze przedmiotu hipotezy o możliwości istnienia we wnętrzu rotundy galerii emporowej”⁴¹. Spór o datowanie rotundy św. Mikołaja został odnotowany w późniejszym opracowaniu poświęconym badaniom archeologiczno-architektonicznym przemyskich relikwów architektury wczesnośredniowiecznej⁴² autorstwa dwóch archeologów prowadzących wykopaliska przy rotundzie: Z. Pianowskiego i M. Proksy, pt.: *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*⁴³. Stanowi ono zebranie całej dotychczasowej literatury na temat rotundy pod archikatedrą i jej omówienie. Publikację tę poprzedziły wcześniejsze rozprawy tematyczne, z których najważniejsze jest opracowanie Z. Pianowskiego i M. Proksy *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*⁴⁴. Zostało ono wydane przez Archiwum Państwowe w Przemyślu w 1998 roku. Wzbogaciło najnowszą wersję katalogu zabytków romańskich opracowanego przez Z. Świechowskiego u progu XXI wieku⁴⁵. Tym sa-

³⁹ M. Gosztyła, M. Proksa, *Kościół św. Mikołaja w Przemyślu na tle rotund prostych w Polsce*, Przemyśl 1997.

⁴⁰ A.S. Fenczak, *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3, s.121–138, s. 124.

⁴¹ A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*”..., dz. cyt., s. 9.

⁴² Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 66.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*, Przemyśl 1998.

⁴⁵ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 204–206.

Fot. 9. Uliczka pomiędzy wieżą katedralną a prezbiterium katedry z widokiem na fasadę i wieżę kościoła oo. Jezuitów w Przemyślu. Na pierwszym planie po prawej stronie mury skarbcza i prezbiterium

Fot. Grażyna i Janusz Stojakowie, 1991 rok

mym zapoczątkowało zbiorowe opracowania podsumowujące dotychczasowe prace i ich efekty.

Przez ponad pół wieku został zgromadzony bardzo duży zasób literatury przedmiotu i materiałów prasowych, a także publikacji z badań do dziejów archikatedry na podstawie wykopalisk archeologicznych, analiz architektonicznych i urbanistycznych, które historyk A.S. Fenczak opracował w zbiorczej pozycji pt. *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy. Materiały do bibliografii*, wydanej w Przemyślu w 2002 roku⁴⁶. Jest to pierwsza bibliografia tematyczna dotycząca archikatedry przemyskiej. Tym zbiorczym zestawieniem dotychczasowych publikacji otworzono kolejny okres badań, wchodząc zarazem w nowy, XXI wiek. W następnym roku ten sam autor opracował także artykuł „*Ecclesia Premisliensis maior*”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemyślu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku. Opracowanie to zawiera podstawową literaturę oraz sumarycznie przedstawia dotychczasowe hipotezy i dokonania w zakresie badań naukowych, archeologicznych i dyskusji historycznych. Stanowi ono tło do omówienia funkcji *ecclesia maior* i zestawienia wszystkich wskazówek dotyczących architektury i wyposażenia wewnętrznego budowli, zawartych w przekazach historycznych z XIV i XV wieku⁴⁷. Z badań o. B.I. Bałyka i A.S. Fenczaka wypływa przekonanie, że funkcję katedralną pełniła pierwotnie rotunda św. Mikołaja. Jest to hipoteza rewolucyjna ze względu na obecnie prowadzone prace i badania, rewelacyjna zaś pod kątem nowego spojrzenia na znane fakty i nowe światło rzucone na historię obiektu.

Istotną publikacją ze względu na faktograficzne i historyczne zebranie wszystkich znanych informacji na

⁴⁶ A.S. Fenczak, *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy. Materiały do bibliografii*, Przemyśl 2002, s. 75–82.

⁴⁷ A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*”..., dz. cyt., s. 9–18.

temat obecnej archikatedry jest tom 10 części 1 nowej serii „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce”, poświęcony zespołom sakralnym w Przemyślu, opracowany przez Jakuba Sitę i Piotra Krasnego i opublikowany w 2004 roku w Warszawie⁴⁸. Jest to kompendium wiedzy w zakresie dotychczasowych badań nad architekturą i wyposażeniem archikatedry. Poprzedzone jest zarysem rozwoju przestrzennego Przemyśla, w którym omówione są najdawniejsze dzieje biskupstwa przemyskiego z wyszczególnieniem najstarszych budowli sakralnych powiązanych z przemyską archikatedrą: rotundy św. Mikołaja, kościoła św. Piotra, prawosławnego soboru katedralnego na Wzgórzu Zamkowym; odnotowano także czas budowy łacińskiej katedry murowanej jako rozpoczętej po 1465 roku z fundacji bp. M. Błażejowskiego⁴⁹.

W tym samym roku ukazał się także artykuł dr. Stanisława Stępnia publikujący plan Schmidta, pochodzący prawdopodobnie z 1800 roku i przechowywany w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie⁵⁰. Jest to bardzo ważne, aczkolwiek mało znane źródło do poznania zmian urbanizacyjnych Przemyśla na przełomie XVIII i XIX wieku. Istotnym odnotowanym w tym artykule faktem jest wyburzenie w 1781 roku murów miejskich, poza dwoma niewielkimi odcinkami związanymi z zespołem kościelno-klasztornym oo. Karmelitów Bosych i klasztoru oo. Bonifratrów. Pozostawienie obu tych fragmentów obwarowań miejskich nie odgrywało żadnej roli dla zmian topograficznych, które zaszły wokół katedry łacińskiej i hydrografii tego terenu. Bardzo ważnym faktem było naniesienie na mapę cieków wodnych na terenie Podzamcza i na Wzgórzu Trzech Krzyży⁵¹. Miało to związek ze swobodnym, bez przegród w postaci murów miejskich i barier takich jak brama, przepływem wód gruntowych i wpływem cieków podskórnych przez plac Katedralny oraz gromadzeniem się wody w piwnicach, a także kryptach katedralnych. Od tamtej pory zaczął się problem ze stałym, okresowo wzrastającym zawilgoceniem murów archikatedry, który trwał ponad 230 lat!

⁴⁸ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt.

⁴⁹ Tamże, s. XV.

⁵⁰ S. Stępień, *Nieznanany plan miasta Przemyśla z 1800 roku*, „Studia Przemyskie” 2004, t. 2, s. 146.

⁵¹ Tamże, s. 147.

Kolejną ważną informacją wynikającą z planu Schmidta jest analiza obrysu murów obwodowych katedry. Na planie wyrysowane są cztery półkoliste kaplice, z których trzy wzniesiono w okresie rządów bp. Wacława H. Sierakowskiego⁵². Dwie z nich, położone najbliżej elewacji zachodniej, rozebrano i uległy one zapomnieniu, poza zapiskami w monografii o katedrze przemyskiej autorstwa ks. T. Łękawskiego⁵³.

W 2010 roku ukazała się zbiorowa publikacja *Przemyśl wczesnośredniowieczny* pod redakcją naukową Ewy Sosnowskiej, w której omówione zostały dotychczasowe opracowania archeologiczne i historyczne, a także dokonania w tym zakresie. Do najważniejszych należą artykuł A.S. Fenczaka *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych*⁵⁴ oraz podsumowanie badań archeologicznych autorstwa Z. Pianowskiego i M. Proksy *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*⁵⁵.

Ponadto najnowsze prace wykonane w podziemiach pod archikatedrą w latach 2007–2010 wyszczególniono w *Podkarpackim biuletynie informacyjnym* wydanym w Przemyślu w 2011 przez podkarpacki Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Odnotowany został w nim fakt podjęcia kompleksowych prac przy rotundzie św. Mikołaja poprzez zlecenie dokumentacji projektowo-konserwatorskiej w celu konstrukcyjnego wzmocnienia i udroźnienia piwnic katedralnych, a także udostępnienia podziemi dla zwiedzających. W rezultacie miało to umożliwić bezpieczne i bezkolizyjne dotarcie do najstarszej części budowli, znajdującej się pod prezbiterium i zawierającej relikty budownictwa romańskiego⁵⁶. Było to bardzo ważne z wielu powodów naukowych i badawczych, w ko-

⁵² Tamże, s. 151.

⁵³ T. Łękawski, *Katedra przemyska...*, dz. cyt., s. 38.

⁵⁴ A.S. Fenczak, *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, s. 39–92.

⁵⁵ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, [w:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, dz. cyt., s. 331–348.

⁵⁶ *Podkarpacki biuletyn konserwatorski*, red. M. Schild, I. Zajac pod kierunkiem G. Stojak, t. 3, cz. 1 i 2, Przemyśl 2011, cz. 1 s. 43, cz. 2 s. 113.

lejszych latach planowano zaś odsłanianie kolejnych fragmentów murów rotundy.

W 2011 roku została przygotowana przez Beatę Jagiełę rozprawa doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. Lechosława Lameńskiego poświęcona regotytyzacji katedry łacińskiej przez T. Prylińskiego⁵⁷. Dysertacja ta nie była dotychczas drukowana i pozostaje w wydruku komputerowym w zasobach Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Instytucie Historii Sztuki. Dla prac prowadzonych w podziemiach katedry interesujący okazał się fragment poświęcony walce T. Prylińskiego z żywiołem wody. Autorka opisuje sposób zabezpieczenia murów katedry, położenia bruku z odpowiednim nachyleniem i założenia rowu z drenażem odwadniającym, który miał przebiegać w odległości ok. 2 m od murów magistralnych budowli, jak wynika z opisu i analizy starych fotografii. Autorka powołuje się na opis w tekście ks. W. Sarny, który warto przytoczyć: „Architekt Tomasz Pryliński wykonał następujące roboty restauracyjne wokół katedry: zniwelował grunt otaczający kościół i przeprowadził drewny drenaż w celu odprowadzenia wody, która ściekając z dachu i spływając od góry zamkowej, wnikała w mury i gromadziła się w piwnicach kościelnych. W celu zachowania murów dolnych od wilgoci i zniszczenia otoczył kościół naokoło ciosowym cokołem, 60 cm wysokim, który oprócz pożytku, przyczynił się do estetycznego wyglądu kościoła”⁵⁸. W dalszej części dzieła ks. W. Sarny znajduje się opis pozostałych prac budowlanych, które były wykonane na pierwszym etapie regotytyzacji zapoczątkowanej w ostatniej ćwierci XIX wieku. Odwołując się do źródłowego charakteru publikacji ks. W. Sarny, a także faktu wykonania prac tam wyszczególnionych, których efekty istnieją do dzisiaj, nie można wątpić o wykonaniu drenażu i systemu rowów odwadniających wokół katedry. Niemniej zaznaczyć trzeba, że obecne prace wykopaliskowo-badawcze nie wykazały istnienia wcześniejszego drenażu. Zarówno badania archeologiczne, jak i prowadzone wcześniej wykopy i roboty budowlane w celu za-

żenia izolacji pionowej od strony północno-zachodniej, w odległości do ok. 1,5 m od murów katedry, nie ujawniły takich elementów, jak: rury drenażowe, kształtki ceramiczne, wybetonowana podeszwa rowu odwadniającego, które są wymieniane przez J. Muczkowskiego w zalecanym systemie odwodnienia zawilgoconego kościoła⁵⁹. Potwierdzają to sprawozdania z prac i nadzorów archeologicznych prowadzonych przez Andrzeja Koperskiego, Ewę Kędzierską i Sabinę Stempniak. Być może należy to przypisać zniszczeniom wojennym ulicy biegnącej wokół katedry oraz licznym remontom przez całe pół wieku później aż do początku XXI wieku, a także faktowi, że ewentualne prace przy drenażu odwadniającym, kładzionym w końcu XIX wieku, prowadzone były w stosunkowo dużym oddaleniu od murów obwodowych kościoła. Musiałoby to być mniej więcej ok. 2 m od opisanego powyżej cokołu z piaskowca, który faktycznie istnieje do dziś, gdyż pod samymi murami obwodowymi katedry znalezione zostały m.in. pochówki z metryką około dwustuletnią, grunt miał zaś charakter stałego, nienaruszonego od wielu lat.

1.2. Przegląd dokumentacji remontowo-budowlanych archikatedry w Przemyślu

Zjawisko nadmiernej wilgotności gruntu wokół katedry, podtapianie fundamentów, zalewanie wodą podziemi i jej agresja na ściany wraz z podciąganiem kapilarnym wody były głównymi problemami powiązаныmi ze zjawiskiem korozji ścian i spękań tynków w okresie powojennym. W ślad za tymi trudnościami pojawiły się obawy o stabilność budowli i trwałość konstrukcji, która była już dwukrotnie uszkodzona i następnie odbudowywana: w latach 1495–1497 i 1724–1744.

Pierwszym krokiem do osuszenia zawilgoconych ścian oraz podniesienia jakości użytkowania katedry przez księży było rozpoczęcie prac przy budowie instalacji ogrzewania klimatyzacyjnego. Prace te zostały rozpoczęte z początkiem 1956 roku i zostały przerwane pismem z 23.02.1956 roku. Zarzucano, że były one prowadzone

⁵⁷ B. Jagieła, *Tomasz Pryliński oraz regotytyzacja katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu według jego koncepcji*, t. 1, Lublin 2011, s. 152–159, praca powstała pod opieką naukową prof. dr. hab. L. Lameńskiego, wydruk komputerowy rozprawy doktorskiej w KUL [niepublikowany].

⁵⁸ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., cz. 2, Przemyśl 1910, s. 540.

⁵⁹ Cyt. za: B. Jagieła, *Regotytyzacja...*, dz. cyt., s. 152; J. Muczkowski, *Ochrona zabytków*, Warszawa 1914, s. 35.

jedynie w uzgodnieniu z Wydziałem Architektury i Budownictwa Miejskiej Rady Narodowej w Przemyślu, ale bez dokumentacji technicznej zatwierdzonej przez konserwatora zabytków. Pomimo powyższego zakazu, a także osobistej interwencji konserwatora zabytków 29.04.1956 roku roboty przy centralnym ogrzewaniu katedry kontynuowano. W związku z tym 24.05.1956 roku wojewódzki konserwator zabytków działający w ramach Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie skierował sprawę do prokuratora powiatowego w Przemyślu przeciwko działaniom ks. Stanisława Dudzińskiego, seniora kolegium wikariuszy przy katedrze przemyskiej, jako osoby odpowiedzialnej za prowadzenie wymienionych prac. Istniejąca w tej sprawie obfita korespondencja urzędowa ujawnia spór, którego ostateczna batalia otarła się o najwyższe urzędy w Warszawie. Ze swej strony kuria biskupia obrządku łacińskiego w Przemyślu skierowała odwołanie do Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie (MKiS), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie zawiadomiło zaś ww. ministerstwo o wywózce dużej ilości warstwy kulturowej z dna piwnicy, kwestionowało budowę przez kurię schodów betonowych oraz kanałów do rozprowadzenia ciepłego powietrza, w związku z czym służby konserwatorskie oddały sprawę do decyzji ministerstwa. Ostatecznie projekt *Zainstalowania ogrzewania ciepłym powietrzem w kościele katedralnym w Przemyślu*⁶⁰ autorstwa inż. Jana Hureczki został zatwierdzony przez Jerzego Tura, ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków, z dniem 4.09.1956 roku. Projekt ten zachował się bez części opisowej, a być może nigdy jej nie posiadał. Zakładał on budowę kotłowni, systemu kanałów na ciepłe powietrze i krat w posadzce. Pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku kotłownia taka powstała, ściśle według omawianego projektu, i funkcjonowała do jej przebudowy w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Przegląd powojennych dokumentacji o interdyscyplinarnym charakterze remontowo-konserwatorskim, które znajdują się obecnie w archiwum zakładowym Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemy-

⁶⁰ J. Hureczko, *Zainstalowanie ogrzewania ciepłym powietrzem w kościele katedralnym w Przemyślu*, Rzeszów 1956, projekt w zasobach archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, nr 2845.

ślu (WUOZ w Przemyślu), rozpoczyna *Opinia o stanie technicznym kościoła katedralnego w Przemyślu* z 1966 roku⁶¹. Opracował ją dr inż. Zygmunt Konarzewski z Warszawy, który jako wybitny specjalista był wielokrotnie zapraszany przez J. Tura do wykonania opinii w zakresie problemów konstrukcyjnych zabytkowych obiektów w dawnym województwie rzeszowskim. Analiza techniczna ekspertyzy konstrukcyjnej kościoła archikatedralnego pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu została oparta na przeprowadzonych na miejscu oraz w laboratoriach badaniach wytrzymałościowo-technicznych popartych odpowiednimi obliczeniami statycznymi. Dla omawianych zagadnień jest to bardzo istotna dokumentacja, choć wykonana została według standardów obowiązujących w latach sześćdziesiątych XX wieku i nie składa się z opasłych tomów zasobnych w tekst i wyliczenia. Dokumentacja ta złożona jest z dwóch części w postaci tekstu opinii opracowanego na 37 stronach maszynopisu oraz licznych wykresów graficznych zebranych w osobną teczkę stanowiącą załącznik do opinii. Z tytułu wagi zagadnienia trzeba omówić je szerzej, także dlatego, że do omawianej opinii nawiązują kolejne opracowania powstałe prawie 20 lat później⁶².

Powyższe badania wykonano z podziałem na zagadnienia wykonawcze oraz konstrukcyjno-wytrzymałościowe, z powodu rozmaitego opracowania końcowych wniosków oraz wskazania prac koniecznych do wykonania. W przypadku rozwiązań konstrukcyjnych zalecane do realizacji roboty budowlane są zwykle długotrwałe i kosztowne; z uwagi na ich wpływ na statykę całego budynku nie ma możliwości rezygnacji z ich wykonania, które z reguły rozłożone jest na poszczególne etapy prowadzone przez lata. Zalecenia wykonawcze mają zwykle charakter ratowniczy i są realizowane doraźnie, jako konieczna interwencja budowlana. Osobnym zagadnieniem do przebadania było określenie warunków gruntowych po-

⁶¹ Z. Konarzewski, *Opinia o stanie technicznym kościoła katedralnego w Przemyślu*, Warszawa 1966, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 2835.

⁶² S. Matyaszewski, W. Rodzik, A. Polański, *Badania i analiza technicznego stanu fundamentów i ich posadowienia oraz warunków wodnych i zawilgocenia podziemia kościoła katedralnego w Przemyślu*, Lublin 1982, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5510, nr 5041 (kopia), s. 1.

przez wykonanie odkrywek i ich analizę, a także rozważenie ich w kontekście problemów z zawilgoceniem ścian i nawierzchni w podziemiach katedry.

Dla celów statyki budowli oraz określenia stanu technicznego fundamentów i murów nośnych kościoła katedralnego konieczne było zbadanie warunków gruntowych. W tym celu wykonano analizę 11 otworów do głębokości 7,00 m od poziomu terenu. Ponadto, aby ustalić stan gruntu jako bezpośredniego podłoża posadowienia budowli, wykonano cztery odkrywki fundamentowe oraz laboratoryjne badania gruntu⁶³. Powstałe w wyniku tych badań i analiz przekroje geotechniczne były wykorzystywane przez późniejszych badaczy, inżynierów i konstruktorów. Niemniej interesujące są ustalenia, które nie utraciły wartości do dziś, stawiane zaś hipotezy pomimo upływu czasu są nadal aktualne. Przytaczam zatem istotne fragmenty tej dokumentacji sprzed pół wieku.

Z. Konarzewski stwierdził, że „w całej bryle budynku dają się zaobserwować rysy biegnące od poziomu gzymsu aż do poziomu posadzki nawy, które można identyfikować jako wpływ posadowienia. Rysy te niewątpliwie świadczą o pewnych ruchach budynku, a ich powstanie można wytłumaczyć powstaniem sił rozciągających w murach. (...) Obserwowany jednakże układ rys murów i sklepień wskazuje na swoiste przełamywanie się budynku spowodowane pewnymi ruchami podłoża, związanymi z niewielkimi różnicami właściwości sprężystych gruntu. Według przeprowadzonych badań grunt budowlany pod fundamentami kościoła wykazuje identyczną budowę swej struktury. Różnice własności wytrzymałościowych gruntu są związane wyłącznie ze zmianami struktury wodnej. (...) Każda zatem zmiana ilości wody powoduje niewielkie zmiany nośności gruntu, a ponieważ w zasadzie jest on już bardzo skompromowany mogą istnieć jedynie drobne ruchy filtracyjne powodujące zmiany ściśliwości. Z rozważań tych wynika, że w rozpatrywanym podłożu można spodziewać się bardzo niewielkich zmian wytrzymałościowych typu oscylującego”⁶⁴. Po przebadaniu fundamentów, murów nośnych i sklepień, a także analizie gruntu budowlanego, cieków

i stosunków wodnych Z. Konarzewski wyciągnął wnioski dotyczące zagadnień konstrukcyjno-wytrzymałościowych, z których wynika, że „pomimo drobnych usterek natury konstrukcyjnej budynek katedry zachowuje wymaganą stateczność ogólną, a także naprężenie w poszczególnych jego elementach składowych są albo niższe od dopuszczalnych albo też leżą w granicach bezpiecznych”⁶⁵. Druga grupa zaleceń dotyczyła robót budowlanych o charakterze doraźnym i prac porządkowych, związanych z dalszym administrowaniem budynku, a także wcześniej prowadzonymi pracami naukowymi. Autor opracowania wskazał na konieczność uporządkowania stanu piwnic przez wyrównanie podłoża i wykonanie posadzki – jak napisał – chociażby z ubitej gliny. Wskazał również na konieczność wykonania otworów do prowadzenia obustronnej wentylacji – przepływ powietrza uznał za konieczny do osuszania zawilgoconych ścian i mokrego podłoża piwnic. Prace budowlane polegające na oczyszczeniu rys i pęknięć oraz na zalaniu ich zaprawą cementowo-wapienną zostały wymienione wśród prac związanych z renowacją kościoła katedralnego i uznane za konieczne do wykonania. Za prace niezbędne Z. Konarzewski uznał także podsypanie do poziomu fundamentów katedry wykopu wykonanego pod prezbiterium, który pozostawiony został po przeprowadzeniu prac archeologicznych. Jak stwierdził autor opinii, nastąpiło podkopanie ławy fundamentowej, co spowodowało jej częściowe odsłonięcie na dość dużej przestrzeni⁶⁶.

Autor opracowania nie ograniczył się jedynie do omówienia zagadnień konstrukcyjnych. Z przeprowadzonych analiz m.in. stosunków wodnych w otoczeniu katedry oraz pod jej murami wysunął również interesującą hipotezę naukowo-historyczną.

„Na podstawie przeprowadzonych badań autor opracowania wysuwa hipotezę, że katedra została postawiona na starosłowiańskim miejscu kultowym otoczonym wałem ziemnym. W czasie budowy katedry przecięto ten wał od strony południowo-zachodniej, przy czym wał ten tworzył jednak w dalszym ciągu pewnego rodzaju przegrodę dla wody gruntowej przesączającej się ze

⁶³ Tamże, s. 3.

⁶⁴ Tamże, s. 32–35.

⁶⁵ Tamże, s. 37.

⁶⁶ Tamże.

wzgórz otaczających od południa i zachodu płaszczyznę, na której postawiono katedrę. Także pewien wpływ na warunki gruntowo-wodne miała wykona w XIV wieku inkastelacja kościoła”⁶⁷.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku nie rozpoczęto prac wskazanych w zaleceniach końcowych opinii Z. Konarzewskiego. Nie zostały podjęte roboty budowlane przy założeniu posadzki w podziemiach katedry, nie rozpoczęto likwidacji spękań ścian kościoła ani weryfikacji interesującej hipotezy o miejscu posadowienia kościoła i starosłowińskim miejscu kultu.

W tym miejscu należy się wyjaśnienie tak długiej przerwy pomiędzy dokumentacjami. W materiałach archiwalnych w zasobach WUOZ i MNZP zostało znalezione *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy budynku byłej szkoły katedralnej w Przemyślu w roku 1968* autorstwa A. Kunysza, który w 1968 roku był kierownikiem prac na terenie placu Katedralnego. Wyniki tych badań są interesujące, gdyż w trzech wykopach, nr II, III, i IV, bezpośrednio przy fundamentach szkoły katedralnej, ale od strony placu Katedralnego, stwierdzono poziom wody zaskórnej, która – zdaniem autora – stwarzała poważne zagrożenie dla zawilgocenia ścian. Występowanie tych cieków wodnych było istotne dla likwidacji stwierdzonego okresowego zalewania wodą podziemi archikatedry. Wykonane badania miały zresztą posłużyć do odwodnienia i osuszenia fundamentów szkoły katedralnej⁶⁸.

Drugim istotnym dokumentem znalezionym z wyniku przeglądu zasobów archiwalnych WUOZ i MNZP był *Program ochrony zabytków Przemyśla na lata 1973–1990*, opracowany i opublikowany drukiem w Przemyślu w 1972 roku, aczkolwiek przeznaczony do użytku wewnętrznego⁶⁹. W dokumencie tym szczegółowo opracowano wieloletnią prognozę finansową w wyżej wymienionym okresie na kompleksowe prace konserwatorskie: projekty i dokumentacje, badania architektoniczne,

archeologiczne i historyczne, a także na roboty budowlano-konserwatorskie zabytków Przemyśla i ziemi przemyskiej na łączną kwotę 611 mln zł. Szczegółowy ogląd dokumentu pokazuje, że w żadnym przypadku nie były brane pod uwagę do konserwacji lub zabezpieczenia zabytki archikatedry, w tym też relikty romańskiej rotundy, które zostały odkryte przez A. Kunysza i J.T. Frazika w 1961 roku.

Pomimo to początek lat osiemdziesiątych XX wieku przyniósł nowe badania autorstwa zespołu inżynierów z Lublina: doc. dr. inż. Stanisława Matyaszewskiego, mgr. inż. Wiesława Rodzika, inż. Andrzeja Polańskiego. Rezultatem przeprowadzonych ekspertyz, badań i obserwacji przez rok z niewielkimi przerwami, tj. od września 1981 roku do października 1981 roku, a następnie od maja 1982 roku do września 1982 roku, było opracowanie *Badania i analiza technicznego stanu fundamentów i ich posadowienia oraz warunków wodnych i zawilgocenia podziemia kościoła katedralnego w Przemyślu*⁷⁰, wykonane w październiku 1982 roku. Podstawą opracowania były analizy i obserwacje w czterech szybkach badawczych, polegające na badaniu stanu technicznego zawilgocenia murów podziemia katedry i jej fundamentów, badaniu gruntu posadowienia budowli, badaniu chemicznym wody gruntowej, badaniu geodezyjnym poziomu posadowienia murów fundamentowych i występowania wód gruntowych. Zapoznano się także z wcześniejszymi o blisko 20 lat badaniami Z. Konarzewskiego, w tym z wynikami badań geotechnicznych, i w konsekwencji oparto się na badaniach gruntu wykonanych przez niego w 1966 roku⁷¹. Celem opracowania było określenie stanu technicznego murów podziemia, określenie właściwości geotechnicznych gruntu w poziomie posadowienia fundamentów kościoła katedralnego, a także podanie przyczyn występowania wody gruntowej w rejonie podziemia, która od początku XX wieku była dużym problemem zarówno dla użytkowników katedry, jak i bezpieczeństwa samego obiektu. W konsekwencji tych analiz opracowano metodę likwidacji istniejącej wody gruntowej⁷² i występu-

⁶⁷ Tamże, s. 12.

⁶⁸ A. Kunysz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy budynku byłej szkoły katedralnej w Przemyślu w 1968 roku*, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu (materiały z badań i dokumentacja rysunkowa w archiwum Działu Archeologicznego MNZP), maszynopis.

⁶⁹ *Program ochrony zabytków Przemyśla na lata 1973–1990*, Przemyśl 1972, broszura drukowana, do użytku wewnętrznego.

⁷⁰ S. Matyaszewski, W. Rodzik, A. Polański, *Badania i analiza...*, dz. cyt.

⁷¹ Tamże, s. 3.

⁷² Tamże, s. 14–15.

jących zawilgoceń murów podziemia oraz wnioski i zalecenia doraźne⁷³.

Przeprowadzona analiza techniczna uszkodzonych tynków i zaprawy wapiennej w murze, a także cegły i kamienia w partiach podziemi katedry wykazała jednoznacznie, że powodem tych zniszczeń jest ruch wody w poszczególnych elementach obiektu, od przyziemia partii sklepionych piwnic i dalej wznwyż. Przemieszczanie się wilgoci w ścianach spowodowane jest podciąganiem włoskowatym i jego intensyfikacją przy zmianach temperatur. Podnoszenie się wody w ścianach katedry – przy jednoczesnym braku izolacji przeciwwilgociowych – było wysokie i mogło powodować migrację wody w murze oraz tynku do 3,0 m ponad poziom terenu⁷⁴. Ponadto ustalono, że zniszczenie elementów architektonicznych budowli było następstwem zasolenia i występowania związków chemicznych w gruncie oraz murze, a także braku dostatecznej wentylacji i ogrzewania w pomieszczeniach podziemia.

W związku z powyższym głównym zaleceniem ekspertyzy było odcięcie wód gruntowych poprzez wykonanie izolacji przeciwwodnej, pogłębienie podziemi wraz ze zwiększeniem wentylacji i wprowadzeniem do nich ciepłego powietrza, które w konsekwencji miało zmniejszyć absorpcję wody przez mury. W działaniach tych upatrywano zmniejszenia korozji ścian i tynków, do których opracowano szereg zabiegów o charakterze renowatorskim, m.in.: skucie tynków do 1,00 m wysokości, oczyszczenie mechaniczne spoin do głębokości 2 cm muru, usunięcie soli z powierzchni tynku i zmywanie 2-procentowym roztworem wodnym kwasu bornego oraz ewentualne kilkakrotne powtarzanie, uzupełnienie tynku poprzez nałożenie nowych warstw⁷⁵.

Jednak podstawowym problemem była konieczność odcięcia budowli od wód gruntowych. Miało to zapobiegać cyklicznemu podtapianiu fundamentów budowli, zalewaniu wodą piwnic i partii przyziemia katedry, a także zawilgoceniu ścian. Wysznuło przypuszczenie, że „w przypadku odcięcia obiektu od napływowych wód można będzie pogłębić dość płytkie podziemie od strony wejścia

do katedry i zapewnić ogrzewanie i wentylację tych podziemi”⁷⁶. Na podstawie przeprowadzonych badań i analizy geotechnicznej wykluczono zastosowanie klasycznych metod w postaci obniżenia wód poprzez depresję i zastosowanie pionowego drenażu gruntu. Obie metody mogłyby wywołać zjawisko nierównomiernego osiadania obiektu i jego elementów.

Powszechnie znana metoda w postaci utworzenia „ekranu iłowego lub z ciężkich glin wokół budowli od strony stoku w ten sposób, żeby łączył się z warstwą glin występujących w gruncie, może zapewnić odcięcie wód spławnych i usunąć zjawisko podtapiania budowli. Przed ekranem iłowym od strony stoku można zastosować poziome drenowanie ze spadkiem do sieci. To zabezpieczenie przez zastosowanie ekranu iłowego wiąże się z koniecznością pogłębienia fundamentów do poziomu gruntu stałego”⁷⁷.

Metoda ta jest zresztą stosowana z powodzeniem i dziś, jako ekologiczna i skuteczna, a także naturalnie dostosowująca się do istniejącego gruntu, choć coraz częściej wypiera ją izolacja pionowa z nakładanej warstwy folii kubełkowej.

Z uwagi na duże uplastycznienie gruntu poprzez przesączanie go wodami gruntowymi i opadowymi wszystkie roboty budowlane w postaci: podbijania fundamentów, zakładania izolacji i ekranu przeciwwodnego oraz układaniu drenażu, zalecano prowadzić pod ścisłym nadzorem specjalistycznym w zakresie konstrukcji i konserwacji architektury. We wnioskach końcowych autorzy opracowania wskazywali na konieczność zastosowania dobrego odprowadzenia wód opadowych z dachu i otaczającego terenu, uszczelnienie przyległych do budowli powierzchni w postaci nawierzchni asfaltowych i betonowych, wykonanie ekranów iłowych lub z tłustej gliny od powierzchni terenu do warstwy nieprzepuszczalnej glin ciężkich od strony napływu wód. Sugerowano pogłębienie niektórych fundamentów do gruntu stałego, tam gdzie są one posadowione w obrębie rowu wypełnionego namułami gliniastymi bądź namułami torfiasto-gliniastymi⁷⁸.

⁷³ Tamże, s. 16–17.

⁷⁴ Tamże, s. 11–12.

⁷⁵ Tamże, s. 13.

⁷⁶ Tamże, s. 14.

⁷⁷ Tamże, s. 14–15.

⁷⁸ Tamże, s. 16.

Autorzy publikacji zastrzegli sobie prawa autorskie do całości opracowanej koncepcji i widzieli konieczność prowadzenia prac pod nadzorem autorskim z ewentualnym poszerzeniem ich o prace budowlane i analizy uzupełniające. Z żalem trzeba przyznać, że to cenne opracowanie nie zostało jednak wdrożone. Nie wykonano ekranu ilowego lub z tłustej gliny dla odcięcia wód gruntowych ani nie pogłębiono podziemi i nie podbito fundamentów, nie założono także izolacji przeciwwodnej. Nie uporządkowano fundamentów ani nie założono posadzki w podziemiach, o co wnioskował zdecydowanie jeszcze w 1966 roku Z. Konarzewski. A szkoda, bo wszystkie te prace pozostały na następne ćwierć wieku jako pilne i niezbędne do wykonania, tworząc tym samym listę potrzeb dla tej zasłużonej budowli na XXI wiek.

Warto w tym miejscu przytoczyć jeszcze jeden fragment omawianej ekspertyzy powstałej pod kierunkiem doc. dr. inż. S. Matyaszewskiego. „Odciecie fundamentów budowli i podziemia od wód gruntowych, w części budowli gdzie te wody występują, środkami technicznie i ekonomicznie uzasadnionymi, może przedłużyć okres żywotności i trwałości obiektu, zmniejszy nakłady na remonty bieżące i kapitalne, oraz podniesie higienę pomieszczeń, zwłaszcza podziemia, które może być pogłębione i użytkowane”⁷⁹.

W ten sposób precyzyjnie został nakreślony kierunek prac, tym bardziej że ekspertyza zawierała załącznik w postaci kosztorysu i przedmiaru robót, wśród których wymieniono m.in.: wykopy tunelowe pod ścianami, podbicie fundamentów cegłą klinkierową, wykonanie pionowej izolacji murów lepikiem asfaltowym, wykonanie szczelnej opaski betonowej.

Remont katedry był jednak rozważany, gdyż pod koniec 1988 roku zamówiono opinię pod nazwą *Uwagi dotyczące robót przy remoncie katedry w Przemyślu wg stanu na koniec 1988 roku*⁸⁰. Sporządził ją w styczniu 1989 roku mgr inż. Leszek Zająć, analizując przekazane opinie i materiały i ustosunkowując się do nich na podstawie własnego doświadczenia zawodowego. Jest to me-

rytorycznie bardzo cenny dokument, w którym na trzech stronach spisano uwagi wykazujące zasadność i celowość podjęcia prac remontowo-konserwatorskich, a także uwagi natury technicznej i organizacyjnej. Pomimo upływu ćwierć wieku od momentu powstania tego dokumentu trzeba przyznać, że nie utracił on aktualności w wielu zasadniczych aspektach sprawy. Nadal priorytetem w działaniach remontowo-konserwatorskich jest osuszenie zawilgoconych ścian oraz likwidacja przyczyn i skutków tego destrukcyjnego procesu. Głównym powodem tego stanu rzeczy jest brak unormowania stosunków gruntowo-wodnych w obrębie murów kościoła i jego bezpośredniego otoczenia. Aktualny stan budowli autor ocenił jako wymagający pilnych remontów, ale nie katastrofalny ani też mogący doprowadzić do awarii konstrukcyjnej w najbliższym czasie. Za możliwe do osiągnięcia uznano wykorzystanie podziemi katedry do celów sepulkralno-muzealnych, po przeprowadzeniu tam kapitalnego remontu z pogłębieniem piwnic i po ich przygotowaniu do nowych funkcji. Przeznaczenie podziemi katedralnych o sklepionych piwnicach byłoby dwojakie: „jako miejsce spoczynku (pochówku) osób zasłużonych dla Kościoła z możliwością udostępniania dla zwiedzających lub jako miejsce muzealne z wyeksponowaniem przedmiotów (zabytków) dotyczących historii Katedry i Diecezji z wydzieloną częścią przeznaczoną na krypty grobowe”⁸¹. Na przytoczenie zasługuje jeszcze jeden fragment opracowania L. Zająć, który odnosi się do turystyki kulturowej; wnioskuje on „o odsłonięcie i udostępnienie dla zwiedzających odkrytych w latach 60-tych reliktyw budowli absydowej z XII–XIII w. – jako pomnika kultury materialnej i świadectwa obecności, i działalności Kościoła na tych ziemiach w czasach tworzenia się Państwowości Polskiej”⁸². Autor opinii zaznaczył, że wszystkie sugerowane roboty budowlane, prace renowacyjne i prace modernizacyjne w obiekcie wymagały bardzo dużych nakładów finansowych i rzeczowych, które należałoby oszacować i podzielić na etapy. Źródła finansowania deklarowanych prac i zamierzonych działań konserwatorskich, a także projektowych upatrywał w wystąpieniach do wojewódzkiego konserwatora zabyt-

⁷⁹ Tamże, s. 9.

⁸⁰ L. Zająć, *Uwagi dotyczące robót przy remoncie katedry w Przemyślu wg stanu na koniec 1988 roku*, Przemyśl 1989, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, w aktach sprawy, bez numeru.

⁸¹ Tamże, s. 1.

⁸² Tamże.

ków i Urzędu Miasta w Przemyślu. Od służb konserwatorskich oczekiwał sfinansowania prac dokumentacyjnych i projektowych, prace związane zaś z remontami otoczenia katedry i okolicznych dróg składał na barki Urzędu Miasta w Przemyślu.

Interesujące są także uwagi natury technicznej. Po zapoznaniu się z wyżej omówionymi opiniami i badaniami negatywnie zaopiniował propozycję odcinkowego podbijania fundamentów metodami murarskimi jako technikę wzmacniającą fundamentowanie i porządkującą podziemia. Opiniujący uznał je za metody zbyt czasochłonne i niemożliwe do prawidłowego wykonania z uwagi na m.in. grubość fundamentów, a także zaburzenie równowagi budowli na poziomie jej posadowienia. Zaproponował zastosowanie techniki pali wciskanych „Mega” w celu ustabilizowania podłoża i posadowienia katedry, a także likwidacji nierównomiernego osiadania fundamentów. Metoda ta zapewniała – według opiniującego – stałą i pełną kontrolę stanu konstrukcyjnego budowli, dlatego widział jej wyższość nad podbijaniem fundamentów, z zaznaczeniem że wcześniej musi zostać określona funkcja, jaką będą pełnić podziemia katedry. U opiniującego zaniepokojenie wzbudzało także utworzenie proponowanego ekranu wodoszczelnego ilowo-cementowego lub z tłustej gliny, z uwagi na brak unormowania odpływu cieków wodnych kierowanych obok katedry. Bez szczegółowego zaprojektowania ujęcia tych wód i ich odprowadzenia można mieć obawy o nadmierne nawodnienie terenu i zakłócenie stateczności sąsiadujących z katedrą budowli, także zabytkowych, np. pałacu biskupiego, kurii. W związku z tym poddał pod dyskusję utworzenie ekranu odcinającego wody gruntowe napierające na podziemne partie katedry w oddaleniu około 3–5 m od zabytkowych budowli z jednoczesnym utworzeniem kanału odpływowego, który nie dopuściłby do zachwiania stosunków wodnych w bezpośrednim sąsiedztwie katedry.

Za pozytywne L. Zając uznał otoczenie katedry szczelnymi nawierzchniami betonowymi i asfaltowymi, ze względu na odizolowanie ścian podziemi i fundamentów katedry od bezpośredniego wpływu wód opadowych.

Do szczególnie ważnych stwierdzeń należy ustosunkowanie się L. Zająca do popularnej teorii o licznych artefaktach wypełniających partie przyziemia piwnic ka-

tedralnych. Na podstawie obserwacji i analizy stwierdził, że „zagłębienie fundamentów rzędu 30–50 cm poniżej poziomu »posadzki« podziemi wyklucza sugerowane załeganie w podziemiach gruzów z awarii sklepienia mającego miejsce w XVIII wieku”⁸³. A jednak nikt nie brał pod uwagę tego głosu rozsądku i ta powszechna prawda pokutowała w wielu środowiskach jeszcze ćwierć wieku!

Mimo stanowiska L. Zająca, a także wcześniejszych opinii badaczy: dr. inż. Z. Konarzewskiego z 1966 roku oraz zespołu kierowanego przez doc. dr. inż. S. Matyaszewskiego w 1982 roku, zgodnych co do likwidacji napływu wód gruntowych do podziemi katedry, nie wykonano izolacji poziomej i pionowej, drenażu i odprowadzenia wód gruntowych, wzmocnienia fundamentowania i jego uporządkowania, a także nie określono funkcji podziemi pod nawami katedry... Woda w otoczeniu katedry i w jej podziemiach nadal była problemem. Problemem też były finanse, których w ówczesnych latach brakowało na wszystko, zapewne nie dysponował nimi w odpowiedniej wysokości ani inwestor, ani urząd konserwatorski.

Była to niespokojna końcówka lat osiemdziesiątych XX wieku, z jednej strony inflacja, a z drugiej – ekonomiczny kryzys, nadszedł też zapowiadany powszechnie czas wielkich przemian i niebawem nastąpiły zmiany w funkcjonowaniu organów administracji państwowej. Pełniący od 1982 roku funkcję wojewódzkiego konserwatora zabytków M. Gosztyła, który zainteresowany był problemami katedry, odszedł z zajmowanego stanowiska w 1991 roku. Funkcję tę objął Paweł Koziol i pełnił ją do 1995 roku. Wyzaczył on nowe kierunki i priorytety, odległe od problemów podziemi katedry przemyskiej. Do czerwca 1995 roku nie powstały żadne nowe dokumentacje, ekspertyzy czy analizy w zakresie osuszenia ścian podziemi i przeciwdziałania ponownemu zawilgoceniu. Zmiana nastąpiła w połowie 1995 roku, gdy na zajmowane wcześniej stanowisko powrócił M. Gosztyła, dla którego pierwszeństwo miały sprawy katedry, traktowane szeroko i interdyscyplinarnie.

Już w październiku 1995 roku zostały wykonane nowe ekspertyzy: *Badania geologiczno-archeologiczne*

⁸³ Tamże, s. 3.

archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu⁸⁴ mgr. Adama Ciocha, a także *Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu. Badania, analiza geologiczna*⁸⁵ autorstwa M. Proksy. Powstała także ocena inżynierska i konsultacja dotychczas posiadanych opracowań technicznych. Wykonał ją prof. dr inż. Janusz Wiśniewski z Kielc i przesłał w formie listu do Parafii Archikatedralnej w Przemyślu pw. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia NMP na ręce ks. Stanisława Cebuli, jej ówczesnego proboszcza. Dotychczasowe opracowania uznane zostały za mało wartościowe z powodu upływu lat, a przede wszystkim braku szczegółowych wyliczeń, opisów i dokumentacji technicznych, te zaś, które były załączone do opracowań, oceniono jako niewystarczające. Co więcej, koncepcję podmurowania fundamentów zaproponowaną przez zespół pod kierownictwem S. Matyaszewskiego oceniono jako szkodliwą i nieuzasadnioną, rozdział zaś temu poświęcony w badaniach został uznany za absurdalny⁸⁶. Wskutek tej konsultacji zlecono nowe opracowania techniczne.

Według badań przeprowadzonych przez A. Ciocha w rejonie katedry nie występowały zjawiska geodynamiczne, takie jak osuwiska czy wypieranie gruntów spod fundamentów kościoła, które mogłyby doprowadzić do nierównomiernego osiadania fundamentów lub realnie zagrozić stabilności katedry. Również ciekły wodne zostały uznane za sączące się stosunkowo słabo przez warstwy glin w kierunku Sanu, najpewniej stałymi przepływami poniżej fundamentów. Poziom wody pojawiał się na głębokości 3,3 m pod powierzchnią terenu. Geolog zaznaczył, że lustro wody może się podnosić, dlatego wnioskuje o założenie drenażu opaskowego od strony ul. Zamkowej. Analizując fundamenty w odkrywkach, uznał,

że są one wykonane z piaskowca i wapienia o dużych rozmiarach, które połączono zaprawą wapienno-piaskową, obecnie zwietrzałą na głębokości 10–15 cm w głąb ławy fundamentowej. Zatem widział konieczność wymiany zaprawy z uwagi na osłabianie spoiwości bloków kamienia i wytrzymałości ław fundamentowych. W wyniku przeprowadzonych badań na poziomie około 1,5 m zostały również ujawnione ławy istniejących przy katedrze kaplic, obecnie już nieistniejących. W dokumentacji brak jest ustalenia przebiegu tychże ław⁸⁷.

Kolejny rok przyniósł publikacje *Przemyśl – katedra. Opracowanie systemowych rozwiązań odnowienia i renowacji obiektu* autorstwa Jerzego Michny⁸⁸ oraz *Inwentaryzacja warstw podposadzkowych w bazylice archikatedralnej w Przemyślu*⁸⁹ wykonana przez mgr. inż. Janusza Stojaka. Na podstawie oględzin obiektu oraz wywiadu miejscowego i informacji uzyskanych od księdza dziekana J. Michna stwierdził, że „rysy konstrukcyjne, które występują w murze (...), pochodzą od zamurowanych przejść do nieistniejących już naw obiektu po stronach północnej i południowej od kierunku ściany zachodniej i nie powiększają się. Należy wysunąć wniosek, że wystąpiła już sedymentacja gruntu i rysy te pozostały o niezmienionej szerokości, niemniej jednak konieczne jest zabezpieczenie ich w sposób elastyczny”⁹⁰. Przeprowadzono ocenę stanu technicznego obiektu i terenu wokół, po czym opracowany został program renowacji murów i tynków katedry z zastosowaniem materiałów systemowych firmy ISPO.

W tym okresie, po 1995 roku, rozpoczęto prace nad szeroko zakrojonym projektem inwestycyjnym pod nazwą *Modernizacja systemu grzewczego bazyliki katedralnej w Przemyślu związanej z ochroną zabytku kl. „O” i ochroną powietrza Starówki polegającej na zamianie systemu nadmuchowego na ogrzewanie podłogowe i zamianie kotłowni wbudowanej węglowej na*

⁸⁴ A. Cioch, *Badania geologiczno-archeologiczne archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu*, Przemyśl 1995, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 4641/1, nr 4641/2.

⁸⁵ M. Proksa, *Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu. Badania, analiza geologiczna*, Przemyśl 1995, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 4640.

⁸⁶ List prof. dr. hab. inż. J. Wiśniewskiego z Kielc do ks. S. Cebuli, dziekana parafii katedralnej, z dnia 23.10.1995 r. w sprawie oceny dotychczasowych dokumentacji i wytycznych remontowych, kopia w zasobach archiwum WUOZ w Przemyślu, dołączona do dokumentacji badań archeologiczno-architektonicznych katedry autorstwa M. Proksy z 1995 roku.

⁸⁷ A. Cioch, *Badania geologiczno-archeologiczne...*, dz. cyt., s. 3–4.

⁸⁸ J. Michna, *Przemyśl – katedra. Opracowanie systemowych rozwiązań odnowienia i renowacji obiektu*, Przemyśl 1996, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, nr 4644.

⁸⁹ J. Stojak, *Inwentaryzacja warstw podposadzkowych w bazylice archikatedralnej w Przemyślu*, Przemyśl 1996, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 8563.

⁹⁰ J. Michna, *Przemyśl – katedra...*, dz. cyt., s. 2.

pompy ciepła wspomagane bateriami słonecznymi. Ten nowatorski system składał się z trzech elementów: źródła ciepła rozproszonego ujętego zespołem kolektorów gruntowych wspomaganych bateriami słonecznymi, maszynowni pomp ciepła ze sterowaniem oraz grzewczej instalacji wewnętrznej w postaci ogrzewania podłogowego. Został on opisany przez Andrzeja Gałaja jako niekonwencjonalne ogrzewanie w przemyskiej archikatedrze⁹¹. Prace budowlane zostały przeprowadzone przez oddział rzeszowski Państwowego Przedsiębiorstwa Konserwacji Zabytków w Lublinie, poczynając od 1997 roku. Działania te poprzedzone były wydaniem przez WUOZ M. Gosztyłę decyzji konserwatorskich zezwalających na prowadzenie robót konserwatorskich w obiekcie zabytkowym. Pierwszą z nich jest zezwolenie nr 35/96 z 18.07.1996 roku na wymianę posadzki w przemyskiej archikatedrze według dokumentacji opracowanej przez zespół pod kierunkiem prof. Ernesta Niemczyka z Politechniki Wrocławskiej. Następnie wydano zezwolenie nr 75/96 na wykonanie ogrzewania posadzkowego, a także odwiertów wokół katedry i umieszczenie w połąci dachu katedry baterii słonecznych⁹². Prace te zostały przeprowadzone, eksploatację systemu rozpoczęto zaś w grudniu 1997 roku, po serii wcześniejszych prób.

Równoległe obok działań inwestycyjnych i renowacyjnych poprawiających strukturę architektury prowadzone były wykopaliska archeologiczne i badania naukowe dotyczące najstarszej historii obiektu. Ważnym opracowaniem naukowym była dokumentacja *Rotunda św. Mikołaja w Przemyśle na tle rotund prostych w Polsce. Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych*⁹³ autorstwa M. Proksy.

Kolejne lata przyniosły intensyfikację badań archeologiczno-architektonicznych. „W latach 1996–1998 dr

Michał Proksa, archeolog zatrudniony w Archiwum Państwowym w Przemyśle przy konsultacji, a potem także współdziałale dra hab. Zbigniewa Pianowskiego z Zamku Królewskiego w Wawelu. Stanowiły one jeden z tematów programu badawczego Ministerstwa Kultury i Sztuki »1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego«, którego koordynatorem był prof. Zygmunt Świechowski⁹⁴. Lata te przyniosły nowe dokumentacje, a także publikacje wielu badaczy, rozpoczynając kolejny etap naukowej dyskusji na temat czasu powstania rotundy i jej przynależności do kościoła obrządku wschodniego bądź łacińskiego. W publikacjach tych wykorzystywano także złożone w archiwum Służby Ochrony Zabytków *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych rotundy św. Mikołaja w Przemyśle* autorstwa M. Proksy i Z. Pianowskiego⁹⁵. Równoległe z prowadzonymi badaniami intensyfikowała się naukowa dyskusja, zataczając szerokie kręgi wykraczające poza granice kraju. Przyniosła ona w rezultacie literaturę badaczy ukraińskich. W dyskusji tej uczestniczył także „prof. Z. Świechowski, (...) który kontrolował przebieg prac prowadzonych na zlecenie Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Celem tych konsultacji było uchwycenie datowania, inwentaryzacja relikwów i rys typologiczny romańskiej rotundy. (...) Nakreślony kierunek powinowactwa typologicznego wyraźnie wyznaczono jako czesko-morawski, a nie ruski, jak domniemano dotychczas⁹⁶. W 2000 roku rozważania te zostały opublikowane w monografii poświęconej architekturze romańskiej autorstwa Z. Świechowskiego⁹⁷.

Duże znaczenie miały badania na temat katolickich kościołów przemyskich na przełomie XIV i XV wieku prowadzone przez Jacka Krochmala, który ustalił pierwsze wzmiankowania na temat istnienia kościoła św. Mikołaja w 1363 roku⁹⁸.

⁹¹ A. Gałaj, Niekonwencjonalne ogrzewanie Bazyliki Archikatedralnej w Przemyśle, http://probud.homeip.net/publ_001.html [dostęp: 21.01.2013].

⁹² A. Gałaj, *Projekt techniczny instalacji ogrzewania podłogowego w Katedrze w Przemyśle*, Warszawa 1996, Biuro Projektów Instalacji Sanitarnych „PROBUD” J. Michalak-Gałaj w Warszawie, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyśle, wydruk komputerowy,

⁹³ M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyśle na tle rotund prostych w Polsce. Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych*, Przemyśl 1996, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, maszynopis, nr 4696.

⁹⁴ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 66.

⁹⁵ M. Proksa, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych rotundy św. Mikołaja w Przemyśle*, Przemyśl 1997, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, maszynopis, nr 5021.

⁹⁶ G. Stojak, *Prezbiterium archikatedry przemyskiej – gotyk czy neogotyck?*, „Miscellanea Łódzkie” 1996, nr 1 (15), s. 26.

⁹⁷ Z. Świechowski, *Architektura...*, dz. cyt., s. 204–205.

⁹⁸ Cyt. za: Z. Świechowski, dz. cyt., s. 204, J. Krochmal, *Kościoły katolickie w Przemyśle w latach 1375–1412*, „Rocznik Przemyski”, t. XXXII, z. 1, 1996, s. 9, nota 40, s. 10, nota 48.

W 1998 roku został opracowany dziennik badań archeologiczno-architektonicznych autorstwa M. Proksy i Z. Pianowskiego, dokumentację fotograficzną wykonali zaś Kazimierz Gniadek oraz Tomasz Proksa⁹⁹. W 1998 roku zostało też złożone w archiwum Służby Ochrony Zabytków w Przemyślu *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych rotundy św. Mikołaja w Przemyślu pod prezbiterium kościoła katedralnego w Przemyślu* autorstwa M. Proksy i Z. Pianowskiego¹⁰⁰. Następnie w 2000 roku Z. Pianowski opracował i złożył w Służbie Ochrony Zabytków w Przemyślu *Sprawozdanie i dokumentację badań archeologiczno-architektonicznych rotundy św. Mikołaja oraz rotundy na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w roku 2000*¹⁰¹. Wszystkie te działania zawarte w wymienionych dokumentacjach archeologicznych, sprawozdaniach z wykopalisk i dziennikach badań posłużyły jako materiał do napisania książki przez M. Proksę i Z. Pianowskiego *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, wydanej w Rzeszowie w 2008 roku. Publikacja ta w sposób monograficzny omawia całość problematyki badań rotundy i naukowej dyskusji na temat jej proveniencji oraz stawia hipotezy dotyczące datowania.

Wyżej opisane badania archeologiczne, zarówno te z początków lat sześćdziesiątych XX wieku przeprowadzone przez A. Kunysza z zespołem, jak i przez archeologów Z. Pianowskiego i M. Proksę w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, należy uznać za wybitne i podstawowe dla historii archikatedry. Posłużyły one za bazę do opracowania projektu rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod prezbiterium archikatedry. Zadanie to było myślą przewodnią działań M. Gosztyły, który zamierzał zorganizować rezerwat reliktyw architektury romańskiej na podstawie pozostałości

rotundy romańskiej pod archikatedrą przemyską i fundamenty budowli preromańskich i romańskich na Wzgórzu Zamkowym. Pomimo nawiązania współpracy z Politechniką Wrocławską zadanie to nie zostało zrealizowane z powodu zmian kadrowych na stanowisku konserwatora wojewódzkiego w 1999 roku. W związku z zaangażowaniem archeologów dotychczas prowadzących badania temat rezerwatu wokół rotundy św. Mikołaja był kontynuowany i w 2001 roku Mariusz Czuba, ówczesny PWKZ, zlecił wykonanie projektu rezerwatu archeologiczno-architektonicznego pod przemyską archikatedrą na koszt WUOZ w Przemyślu¹⁰². Autorem projektu był mgr inż. Piotr Sobański z Krakowa. Zakres opracowania projektu obejmował koncepcję rezerwatu zlokalizowanego w obrębie podziemi prezbiterium archikatedry z przeznaczeniem na stałą ekspozycję romańskich reliktyw archeologicznych oraz architektonicznych. Podstawowym celem rezerwatu miało być trwałe zabezpieczenie reliktyw sztuki romańskiej, z możliwością zwiedzania przez profesjonalistów w niewielkich grupach (do pięciu osób) pod stałym nadzorem przewodnika. Projekt ten nie został zrealizowany, samą zaś dokumentację odłożono do archiwum na blisko 10 lat. Uwagę poświęcono innym zagadnieniom, takim jak przebudowa kotłowni na gazową, zlokalizowaną w podziemiach archikatedry¹⁰³, a także zaprojektowano systemy ochrony budowli SAP, SWN i TVU¹⁰⁴. Dzięki tym pracom budowlanym z podziemi katedry usunięto materiał opały przechowywany dotychczas w wydzielonych komorach pod zakrystią, sam budynek świątyni został zaś uwolniony od smolistych substancji wydobywających się podczas ogrzewania węglowego. Ponadto dzięki zamontowaniu nowoczesnych systemów: sygnalizacji pożaru, alarmu antywłamaniowego i telewizji użytkowej, cały zabytkowy obiekt był bez-

⁹⁹ M. Proksa, Z. Pianowski, T. Proksa, K. Gniadek, *Dziennik badań – kościół św. Mikołaja*, Przemyśl 1998, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5022.

¹⁰⁰ M. Proksa, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych rotundy św. Mikołaja w Przemyślu pod prezbiterium kościoła katedralnego w Przemyślu*, Przemyśl 1998, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5020.

¹⁰¹ Z. Pianowski, *Sprawozdanie i dokumentacja badań archeologiczno-architektonicznych rotundy św. Mikołaja oraz rotundy na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w roku 2000*, Przemyśl 2000, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5514.

¹⁰² P. Sobański, *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis i wydruk komputerowy, nr 5668.

¹⁰³ W. Dobosiewicz, *Projekt budowlany przyłącza gazowego niskiego ciśnienia do budynku kościoła katedralnego w Przemyślu*, Przemyśl 2003, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 6123.

¹⁰⁴ J. Hady, M. Przybyło, P. Łysiak, *Projekt budowlany – system SAP, SWN i TVU*, Rzeszów 2007, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 6894.

pieczniejszy niż dotychczas, zgodnie z nowymi standardami i nowoczesnymi wymogami.

Do tematu rezerwatu powrócono ponownie na przełomie 2008 i 2009 roku. Wiązało się to z objęciem funkcji PWKZ przez autorkę tego opracowania i z przyjęciem niezrealizowanego problemu rezerwatu romańskiego pod przemyską archikatedrą jako priorytetowego zadania na najbliższe lata. Przedstawiona została wówczas koncepcja udostępnienia wszystkich podziemi katedralnych w dwóch częściach: pierwszej z przeznaczeniem pomieszczeń pod nawami archikatedry na nekropolię biskupów przemyskich, drugiej – jako przestrzeni pod prezbiterium, mieszczącej rezerwat romański wokół rotundy św. Mikołaja (koncepcja zastana). Obie części miały być nierozzerwalnie powiązane ze sobą dzięki komunikacji biegnącej klatką schodową od zachodniej fasady aż po wyjście zlokalizowane w części wschodniej budowli. Według założeń obecnej koncepcji ukazane miało zostać przenikanie się pierwotnej i współczesnej funkcji sakralnej oraz zaprezentowanie podziemi świątyni jako dawnej przestrzeni funeralnej istniejącej pod świątynią. W celu realizacji tego zagadnienia wykonano szereg projektów budowlano-wykonawczych, specjalistycznych ekspertyz konstrukcyjnych i geologicznych, a także prac archeologicznych i badań architektonicznych.

W 2009 roku została wykonana *Ekspertyza stanu technicznego fundamentów, krypt i ścian obwodowych piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu; branża: konstrukcja*¹⁰⁵ przez zespół ekspertów kierowany przez dr. Stanisława Karczmarczyka z Krakowa. W ślad za tym dokumentem został opracowany *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*¹⁰⁶. Opracowanie

¹⁰⁵ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Ekspertyza stanu technicznego fundamentów, krypt i ścian obwodowych piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu; branża: konstrukcja*, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8077, nr 8422.

¹⁰⁶ S. Karczmarczyk, *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja*,

to wykonał S. Karczmarczyk. Powyższe prace projektowe zostały wsparte przez *Badania geologiczno-geotechniczne oraz nadzór archeologiczny na stanowisku 22 w Przemyślu przy placu Katedralnym 1 wraz z opracowaniem wyników*¹⁰⁷ wykonane przez prof. Tomasza Kalickiego wraz z Józefem B. Kucem i Bartłomiejem Szmoniewskim.

W sierpniu i wrześniu 2010 roku wykonano wyprzedzające badania przedinwestycyjne z zakresu archeologii i złożono *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w przedśionku do wejścia głównego bazyliki archikatedry ob. łacińskiego w Przemyślu*¹⁰⁸ przez Andrzeja Koperskiego z Przemyśla. W tym samym roku została także wykonana *Dokumentacja geotechniczna w miejscu projektowanej płyty dennej w archikatedrze przy ul. Zamkowej nr 3 w Przemyślu*¹⁰⁹ przez Tadeusza Rafalskiego z Przemyśla. Ponadto opracowano dokumentację *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*¹¹⁰ przez architekta P. Sobańskiego z Krakowa oraz projekt *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt budowlany wewnętrznej klatki schodowej*¹¹¹, autorstwa Piotra i Joanny Sobań-

zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8076, nr 8423.

¹⁰⁷ T. Kalicki, J.B. Kuc, B.Sz. Szmoniewski, *Badania geologiczno-geotechniczne oraz nadzór archeologiczny na stanowisku 22 w Przemyślu przy placu Katedralnym 1 wraz z opracowaniem wyników*, Przemyśl 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8172.

¹⁰⁸ A. Koperski, *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w przedśionku do wejścia głównego bazyliki archikatedralnej ob. łacińskiego w Przemyślu, w okresie od 26.07 – do 05.08.2010 r. i od 16.08. – do 02.09.2010 r.*, Przemyśl 2010, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 8396.

¹⁰⁹ T. Rafalski, *Dokumentacja geotechniczna w miejscu projektowanej płyty dennej w archikatedrze przy ul. Zamkowej nr 3 w Przemyślu*, Przemyśl 2010, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, archiwum wykonawcy prac P.P.U.H. „Orion”, wydruk komputerowy.

¹¹⁰ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8421, nr 8078.

¹¹¹ P. Sobański, J. Sobańska, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia*

skich. Uzupełnieniem tych prac był scenariusz ekspozycji muzealnej w kryptach archikatedry w Przemyślu¹¹². Scenariusz ekspozycji muzealnych opracowano na podstawie ustaleń komisji konserwatorskich pod kierunkiem PWKZ z konsultacją naukową w zakresie strojów, trumien i wyposażenia ruchomego dr hab. A. Drażkowskiej, prof. UMK w Toruniu, konsultacją archeologiczną prof. dr. hab. Z. Pianowskiego z Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz ks. Marka Wojnarowskiego, diecezjalnego konserwatora zabytków i dyrektora Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu.

Niezależnie od projektów dotyczących zabezpieczenia murów i ich odwodnienia, stabilizacji konstrukcji kościoła i udostępnienia podziemi archikatedry wykonano projekt budowlany naprawy zarysowanych ścian zewnętrznych bazyliki oraz konstrukcyjnego zabezpieczenia nośnej struktury budowli. Zastosowane materiały umożliwiają realizację wzmocnień przy minimalnej ingerencji w zabytkową substancję. Projekt został opracowany w 2012 roku przez mgr. inż. Stanisława Jurczakiewicza we współpracy z dr. S. Karczmarczykiem¹¹³.

W 2013 roku wykonano *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt oraz ekspozycję reliktyw romańskiej rotundy Św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium Bazyliki (etap II); branża: konstrukcja*¹¹⁴ autorstwa S. Karczmarczyka i Wiesława

pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt budowlany wewnętrznej klatki schodowej, Kraków 2010, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8392.

¹¹² P. Sobański z zesp., *Scenariusz projektu ekspozycji muzealnej w kryptach archikatedry pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9393.

¹¹³ S. Jurczakiewicz, S. Karczmarczyk, *Projekt budowlany naprawy zarysowanych ścian zewnętrznych bazyliki archikatedralnej w Przemyślu pw. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia NMP*, Kraków 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9480.

¹¹⁴ S. Karczmarczyk, N. Grzywna, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt oraz ekspozycję reliktyw romańskiej rotundy Św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium Bazyliki (etap II); branża: konstrukcja*, Kraków 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9734.

Berezy we współpracy z Natalią Grzywną, przeprowadzony w branży konstrukcyjnej. Projekt ten umożliwił realizowanie prac budowlano-konstrukcyjnych w poziomie piwnic bazyliki, zmierzających do udostępnienia tych wnętrz do celów rezerwatu romańskiego zlokalizowanego wokół reliktyw rotundy romańskiej, a także krypt grobowych z przeznaczeniem na tzw. panteon biskupów przemyskich.

Niezależnie od prac konserwatorskich, robót budowlanych i konstrukcyjnych prowadzona była dokumentacja konserwatorska z nadzorów oraz badań archeologicznych i architektonicznych. Stanisław Sęk opracował dwutomową dokumentację konserwatorsko-architektoniczną uwzględniającą rozpoznanie struktury murów w podziemiach archikatedry (2012)¹¹⁵ oraz w kruchcie zachodniej przedsionka południowego (2013)¹¹⁶. Dało to podstawę do postawienia hipotez na bazie interpretacji wyników dotychczasowych badań oraz było próbą odtworzenia wcześniej nieznanych faktów historycznych powiązanych z reliktywami o układzie stratygraficznym.

W 2013 roku Marek Cempla kierował zespołem, w którego skład wchodził Stanisław Cechosz i Łukasz Holcer. Wykonali oni inwentaryzację oraz badania krypty głównej archikatedry. Jest to architektoniczne rozpoznanie badawcze przestrzeni zlokalizowanej bezpośrednio pod nawą główną bazyliki oraz jej odnóg łączących się z pomieszczeniami sąsiednich piwnic, przekształconych na krypty grobowe na przestrzeni ponad 300 ostatnich lat. Celem tego opracowania w dwóch tomach było zapoznanie się z substancją murów i sklepień krypty głównej, dokumentacja przekształceń i próba określenia czasu budowy poszczególnych fragmentów murów¹¹⁷.

¹¹⁵ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. I w podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10976a.

¹¹⁶ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. II w kruchcie zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemyślu od strony południowej*, Przemyśl 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10976b.

¹¹⁷ M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, *Inwentaryzacja badawcza krypt katedry. Krypta główna, cz. 1 i cz. 2*, Kraków 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10084.

1.3. Historia kościoła archikatedralnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu

1.3.1. Średniowieczne dzieje archikatedry przemyskiej na tle wcześniejszych katedr w Przemyślu – w świetle dotychczasowej literatury

Historia obecnej bazyliki archikatedralnej sięga czasów późnego średniowiecza. Jednak miejsce, na którym świątynia została wzniesiona, osadzone jest w realiach wczesnego okresu wieków średnich i jest bezcennym zapisem faktów historycznych, tak ważnych dla dziejów miasta. Trafnie napisała Teresa Piekarcz w opracowaniu *Miasto Przemyśl. Studium historyczno-urbanistyczne* z 1979 roku, że: „dotychczasowe badania archeologiczne przeprowadzone na terenie Przemyśla zdecydowanie dowiodły istnienie tutaj osadnictwa sięgającego początkami X/XI wieku. Nie sprecyzowały natomiast ostatecznych wniosków co do formy tego osadnictwa i kolejności narastania elementów wchodzących w skład późniejszego organizmu miejskiego. Przekazy źródłowe dotyczące najwcześniejszego okresu dziejowego miasta są niezmiernie lakoniczne i niejednoznaczne, co pozwala na różną ich interpretację i powoduje, że okres ten w kwestii przynależności państwowej Przemyśla pozostaje w dalszym ciągu niezupełnie jasny”¹¹⁸. Mimo upływu lat i pracy wielu historyków, badaczy i archeologów na temat osadnictwa w czasach przedchrześcijańskich wiemy niewiele.

Dzieje kościoła archikatedralnego w Przemyślu łączą się z losami chrześcijaństwa na terenie diecezji przemyskiej¹¹⁹. Legendarną datą przekazywaną w wielu publikacjach jest rok 1212, przyjęty jako data konsekracji kościoła św. Piotra¹²⁰. Jest ona jednak mało prawdopodobna i obecnie przesuwana o blisko 150 lat później, kiedy to utworzono łacińskie biskupstwo przemyskie

w latach 1345–1349, włączone następnie do metropolii halickiej w 1375 roku¹²¹. Wydarzenia te łączy się z przybyciem z Hildesheim do Przemyśla bp. Eryka z Winsen (†1391). Jego rezydentura dała podstawę do utworzenia katedralnej kapituły przemyskiej, co przypada na połowę lat osiemdziesiątych XIV wieku¹²².

Tradycyjnie, pomimo powyższych rozważań, jako pierwszy kościół katedralny obrządku łacińskiego na terenie Przemyśla wymieniany jest kościół św. Piotra, według zaś informacji wielokrotnie wzmiankowanej w literaturze miejscem jego budowy był teren zespołu klasztorного oo. Jezuitów, widoczny na rysunku autorstwa Ryszarda Halickiego, który jest przerysem planu zespołu klasztorного Jezuitów, z odtworzeniem danych z fotokopii dokumentu oraz naniesieniem późniejszej zabudowy¹²³. A. Kunysz – archeolog, jeden z pierwszych badaczy materialnych początków chrześcijaństwa na terenie diecezji przemyskiej – był przekonany o posadowieniu kościoła w południowo-zachodnim krańcu kolegium jezuickiego: „świątynia ta (...) wzniesiona była na planie krzyża greckiego. Z przeprowadzonych przez wyżej wymienionego badacza pomiarów wynika, iż mogła ona mieć wymiar 14,40 × 10 m, długość ramion krzyża 4,5 × 2,5 m. Miała być budowlą drewnianą na kamiennej podmurówce. Jej wygląd w początku XVII wieku przedstawia rycina Hogenberga w dziele J. Brauna: posiadała wysoką strzelistą wieżę oraz widoczną po północnej stronie boczną kaplicę”¹²⁴. Kościół przestał istnieć w 1679 roku na wniosek oo. jezuitów, którzy na podstawie pozwolenia papieża przeprowadzili jego rozbiórkę w związku z budową budynku kolegium jezuickiego. Aczkolwiek w latach 2008–2015 zarejestrowano kolejne fragmenty fundamentów, kilkunastwarstwowe reliktury i posadzki, a także pochówki z cmentarza przykościelnego, to jednak ciągle jest to zbyt mało do określenia posadowienia, a zwłaszcza pełnionej funkcji¹²⁵.

¹¹⁸ T. Piekarcz, *Miasto Przemyśl. Studium historyczno-urbanistyczne*, Rzeszów 1979, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, s. 1.

¹¹⁹ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 22.

¹²⁰ T. Łękawski, *Katedra przemyska...*, dz. cyt., s. 9.

¹²¹ J. Sito, P. Krasny, *Miasto Przemyśl*, cz. 1, *Zespoły sakralne*, dz. cyt., s. XV. Por. także: H. Borcz, *Historia diecezji przemyskiej*, <http://przemyska.pl/historia/> [dostęp: 20.02.2017].

¹²² T. Śliwa, *Wstęp*, dz. cyt.

¹²³ A. Kunysz, *Pradzieje Przemyśla*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, red. F. Perowski, A. Kunysz, J. Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976, s. 19, ryc. 6.

¹²⁴ Tamże.

¹²⁵ *Podkarpacki biuletyn...*, dz. cyt., t. 3 cz. 1, s. 43.

W kilkanaście lat później z tymi przypuszczeniami nie zgodzili się inni badacze, a stało się to z powodu licznych dyskusji, także na podstawie nowych faktów. Przełom XX i XXI wieku przyniósł nowe hipotezy za sprawą badań archeologicznych prowadzonych na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu oraz pod prezbiterium archikatedry. Koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku zaowocował nowymi wynikami badań archeologicznych prowadzonych przez M. Proksę i Z. Pianowskiego wokół relikwów rotundy św. Mikołaja¹²⁶, odkrytych w 1961 roku podczas prac archeologicznych prowadzonych przez A. Kunysza pod naukowym kierownictwem R. Jamki. Opierając się na nowo odkrytych relikwów architektonicznych, Z. Pianowski postawił hipotezę o istnieniu rotundy z dookólną galerią emporową wewnątrz niej. Opracowany zarys tego monumentu wczesnośredniowiecznego został opublikowany w 1998 roku¹²⁷. Według o. B.I. Bałyka i historyka A.S. Fenczaka to właśnie rotunda św. Mikołaja, której relikwów znajdują pod prezbiterium archikatedry, pełniła funkcję pierwszej katedry przemyskiej¹²⁸.

Faktyczne zmiany nastąpiły na początku XV wieku. Już w 1412 roku z woli króla Władysława Jagiełły zamkowa cerkiew katedralna została darowana na katedrę dla katolików obrządku łacińskiego. Według tradycji była to druga katedra przemyska. Decyzja nie była jednak wyrazem zrozumienia rosnących potrzeb religijnych diecezji, lecz miała wydźwięk polityczny¹²⁹ (taką też informacją funkcjonowała jeszcze przed drugą wojną światową w ukraińskiej literaturze, w tym popularnonaukowej¹³⁰). Dar ten przypadł biskupowi Maciejowi Janinie (1392–1420), który jako drugi z biskupów przemyskich i bezpośrednio następujący po Eryku z Winsen (1377–1391) odegrał w historii biskupstwa przemyskiego bardzo istotną rolę¹³¹.

¹²⁶ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu...*, dz. cyt.; liczne występowania.

¹²⁷ Tamże, s. 23–26.

¹²⁸ A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*”..., dz. cyt., s. 9–10. Także: B.I. Bałyk, *Cerkwa św. Mykołaja w Peremyszli w XIV st.*, „Bohosławija” 1986, t. 50, s. 21–66. Także: J. Sito, P. Krasny, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt., s. 1.

¹²⁹ L. Fac, *Szkice z dziejów Przemyśla i Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl 2012, s. 67.

¹³⁰ *Ilustrowany kalendarz gospodarczy na rok 1939*, red. J. Tarnowycz, Lwów 1938, s. 63–64.

¹³¹ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 23, 31, 39.

Katedra na Wzgórzu Zamkowym stała się za mała dla rosnących potrzeb diecezji. Kapituła przemyska 6 stycznia 1460 roku uchwaliła rozbiórkę katedry na dziedzińcu zamkowym i budowę nowej, którą prowadzono z dużym zaangażowaniem środków bp. M. Błażejowskiego (1452–1474), a także kapituły i licznych darczyńców¹³². W chwili śmierci biskupa najprawdopodobniej istniało tylko prezbiterium i zakrystia. Akta kapituły mówią o pozwolnym, ale systematycznym stawianiu gotyckiej budowli w latach: 1467, 1469, 1471 i 1472¹³³.

Była to trzecia katedra i jej budowa łączy się z działalnością ówczesnego bp. M. Błażejowskiego, który – zgodnie ze stanowiskiem kapituły – podjął decyzję o rozbiórce zamkowej katedry i budowie nowej z materiału rozbiórkowego. Znajdowała się ona w obrębie obronnych murów miasta na południowo-zachodnim jego krańcu, w miejscu wczesnośredniowiecznej rotundy. Na problemy te zwrócił uwagę J. Ataman jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku i do dziś pozostają one w sferze dyskusji, mimo licznych badań historycznych, archeologicznych i architektonicznych¹³⁴.

1.3.2. Dzieje bazyliki archikatedralnej w Przemyślu w świetle dotychczasowej literatury

Katedra, powstała na ruinach rotundy i kryjąca w podziemiach prezbiterium jej fundamenty, miała dwie fazy budowlane już w późnym średniowieczu. Pierwsza z nich trwała od 1460 roku, kiedy to powzięto decyzję o wyburzeniu katedry z dziedzińca zamkowego i jej budowie u stóp Wzgórza Zamkowego. Należy przywołać tu trzy istotne daty: rozpoczęcie budowy katedry po 1465 roku, ukończenie prezbiterium i zakrystii wymurowanych z kamienia do 1474 roku, a korpusu halowego z cegły wraz z drewnianymi stropami do 1490 roku¹³⁵. Okres ten zamyka się w 1495 roku, za działalności bp. Mikołaja Krajowskiego (1492–1498), gdy katedra

¹³² Tamże, s. 51.

¹³³ Tamże, s. 52.

¹³⁴ J. Ataman, *Z dziejów...*, dz. cyt., s. 241.

¹³⁵ „Katalog Zabytków Sztuki...”, red. J. Sito, dz. cyt., s. 1.

Fot. 10. Romański kapitel kostkowy odnaleziony w fundamencie bazyliki, w który został wtórnie wmurowany po 1460 roku

została doszczętnie spalona podczas najazdu Tatarów. Zniszczeniu uległy też domy kanoników, którzy nie mogli rezydować przy budowanej katedrze. Na posiedzeniu kapituły w uroczystość św. Jana Chrzciciela w 1495 roku odnowiono postanowienie, aby biskup oraz kapitułałożyli na odtworzenie spalonej katedry i kontynuowali budowę, z zaznaczeniem że biskup płacił dwa razy tyle co kapituła, borykająca się z własnymi problemami odbudowy domów¹³⁶. Zniszczenia były tak rozległe, że nawet filary straciły moc konstrukcyjną¹³⁷. W 1498 roku doszło

¹³⁶ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 68.

¹³⁷ J.T. Frazik, *Zarys dziejów...*, dz. cyt., s. 420.

do zdewastowania spalonej katedry podczas najazdu Wołochów na Przemyśl¹³⁸.

Na podstawie akt kurii ks. W. Sarna opisał w *Dziejach diecezji przemyskiej* w pierwszym tomie pt. *Episkopat przemyski* drugą fazę budowlaną późnośrednio-wiecznej katedry, czyli odbudowę zniszczonego, niemal

¹³⁸ Por.: *Wyniki badań specjalistycznych oraz sprawozdanie z przeprowadzonych działań konserwatorskich w grudniu 2014 roku*, red. K. Pachuta, cz. 3, *Okno w północnej fasadzie Archikatedry oraz sprawozdanie z działań konserwatorskich w obrębie rotundy*, Kraków 2014, fot. 2–6.

ukończonego już gotyckiego kościoła. Większość prac rekonstrukcyjnych i remontowych przeprowadzano sukcesywnie za bp. Macieja z Drzewicy Drzewickiego (1505–1513). Na katedrze położono nowy dach przykryty dachówką ceramiczną, a nie jak uprzednio gontem, oraz odbudowano filary i odtworzono ściany. Faza ta kończy się w 154[9] roku (data ta jest niepewna i domniemana, gdyż nie udało się odczytać ostatniej cyfry). Wówczas gotyckie sklepienie w prezbiterium pokryto polichromią renesansową o motywach roślinnych, co miało miejsce najprawdopodobniej za rządów biskupa przemyskiego Jana Dziaduskiego (1545–1559). Katedra została odbudowana pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela jako orientowana budowla trójnawowa, halowa, o czteroprześłowym korpusie zamkniętym trójprześłowym prezbiterium zamkniętym od wschodu trójbocznie. Taki opis rekonstrukcji bryły przedstawił J.T. Frazik w 1976 roku¹³⁹. Prace budowlane jednak trwały aż do 1559 roku i zostały zakończone w ostatnim roku działalności bp. J. Dziaduskiego.

W XVI wieku w związku z powtarzającymi się zbrojnymi napadami na miasto nadano katedrze charakter obronny poprzez zbudowanie strażnicy i ustawienie przed wejściem obronnego przedmurza oraz sprawiono masywne i kute żelazne drzwi. Relikty świadczące o obronności katedry odnaleziono podczas prac przy odwodnieniu bazyliki w części zachodniej¹⁴⁰. Nadmienić trzeba, że w latach 1525–1526 roku zostało wydane polecenie kapituły dotyczące montowania do kościoła wyłączanie drzwi wykonanych z żelaza¹⁴¹.

Kolejnym ważnym wydarzeniem było rozpoczęcie budowy kaplicy Drohojowskich pw. św. Tomasza od północnej strony katedry, przy wschodnim przęśle nawy bocznej. W późniejszych latach, w czasie działalności bp. K.J. Szembeka (1719–1724), została ona przebudowana na kaplicę Przenajświętszego Sakramentu. Pomędzy budową tej ośmiobocznej kaplicy a jej przebudową i zmianą

wezwania nie zachodziły większe inwestycje budowlane, gdyż cały ciężar skupiony został na wyposażeniu katedry, m.in. w 1620 roku Stanisław Sieciński, biskup przemyski, darował jedwabne makaty do ozdoby ścian na uroczystości kościelne, a w sto lat później bp K.J. Szembek złożył do katedry dar 33 opon¹⁴².

Inicjatorem i mecenasem wielkiego remontu pod hasłem barokizacji katedry gotyckiej był A.A. Fredro, biskup przemyski, w latach 1724–1734. Celem tego remontu było stworzenie barokowego wystroju i dostosowanie do niego wymogów architektury. Przyczyna tego zamiaru była oczywista, gdyż przybywając do Przemyśla w 1724 roku, „biskup zastał katedrę zniszczoną, zaniedbaną, okopconą, w wątkach murów nadwątloną, niezgrabną i stylowo przestarzałą”¹⁴³. Pierwsze decyzje zostały podjęte już w 1724 roku¹⁴⁴, rozpoczęty zaś w następnym roku remont miał charakter kompleksowy. Zapewne z tej przyczyny nastąpiło przebudowanie naw bocznych w górnej partii i zmiana ich wysokości na niższe. W ten sposób ukształtowano pseudohalową bazylikę o niższych nawach od poprzednich. Pierwotnie przykrywał je gotycki drewniany strop kasetonowy, umożliwiający halowy układ naw (można to wywnioskować z akt wizytacji w 1744 roku)¹⁴⁵. Przekształcenia te są widoczne na strychu dzisiejszej bazyliki.

W ślad za tym rozpoczęto modernizację elewacji poprzez podciągnięcie gotyckich szkarp do wysokości gzymsu koronującego i nadanie im wyglądu murowanych przypór o wystroju barokowym poprzez ustawienie na ich szczytach okapników i kamiennych detali w kształcie pucharów ze złożonymi kulami. Niezmienione zostały tylko szkarpy przy elewacjach kamiennego prezbiterium, które nadal pozostawało gotyckie w konstrukcji i estetyce. Zmianie uległ również kształt okien, którym nadano oprawę późnobarokową, częściowo otwory okienne zamurowano i zmieniono ich rozmieszczenie na elewacji w stosunku do poprzedniego kształtu. Wykroje okienne

¹³⁹ J.T. Frazik, *Zarys dziejów sztuki Przemyśla*, dz. cyt., s. 420–421.

¹⁴⁰ A. Koperski, S. Stempniak, *Notatka z oględzin wykopu ziemnego wykonanego w związku z osuszaniem fundamentów katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu, z dnia 7 sierpnia 2013 r.*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, w aktach sprawy, bez numeru.

¹⁴¹ *Katalog zabytków Przemyśla...*, red. J. Sito, dz. cyt., s. 2.

¹⁴² Tamże, s. 2.

¹⁴³ Z. Bielamowicz, *Mecenat artystyczny...*, dz. cyt., s. 153.

¹⁴⁴ Tamże, s. 154.

¹⁴⁵ Tamże, s. 160–161.

uzyskały nową stolarkę, ślusarkę i detale¹⁴⁶. Zamurowano także okna w prezbiterium od strony północnej, po przeciwległej zaś, południowej stronie prezbiterium wykonano prawdopodobnie późnobarokowe otwory okienne. Zmieniono także elewację frontową poprzez wyburzenie elementów obronnych od zachodu, a także przybudówek od południa i mieszkania kanoników nad przedsionkiem. Sam przedsionek rozbudowano po obu stronach, tj. od południa i od północy, dodając po jednym sklepionym pomieszczeniu i nadając mu barokową formę obszernej kruchty. Stała ona w miejscu wcześniejszego przedsionka i przybudówek. Wzniesiono także nową, barokową elewację. Ukształtowano ją jako jednokondygnacyjną, o toskańskich pilastrach biegnących w wielkim porządku, z bogatym, przełamującym się belkowaniem nad nimi. Fasada została zamknięta trójkątnym szczytem w miejsce gotyckiego, schodkowego. Elewację w dolnej partii przesłania kruchta z wejściowym portykiem o barokowych detalach, zamknięta od góry na całej długości balustradą ozdobnej galerii, z ustawionymi na niej sześcioma kamiennymi wazonami¹⁴⁷.

Po zmianach wystroju wszystkich elewacji katedralnych ufundowano nowy dach z pokryciem blachą miedzianą i wybudowano nową, barokową sygnaturkę. Pseudohalowe nawy boczne uzyskały nowe dachy pulpitowe, także z miedzianym pokryciem, wspierające swoją górną krawędź pod gzymsem koronującym. Całość tych prac została uzupełniona złożonym herbem umieszczonym na dachu wraz z datą 1729. Zbarokizowano elewacje zewnętrzne ośmiobocznej kaplicy Drohojowskich od północy, około 1730 roku od południa wzniesiono zaś kaplicę Fredry na planie spłaszczonego owalu, z kryptą grobową pod nią, którą bp A.A. Fredro przewidział dla siebie i swoich rodziców¹⁴⁸. Obie kaplice pokryto podobnymi miedzianymi kopułami z latarniami, przy czym na kaplicy Drohojowskich widnieje do dziś data ukończenia przy niej prac modernizacyjnych – 1726¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Por.: *Wyniki badań specjalistycznych...*, red. K. Pachuta, s. 5–14, fot. 1–6.

¹⁴⁷ Z. Bielamowicz, *Mecenat artystyczny...*, dz. cyt., s. 155–156.

¹⁴⁸ Szczegółowe omówienie kaplicy w: J. Sito, *Barokizacja...*, dz. cyt., *passim*.

¹⁴⁹ Z. Bielamowicz, *Mecenat artystyczny...*, dz. cyt., s. 156.

Wykonano nowy wystrój kościoła – jak określili je autorzy „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” – „ze scenograficznie potraktowanego wyposażenia złożonego z dzieł wspaniałych ołtarzy, ambony (...) oraz stali i organów”¹⁵⁰.

Gdy wszystko było niemal już na ukończeniu, nastąpiła katastrofa budowlana w dniu 14 lutego 1733 roku¹⁵¹, która zniszczyła wiele elementów wyposażenia ruchomego i zrujnowała niemal w całości nową, barokową architekturę. Bezpośrednią przyczyną tej rujnacji było zawalenie sklepienia nawy głównej i częściowe zniszczenie filarów, a także przebicie upadających elementów konstrukcyjnych do podziemnych krypt i zniszczenie w nich sklepień.

Odbudowa bazyliki katedralnej ruszyła w następnym roku, już po śmierci bp. A.A. Fredry, niemniej z jego fundacji. Była prowadzona od 1734 przez bp. Andrzeja Pruskiego, wcześniejszego sufragana. Na podstawie opisów wykonanych przez T. Łękawskiego, a w ślad za nim i innych, ks. Z. Bielamowicz stwierdza, że „opis katedry z 1744 roku wymienia ich czternaście i podaje przy niektórych z nich rok 1737 lub 1738 jako daty ich konsekracji”¹⁵². Niemniej budowa ołtarza głównego i konsekracja całego kościoła nastąpiły w 1744 roku za sprawą W.H. Sierakowskiego, biskupa przemyskiego¹⁵³. Był on też fundatorem następnych przekształceń bryły kościoła. Około 1760 roku wybudował trzy płytkie kaplice, po jednej w przeszle północno-zachodnim i południowo-zachodnim naw bocznych, a także w zakończeniu nawy południowej od wschodniej strony¹⁵⁴. Kaplice te zostały rozebrane, aczkolwiek ich zarys jest znany z prac wykopaliskowych przeprowadzonych podczas nadzoru archeologicznego przez S. Stempniak i w formie kamiennego obrysu jest do dziś prezentowany w obejściu kościoła¹⁵⁵. Prace rozbiórkowe zostały przeprowadzone przed 1783 rokiem,

¹⁵⁰ „Katalog Zabytków Sztuki...”, red. J. Sito, dz. cyt., s. 2.

¹⁵¹ Z. Bielamowicz, *Mecenat artystyczny...*, dz. cyt., s. 166.

¹⁵² Tamże, s. 164.

¹⁵³ „Katalog Zabytków Sztuki...”, red. J. Sito, dz. cyt., s. 3.

¹⁵⁴ Tamże.

¹⁵⁵ S. Stempniak, *Dokumentacja i sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy katedrze p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu (od.1 południowo-wschodni) stan. 22 (AZP 108-84/88)*, Przemyśl 2012, s. 5, karta muru, s. 73–74, fot. 11–13, fotografie i rysunki odręczne, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

gdyż wówczas został wybudowany parterowy kapitułarz¹⁵⁶. Dla porządku trzeba przytoczyć – za ks. Z. Bielamowiczem – słowa bp. A.A. Fredry w tej kwestii: „Na posiedzeniu Kapituły w dniu 19 lutego 1731 roku zażądał, aby kapitułarz był rychło ukończony, ale z zachowaniem pełnego piękna i proporcji i tak, aby nie przysłaniał zmodernizowanych okien katedry”¹⁵⁷. Wynikałoby z tego, że kapitułarz powstał z fundacji bp. A.A. Fredry.

Ksiądz Z. Bielamowicz za ks. T. Łękawskim pisze, że w miejscu obecnego wejścia do zakrystii pierwotnie stał ołtarz Przemienienia Pańskiego pochodzący z XVII wieku i konserwowany w drugiej ćwierci XVIII wieku¹⁵⁸. W 1852 roku w tym miejscu przebito drugie wejście do zakrystii wikariackiej, w jej ścianie zachodniej¹⁵⁹.

Druga połowa XVIII wieku nie była korzystna dla inwestycji budowlanych przy samej katedrze. Niemniej powstały wówczas dwie kruchty murowane wraz z niewielkimi składnikami w miejscu drewnianych przy wejściach bocznych. Rozebrano także dawny mur cmentarny w celu uporządkowania placu przy katedrze. Wszystko to było związane z główną inwestycją budowlaną, którą prowadzono obok katedry, przy budowie wieży katedralnej w latach 1759–1764¹⁶⁰.

W latach sześćdziesiątych XVIII wieku odrestaurowano kaplicę Drohojowskich, jak również pokryto ją malowidłami pędzla S. Stroińskiego. Restaurację przeprowadzono także w kruchcie wejściowej, co łączyło się z częściowym usunięciem wyposażenia.

W 1883 roku rozpoczęto nową modernizację katedry. Sprzyjała temu autonomia galicyjska, a w ślad za nią większa ilość swobód i rozbudzenie kultu tradycji narodowych. W ślad za tym ukształtowała się idea „gotyku nadwiślańskiego”, jako upowszechnianej tradycji narodowej w budownictwie i architekturze w drugiej połowie XIX wieku¹⁶¹. Rozpoczęto renowację prezbiterium katedry według projektu T. Prylińskiego i M. Zajączkowskiego. Duży wkład miał budowniczy M. Pilecki, a w opraco-

waniu elementów wystroju wnętrza bazyliki – rzeźbiarz F. Majerski. Zgodnie z opinią T. Prylińskiego przywrócono na zewnątrz i wewnątrz elewacje z kamiennych ciosów, co w rezultacie spowodowało położenie nowych okładzin z kamienia wraz z dekoracyjnymi elementami neogotyckimi. W ślad za tym przywrócono neogotyckie wykroje okien według wzorów zaczerpniętych z gotyckiego kościoła św. Katarzyny w Krakowie, przyozdabiając je maswerkami. Wewnątrz nich zamontowano witraże według projektu J. Matejki i T. Prylińskiego. Wykonano także portal neogotycki do zakrystii i nowe okładziny ścienne oraz wyremontowano w niej posadzkę. Wszystkie te prace szczegółowo opisał T. Łękawski w swoim opracowaniu monograficznym¹⁶².

W trakcie tej modernizacji przeprowadzono niwelację terenu i zastosowano odwodnienie, gdyż już wówczas walczono z wilgocią w przyziemiu i wodą okresowo zalewającą podziemia katedry. Nowatorskie jak na owe czasy odwodnienie złożone było z systemu rur drenażowych. Polegało ono na wyprofilowaniu terenu przy murach w taki sposób, aby wody opadowe swobodnie mogły spływać ukształtowanym rowkiem w oddaleniu od murów świątyni. Całą świątynię opięto nową boazerią, która miała izolować od zawilgoconych ścian.

Usunięto rozmaite elementy i detale dobudowane w drugiej połowie XVIII wieku. Rozebrano kapitułarz w 1883 roku w celu ukazania prezbiterium w neogotyckiej szacie. Uporządkowano elewację przy zakrystii wikariackiej i kanonickiej, a także dobudowano klatkę schodową przy północnej elewacji zakrystii kanonickiej¹⁶³. Wykonano wewnątrz prezbiterium blendy okienne, a w nich polichromie autorstwa T. Popiela.

W latach 1900–1913 trwały prace nad wyposażeniem wnętrza bazyliki według projektu Stanisława Majerskiego. Wykonano też balustradę nowego chóru muzycznego w części zachodniej bazyliki.

Zmieniły się także zewnętrzne elewacje katedry. Utrzymano barokowy charakter korpusu, poprawiając szereg elementów wystroju zewnętrznego, natomiast w latach 1912–1913 powstała neobarokowa fasada ba-

¹⁵⁶ „Katalog Zabytków Sztuki...”, red. J. Sito, dz. cyt., s. 3.

¹⁵⁷ Z. Bielamowicz, *Mecenat artystyczny...*, dz. cyt., s. 160.

¹⁵⁸ Tamże, s. 164, przyp. 47.

¹⁵⁹ „Katalog Zabytków Sztuki...”, red. J. Sito, dz. cyt., s. 3.

¹⁶⁰ Tamże.

¹⁶¹ Por.: G. Stojak, *Prezbiterium archikatedry...*, dz. cyt., *passim*.

¹⁶² T. Łękawski, *Katedra przemyska...*, dz. cyt.; liczne występowania.

¹⁶³ „Katalog Zabytków Sztuki...”, red. J. Sito, dz. cyt., s. 4.

zyliki. Na południowej ścianie prezbiterium zamontowano pamiątkową tablicę z okazji 400-lecia bitwy pod Grunwaldem, wykonaną przez Jana Raszkę w 1910 roku, z neogotyckim obramieniem według projektu Kazimierza M. Osińskiego.

W otoczeniu katedry najistotniejszą zmianą była nadbudowa ostatniej kondygnacji wieży, zwiększająca jej wysokość w 1907 roku o jedno piętro¹⁶⁴.

W czasie drugiej wojny światowej bazylika archikatedralna mocno ucierpiała. Zniszczona została wieżyczka na sygnaturkę i witraże. W 1957 roku odtworzono je, ale według projektów J. Mehoffera i T. Wojciechowskiego. W 1961 roku A. Kunysz i J.T. Frazik odkryli relikty rotundy pod katedrą.

W 1960 roku katedra otrzymała tytuł honorowy bazyliki mniejszej. W latach 1967–1973 prof. W. Zalewski przeprowadził konserwację malowideł ściennych.

W 1985 roku przeprowadzono remont dachu i rekonstrukcję wieżyczki na sygnaturkę.

W 1992 roku utworzono metropolię przemyską, a bazylikę katedralną podniesiono do rangi archikatedry. Od 1995 roku aż do końca stulecia prowadzono badania archeologiczno-architektoniczne w podziemiach archikatedry pod prezbiterium. Poprzedzały one remont bazyliki i założenie nowatorskiego ogrzewania z wykorzystaniem ciepła z wnętrza ziemi. Założono także system baterii słonecznych na dachu pulpitu południowej nawy bocznej.

W 2009 roku rozpoczęto remont podziemi archikatedry związany ze wzmocnieniem fundamentów i konstrukcji bazyliki, wylaniem usztywniającej płyty dennej, budową odrębnej klatki schodowej. Przebito przejście pomiędzy podziemiami pod przedsionkiem a kryptą główną, mieszczącą się w przestrzeni pod nawami kościoła, a także połączono podziemia pod archikatedrą z kryptami pod kaplicą Drohojowskich i kaplicą bp. A.A. Fredry. Udżniono wszystkie piwnice i krypty pod nawami bocznymi, jak również oczyszczono krypty pod zakrystią wikariacką i kanoniczną. Wszystkie te prace związane były z badaniami archeologicznymi i architektonicznymi, a także nadzorami konserwatorskimi. Przeprowadzono roboty bu-

dowlano-konserwatorskie w podziemiach nawy głównej i naw bocznych, a także w kryptach pod kaplicami. Dokonano adaptacji całej przestrzeni podziemi i wszystkich krypt do funkcji muzealnej i funeralnej, przygotowując nowe ekspozycje.

1.4. Opis architektury bazyliki archikatedralnej w Przemyśle

Usytuowanie. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela w Przemyśle jest obiektem murowanym, wolnostojącym, położonym u podnóża Wzgórza Zamkowego, pośrodku placu Katedralnego. Plac ten nie jest ogrodzony, jego krawędzie wyznacza linia zabudowy sąsiednich parceli, od strony południowej zamyka go zaś ulica Zamkowa, a bazylika tworzy nawet fragment jej zabudowy. Z placem Katedralnym łączą się ulice miejskie: od zachodu – biegnąca wprost ze Wzgórza – ulica Zamkowa, od południa ulica Kapitulna, od południowo-wschodniej strony placu ulica Katedralna, od północno-wschodniej ulica Biskupia, od wschodniej zaś – ulica Fredry. Położenie to powoduje, że bazylika archikatedralna wraz z nieopodal wzniesioną dzwonnica góruje nad całym miastem i tworzy znakomity akcent na tle panoramy miasta, co podkreśla z kolei, że jest ona najważniejszym kościołem obrządku rzymskokatolickiego, „Matką wszystkich Kościołów” – jak mówią o niej łacińscy kapłani¹⁶⁵. Bazylika archikatedralna miała to szczęście, że jej przeznaczenie pierwotne było sakralne i takie też jest do dziś. Obecnie jest to budowla trzynawowa o barokowym wystroju wnętrza, z gotyckim prezbiterium o gwieździsto-sieciowym sklepieniu i wplecioną w nie renesansową polichromią. Całość kompozycji prezbiterium uzupełniają elementy neogotyckiego wystroju.

Stan zachowania. Budynek bazyliki jest w ciągłym użytkowaniu od wybudowania, z wyjątkiem ponaddziesięcioletniej przerwy spowodowanej katastrofą budowlaną w latach 1733–1744, gdy odbudowywano

¹⁶⁴ Tamże.

¹⁶⁵ M. Wojnarowski, B. Rajnowski, M. Rusin, *Bazylika archikatedralna w Przemyśle. Przewodnik*, Przemyśl 2009, s. 3.

zawalone sklepienia i wzmacniano konstrukcję całego obiektu. Bazylika objęta jest rejestrem zabytków pod numerem A-425 z 24.06.1983 roku i z tego powodu jest pod stałą kontrolą konserwatorską. Na bieżąco wykonywane są w niej prace restauratorskie, konserwacyjne i konserwatorskie, a także remontowo-budowlane. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie technicznym i estetycznym. Jego kubatura to blisko 25 000 m³, a powierzchnia użytkowa wynosi około 1300 m². (Oba pomiary zostały podane według karty ewidencyjnej zabytków architektury i urbanistyki, bez uwzględnienia podziemi).

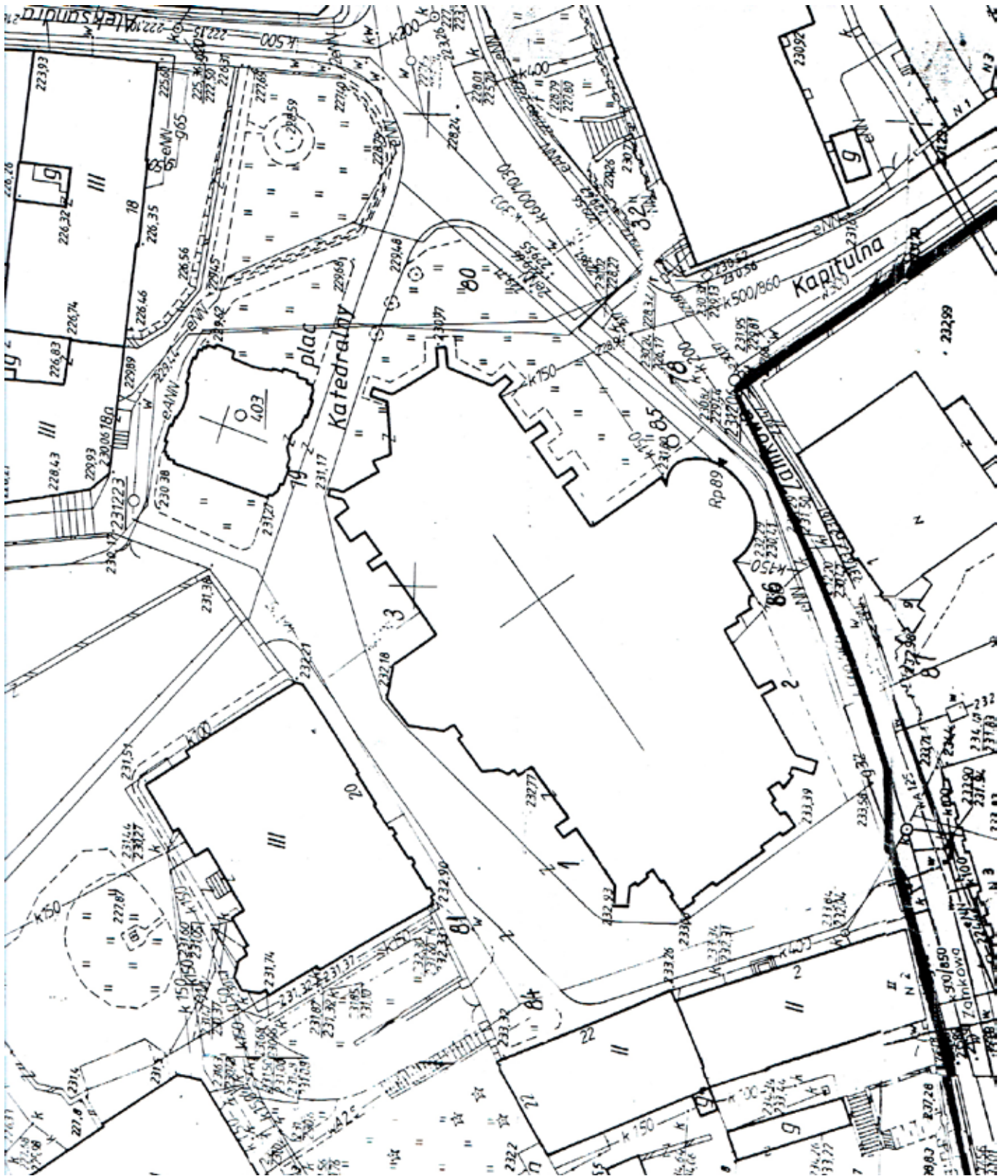
Materiał i konstrukcja. Bazylika archikatedralna jest budowlą murowaną z kamienia i cegły. Prezbiterium nie jest tynkowane, wymurowane jest z obustronnie licowanych, wapiennych ciosów kamiennych łączonych zaprawą, nawy są zaś zbudowane z pełnej cegły ceramicznej, pokrytej tynkiem obustronnie, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz budowli. Układ nośny bazyliki stanowią zewnętrzne ściany ceglane i system wewnętrznych filarów z cegły, pomiędzy którymi zostały rozpostarte łęki oraz sklepienia beczkowe i kolebkowe z lunetami, a także stropy ceramiczne. System konstrukcyjny wzmocniony jest szkarpami opinającymi cały budynek bazyliki, za wyjątkiem kaplic bocznych, krucht: frontowej i dwóch bocznych od strony naw, a także wieżyczki od strony prezbiterium. Budynek jest podpiwniczony na całej przestrzeni, zarówno pod nawą główną, jak i nawami bocznymi, a także pod zakrystiami i częściowo pod prezbiterium. Część przestrzeni podprezbiterialnej jest wtórnym zasypiskiem wokół murów dawnej rotundy. Piwnice przykryte są wtórnymi ceglanyimi sklepieniami kolebkowymi i kolebkowymi z lunetami, dodatkowo wzmocnionymi płaszczem na grubość cegły, pochodzącymi z lat trzydziestych XVIII wieku, z czasów remontu kapitalnego po katastrofie budowlanej. Z tego powodu konstrukcja jest częściowo atektoniczna.

Stylistyka. Stylistycznie architektura bazyliki przynależy do kilku następujących po sobie epok. Jest ona późnoromańska w partii przyziemia pod częścią prezbiterialną, gotycka w prezbiterium, barokowa w nawach i pod nimi, późnobarokowa w kaplicach, kruchcie oraz wejściach bocznych, neogotycka w zakrystii i skarbcu, oszkarpowaniu prezbiterium, a także wykroju i konstrukcji prezbiterialnych okien, neoromańska w ukształtowa-

Ryc. 1. Położenie bazyliki archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu

niu obronnej wieżyczki, współczesna zaś w partii dachów i neobarokowa w odtworzonej sygnaturce.

Rzut. Kościół jest orientowany. Plan złożony jest z wydłużonego prezbiterium o trzech przęsłach, w części wschodniej zamkniętego trójbocznie, oraz czteroprzęsłowego korpusu o trzech nawach, w układzie pseudo-bazylikowym. Korpus nawowy poprzedzony jest kruchtą założoną na planie prostokąta leżącego. W okresie nowożytnym w części wschodniej naw bocznych bazylika została rozczłonkowana dwoma kaplicami: od strony północnej dobudowano ośmioboczną kaplicę grobową rodu Drohojowskich, od strony zaś południowej, chronologicznie późniejsza, dostawiona jest kaplica grobowa Fredrów na planie elipsy. Obie kaplice otwierają się wejściem do naw bocznych. Ich rzuty wraz z nawami optycznie tworzą ramiona krzyża. Nieopodal każdej z kaplic dostawiona została od zachodu niewielka kruchta wejściowa na planie nieregularnego czworokąta. Przy północnej ścianie prezbiterium, na przedłużeniu północnej nawy bocznej, dobudowano piętrowe pomieszczenie na planie silnie wydłużonego prostokąta. Od strony zachodniej mieści ono zakrystię wikariacką o dwóch przęsłach przykrytych sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Jest ona dostępna od strony prezbiterium i od nawy północnej. Do wschodniej ściany zakrystii wikariackiej przylega zakrystia kanonicka, obecnie zwana biskupią, założona na planie kwadratu i sklepiona kolebką, z wejściem od zakrystii. Na piętrze nad nią umieszczony jest skarbiec, a także pomieszczenia dawnej biblioteki od wschodu i składzika od zachodu. W elewację boczną zakrystii kanonickiej od strony północno-wschodniej wbudowana jest wieżyczka na planie niepełnego koła, mieszcząca klatkę schodową o kręconych, kamiennych stopniach, pierwotnie prowadzących do skarbcza i na strych. Obecnie jest ona nieczynna, a wejście zamurowane. Druga, neogotycka klatka schodowa mieści się w południowo-zachodnim rogu zakrystii wikariackiej. Założona jest na planie koła i po kamiennych stopniach prowadzi do dawnej biblioteki.

Bryła. Pomimo przeróbek, które miały miejsce na przestrzeni minionych wieków, bryła jest dość zwarta, jasno wynikająca z planu pomimo jego przekształceń i czytelna w swej geometrii przestrzennej. Dominującym elementem kompozycyjnym jest kamienne prostopadłościennie prezbiterium, od wschodu zamknięte trójbocznie, nakryte dwuspadowym dachem, w części nad apsydą – trójpołaciowym. Nawę główną przykrywa dach dwuspadowy, wtórnie kryty blachą miedzianą. Do jego dolnych krawędzi dochodzą dachy pulpitarne zamykające nawy boczne, z rzędem baterii słonecznych umieszczonych na dachu nawy bocznej od strony południowej w końcu XX wieku. Całość kompozycji w partii dachów dopełniona jest neobarokową sygnaturką zrekonstruowaną współcześnie, którą usytuowano nad nawami nieopodal styku z prezbiterium – stanowi ona wertykalny akcent kompozycyjny. Dwie kaplice rodowe umieszczone są w części wschodniej naw bocznych, od północy i od południa. Północna ustawiona jest na planie ośmioboku, południowa zaś wzniesiona jest na spłaszczonej elipsie. Obie przykryte są dachami kopulastymi z latarniami, które stanowią wertykalne dominanty w kompozycji przestrzennej. Nad przylegającymi do nich kruchtami założono dachy pulpitarne, skryte za ozdobnymi szczytami.

Elewacje. W korpusie nawowym są tynkowane, barokowe elewacje na niewysokim cokole z kamienia. Elewacje bocznych naw podzielono na cztery pola wyrazistymi, przestrzennymi przyporami filarowymi założonymi na rzucie prostokąta, z niewielkim cokolem u dołu i wydatnym gzymsem koronującym u góry. Dwie z nich, w narożach zachodnich korpusu nawowego, ustawione są ukośnie. Na przyporach spoczywa niewielki daszek okapowy, ponad którym ustawiono ozdobne kamienne puchary z kulami. Dwa pierwsze pola od fasady frontowej, zarówno od południa, jak i północy, są jednoosiowe, przeprute prostokątnymi otworami okiennymi w uszakowych obramieniach, od góry zamkniętymi segmentowo, z muszlą pośrodku. Dwa kolejne pola elewacji naw bocznych przesłonięte są kaplicami rodowymi Drohojowskich od północy i bp. A.A. Fredry od południa, a także przyległymi do nich kruchtami.

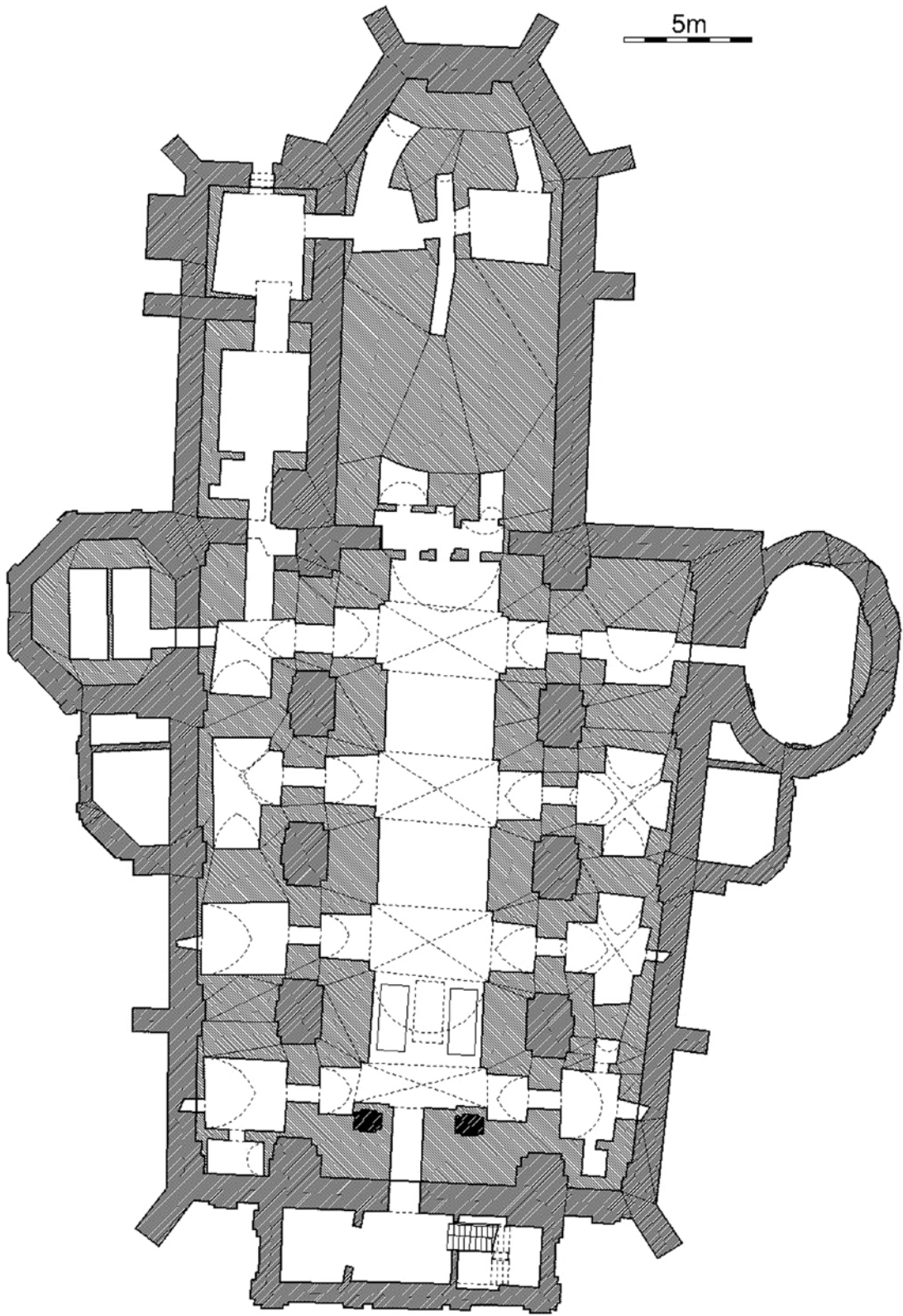
Elewacja frontowa od zachodu, trójosiowa, dwukondygnacyjowa, w dolnej partii fasady prawie na całej

Ryc. 2. Rzut krypt w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemyślu, naniesiony na rzut przyziemia z zaznaczeniem obrysu ścian i filarów archikatedry

szerokości przesłonięta jest przez dobudowaną kruchtę z portalem wejściowym.

Elewacja kruchty jest późnobarokowa, dwukondygnacyjowa, trójosiowa. Boczne elewacje kruchty są gładko tynkowane, flankowane pilastrami. Od strony południowej odkryto okulus, który poddano rewitalizacji. Fasada kruchty ozdobiona jest pilastrami kompozytowymi w wielkim porządku, ustawionymi na kamiennych cokółkach. W części środkowej są one pojedyncze i podtrzymują trójkątny fronton, w narożach zdwojone i poprzelamywane. Centralnie na osi usytuowano portal wejściowy, nad którym w partii balustrady znajduje się trójkątny fronton, a ponad nim umieszczono krzyż na niewielkim postumencie. Portal flankowany jest płycinowym, wgłębnym obramieniem, u góry zamkniętym wydatnym przelamanym belkowaniem z odcinkowym naczółkiem, pośrodku przerwanym. W nim, w polu centralnym, umieszczony został kartusz z herbem i insygniami biskupimi, inicjałami bp. Józefa S. Pelczara, a także datą 1913. Poniżej umieszczono płytę inskrypcyjną. W bocznych polach kruchty usytuowane są prostokątne w wykroju okna po jednym w każdej kondygnacji, w uszakowych obramieniach, u góry z muszlą pośrodku. Późnobarokowa balustrada jest zastosowana do dekoracji galerii nad kruchtą i ozdobiona motywem taśmy biegnącej po wydłużonym owalu, poprzedzielana niewielkimi filarami z ustawionymi na nich wazonami.

Cała fasada archikatedry podzielona została wertykalnie toskańskimi pilastrami w wielkim porządku ustawionymi na cokółkach, na granicy osi zdwojonymi. W środkowym polu drugiej kondygnacji, powyżej portyku wejściowego, widnieje okno zamknięte łukiem segmentowym, w obramieniu uszakowym, flankowanym po bokach rzędem kampanuli. Ponad nim, u góry usytuowana jest pośrodku muszla, ponad którą widnieje data 1730. W pasie belkowania umieszczono kartusz z herbem Bończa rodu Fredrów, liśćmi palmowymi i literami ini-

cjałów bp. A.A. Fredry. W skrajnych polach elewacji, po obu stronach okna, umieszczone są dwie nisze sklepione hemisferycznie z posągami: Matki Boskiej i św. Michała Archanioła. Nad niszami znajdują się okapniki w kształcie półkolistych frontonów od dołu zamkniętych prostym odcinkiem i wspartych na taśmach z obu stron, które dotykają półkolistych nisz z posągami.

Dwie dolne kondygnacje kościoła od górnej partii szczytowej oddziela wydatny gzyms z przelamanym belkowaniem. Górna kondygnacja trójosiowa zamknięta jest trójkątnym ozdobnym szczytem o formach barokowych, po bokach ze spływami o łagodnym spadku, bez wolut. Na krańcach spływów ustawione są kamienne puchary. W środkowym polu szczytowej części fasady umieszczono figurę Chrystusa Błogosławiącego. Ustawiono ją na niewielkim podeście w niszy zamkniętej półkoliście, nad którą widnieje kurtynowy, profilowany okapnik. Szczyt fasady zamyka wydatny, profilowany gzyms, pośrodku którego ustawiono krzyż, górujący nad fasadą.

Elewacje kaplicy rodu Drohojowskich są tynkowane, ściany symetryczne i opięte toskańskimi pilastrami w narożach, wsparte na niskim cokole, profilowanym w górnej części. Pilastry sięgają 2/3 wysokości ścian kaplicy, na wysokości górnej krawędzi okien dźwigają odcinki belkowania, po czym przechodzą w niewysokie pilastry dźwigające wydatne belkowanie. Dwie fasady, północno-zachodnia i północno-wschodnia, przeprute są oknami. Okna duże, prostokątne w profilowanych, uszakowanych obramieniach, zamknięte są segmentowo z muszlą pośrodku górnej krawędzi. Od strony północnej widoczna jest analogiczna płycina.

Do zachodniej ściany kaplicy przylega kruchta północna ze składzikiem na rzucie wydłużonego prostokąta pomiędzy nimi. Usytuowana jest na niskim kamiennym cokole, o ścianach gładko tynkowanych, lecz rozdzielonych niewielkim gzymsem mniej więcej w połowie elewacji, u góry zamknięta trójdzielnym belkowaniem. Naroża ścian są o płaszczyźnie rozczłonkowanej uskokami, elewacja zaś od strony południowo-zachodniej jest wklęsła, centralnie przepruta prostokątnym oknem w profilowanej oprawie, od góry zamkniętym półkoliście z kluczem pośrodku profilowanej opaski. Elewacja frontowa jest wyjątkowo dekoracyjna i rozbudowana. Frontalnie w północnej

elewacji umieszczona została wielka arkada z dekoracyjnym portalem zdobionym wolutą w kluczu i obwiedzionym profilowaną opaską. Portal obramowany jest dwoma pilastrami w toskańskim porządku, po jednym z każdej strony, nad ścianą z portalem znajduje się zaś wydatny wolutowy przyczółek, ponad którym zbudowano aediculę o wymiarze 1/3 fasady, z konchową niszą pośrodku. Aedicula zwieńczona trójkątnym szczytem z niewielkim okapnikiem, po obu stronach flankowana dwoma niewielkimi obeliskami, rzeźbiarsko zamyka całą kompozycję ściany frontowej północnej kruchty. Akcentem wieńczącym jest rzeźba z przedstawieniem Najświętszego Serca Jezusa, ustawiona w górującej nad portalem aediculi.

Kaplica bp. A.A. Fredry usytuowana od strony południowej nawy bocznej została założona na planie eliptycznym, co przekłada się na cylindryczny kształt elewacji. Na całej tynkowanej płaszczyźnie ściana opięta jest zdwojonymi pilastrami ustawionymi na kamiennym cokole. Analogicznie ukształtowano belkowanie przechodzące na gzyms koronujący. Pomiedzy pilastrami pola są symetryczne i jednoosiowe, z których dwa od wschodu przeprute oknami, od zachodu zaś – jedno. Okna mają podokiennik, w wykroju prostokątne, zamknięte segmentowo i obwiedzione profilowanym obramieniem uszakowanym, z muszlą w kluczu. Na elewacji od strony południowej kaplicy widnieje płycina obramowana zdwojonymi pilastrami, poniżej niej – zrekonstruowany zegar słoneczny. Od zachodniej strony przylega do kaplicy bp. A.A. Fredry kruchta założona na rzucie prostokąta, usytuowana na niskim cokole. Ściany tynkowane gładko, zamknięte są u góry wydatnym, trójdzielnym belkowaniem. Naroża ścian rozczłonkowane są uskokami, narożnik południowo-zachodni jest zaś wklęsły. Plastyka elewacji wypracowana została analogicznie jak kruchty północnej. W elewacji głównej kruchty dominującą rolę odgrywa rozbudowany arkadowy portal. Ściana zachodnia przepruta jest prostokątnym oknem z podokiennikiem i półkolistym zamknięciem od góry, z niewielką wolutą w kluczu, w analogicznej oprawie jak okno kruchty północnej. Nad belkowaniem umieszczony został przyczółek, złożony z dwóch spiętych ze sobą ozdobnych wolut, dekorowanych spływami wolutowymi po bokach. W niszy kruchty południowej znajduje się rzeźba Immaculaty.

Za kaplicami rodowymi i korpusem nawowym biegnie elewacja prezbiterium, odmienna w swojej budowie i strukturze materiału. Ściany prezbiterium są kamienne, osadzone na niewielkim cokole, oszkarpowane. Szkarpy w przekroju są prostopadłościennie, dwuuskokowe z okapnikami. Działy pomiędzy nimi są jednoosiowe, przeprute wysokimi oknami ostrołukowymi. Okna z podokiennikami osadzone zostały na wysokości pierwszego uskoku skarpy, neogotyckimi laskowaniami podzielone są na trzy smukłe pola zakończone maswerkiem. W oknach znajdują się wielobarwne witraże. Pod jednym z nich od strony południowo-wschodniej zamontowana została płyta grunwaldzka w rocznicę 400-lecia bitwy pod Grunwaldem autorstwa J. Raszki, w obramieniu projektu K.M. Osińskiego. Od strony północnej okna są zamurowane, od wewnątrz zaś w ich płycinach zamiast witraży wkomponowano dekorację malarską odzwierciedlającą witraże.

Od strony północnej elewacja prezbiterium przesłonięta została przybudówką z zakrystiami w parterze oraz skarbcem i biblioteką na piętrze. Budowla założona została na planie silnie wydłużonego prostokąta przylegającego do północnej nawy bocznej. Elewacja na cokole jest murowana z kamienia, dwukondygnacyjowa, trójosiowa, oszkarpowana dwoma niewysokimi przyporami. Od strony północno-wschodniej jest przypora dwuuskokowa, ustawiona ukośnie, od północy zaś – niższa, z jednym uskokiem. Pomiedzy nimi, w dolnej kondygnacji, znajdują się okna ostrołukowe, po jednym w każdej ścianie wydzielonej przez przęsło od wewnętrznej strony. Na piętrze są okna w prostokątnych obramieniach, rozmieszczone symetrycznie względem osi pionowej. Ponad nimi znajduje się gzyms kordonowy, oddzielający dolną kamienną ścianę od niewielkiego, jednolitego pasa gotyckiej ściany, obecnie otynkowanego. Od góry ściana zamknięta została gzymsem koronującym, na którym wsparto dach.

Dachy. Nawa główna i prezbiterium przykryte zostały dachem dwuspadowym o wspólnej kalenicy, z wyniosłą sygnaturką ulokowaną na granicy nawy i prezbiterium. Nad apsydą znajduje się trójpołaciowe zadaszenie. Nawy boczne, przybudówka mieszcząca zakrystie, skarbiec i bibliotekę, a także kruchty boczne od strony południowej i północnej przykryte są osobnymi dachami pulpitowymi. Nad wieżyczką przy zakrystii kanonickiej

znajduje się niewysoki dach stożkowy. Kaplice rodowe nakryto dachami kopulastymi z latarniami.

Architektura wnętrza. Jest ona analogiczna do stylistyki korpusu nawowego i prezbiterium. Korpus nawowy jest barokowy i neobarokowy w wystroju i architekturze, a prezbiterium gotyckie i neogotyckie w architekturze i jej elementach, neogotyckie zaś w wystroju i małej architekturze. Korpus nawowy rozczłonkowany jest przez dwa rzędy po trzy filary i dwie pary półfilarów (od zachodu i wschodu naw), które oddzielają nawę główną od bocznych. Od strony nawy głównej filary opięte są przez pary pilastrów, występujących także jako pojedyncze od strony naw bocznych i ścian. Pilastry w porządku korynckim, ustawione na wysokich cokołach, podtrzymują wydatne belkowanie. Są one marmoryzowane na trzonach, ze złożonymi, bogato dekorowanymi głowicami i złotymi puttami ponad nimi, w partii belkowania. Nawa główna otwarta jest do naw bocznych półkolistymi arkadami filarowymi o profilowanych i malarsko dekorowanych archiwoltach ze stiukową wolutą w kluczu, a także ościeżach w formie pilastrów dekorowanych płycinami w profilowanych obramieniach. Sklepienie w nawie głównej jest kolebkowe z głębokimi lunetami na podwójnych gurtach, w nawach bocznych krzyżowe na szerokich pojedynczych, ale zdwojonych gurtach. Sklepienia i ściany są polichromowane, z dekoracją figuralną, roślinną i geometryczną, ta ostatnia podkreśla elementy konstrukcyjne. Nawa główna i nawy boczne zharmonizowane zostały kolorystycznie polichromią autorstwa T. Popiela. Przy wschodnich przęsłach naw bocznych znajdują się bogato dekorowane barokowe portale prowadzące do kaplic rodowych, od północy do kaplicy Drohojowskich z połowy XVII wieku i pierwszej połowy XVIII wieku, od południa portal z kutą kratą do kaplicy bp. A.A. Fredry z I–II ćwierci XVIII wieku. Kaplice są polichromowane, dekoratorsko opracowane.

Arkada tęczowa jest w łuku ostrym, gotyckim. Prezbiterium jest gotyckie w konstrukcji, neogotyckie w elementach dekoracyjnych i wystroju wnętrza, nakryte gotyckim sklepieniem sieciowo-gwiazdowym, z wczesnorenesansową roślinną polichromią w polach wysklepek, nieustalonego autorstwa. Prezbiterium otwarte jest neogotyckim portalem z końca XIX wieku do zakrystii wikariackiej, wykonanym w bogatym profilu obramie-

nia i elementów neogotyckich. Ołtarz główny i stalle są neogotyckie.

Kruchta w przedsionku nakryta została sklepieniem żaglastym, a w jej przybudówkach składzikach – sklepieniem krzyżowym.

W zakrystii wikariackiej znajduje się sklepienie krzyżowo-żebrowe, wystrój jest zaś neogotycki. W zakrystii biskupiej mamy do czynienia ze sklepieniem koleb-

kowym, w pomieszczeniach na piętrze – z różnymi: w skarbcu – kryształowym, w bibliotece – kolebkowym z lunetami.

W bazylice archikatedralnej zachowało się kilkanaście nagrobków, płyt nagrobnych i epitafijnych. Do najwybitniejszych należą płyta nagrobna bp. J. Dziadusińskiego i piętrowy nagrobek Jana Fredry i jego żony Anny ze Stadnickich.

Zachowanie miejsc pamięci –
transfer: martwe piwnice
w żywe podziemia

2.1. Opis podziemi archikatedralnych i ich inwentaryzacja badawcza

2.1.1. Podziemia pod bazyliką archikatedralną i ich zarys

Podziemne partie bazyliki archikatedralnej nigdy nie zostały w pełni rozeznane pod względem archeologiczno-architektonicznym i z tego powodu były niemal zupełnie nieznanymi, a nawet owiane tajemnicą. W zdecydowanej większości były niedostępne i nie nadawały się do zwiedzania, zarówno dla turystyki pielgrzymkowej, jak i społeczeństwa, które jednak domagało się kontaktu z relikwiami rotundy, znanej od lat sześćdziesiątych XX wieku. Podziemia pod prezbiterium były częściowo dostępne, aczkolwiek wykorzystywano je do zwiedzania okazjonalnie i były udostępniane tylko nielicznemu gronu osób, głównie dostojników kościelnych lub niewielkich grup naukowców. Powojenne wykopaliska archeologiczne w części wschodniej bazyliki były źródłem informacji o istnieniu relikwii romańskiej rotundy pod archikatedrą i z tego powodu były one znane tylko nielicznym, zwłaszcza badaczom.

Natomiast część podnawowa, choć pierwotnie zapewne pełniła funkcję grzebalną, czemu sprzyjało podłoże lessowe, od przełomu XIX i XX wieku była trudno dostępna z powodu systematycznego zasypywania piaskiem i gliną przestrzeni krypty głównej, a także przyległych komór. Skutkowało to występowaniem wtórnego nasypu żwirowo-piaszczystego, a także nasypu gliniasto-piaszczysto-gruzowego. Była to doraźna metoda walki ze skutkami okresowego zalewania przestrzeni podziemnych wodą, a w ich następstwie – zamakania murów fundamentowych i zawilgocenia ścian nośnych. Przepro-

wadzone badania geologiczne wskazały na występowanie wody o nieznanym pochodzeniu, głównie w narożach podziemi pod nawami archikatedry. W wyniku tych zabiegów przeciwwilgociowych wysokość krypty pod nawami była niewielka, niemal pod całym korpusem wynosiła około 1,30 m w najwyższym punkcie sklepienia. Dodatkowo rozmiękły, błotnisty grunt oraz brak stabilnej i twardej posadzki pomiędzy murami fundamentowymi nie stwarzały warunków do jakiegokolwiek stałego udostępniania i realizacji funkcji użytkowej. Ponadto sprawę utrudniał niełatwy dostęp do przestrzeni podziemnej pod nawami. Zejście do podziemi było zlokalizowane na podłużnej osi archikatedry pod chórem, gdzie było zabezpieczone granitową nakrywą bez uchwytów. Prowadziło ono ceglanyymi stopniami z poziomu parteru na poziom podziemi o grząskim podłożu. Wszystko to powodowało, że podziemia pod nawami kościoła nie były dostępne, a ich użytkowanie było okazjonalne.

Historycznie rzecz ujmując, należałoby stwierdzić, że wraz z budową archikatedry założono w podziemiach dwa duże zespoły krypt, tj. pod nawami i pod prezbiterium, które są rozczłonkowane na mniejsze przestrzenie. Przeznaczenie nie wszystkich krypt jest nam znane, gdyż wiele z nich było pierwotnie niezagospodarowanych, choć ich wymiary, bryła architektoniczna, kształt wejścia i usytuowanie wyraźnie świadczą o planowanym charakterze grzebalnym od momentu powstania. Oba zespoły krypt powstały równoległe z budową katedry gotyckiej.

Trzeci zespół stanowią dwie niewielkie krypty nowożytnie, połączone przestrzennie ze sobą i dostępne z wejścia przez klapę w posadzce kaplicy Drohojowskich.

Powstały one równocześnie z budową kaplicy i wynikały z funeralnych potrzeb użytkowych fundatora kaplicy, jak również parafii. W celach komunikacyjnych zostało zachowane tylko połączenie krypty z kaplicą poprzez włącz i strome ceglane schody. W czasie budowania krypt pod kaplicą Drohojowskich nie było połączenia z przestrzenią podziemną pod nawami bazyliki. Obecnie z powodu ekspozycji muzealnych zostały one połączone z przedsionkiem przyległym do tzw. starej i nowej kotłowni, a także z kryptą główną, nieopodal tzw. krypt gotyckich.

Czwarta przestrzeń funeralna to krypta złożona z jednego pomieszczenia podziemnego, zlokalizowanego pod kaplicą Fredrów, które powstało w pierwszej ćwierci XVIII wieku. Pierwotnie krypta była przeznaczona na pochówek tylko dla bp. A.A. Fredry, dlatego była to jedna przestrzeń podziemna założona na owalu, bez połączenia za pomocą podziemnych korytarzy z pozostałymi kryptami bazyliki. Jedyna komunikacja, która istniała, wiodła przez wysokie schody prowadzące do kaplicy Świętego Krzyża, zamykane wiekiem wjazdu. Obecnie ze względu na organizację wspólnej przestrzeni krypt podziemnych krypta Fredrowska została połączona z kryptą główną za pomocą przebiecia w ścianie fundamentowej do ciągu krypt południowych i korytarzyka, którego wyjście zlokalizowane jest nieopodal tzw. krypt gotyckich.

Piątą przestrzenią są podziemia pod zakrystiami, z osobnym wejściem z zewnątrz, prowadzącym od północnego krańca we wschodniej części bazyliki przy prezbiterium. Wzdłuż fundamentowych ścian prezbiterialnych od północnej strony, bezpośrednio pod zakrystią wikariacką i kanoniczną, nad którymi znajdują się skarbiec i biblioteka, zlokalizowane są podziemne pomieszczenia tzw. starej i nowej kotłowni. Ich pierwotne przeznaczenie nie jest jasno określone. Przechodziły one różne koleje losu i adaptacje, które zatarły wiedzę na temat ich funkcji.

Szóstą przestrzeń stanowią tzw. krypty gotyckie. Położone są we wschodniej części archikatedry, na styku krypty głównej oraz podziemia prezbiterium. Przestrzeń tę zamykają nieregularne aneksy, potocznie zwane kryptami gotyckimi ze względu na chronologiczną przynależność tej partii budowli do końca średniowiecza.

Siódma przestrzeń podziemna, relatywnie najpóźniej udostępniona, utworzona jest w kruchcie. Powstała w wyniku prowadzonych prac architektonicznych i inwestycyjnych, a także badań archeologicznych w przestrzeni nadziemnej i podziemnej przedsionka. Jej funkcja została określona jako lapidarium poprzedzające właściwą ekspozycję funeralną. Przestrzeń ta jednak nie była wolna od pochówków. W przedsionku za progiem odkryto pochówek w postaci szkieletu z kamieniem pod głową. Ta część bazyliki ulegała licznym przekształceniom w okresach średniowiecznym i nowożytnym, zatem trudno odnieść się jednoznacznie do zachowanego pochówku. Być może jest więcej takich pochówków, ale się nie zachowały.

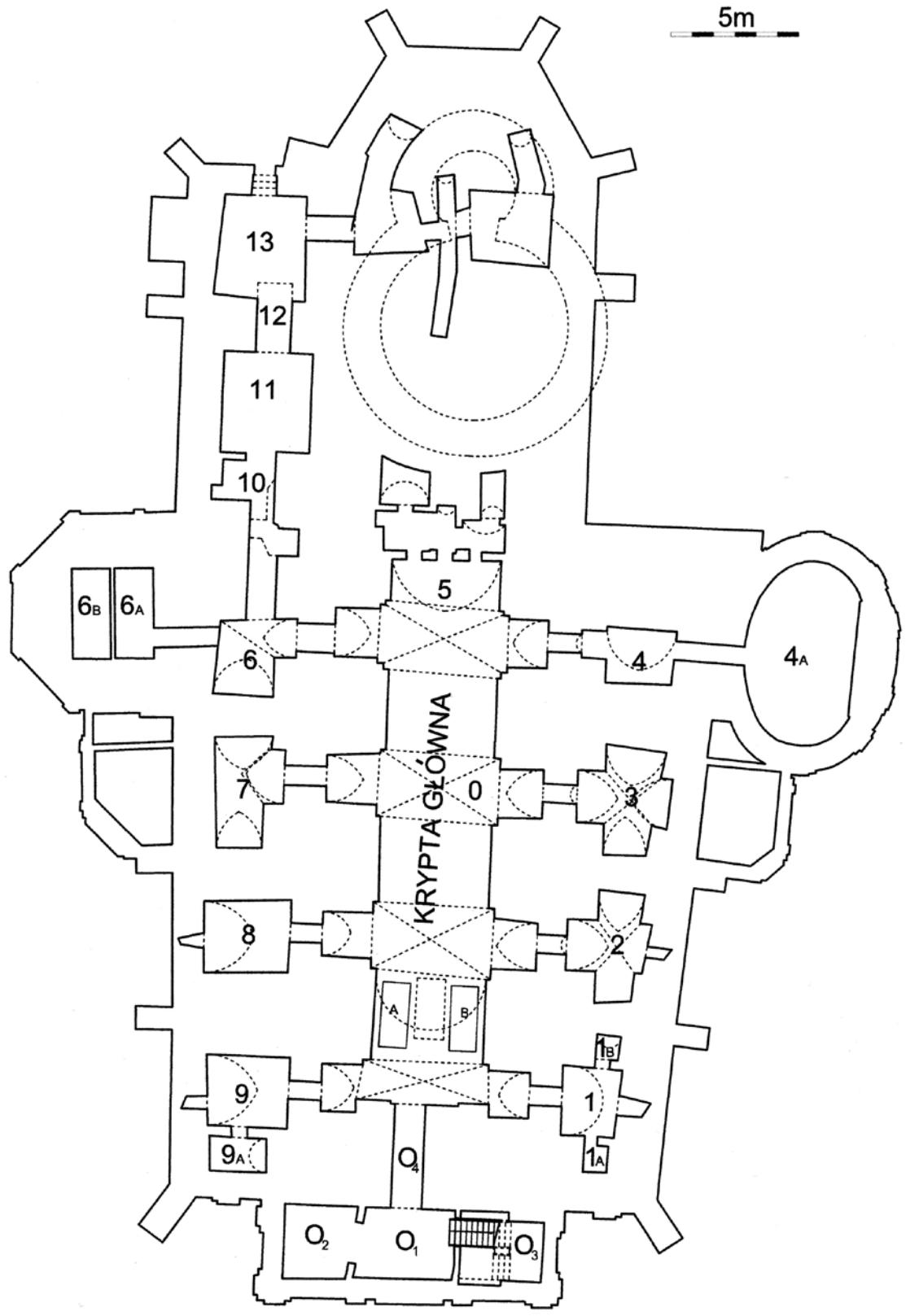
Reasumując, podziemia archikatedry przemyskiej złożone są z kilku krypt o różnorodnie ukształtowanych przestrzeniach, w dużej mierze funkcjonalnie niezależnych od siebie i powstałych w różnym czasie. Są to:

- krypty pod prezbiterium;
- krypta główna pod korpusem nawowym archikatedry;
- dwa ciągi krypt bocznych: krypty południowe i krypty północne;
- krypty tzw. gotyckie;
- dwuczłonowa krypta pod kaplicą Drohojowskich;
- jednoprzestrzenna krypta pod kaplicą bp. A.A. Fredry;
- podziemia pod zakrystiami: wikariacką i biskupią;
- krypta pod kruchtą zachodnią.

Podziemia katedry kryją w sobie wiele faz budowy i są dowodem przekształceń, jakie wymusił na nich bieg historii, losowych zdarzeń i dwudziestowiecznych modernizacji. Dzieje budowy krypt archikatedry to chwalebny zapis budowniczych, lecz nie w relacjach pisanych, ale w murach tego kościoła. Dzisiaj staramy się odczytać te nieznane dotąd relacje, tak czasowe, jak techniczne, a także chronologiczne i technologiczne, wierząc, że uda się nam odtworzyć karty dziejów architektury i uzupełnić w ten sposób historię bazyliki archikatedralnej.

Tab. 1. Zestawienie powierzchni i kubatur podziemi archikatedry w Przemyślu

Lp.	Lokalizacja	Powierzchnia (m ²)	Kubatura (m ³)
1	Krypta główna Pochówki: bp A. Gołaszewski, bp J.A. de Potoczki	143,05	317,5
2	Krypta I	9,70	12,27
	Krypta IA – ossuaria	1,32	2,39
	Krypta IB – ossuaria	1,58	2,79
	Przedśionek	5,69	8,19
	Przejsćie	1,36	2,10
	Całość	19,65	28,74
3	Krypta II	16,92	27,89
	Przedśionek	5,89	9,46
	Przejsćie	1,29	2,89
	Całość	24,19	0,24
4	Krypta III – pochówki: bp S. Jakiel, abp I. Tokarczuk	12,37	20,38
	Przedśionek	5,60	9,03
	Przejsćie	1,59	3,51
	Całość	19,56	3922
5	Krypta IV – pochówki: bp A. Nowak, bp F. Barda	10,04	19,07
	Przedśionek	5,61	9,20
	Przejsćie	1,62	3,89
	Całość	17,63	32,16
6	Krypta V – krypty gotyckie	21,20	47,87
7	Krypta VI – mieszcząca	12,27	21,98
	Przedśionek	6,25	9,90
	Przejsćie	1,69	3,89
	Całość	20,21	35,77
8	Krypta VII – pochówek: bp A. Pruski	19,54	30,34
	Przedśionek	6,51	10,01
	Przejsćie	1,73	3,61
	Całość	27,78	43,96
9	Krypta VIII – pochówek: bp J.T. Kierski	14,64	50,16
	Przedśionek	7,09	11,54
	Przejsćie	1,46	3,15
	Całość	23,19	64,95
10	Krypty IX, IXA		
	Krypta IX – pochówek: bp F. Szembek	14,13	49,90
	Krypta IXA – pochówek: bp J. Wężyk	4,76	13,30
	Przedśionek	5,58	9,03
	Przejsćie	1,45	3,19
	Całość	25,92	75,42

Ryc. 3. Rzut podziemia

- 0 – krypta główna – przestrzeń pod nawą główną z sarkofagami a) b) bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki

Część wejściowa

- 0₁ – przedsionek
- 0₂ – lapidarium
- 0₃ – klatka schodowa
- 0₄ – przejście

Krypty południowe

- 1 – krypta z ossuariami i prezentacją relikwów kanałów odwadniających
- 1A – ossuarium
- 1B – ossuarium
- 2 – ekspozycja relikwiarzy
- 3 – krypta abp. I. Tokarczuka i bp. S. Jakiela
- 4 – krypta bp. A. Nowaka i bp. F. Bardy
- 4A – krypta bp. A.A. Fredry – pod kaplicą pw. Świętego Krzyża
- 5 – krypty tzw. gotyckie – pod prezbiterium

Krypty północne

- 6 – krypta z pochówkami mieszczkańskimi
- 6A,B – krypty rodu Drohojowskich – pod kaplicą pw. Najświętszego Sakramentu
- 7 – krypta biskupów pomocniczych
- 8 – krypta bp. J. Kierskiego
- 9 – krypta bp. W. Wężyka i bp. F. Szembeka
- 9A – krypta bp. J. Pruskiego
- 10, 11, 12 – krypty pod zakrystią wikariacką
- 13 – krypta pod zakrystią biskupią

2.1.2. Podziemna część prezbiterialna

Według opisu w „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” w części wschodniej bazyliki znajdują się trzy komory, nieregularne w kształcie i rozmieszczeniu, pod gotyckim prezbiterium. Trójczłonowa krypta jest położona w części zachodniej prezbiterium. Ma ona połączenie z kryptą znajdującą się pod nawą główną. W części wschodniej prezbiterium umieszczono dwie krypty, które rozdzielono korytarzykiem. Zamykają je schody prowadzące do włazu w posadzce prezbiterium. Wszystkie sklepienie są kolebkowo¹.

Nieco inaczej postrzegają krypty pod prezbiterium badacze M. Proksa i Z. Pianowski. W wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych w latach 1996–1998 i w 2000 roku ustalono, że krypty pod prezbiterium bazyliki archikatedralnej w Przemyślu osadzone są częściowo na relikwach romańskiej rotundy prostej z apsydą. Są to cztery krypty ceglane, nieregularne, choć rzutem zbliżone do czworokątów. Krypty wtórnie wprowadzone pomiędzy relikwy rotundy zostały następująco ponumerowane przez badaczy: I i II w części wschodniej oraz III i IV w części zachodniej prezbiterium². Do krypty I i II przylegają komory NE i SE.

Krypta I położona jest w północno-wschodniej części prezbiterium. Jej południowa ściana oparta jest o relikwy fundamentów na styku murów magistralnych rotundy i apsydy. Dalsza część czworobocznej krypty znajduje się pomiędzy relikwami rotundy a fundamentami gotyckiego prezbiterium. Do wschodniej ściany krypty, dziś już nieistniejącej, przylegała komora określona jako północno-wschodnia (komora NE). Jest ona założona na rzucie zbliżonym do rombu. Obecnie krypta I i komora NE stanowią jedną wieloboczną przestrzeń. Pierwotnie komunikacja pomiędzy kryptą I a komorą NE odbywała się poprzez otwór wejściowy we wschodniej ścianie. Komora i krypta sklepienie są kolebkami z cegły.

Komora II położona jest po przeciwnej stronie osi wzdłużnej romańskiej budowli, na styku relikwów funda-

¹ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt., s. 6.

² Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., rys. K. Musiał.

mentów rotundy i apsydy, od strony południowo-wschodniej. Komora II założona jest na rzucie zbliżonym do trapezu i sklepiona ceglaną kolebką. Ściany tarczowe krypty II, tj. od stron południowej i północnej, wykonane są z kamiennych ciosów. Mniej więcej w połowie północnej ściany krypty II osadzone są kamienne schody łączące ją z korytarzykiem. Do wschodniej ściany krypty II, w południowo-wschodnim narożu, przylega komora SE. Jej wnętrze jest dostępne z krypty II po czterech schodach wyprofilowanych w strukturze murowej apsydy. Komora ma charakter długiego tunelu założonego na rzucie prostokąta, sklepionego kolebką, i w całości osadzona jest na reliktach fundamentów apsydy.

Pomiędzy kryptą I a kryptą II znajduje się tunelowy korytarzyk, biegnący na linii wschód–zachód. Mniej więcej w połowie jego biegu znajdują się kamienne relikty północnego styku fundamentów rotundy i apsydy. W tym też miejscu dochodzą od południa schody, znajdujące się w niewielkim tunelowym przejściu, prowadzące z krypty II do korytarzyka. Dalej zaś zachodnia część korytarzyka biegnie w obszarze posadzki dookólnego obejścia oraz reliktyw fundamentów uznanych przez badaczy za podmurówkę pod kolumnadę wewnętrznego pierścienia murów. Relikty te wykonane są w technice *opus incertum* z płaskich łamanych płyt piaskowcowych. Odcinek ten zamykają strome schody, które wybiegają od zachodu korytarzyka ku otworowi w posadzce prezbiterium znajdującemu się w drugim jego prześle.

Krypta II była poddana badaniom i zachowawczym zabiegom konserwatorskim. Prace te dotyczyły fragmentarycznie zachowanej polichromii na kamiennych ciosach, z których zbudowana jest jej ściana południowa. Po przebadaniu ściany południowej krypty II przez dr Marię G. Rogóż oraz prof. dr. hab. inż. Macieja Pawlikowskiego wraz z zespołem badaczy okazało się, że „omawiana ściana nie stanowi fundamentu prezbiterium katedry, który został ułożony z bloków pochodzących z rozebranej w latach siedemdziesiątych XV wieku cerkwi Wołodara. (...) Wyniki badań specjalistycznych, przeprowadzonych w ramach niniejszego zlecenia [przez PWKZ G. Stojak na podstawie trzech odrębnych umów w listopadzie i grudniu 2014 roku – przyp. G.S.] w obrębie ściany krypty II wskazują, że omawiana ściana nie stanowi fundamentu prezbiterium,

ale do niego przylega. (...) Najpierw została wzniesiona ściana, później ceglane sklepienie krypt i komór³”. W toku dalszych badań porównawczych dotyczących pigmentów z podziemi archikatedry i tzw. cerkwi Wołodara ustalono, „iż widoczne w obrębie podziemi Bazyliki polichromowane bloki nie pochodzą z tzw. cerkwi Wołodara⁴”. Analiza porównawcza była możliwa dzięki zleconym w 2012 roku przez G. Stojak szczegółowym badaniom destruktu cerkwi Wołodara na Wzgórzu Zamkowym na istnienie tynków i polichromii. Posłużyły one teraz do analizy porównawczej polichromowanych destruktyw z cerkwi Wołodara i polichromii z bloków kamiennych ściany południowej krypty II. Relikty te są zupełnie odmienne, zarówno w strukturze podłoża, jak i technice malowania, składzie pigmentów oraz w budowie warstw malarskich i zaprawy, co wykazały badania laboratoryjne⁵.

W przekonaniu autorki niniejszej publikacji do budowy krypty – najprawdopodobniej w końcu XV wieku – nie użyto kamiennego materiału rozbiórkowego z cerkwi Wołodara, jak podają źródła, lecz z rotundy św. Mikołaja. Takie stanowisko reprezentował także J.T. Frazik, ale wynikało ono z obserwacji budulca i nie zostało poparte badaniami laboratoryjnymi. Dodatkowo odrestaurowano kryptę w XVIII wieku poprzez budowę ceglanej kolebki i pokryto wówczas kamieniem ściany południowej dodatkową warstwą olejnego przemaalowania, używając błękitu pruskiego, który był powszechnie stosowany od drugiej ćwierci XVIII wieku.

Dwie kolejne krypty, oznaczone przez badaczy M. Proksę i Z. Pianowskiego numerami III i IV, znajdują się w części zachodniej prezbiterium. Są one ceglane i sklepione kolebkowo. Dochodzą do tzw. krypt gotyckich. To o nich napisano w „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” poświęconym zabytkom sakralnym mia-

³ M. Rogóż, *Badania pigmentów i spoiw wraz z analizą stratygraficzną oraz analizą chemiczno-technologiczną składu próbek pobranych z wtórnej ścianki zamykającej od południa kryptę II w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu*, [w:] *Wyniki badań specjalistycznych...*, red. K. Pachuta, dz. cyt., cz. 2, *Polichromowana ściana krypty II*, Kraków 2014, s. 6.

⁴ M. Pawlikowski z zesp., *Porównawcze badania mineralogiczno-geochemiczne próbek polichromii pobranych z podziemi prezbiterium Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu i polichromii z reliktyw tynków z tzw. cerkwi Wołodara przechowywanych w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej*, [w:] *Wyniki badań specjalistycznych...*, red. K. Pachuta, dz. cyt., cz. 2, *Polichromowana ściana krypty II*, s. 116–117.

⁵ M. Rogóż, *Badania pigmentów...*, dz. cyt., s. 57–58.

sta Przemyśla: „od zachodu trójskrzydłowa, połączona z kryptą pod nawą główną”⁶. Krypty te opisał kolejny zespół badaczy: M. Cempla, S. Cechosz i Ł. Holcer⁷. Są to komory stosunkowo nietrwałe, płytko posadowione, wielokrotnie przekształcane od momentu powstania przez 500 lat. Obie komory zostały wybudowane z cegły palcowanej, odmiennej od tej, którą zastosowano w kryptach pod nawami bazyliki. Są one chronologicznie wcześniejsze od wszystkich pozostałych, które ciągną się w kierunku zachodnim, poczynając od tych komór aż do klatki wejściowej w części zachodniej bazyliki.

Chronologicznie najpierw powstała krypta IV, położona w południowo-zachodniej części prezbiterium. Jej ściany zostały dostawione do murów fundamentowych rotundy. Została zbudowana na planie prostokąta, którego rzut jest czytelny, pomimo przekształceń, także tych z ostatniej inwestycji z lat 2010–2015. Analizując zachowane fragmenty ścian, jej wymiary M. Cempla określił jako: 2,4 × 1,25 m⁸. Jest ona wcześniejsza od drugiej, oznaczonej jako krypta III, która powstała w dwóch fazach budowy niedługo później. Krypta III zbudowana została w części północno-zachodniej prezbiterium i w pierwotnym kształcie była pomieszczeniem prostokątnym, którego ściany nie dochodziły do murów rotundy. Dopiero druga faza budowy, która przedłużyła kryptę III, spowodowała wydłużenie jej przestrzeni w kierunku wschodnim poprzez dostawienie dodatkowych ceglanych murów do ścian fundamentowych rotundy. Przebudowa ta spowodowała, że jej rzut stał się nieregularny, a przestrzeń znacząco większa od sąsiedniej krypty południowej⁹. Obie krypty były pierwotnie zamknięte od zachodu ścianami prostymi, nie były też połączone ze sobą. Między kryptami III i IV leżało zasypisko gruzu i gliny, które rozdzielało krypty i przylegało do ściany rotundy – taki stan zastaliśmy w 2009 roku. Od momentu powstania tych krypt, które należy łączyć prawdopodobnie z okresem odbudowy spalonej katedry gotyckiej w pierwszej połowie XVI wieku, następowały liczne przekształcenia struktury mu-

rowej obu krypt, połączone z dobudowaniami kolejnych, bez ładu i myśli koncepcyjnej, powodujące chaos budowlany w tym miejscu. Zapoczątkowało to trzy kolejne etapy przekształceń krypt tzw. gotyckich, omówione poniżej.

2.1.3. Podziemia pod nawą główną bazyliki archikatedralnej

Podziemna przestrzeń pod nawą główną jest obszernym, szerokim i stosunkowo niskim wnętrzem, powstałym pomiędzy murami fundamentowymi filarów nawy głównej a murami przedsionka od zachodu i tzw. kryptami gotyckimi od wschodu. Podziemia pod nawą główną są różnoczasowe z budową bazyliki, zostały wybudowane z tej samej cegły ręcznie formowanej, jednolitej, ale niepalcowanej¹⁰. Oprócz wymienionej cegły stosowano rozmaity materiał kamienny wtórny, pochodzący z rozbiórki różnych elementów architektonicznych.

Przestrzeń pod nawą główną została przykryta ceglana kolebką wspartą na trzech parach potężnych filarów, po trzy z każdej strony wnętrza. Kolebka ta została wzmocniona od dołu kolejną, w postaci dodatkowego ceglano-płaszczka położonego odcinkami pomiędzy filarami po obu stronach wnętrza. Wzmocnienia kolebki dodatkowym płaszczem dokonano po upadku sklepienia bazyliki i przebicium posadzki nawy oraz sklepień podziemia w 1733 roku. W związku z tą barokową fazą budowlaną podziemia pod nawą główną są obecnie przykryte zdwojoną kolebką z czterema parami lunet pomiędzy odcinkami płaszczka. Prowadzą one do obszernych przedsionków połączonych niewielkimi przejściowymi korytarzami z kryptami bocznymi, które ciągną się wzdłuż obu boków krypty pod nawą główną.

Sklepienie kolebkowe wraz z przykrywającym go dodatkowym płaszczem jest zbudowane z cegły w kluczu i części środkowej, w dolnej zaś partii, głównie przy spływach, jest ceglano-kamienne. Całe sklepienie, zarówno w części ceglanej, jak i ceglano-kamiennej muru, powstało w tym samym czasie. Świadczą o tym zarysy krążyn deskowania odbite na licu sklepienia, ceglano u góry, a ceglano-kamiennego w dolnej partii.

⁶ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt., s. 6.

⁷ M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, *Inwentaryzacja...*, dz. cyt., s. 17–19 oraz plansze rysunkowe.

⁸ Tamże, s. 17.

⁹ Tamże, s. 18.

¹⁰ Tamże, s. 15.

Fot. 11. Ceglane wzmocnienie sklepienia krypty głównej nałożone po 1734 roku, podczas odbudowy sklepień podziemi

Mury nośne sklepienia w krypcie głównej posadowione są stosunkowo płytko względem poziomu użytkowego wnętrza i wspierają się na gliniastym calcu podłoża. Pierwotne podłoże ziemne było ilasto-piaszczyste i rozmiękle, mocno zawilgocone. Z tego powodu została wykonana płyta denna żelbetowa o grubości 30 cm na ustabilizowanym podłożu wraz z warstwami izolacji przeciwwodnej. Wykończeniem posadzki są kwadratowe płyty dolomitowe.

Pierwotne zejście do podziemi było wybudowane pośrodku nawy głównej, w drugim przęśle od wschodu,

na wysokości ambony. Było ono wymurowane po katastrofie sklepienia, pomiędzy 1734 a 1744 rokiem, najprawdopodobniej podczas odbudowy sklepień podziemi i odtworzenia posadzki w archikatedrze, o czym świadczą te same materiały budowlane i technologia wykonania. Drugie zejście, chronologicznie młodsze, użytkowane do czasu rozpoczęcia rewitalizacji podziemi w latach 2009–2015, znajdowało się na podłużnej osi bazyliki, pod chórem muzycznym. Budowa zejścia z podchórze wiązała się z rezygnacją z poprzedniego, położonego w okolicach ambony (omówionego powyżej), co skutkowało tym, że właz został zaślepiony. Inwestycji tej towarzyszyło wzmocnienie ściany zachodniej od strony krypty

Fot. 12. Widok nieczynnego zejścia do krypty głównej, umiejscowionego w okolicach ambony

Fot. 13. Widok krypty głównej przy nieczynnym zejściu do podziemi

ty głównej, a także przekształcenie kanału odpływowego wody, który znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie ściany zachodniej.

Wzdłuż ściany zachodniej krypty głównej biegł murywany kanał odprowadzający wodę. Został on częściowo rozebrany z powodów inwestycyjnych, pozostawiono jedynie relikty. Kanał ten zbudowany był z łamanego kamienia piaskowcowego najprawdopodobniej w średniowieczu, jego ceglano-kamienne przykrycie zostało zrekonstruowane po zniszczeniach w 1733 roku i podczas remontu kapitalnego całej budowli, w tym podziemi.

Pośrodku ściany przebito otwór wejściowy do podziemi w 2009 roku podczas rewitalizacji krypt archikatedralnych. Tym samym zlikwidowano zejście umieszczone pod chórem w nawie głównej.

Wschodnia strona krypty jest przestrzenią otwartą w kierunku tzw. krypt gotyckich. Tuż przed nimi znajdują się przejścia komunikacyjne do krypt pod nawami bocznymi, a z nich – do krypty Drohojowskich od północnej strony bazyliki i do krypty Fredrowskiej od południa.

Fot. 14. Fragment zejścia z podchórza do podziemi – obecnie nie istnieje

Fot. 14. Fragment nieczynnego zejścia do podziemi – widoczne ślady gniazd do osadzenia drewnianych stopnic

Pełna inwentaryzacja badawcza została sporządzona przez M. Cemplę, S. Cechosza i Ł. Holcera¹¹, a uzupełniła ją dokumentacja konserwatorska S. Sęka¹² wraz z rysunkową inwentaryzacją krypt autorstwa Magdaleny Halat i Jagody Pietrzak¹³. W powyższym opisie zawarłam

¹¹ Tamże.

¹² S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. I)...*, dz. cyt.

¹³ M. Halat, J. Pietrzak, *Inwentaryzacja krypt archikatedry, skala 1:200, rysunek-rzut krypt*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, akta sprawy.

informacje badawcze, które pochodzą z wymienionych dokumentacji, zamówionych staraniem PWKZ.

2.1.4. Ciągi krypt pod nawami bocznymi: krypty południowe i północne

Wzdłuż osi wschód–zachód archikatedry, po obu stronach krypty pod nawą główną, ciągną się dwa szeregi krypt znajdujących się pod nawami bocznymi. Jest ich cztery pod każdą z naw. Krypty te są zróżnicowane pod względem kształtu i wielkości, aczkolwiek wszystkie składają się z trzech członów: przedsiönka, tunelowego korytarzyka i krypty właściwej. Każdy z tych elementów załózo-

ny jest na rzucie czworokąta. Dwie z krypt są wzbogacone o dodatkowe małe komory, połączone jedynie z nimi.

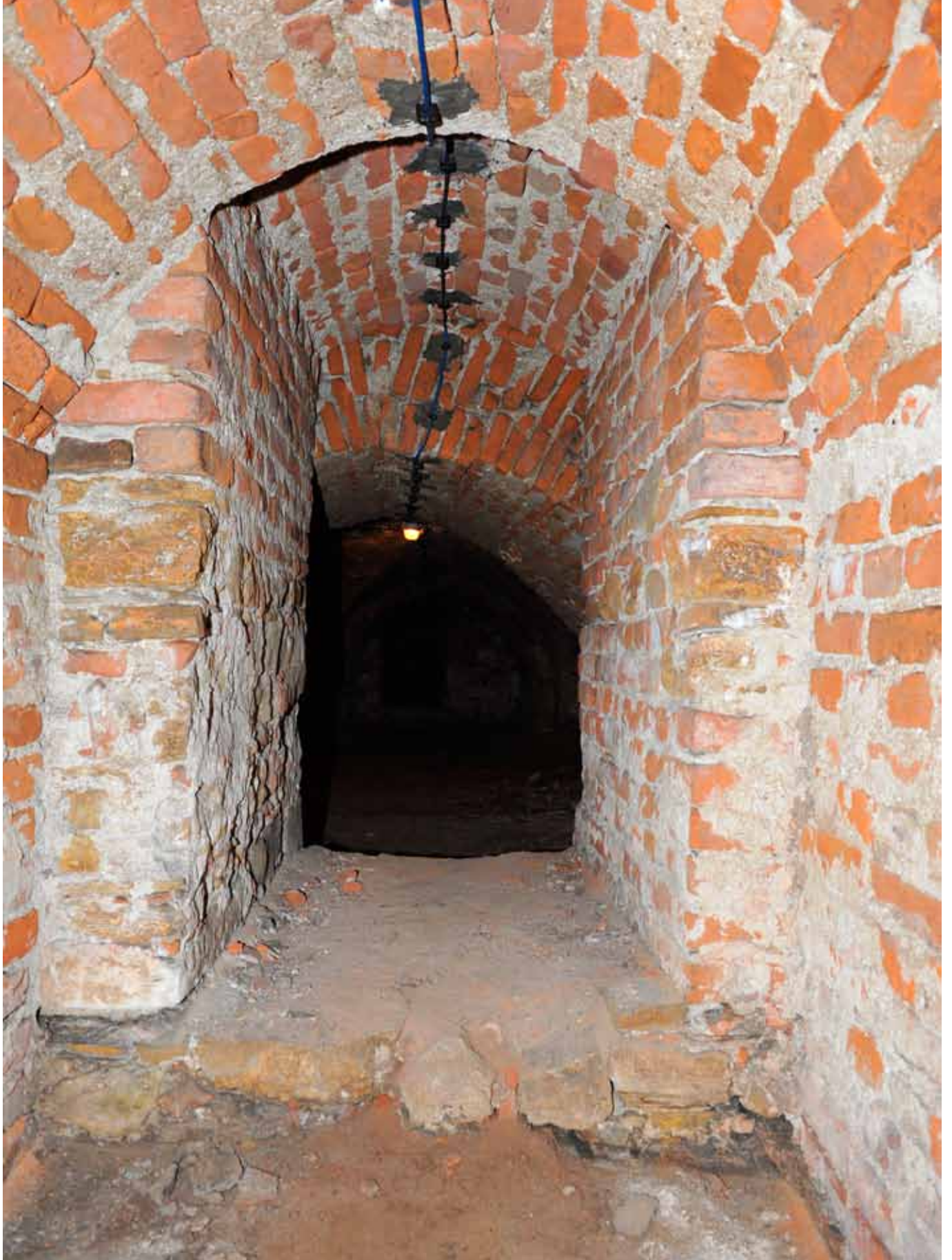
Przedsionki, po cztery z każdej strony, tj. od południa i od północy, zostały zbudowane na planie czworokątnym, przy czym każdy ma nieco inny kształt i wielkość. Zbudowane są z trzech ścian, dwóch bocznych i trzeciej, mieszczącej ościeża wejścia do korytarzyka. Czwartej ściany brak, przedsionki są otwarte do krypty głównej. Każdy z nich przesklepiony jest osobnym sklepieniem odcinkowym.

W swej ostatecznej formie powstały one wraz z budową sklepienia krypty głównej, o czym świadczą zastosowane materiały budowlane i technologie, np. wymiary cegły niemal identyczne lub podobne, wtórnie użyty

kamienny materiał rozbiórkowy. W wyniku prac badawczych ustalono, że boczne ściany przedsionków wymurowano z kamienia i cegły, w tym palcowanej, dostawiono je do murów tarczowych fundamentów filarów w obu rzędach, od strony południowej i północnej krypty głównej. W ten sposób utworzono otwarte aneksy, z wejściem do nich po dwóch szerokich stopniach od strony krypty pod główną nawą. Istotnym ustaleniem jest to, że ściany boczne przedsionków zostały dostawione do istniejących już murów fundamentowych filarów i opracowanych otworów wejściowych do korytarzyków prowadzących do

Fot. 15. Ściana krypty bocznej przed rewitalizacją. Widoczny mur kamiennie-ceglany. (W dolnej części kamienny, w części środkowej i na sklepieniu – ceglany)

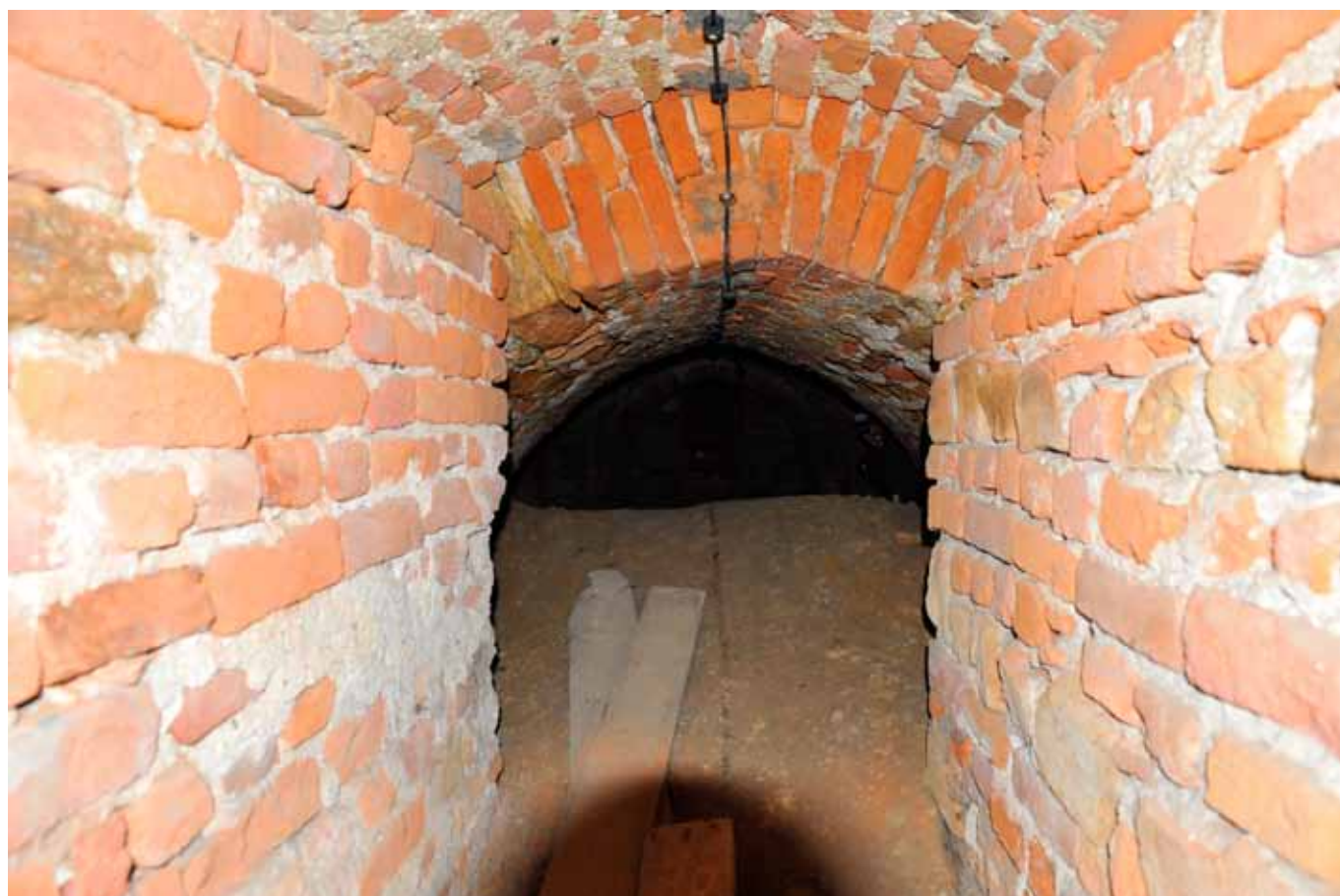
Fot. 16. Widok z jednej z krypt północnych na tunelowe przejście (korytarzyk) do przedsionka, otwartego do krypty głównej. Widoczny jest sposób konstruowania ścian przejścia poprzez dostawienie kolejnych murów do istniejących krypt

krypt bocznych pod obu nawami. Dowodzi to ich wcześniejszej budowy w zasadniczym zrębie konstrukcji niżeli krypty głównej, z całą pewnością przed rozpoczętą odbudową po katastrofie budowlanej w 1733 roku.

Przedsionki poprzedzają wejścia do niewielkich korytarzyków o charakterze komunikacyjnym, prowadzących bezpośrednio do krypt pod nawami bocznymi, po cztery pod każdą nawą boczną. Przejścia te są wąskie, nie-

długie, o tunelowym charakterze, wszystkie sklepione odcinkowo. Wymurowano je z cegły o różnych wymiarach, w tym palcowanej, oraz kamienia łamanego o rozbiórkowym charakterze, wtórnie użytym. Prowadzące do nich ościeża są wykonane z takiego samego materiału jak mury korytarzyków. Czas ich utworzenia jest ciągle przedmiotem dyskusji, ale wydaje się, że powstały dwufazowo. Ich zasadniczy zrąb istniał już przed katastrofą budowlaną w 1733 roku. Wówczas zostały one częściowo zniszczone, po czym je uzupełniono i częściowo przebudowano, z dołożeniem dodatkowego płaszcza u niektórych z nich. Wydaje się prawdopodobne, że w trakcie naprawy zniszczo-

Fot. 17. Widok ścian przejścia dostawionych do wcześniejszego sklepienia przedsionka w jednej z krypt północnych

Fot. 18. Fragment sklepienia nad wejściem do krypty głównej

nych murów fundamentowych filarów w przestrzeniach pomiędzy nimi utworzono, być może także częściowo wykuto, przejścia komunikacyjne, które następnie uformowano w tunelowe korytarzyki. W tym samym czasie w istniejących już przestrzeniach między filarami pod nawami bocznymi wymurowano krypty, dodając im dodatkowy płaszcz na ściany, oraz założono sklepienia. Dowodzą tego także użyte cegły o przypadkowych, rozmaitych rozmiarach i różnorodnie wykonane, które – użyte w oście-

żach – przechodzą na przyległą ścianę przedsionka oraz na ściany w kryptach bocznych. Świadczy to o naprawie i wzmocnieniu wszystkich murów w obrębie podziemi, z kładzeniem dodatkowej powłoki murowanej z kamiennych wtórników i cegły rozbiórkowej bezpośrednio po katastrofie budowlanej. Ten płaszcz murowy kładziono bezpośrednio na zastane już mury fundamentowe: filarów, magistralne, obwodowe, działowe.

Trzeba także zaznaczyć, że w stosunku do istniejącego poziomu użytkowego w przedsionkach dolne krawędzie otworów wejściowych do korytarzyków zostały obniżone o około 50 cm względem tych, które zastano w 2008

roku. Było to podyktowane względami inwestycyjnymi i nową funkcją użytkową. Zastosowano jeden wyjątek w krypcie I, położonej w południowo-zachodnim krańcu archikatedry. Wymusiła to sytuacja związana z zachowaniem reliktu kanału przepływowego dla wody. Tym samym oryginalna substancja wejścia i jego wysokość zostały zachowane jako pogładowe.

Korytarzyki łączą się z kryptami pod nawami bocznymi w taki sposób, że są skomunikowane jedynie z kryptą, do której prowadzą. Krypty nie są połączone ze sobą. Zasada ta jest nieznacznie zmodyfikowana tylko w przypadku dwóch krypt położonych najbliżej ściany zachodniej. Dwie krypty, tj. położone w narożniku południowo-zachodnim i północno-zachodnim, połączone są dodatkowo z małymi komorami założonymi na rzucie czworokąta, obecnie pełniącymi funkcję ossuariów.

Dodatkowo krypta w narożu północno-południowym ma niewielki, aczkolwiek wyraziście zarysowany odcinkowo sklepiony aneks, położony po przeciwnej stronie małej komory. Wyżej wymienione komory są oddzielnie położone i przyległe do murów magistralnych, połączone osobnym otworem w grubości muru z przyległymi kryptami właściwymi, do których prowadzi korytarzyk z przedsionkiem (nr 1 i nr 9). Komory powstały w tym samym czasie co krypty pod nawami bocznymi. Ponadto powyżej wymienione dwie krypty boczne, tj. I i IX, mają wykute otwory wentylacyjne w ścianach obwodowych.

Komory krypt pod nawami bocznymi są różnorodne, każda ma inny rzut i jest inaczej zakomponowana

Fot. 19. Zasypano gliniano-piaszczyste w przedsionku jednej z krypt północnych z widokiem na kryptę główną i wejście do jednej z krypt południowych

**Fot. 20. Płaszcz wzmacniający sklepienie
przedsionka jednej z krypt bocznych**

w zależności od miejsca, które udało się wygospodarować. Krypty północne są obszerniejsze, krypty południowe są zaś mniejsze, ale bardziej rozczłonkowane aneksami. Zasadniczo wszystkie plany komór krypt pod nawami bocznymi wywodzą się od czworokątów w swoim podstawowym zarysie, ale wszystkie są – poza trzema kryptami od strony zachodniej – rozczłonkowane dodatkowymi aneksami. Zmieniają one wówczas swój rzut na nieregularny i wieloboczny, a w ślad za tym sklepienie są rozmaicie: kolebką, odcinkowo lub sklepieniem z lukarnami. Niemal w każdej krypcie bocznej znaleziono fragmenty dawnego

systemu odwodnień z okresu średniowiecza, a także drobne kanały i szczeliny do przepływu wody na osi południe–północ z początku XVIII wieku.

Pełna inwentaryzacja badawcza krypt bocznych została sporządzona przez M. Cemplę, S. Cechosza i Ł. Holcera, a szereg ustaleń znalazło powyżej swoje odbicie¹⁴. Uzupełniła ją dokumentacja konserwatorska S. Sęka¹⁵ wraz z rysunkową inwentaryzacją krypt autorstwa M. Halat i J. Pietrzak¹⁶. W powyższym opisie zawarłam informacje badawcze, które pochodzą z wymienionych dokumentacji.

¹⁴ M. Cempla, S. Cechosza, Ł. Holcer, *Inwentaryzacja...*, dz. cyt.

¹⁵ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. I)...*, dz. cyt.

¹⁶ M. Halat, J. Pietrzak, *Inwentaryzacja...*, dz. cyt.

2.1.5. Krypty tzw. gotyckie

Mianem tzw. krypt gotyckich określono sześć niskich, nieregularnych i niezbyt szerokich komór, które są posadowione w podziemiach prezbiterium pod łukiem tęczowym na płytkim fundamencie. Od północy znajdują się trzy krypty ułożone jedna za drugą, a od południa – dwie, również w układzie liniowym, pomiędzy nimi ulokowano zaś jeszcze jedną komorę. Ściany krypt i ich aneksów, a także ich kolebkowe i odcinkowe sklepienia wykonane są wyłącznie z cegły, bez użycia kamienia rozbiórkowego czy zastosowania wtórników w postaci pośluzonych detali kamiennych. Cegła, którą zastosowano, jest prawdopodobnie gotycka, palcowana, wcześniejsza

od tej, której użyto w pozostałych kryptach. Nie występuje w krypcie pod nawą główną ani w ciągach krypt bocznych. Z tego powodu komory te wyodrębniono w osobną całość, ze względu zaś na ich lokalizację pod prezbiterium zostały określone mianem krypt gotyckich.

Przynależność czasową i użytkową podkreśla także bezimienny, zniszczony pochówek w drewnianej trumnie, znajdujący się w aneksie pomiędzy dwoma komorami od strony południowej, ułożony poprzecznie, tj. na osi północ–południe, z głową zwróconą w kierunku południowym. Drugi z odnalezionych pochówków, tak-

Fot. 21. Wnętrze jednej z krypt północnych przed rozpoczęciem prac

Fot. 23. Krypty tzw. gotyckie przed murem fundamentowym rotundy

że w drewnianej trumnie, został zlokalizowany na osi wschód–zachód, z głową zwróconą ku zachodowi. Sugeruje to dostępność w przeszłości do tych krypt od strony prezbiterium. Fakt ten jest trudny do architektonicznego uzasadnienia z powodu silnych przekształceń, w tym otworów komunikacyjnych między poszczególnymi komorami, i wielu przeróbek, którym poddano krypty tzw.

gotyckie. Przebudowane i w złym stanie technicznym, z zachwianą statyką przez osypujące się tynki i cegły, a także z uszkodzoną konstrukcją dotrwały do czasów rewitalizacji podziemi rozpoczętej w 2009 roku. Ich częściowa rekonstrukcja, odtworzenie przejść i zabezpieczenie otworów były wielkim wyzwaniem dla architekta projektującego, jak również konstruktora. Rozwiązania zawarto w projekcie konstrukcyjnym¹⁷.

Fot. 22. Na pierwszym planie tunelowe przejście do przedsionka krypt południowych, z widokiem na kryptę główną i jedną z krypt północnych w tle

¹⁷ S. Kaczmarczyk, N. Grzywina, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt., s. 19–21.

Fot. 25. Fragment sklepienia jednej z krypt tzw. gotyckich przed rozpoczęciem prac

Krypty powstały w co najmniej trzech różnych etapach, z późniejszymi przekształceniami w ich obrębie. Dwie krypty najbliższe położone względem rotundy, których mury boczne dochodzą do fundamentów romańskich, są najstarsze. Kolejny etap to przekształcenie niewielkiej przestrzeni pomiędzy murem rotundy a najstarszą komorą gotycką położoną od strony północnej.

Fot. 24. Widok niewielkich fragmentów ściany rotundy przez krypty tzw. gotyckie przed rozpoczęciem prac rewitalizacyjnych

Zamurowano m.in. cegłą niewielki korytarzyk przejściowy lub niewielką kryptę biegnącą w kierunku wschodnim wzdłuż fundamentu. Ten drugi wariant zaproponował zespół pod kierunkiem M. Cempli. Kolejny, trzeci etap budowlany, to okres wydłużenia krypt gotyckich w kierunku zachodnim. Powstały wówczas trzy komory, usytuowane poza dotychczas istniejącymi kryptami gotyckimi – jedna od północy, druga od południa i trzecia pomiędzy nimi. Rodzaj ich wzajemnego skomunikowania jest trudny do określenia z uwagi na duże zniszczenia

Fot. 26. Fragment sklepienia krypt tzw. gotyckich po renowacji ścian i sklepień

Fot. 27. Widok krypt tzw. gotyckich po zakończeniu prac

i przekształcenia, w tym współczesne. Za nimi rozciąga się przestrzeń przykryta sklepieniem kolebkowym, dostawionym do starszych krypt tzw. gotyckich, a następnie wewnątrz krypty głównej.

Pełna inwentaryzacja badawcza została sporządzona przez M. Cemplę, S. Cechosza i Ł. Holzera¹⁸ wraz z rysunkową inwentaryzacją krypt autorstwa M. Halat i J. Pietrzak¹⁹. W powyższym opisie zawarto informacje badawcze, które pochodzą z wymienionych dokumentacji, zamówionych staraniem PWKZ, a także od Macieja Piórkowskiego, wykonawcy robót budowlano-konserwatorskich.

¹⁸ M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, *Inwentaryzacja...*, dz. cyt., s. 17–19 oraz plansze rysunkowe.

¹⁹ M. Halat, J. Pietrzak, *Inwentaryzacja...*, dz. cyt.

2.1.6. Podziemia pod zakrystiami – stara i nowa kotłownia

„Katalog Zabytków Sztuki w Polsce” poświęcony zespołom sakralnym Przemysła informuje, że w podziemiach pod zakrystiami znajdują się krypty sklepienne krzyżowo, dostępne przez osobne wejście z zewnątrz, umieszczone w ścianie wschodniej²⁰. Obecnie są to cztery różnej wielkości pomieszczenia przechodnie, połączone wspólnym, przestrzennym korytarzem. Rzuty poszczególnych komór są czworokątne, miejscami rozbudowane

²⁰ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemysł...*, dz. cyt., s. 6.

o dodatkowe wnęki. Podziemia pod zakrystiami zostały wzniesione wraz z murami gotyckiego prezbiterium. Według „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” tę część inwestycji ukończono przed 1474 rokiem²¹. Za informacjami zaczerpniętymi z literatury i źródeł należy przytoczyć, że do budowy użyto kamienia rozbiórkowego z katedry zamkowej.

Analiza struktury murów tej części budowli rzeczywiście ujawnia kamienie wyjątkowych rozmiarów, których użyto do budowy ścian fundamentowych. Sugerują one podobieństwo do materiału, jaki mógł być stosowany w cerkwi Wołodara. Z odsłoniętego w 2012 roku destruktu na Wzgórzu Zamkowym wynika, że były to głązy małych rozmiarów, ale i wielkogabarytowe, na które nakładano kilkucentymetrowy tynk, a dopiero tak przygotowane podłoże polichromowano. Taki budulec spotykamy w wielu miejscach struktury murowej pomiędzy podziemiami zakrystyjnymi a fundamentem prezbiterium.

Dla porządku trzeba jednak zauważyć, że w północno-wschodnim fragmencie krypty głównej i przylegającym do niej przedsionku, aneksie i następnym pomieszczeniu położonym w tej części podziemi, która poprzedza omawiane podziemia pod zakrystiami, znajdują się liczne elementy kamienne wtórnie użyte i wmurowane w strukturę ścian. Wśród tych elementów można także rozpoznać bloki z trawertynu, takiego samego, z jakiego zbudowana jest rotunda. Reasumując, należy stwierdzić, że materiał kamienny z rotundy, jak też zamkowej katedry jest przemieszany i trudno dziś dociec, z jakiego okresu pochodzi to zastosowanie wtórników. Przyczyną takiego stanu rzeczy są bardzo liczne przekształcenia podziemi pod zakrystiami i funkcje, jakie im przypisywano. Ze względu na osobne wejście z zewnątrz i dogodną komunikację wewnątrz pomiędzy podziemnymi komorami pod zakrystiami od początku XX wieku lokowano tu systemy grzewcze. Pierwszy z nich pochodził z przełomu XIX i XX wieku, tj. z okresu przebudowy T. Prylińskiego, kolejny z lat pięćdziesiątych XX wieku, a następne z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku i końca XX wieku. Wszystkie systemy grzewcze wiązały się z przebudową poszczególnych komór w podziemiach pod zakrystiami

i przystosowaniem ich do funkcji pomieszczeń użytkowych. Łączyło się to także z wprowadzaniem obszernych gabarytowych urządzeń oraz uformowaniem miejsc na skład opału, którym było najpierw drewno, a potem węgiel. Ponadto funkcja grzewcza tych pomieszczeń pociągała za sobą budowę kanałów nawiewowych oraz zasysających, wentylacji, kominów odprowadzających spaliny itd. Dokumentacje tych systemów zostały wyszczególnione w pierwszym rozdziale.

Dodatkowym problemem było także to, że wszystkie instalacje grzewcze montowane tu przez trzy pierwsze ćwierci XX wieku miały ograniczony nadzór konserwatorski, dokumentacje w tym zakresie są zaś bardzo skąpe i ograniczają się do schematycznego opisu technologii, bez odnotowania zmian w zabytkowej substancji architektury bazyliki. Warto w tym miejscu przytoczyć stanowisko konserwatorskie, które zajął J. Tur w 1956 roku, wstrzymując wykonywanie ogrzewania klimatyzacyjnego bez uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków w Rzeszowie. W piśmie do MKiS zawarto opis: „Roboty te nie miały charakteru zabezpieczenia odkrywki, gdyż obejmowały wywózkę dużej ilości warstwy kulturowej z dna piwnicy, budowę schodów betonowych oraz tynki wewnętrzne, wykonanie kanału ciepłego powietrza”²².

Zatem trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, jaką rzeczywiście pełniły funkcję podziemia pod zakrystiami, a zwłaszcza odpowiedzieć na pytanie, czy pełniły funkcję krypt grobowych, skoro zabytkowa substancja została zniszczona w ten czy inny sposób. Ponadto wielokrotne przekształcenia uniemożliwiają dziś odczytanie dziejów architektury według oryginalnych elementów architektonicznych w podziemiach pod zakrystiami, gdyż mogły być one wielokrotnie użyte w ostatnim stuleciu i przekładane lub zastąpione podobnym elementem.

Prowadzona w latach 2009–2015 inwestycja udroźnienia piwnic oraz przystosowania podziemi pod bazyliką archikatedralną do funkcji muzealnej nie obejmowała podziemi pod zakrystiami. Z tego powodu nie prowadzono tu badań o charakterze archeologiczno-

²¹ Tamże, s. 1.

²² Pismo KL.V-68/28/56 z dnia 19 czerwca 1956 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis.

Fot. 28. Tablica przykrywająca właz zejściowy w kaplicy pw. Najświętszego Sakramentu (dawniej św. Tomasza)

Fot. 29. Wnętrze jednej z dwóch krypty rodu Drohojowskich

-architektonicznym, a pomieszczenia z powyższej inwestycji w zasadzie były wyłączone. Jedynie dwukrotnie wkroczone w wewnętrzną strukturę mury podziemi zakrystyjnych. Pierwszy przypadek polegał na przebicciu tunelowego przejścia w zachodniej ścianie ostatniego z pomieszczeń podziemi pod zakrystiami i w ten sposób połączenia go z kryptą tzw. mieszczańską, znajdującą się pod nawą boczną przy pierwszym przęśle od strony północno-wschodniej. Druga ingerencja dotyczyła przebiccia w północno-wschodniej ścianie fundamentowej prezbiterium i wykucia przejścia pomiędzy kryptą I a podziemiami zakrystyjnymi. Prace te nie zostały ukończone, są w toku. Wiązą się z drugą częścią projektu udostępnienia krypt archikatedralnych położonych pod prezbiterium.

2.1.7. Podziemia pod kaplicą Najświętszego Sakramentu (d. św. Tomasza) – krypty rodu Drohojowskich

W 1578 roku rozpoczęto budowę kaplicy św. Tomasza przy pierwszym przęśle, w narożu północno-wschodnim korpusu nawowego bazyliki archikatedralnej. Kaplica powstała z fundacji rodu Drohojowskich, prawdopodobnie dla stowarzyszenia, którego duchowym patronem był św. Tomasz, a opiekunem Jan Tomasz Drohojowski – starosta przemyski, z przeznaczeniem na relikwie świętego²³. Stąd też w jej podziemiach zbudowano krypty grobowe rodu Drohojowskich. Krypty pod kaplicą

²³ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemysł...*, dz. cyt., s. 22.

Fot. 30. Pierwotne zejście ceglanyymi schodami z kaplicy pw. Najświętszego Sakramentu do jednej z dwóch krypt rodu Drohojowskich w podziemiach dawnej kaplicy św. Tomasza

zostały zbudowane z tego samego rodzaju cegły palcówki, dość jednorodnej, o niewielkich wahanach wymiarów. Cegła tego typu nie występuje w żadnym innym obszarze podziemi pod bazyliką, gdyż ma odmienne gabaryty²⁴. Jest to cegła nowożytna. Trzeba jednak zaznaczyć, że dwie wzdłużne ściany krypt, biegnące prostopadle do murów obwodowych, mają w swojej strukturze murowej domieszkę kamienia. Natomiast naroże murów krypt od strony południowo-wschodniej jest w całości kamienne.

Krypty grobowe pod kaplicą Drohojowskich są dwukomorowe. Obie komory krypt pochodzą z tego samego czasu, położone są w kierunku wschód–zachód i są równoległe względem murów magistralnych bazyliki. Jednak budowa tych krypt toczyła się w dwóch etapach. Najpierw wybudowano mury obwodowe kaplicy wraz z jednoprzestrzennym podziemiem, do którego prowadziły dwa odrębne zejścia stromymi schodami, zakończone włączami wejściowymi umieszczonymi nieopodal ściany zachodniej kaplicy. Na tej podstawie można sądzić, że zamysł podziału jednej wielkiej krypty na dwie mniejsze, równoległe położone względem siebie komory istniał od początku tej inwestycji budowlanej. Potwierdzają to także gniazda na drewniane belki szalunków, pozostawione w trakcie budowy podziemia. Jak zauważyli badacze M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, ściany zostały otynkowane, sklepienia kolebkowe zaś, którymi została przykryta każda z komór, pozostawiono surowe²⁵. Pół wieku później kaplica była w tak złym stanie, że noszono się z zamiarem jej rozbiórki. Przeprowadzony w 1659 roku remont, finansowany przez Krzysztofa T. Drohojowskiego, nie zapobiegł jednak takim wydarzeniom, jak: „odsądzenie Drohojowskich od patronatu, zmiana wezwania i funkcji na kaplicę Najświętszego Sakramentu”²⁶, co

miało miejsce za działalności bp. K.J. Szembeka w końcu pierwszej ćwierci XVIII wieku. Przeprowadzono wówczas remont, m.in. z wymianą posadzki na marmurową, zaślepiono też jedno wejście do krypty rodu Drohojowskich. Najprawdopodobniej po wypełnieniu pierwszej z krypt, która położona była bliżej wzdłużnych murów magistralnych bazyliki, została ona zamurowana, a zejście zlikwidowano. Drugą z krypt pozostawiono do użytku. Była ona jednak niedostępna dla społeczeństwa, choć można było do niej schodzić okazjonalnie.

W ramach inwestycji prowadzonej w latach 2009–2015 obniżono dno piwnicy do uzyskania wysokości użytkowej komór, założono żelbetową płytę denną wraz z instalacją przeciwwodną, a także posadzkę z kwadratowych płyt dolomitowych. Przeprowadzono remont ścian i tynków, przystosowano krypty do funkcji muzealnej, aranżując w nich wystawę poświęconą pochówkom świeckim. Przebito także tunelowe przejście, które połączyło krypty Drohojowskich z kryptą poprzedzającą podziemia pod zakrystiami, docelowo zaś z kryptami pod nawami bazyliki. W ten sposób włączono krypty pod kaplicą północną do zwiedzania ekspozycji funeralnych.

2.1.8. Podziemia kaplicy pw. Świętego Krzyża – krypta grobowa przemyskiego bp. A.A. Fredry

Po 1725 roku rozpoczęto przebudowę katedry w stylu barokowym. W narożu południowo-wschodnim korpusu nawowego bazyliki archikatedralnej, przy pierwszym prześle nawy nieopodal łuku tęczowego, jest wzniesiona kaplica z inicjatywy i fundacji bp. A.A. Fredry. Została założona na planie elipsy, której dłuższa oś jest równoległa do wzdłużnej osi katedry. Krypta pod kaplicą została przeznaczona na kryptę grobową dla biskupa i wzniesiono ją z takiej samej, jednorodnej cegły jak kaplicę. Tak zwaną fabryką zarządzał kanonik Jakub Arakielowicz przy wsparciu Jakuba Markiewicza²⁷, cegła zaś o tych wymiarach była użyta w licznych miejscach modernizowanej w duchu barokowym katedry i do dziś jest tam spotykana²⁸.

²⁴ M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, *Inwentaryzacja...*, dz. cyt., s. 26–27.

²⁵ Tamże, s. 26.

²⁶ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemysł...*, dz. cyt., s. 23.

²⁷ Tamże, s. 2.

²⁸ Por.: M. Pawlikowski z zesp., *Badania laboratoryjne zaprawy z fasady północnej Bazyliki Archikatedralnej pw. NMP i św. Jana Chrzciciela*

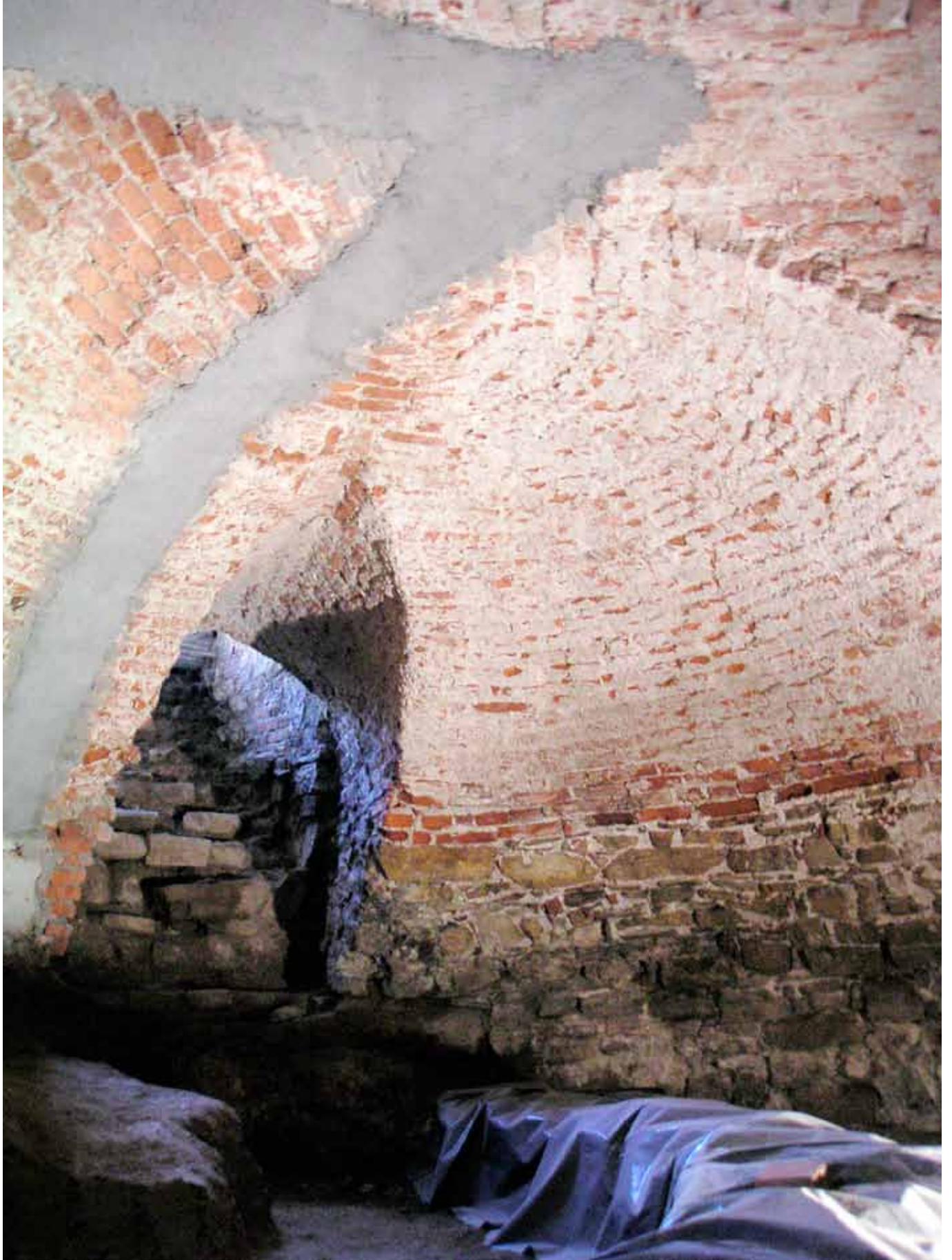
Fot. 31. Wzmocnienie sklepienia krypty Fredrowskiej ceglana, wtórną przyporą w miejscu ustawienia barokowego ołtarza w kaplicy Świętego Krzyża

Krypta grobowa pod kaplicą bp. A.A. Fredry jest jednokomorowa. Założono ją na planie elipsy, której dłuższa oś usytuowana jest w kierunku wschód–zachód, tak samo jak kaplicy, tj. równoległe względem murów magistralnych bazyliki. Budowa krypty przebiegała w tym samym czasie, co budowa kaplicy Fredrowskiej. Najpierw wzniesiono mury obwodowe dla całości, a następnie rozpoczęto budowę kaplicy wraz z jednoprzestrzennym podziemiem. Krypta została założona na takim samym elip-

tycznym rzucie jak kaplica. Prowadziły do niej strome ceglane schody, zamknięte włazem wejściowym umieszczonym wewnątrz kaplicy, nieopodal portalu wejściowego. Wnętrze krypty przykryte było sklepieniem schodzącym aż do piaszczystego zasypiska na posadzce z ubitej gliny. Zostało ono przeprute dwoma oknami, które doświetlały wnętrze i zapewniały wentylację. Po wybudowaniu sklepienia w kształcie połowy elipsy w przekroju pionowym pokryto jego płaszc wapiennym tynkiem, lunety

w *Przemysłu*, [w:] *Wyniki badań specjalistycznych...*, red. K. Pachuta, dz. cyt., cz. 3, *Polichromowana ściana krypty II*, s. 14.

Fot. 32. Krypta Fredrowska w trakcie prac odkucia odspojonych tynków

Fot. 33. Podmurowanie okna od wewnątrz krypty bp. A.A. Fredry, do którego użyto kolumny z dawnego wystroju nagrobków, zniszczonych podczas katastrofy w 1733 roku. Stan zachowania – bezpośrednio po odnalezieniu

dwóch okien pozostawiono zaś surowe, w cegle. Otwory okienne ulokowano symetrycznie po obu stronach krótszej osi eliptycznego rzutu, jedno od strony południowo-wschodniej, drugie zaś od południowo-zachodniej. Na zewnętrznych elewacjach kaplicy okna zaznaczone są w przyziemiu, w partii cokołu kaplicy²⁹.

²⁹ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10 255, *passim*.

Wewnątrz krypty Fredrowskiej, pomiędzy oknami, wykonano wzmocnienie poprzez podmurowanie południowej części sklepienia krypty w formie przypory. Wzmocnienie to zostało wykonane w obrębie posadowienia ołtarza umieszczonego w kaplicy pw. Świętego Krzyża. Podmurowanie powstało później niż sama krypta, gdyż jego konstrukcja nie była przewiązana z murami fundamentowymi kaplicy. Zostało ono wykonane najprawdopodobniej po 1733 roku, gdy wzmacniano wszystkie krypty w podziemiach, zarówno pod nawami, jak i pod prezbiterium, przez dodanie dodatkowych ścianek, płaszczy oraz budowę sklepień. Obecnie usunięto podmurowanie, po uprzednim przebadaniu krypty pod względem architektonicznym oraz konstrukcyjnym, zastępując istniejącą dotychczas przyporę wzmocnieniem

Fot. 34. Okno od strony południowo-zachodniej, którego otwór zmniejszono poprzez zamurowanie w dolnej części

plaszczą sklepienia matami z włókien węglowych oraz zastosowaniem iniekcji w celu scalenia zasyпки gruzowej pachy sklepienia.

Przeprowadzono renowację powłok tynkarskich, a także wymianę tynków technicznie zużytych, zasolonych i odparzonych. Podczas tych prac budowlano-konserwatorskich we wnętrzu krypty odkryto kolumnę wmurowaną poprzecznie pod oknem w lunecie od strony południowo-zachodniej. Została ona wtórnie użyta do zmniejszenia otworu okiennego, który w ten sposób znalazł się ponad poziomem ulicy. Przeprowadzone badania archiwalne wykazały, że w 1956 roku wykonano takie reperacje w wyniku społecznej interpelacji, na co otrzyma-

no zgodę służb konserwatorskich³⁰. Sytuacja ta udowadnia, że wtórników używano w archikatedrze przez cały czas, wbrew powszechnej opinii wielu badaczy o ich stosowaniu tylko w XVIII wieku po katastrofie budowlanej w 1733 roku i odbudowie katedry w związku z tym wydarzeniem. Dokument ten udowadnia, że stosowano je wielokrotnie.

Posadzka z ubitej gliny i zasypiska gruzowego pomiędzy zniszczonymi kanałami odwadniającymi przebiegającymi po dnie krypty została zastąpiona żelbetową płytą denną, w której rozmieszczono instalację odwadniającą i izolację przeciwwodną. Wierzchnią warstwę tworzyły płyty dolomitowe, analogiczne jak w kryptach pod nawami.

Zlikwidowano dotychczasowe stelaże pod trumny. Wszystkie pochówki w trumnach, które zostały wniesione wtórnie, teraz usunięto, wewnątrz zaś przygotowano dla jednego pochówku, zgodnie z przeznaczeniem krypty przez bp. A.A. Fredry. W ten sposób uszanowano wolę fundatora kaplicy wraz z kryptą grobową. Trumny i odzież grobowa zostały poddane konserwacji w celu ich ekspozycji po zakończeniu prac budowlanych.

Zlikwidowano dawne zejście stromymi schodami, które było umieszczone od strony północnej. Przebito także tunelowe przejście, które połączyło kryptę bp. A.A. Fredry z kryptą grobową bp. Franciszka Bardy i bp. Anatola Nowaka, docelowo zaś – za pomocą korytarzowego przejścia – z kryptami pod nawami bazyliki. W ten sposób włączono kryptę Fredrowską, dotychczas niedostępną, do zwiedzania ekspozycji funeralnych³¹.

³⁰ Pismo nr Kl.V- 68/28/56 ob. J. Kędzińskiego zamieszkałego w Przemyślu przy ul. Chopina 10a do Wydziału Konserwacji i Ochrony Zabytków przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie z dnia 26.09.1956 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis; pismo nr Kl.V- 68/28/56 z dnia 28.09.1956 r. z prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, zezwalające na wykonanie wymienionych prac konserwatorskich o charakterze zachowawczym, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis.

³¹ S. Karczmarczyk, E. Šefčić, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypty Fredrów (etap III); branża konstrukcja*, zasoby archiwum WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, Kraków 2014, nr 10 256, s. 19–20.

2.1.9. Kruchta archikatedry

Obecnie przestrzeń wejściowa bazyliki składa się z pomieszczeń na dwóch poziomach kruchty, tj. parteru i podziemia. Górny poziom składa się z trzech pomieszczeń, z których każde założone jest na rzucie czworokątnym zbliżonym do prostokąta. Środkowe stanowi wejście do archikatedry, po którego bokach ułożone są dwa pomieszczenia magazynowe sklepione krzyżowo, po jednym od stron południowej i północnej. Każde z nich ma osobne wejście prowadzące z części środkowej, w którego węgarach osadzono ostrołukowe, dwuskrzydłowe odrzwia dużych rozmiarów. Pomieszczenia te, określone roboczo mianem „wejściowych”, nie miały podpiwniczenia, a ich struktury murowe nie były rozpoznane. Nie były też znane poziom posadowienia ścian konstrukcyjnych kruchty wejściowej, aktualne uwarunkowania geologiczne ani stosunki wodne.

Po przeprowadzeniu badań geodezyjnych³², archeologiczno-architektonicznych³³ oraz nadzorów konserwatorskich³⁴ przeprojektowano całą inwestycję i umieszczono klatkę schodową w przeciwnym pomieszczeniu, położonym w narożniku południowo-zachodnim. Odkryte elementy wcześniejszych budowli z okresu XIV i XV wieku zostały zachowane *in situ* w podziemiu północno-zachodniego pomieszczenia kruchty jako stała ekspozycja archeologiczna średniowiecznych relikwów. Ekspozycja ta wymusiła usunięcie posadzki i stropu nad północno-zachodnim pomieszczeniem kruchty.

Wybudowano zejście z poziomu parteru archikatedry na poziom podziemia, który jest posadowiony na głębokości -3,20 m, poprzez zaprojektowanie i wykonanie dwubiegowej klatki schodowej o konstrukcji żelbetowej. Tym samym zrezygnowano z realizacji pierwotnego projektu klatki zabiegowej zlokalizowanej w narożu północno-zachodnim. Jednocześnie wykonano podpiwniczenie

dwóch pomieszczeń kruchty: środkowego pomieszczenia wejściowego i drugiego, w narożu południowo-zachodnim. Podpiwniczenia te tworzą jedną przestrzeń wewnętrzną i przylegają bezpośrednio do ekspozycji relikwów archeologiczno-architektonicznych z okresu gotyku. Przestrzeń pomieszczenia południowo-zachodniego kruchty, zarówno na parterze, jak i w podziemiu, wypełniona jest konstrukcją klatki schodowej, natomiast w podpiwniczeniu części środkowej kruchty zorganizowano stałe lapidarium elementów architektonicznych oraz detali małej architektury odnalezionych w pomieszczeniach podziemnych pod archikatedrą w trakcie badań archeologicznych i prac budowlano-konserwatorskich.

Na całości rzutu podziemia kruchty obniżono poziom posadzki w celu uzyskania wysokości użytkowej pomieszczeń 250 cm. Wykonano podbicie ścian konstrukcyjnych oraz położono płyty denne żelbetowe grubości 30 cm na ustabilizowanym podłożu wraz z warstwami izolacji cieplnej i przeciwwilgociowej. Grubość warstw posadzkowych ustalono na 20 cm, kierując się względami technologicznymi. Warstwę wykończeniową stanowią płyty dolomitowe, zarówno podpiwniczenia kruchty, jak i schodów.

W celu połączenia klatki schodowej, podpiwniczonych pomieszczeń kruchty oraz ekspozycji relikwów z pozostałymi pomieszczeniami podziemia pod nawami archikatedry wykonano przebicie przez ścianę zachodnią bazyliki i wymurowano tunelowe przejście w formie sklepionego korytarza, miejscowo wzmocnionego żelbetowym nadprożem. Przestrzeń ta, oprócz komunikacji, służy także ekspozycji edukacyjnej w zakresie historii architektury.

³² T. Rafalski, *Dokumentacja geotechniczna...*, dz. cyt.; A. Wierzbę, *Opinia geotechniczna dotycząca ustalenia warunków geologiczno-inżynierskich podłoża gruntowego pod bazylikę archikatedralną w Przemyślu*, Kraków 2009, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, bez numeru inwentarzowego.

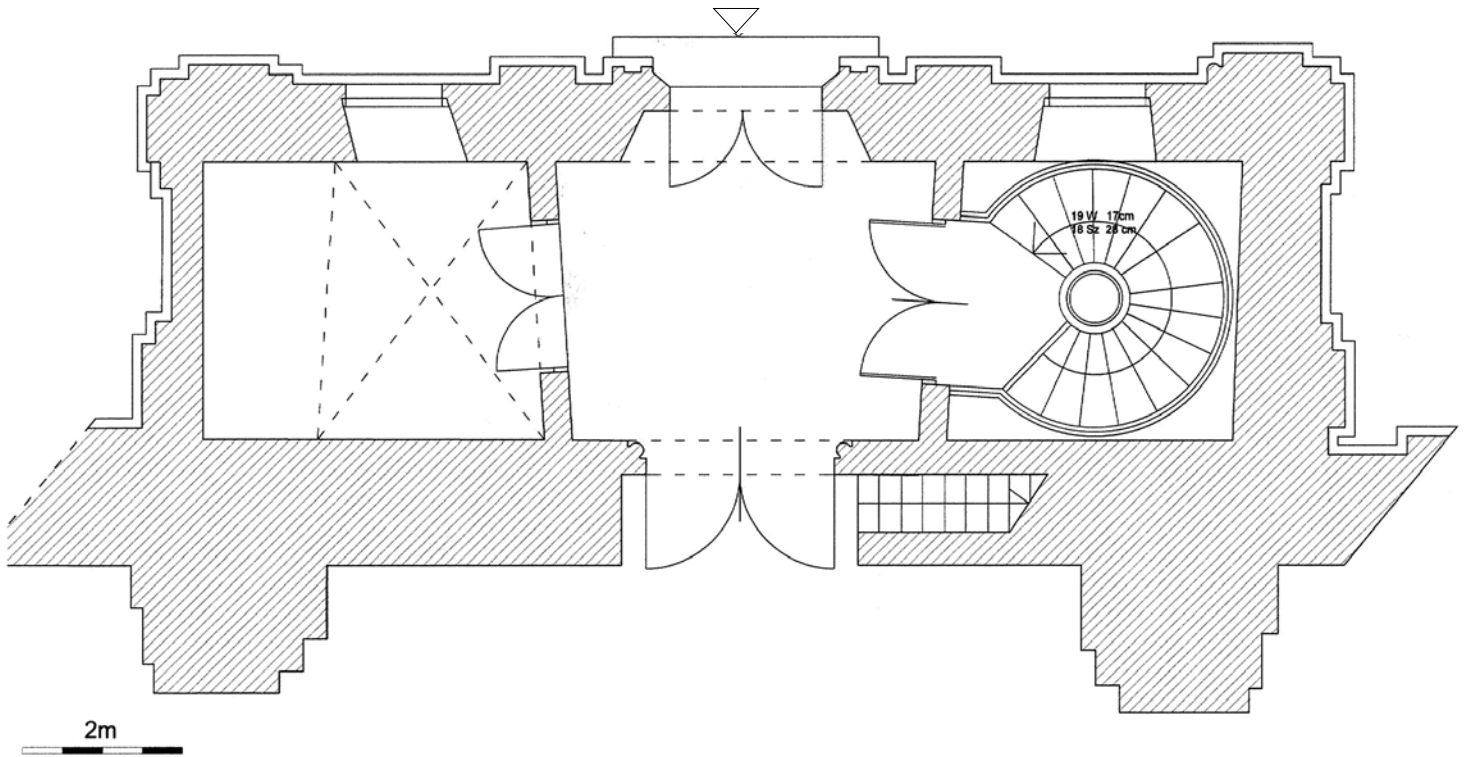
³³ A. Koperski, *Wstępne sprawozdanie...*, dz. cyt.

³⁴ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. II...*, dz. cyt.

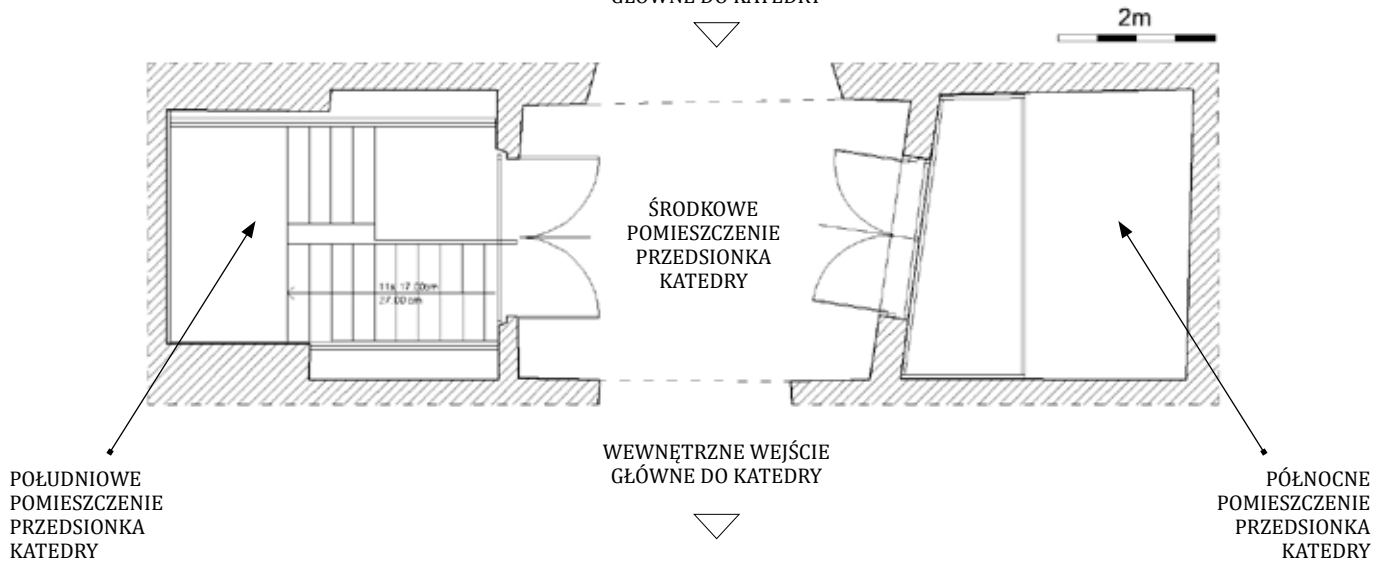
Ryc. 4. Klatka schodowa – pierwszy projekt
zejścia do podziemia; niezrealizowany

Ryc. 5. Klatka schodowa – dwubiegowa,
żelbetowa; zrealizowana

ISTNIEJĄCE WEJŚCIE
GŁÓWNE DO KATEDRY

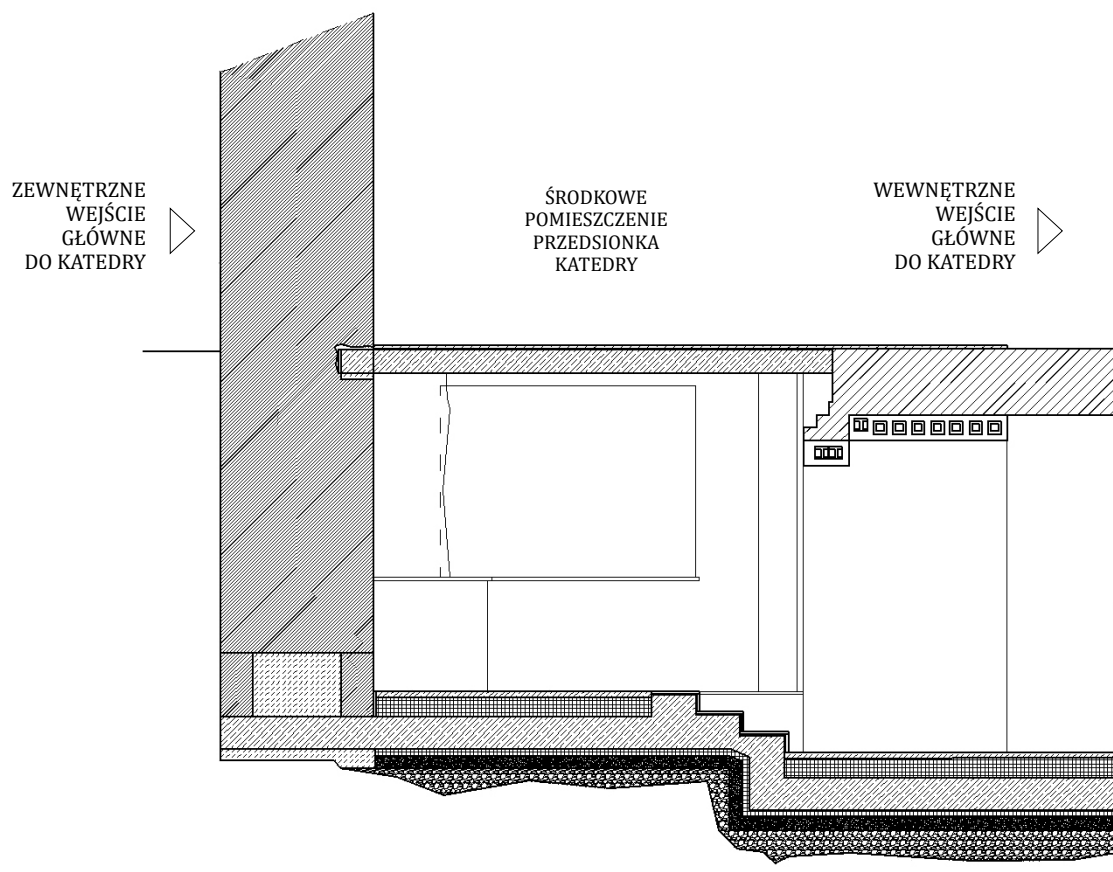
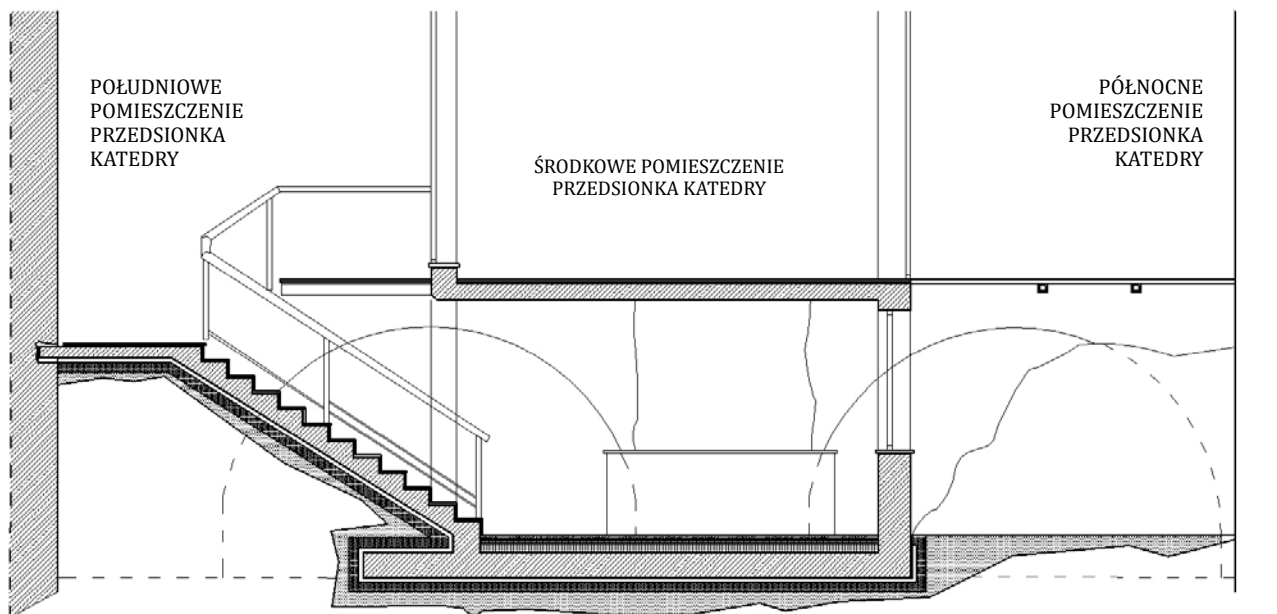
ZEWNĘTRZNE WEJŚCIE
GŁÓWNE DO KATEDRY

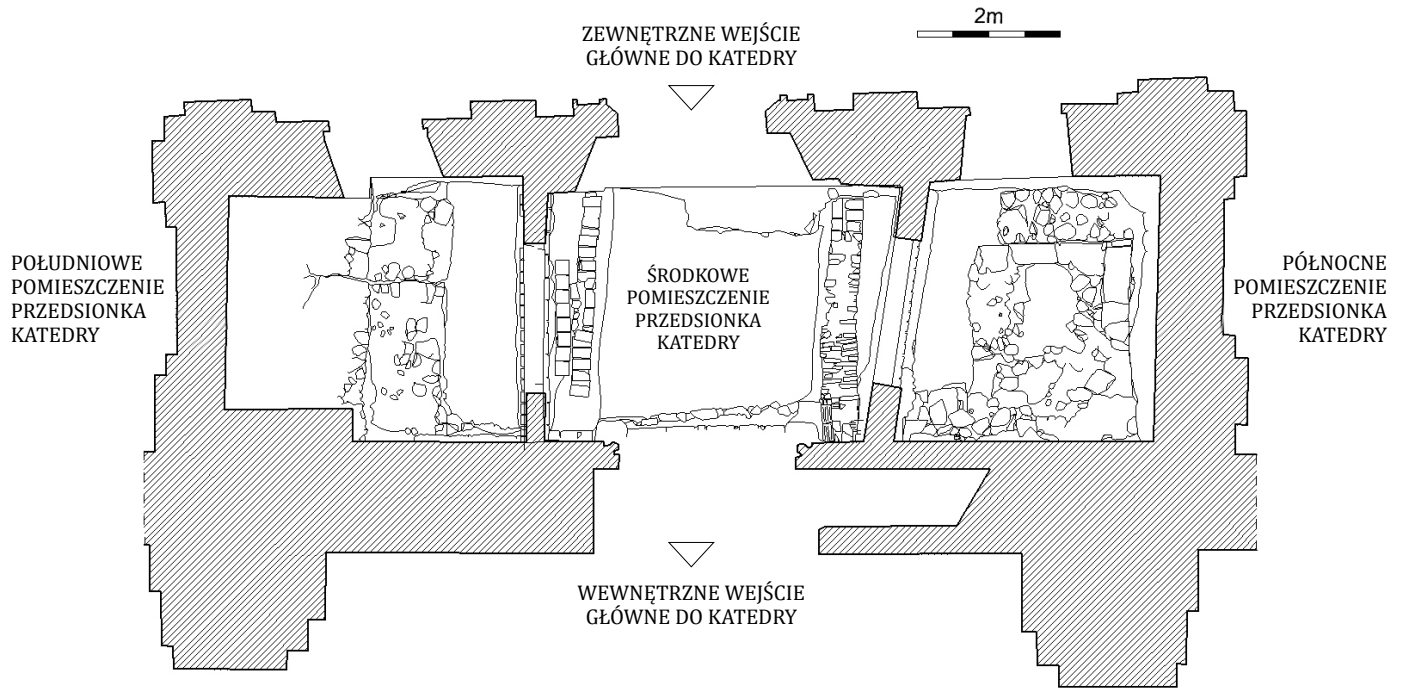
POŁUDNIOWE
POMIESZCZENIE
PRZEDSIONKA
KATEDRY

ŚRODKOWE
POMIESZCZENIE
PRZEDSIONKA
KATEDRY

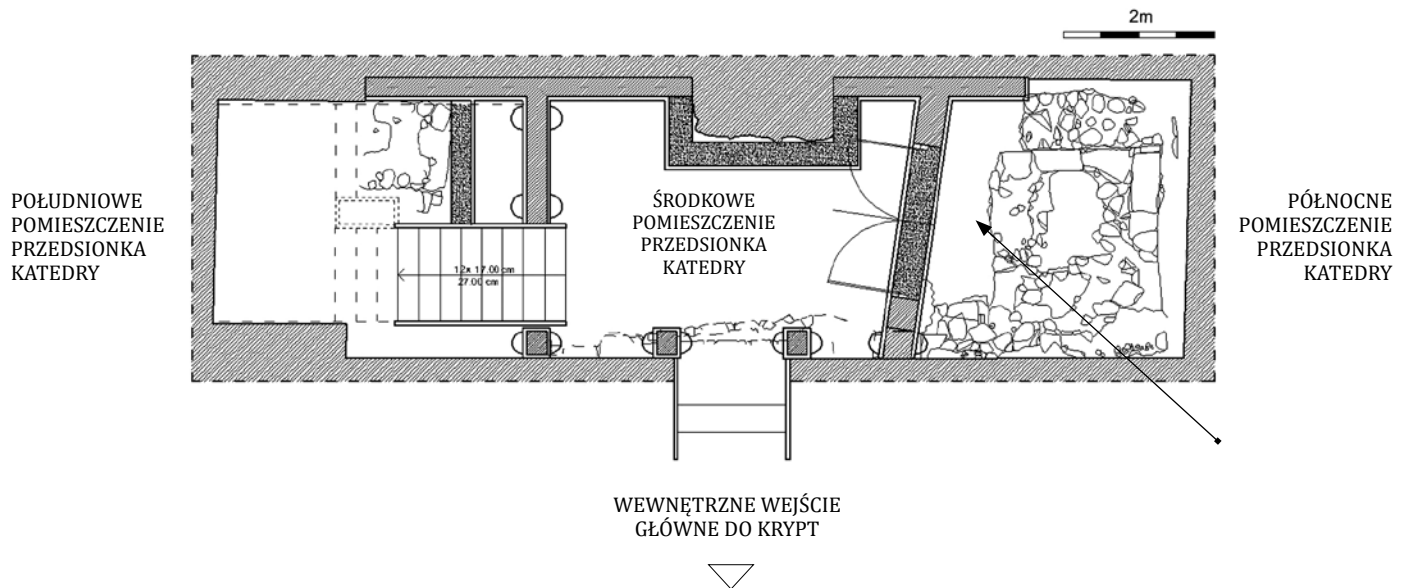
PÓŁNOCNE
POMIESZCZENIE
PRZEDSIONKA
KATEDRY

Ryc. 6. Klatka schodowa – dwubiegowa, żelbetowa; zrealizowana

Ryc. 7. Przesionek – zejście do podziemi bazyliki archikatedralnej z zaznaczonymi graficznie gotyckimi relikwiami w podziemiach przesionka, odkrytymi podczas badań architektonicznych

Ryc. 8. Podziemia przesionka – wejście do podziemi; lapidarium

2.2. Dziedzictwo kulturowe w podziemiach archikatedralnych i koncepcje jego ukazania

2.2.1. Z kart historii tworzenia rezerwatu archeologiczno-architektonicznego pod prezbiterium archikatedry w Przemyślu

Planowany rezerwat w obrębie reliktów rotundy romańskiej pod prezbiterium przemyskiej archikatedry był rezultatem analizy badań archeologicznych, które prowadzono w obrębie murów świątyni od lat sześćdziesiątych XX wieku. Jednak jego koncepcja rodziła się przez kilkanaście lat. Po przeanalizowaniu wszystkich wyników penetracji podziemi z ostatniego półwiecza zakwalifikowano artefakty i mury rotundy jako relikty nadające się do ekspozycji. Stwierdzono też, że należy dążyć do udostępnienia rotundy dla osób zainteresowanych architekturą wczesnośredniowieczną ze względu na dobry stan zachowania jej fundamentów.

Pierwsze zasadnicze kroki w tym względzie poczyniono w ostatnich latach XX wieku. Z inicjatywą wyszła parafia archikatedralna, na której zlecenie w marcu 1997 roku prof. dr hab. inż. arch. E. Niemczyk opracował projekt udostępnienia i ekspozycji rotundy pt. *Udostępnienie reliktów pierwszej katedry przemyskiej – projekt zejścia do podziemi* (Wrocław 1997)³⁵. Opracowanie to było poprzedzone koncepcją wytyczenia dwóch szlaków turystycznych, w których plac Katedralny odgrywałby bardzo istotną rolę, spinając ruch turystyczny przepływający wokół archikatedry³⁶. W wyniku przeprowadzonych studiów przestrzennych stwierdzono, że plac Katedralny wraz z rotundą może stanowić „niepowtarzalne w swym charakterze miejsce nie tylko zgromadzeń liturgicznych, lecz także ważne ogniwo turystycznej trasy”³⁷. Punktem wyjścia było bogactwo krajobrazu miejskiego, który stwarzał

możliwość wydobycia walorów Starego Miasta – zarówno historycznych, jak i estetycznych, z przyjęciem placu Katedralnego jako centrum szeroko rozumianego przeżycia duchowego i kulturowego. Na tej podstawie wysunęto ideę stworzenia „Miasta Kościelnego” w obszarze starówki i Śródmieścia³⁸. Wyznaczone zostały dwa szlaki, zewnętrzny o szerszym spektrum penetracji i wewnętrzny o węższym zakresie oddziaływania. Wytyczony szlak turystyczny zewnętrzny obejmowałby główne place miejskie Starego Miasta: Katedralny, Dominikański, Berka Joselewicza, Niepodległości. Następnie wzdłuż ul. Karmelickiej kierowałby zainteresowanych zabytkami architektury, w tym mediewistycznej, ku Wzgórzu Zamkowemu. Drugi szlak turystyczny, tj. wewnętrzny, ujmowałby plac Katedralny, Rynek oraz dwa przyległe place, tj. Czackiego i Niepodległości. Szlak ten stanowiłby bezpośrednią oś dla archikatedry. Planowano bezpośrednie dojście z niego do reliktów rotundy pod bazyliką. W tym celu zamierzano wykonać oddzielne wejście do podziemi, usytuowane na zewnątrz, we wschodniej ścianie podziemia pod zakrystiami wikariacką i biskupią, na wprost wejścia do wieży archikatedralnej³⁹.

Zaproponowano dwa warianty udostępnienia reliktów pierwszej katedry przemyskiej. Pierwszy zakładał tylko częściowe udostępnienie rotundy, z podkreśleniem jej pierwotnej funkcji sakralnej. W swojej koncepcji projektanci przyjęli przekopanie korytarza wiodącego z podziemia pod zakrystiami w kierunku podziemnych partii prezbiterium, mieszczących relikty romańskich budowli. Wariant ten zakładał dwa równoczesne działania, tj. ukazanie dziedzictwa kulturowego, które już zostało przebadane i odkryte w ostatnim półwieczu, a także prowadzenie dalszych prac archeologicznych. Celem było udostępnianie wczesnośredniowiecznej architektury wraz z kontynuacją badań w obrębie krypt przyległych do murów rotundy lub osadzonych na jej fragmentach murów.

³⁵ E. Niemczyk, *Udostępnienie reliktów pierwszej katedry przemyskiej – projekt zejścia do podziemi*, Wrocław 1997, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy, *passim*.

³⁶ E. Niemczyk, T. Chołuj, J. Gomółka, J. Wiszniowski, *Katedra w Przemyślu – opracowanie studialne otoczenia i prezbiterium*, Wrocław 1997, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy, *passim*.

³⁷ Tamże, s. 5.

³⁸ Tamże, s. 3.

³⁹ Tamże, s. 7.

Wariant drugi zakładał pełne udostępnienie wczesnośredniowiecznych relikwów budowli poprzez zdjęcie posadzki w prezbiterium. Umożliwiłoby to całościowe odsłonięcie rotundy w widoku z lotu ptaka, a także jej sprawne i wielowątkowe przebadanie dzięki kompleksowemu przeprowadzeniu szerokopłaszczyznowych prac wykopaliskowych, możliwych po zdjęciu warstw podposadzkowych. Koncepcja ta przedstawiała z szerokim rozmachem wizję udostępnienia relikwów, gdyż zakładała założenie niezależnego stropu nad rotundą po skończeniu badań archeologicznych, a także przebicie korytarza do tzw. sali ekspozycji, obecnie sklepionej kolebką. Zakładano także wprowadzenie dodatkowego pomostu, po wcześniejszym obniżeniu poziomu dolnej posadzki, z uwagi na konieczność zamontowania stałej ekspozycji w postaci plansz z opisami, makiet i fotografii. W ten sposób zamierzano utworzyć ekspozycję edukacyjną, a także odtworzyć kaplicę wyposażoną w elementy wczesnośredniowiecznego wystroju. Planowano, aby miejsce to służyło do przechowywania relikwii, które samo w sobie byłoby celem dla turystyki pielgrzymkowej⁴⁰.

Do realizacji tych planów nie doszło, prawdopodobnie z powodu zmian personalnych na stanowisku PWKZ, jak również proboszcza katedry. Koncepcja podziemnego skansenu romańskiego wypracowana przez prof. E. Niemczyka wraz z zespołem projektantów z Politechniki Wrocławskiej pozostała w teorii i odeszła na archiwalne półki parafii. W zasobach archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu nie ma takiej dokumentacji.

W kilka lat później ponownie podjęto zamysł udostępnienia podziemi wraz z relikwami rotundy pod prezbiterium archikatedry. Zapewne inicjatorami byli archeolodzy, którzy w ostatnim pięcioleciu XX wieku prowadzili badania wykopaliskowe. Na podstawie wyników tych badań archeologicznych Z. Pianowski i M. Proksa wykonali próbę rekonstrukcji rotundy św. Mikołaja pod prezbiterium, byli także żywo zainteresowani kontynuacją tego dzieła w postaci udostępnienia romańskich murów fundamentowych budowli.

W 2001 roku podjęto ponownie rozważania nad udostępnieniem relikwów romańskiej rotundy. Na zlece-

nie PWKZ wykonane zostały projekty architektoniczne oraz konstrukcyjne. *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu* jest autorstwa P. Sobańskiego z Krakowa⁴¹. Konsultacje w trakcie wykonania projektu były prowadzone z dr. inż. S. Karczmarczykiem, dr. hab. Z. Pianowskim i inż. A. Begejowiczem. Bezpośrednio z tym projektem jest związany, choć chronologicznie o miesiąc wcześniejszy, *Projekt konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwów archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu*⁴², wykonany przez dr. inż. S. Karczmarczyka z Politechniki Krakowskiej. Przedmiotem tych wyżej wymienionych prac projektowych było opracowanie kolejnej koncepcji rezerwatu archeologiczno-architektonicznego wokół relikwów rotundy św. Mikołaja. W ślad za tymi rozwiązaniami architektonicznymi i konstrukcyjnymi poszły obliczenia wytrzymałościowe i kosztorysy dotyczące całości inwestycji. Powyższe prace projektowe zostały przyjęte do realizacji, o czym świadczy wykonany kosztorys planowanych prac.

Zakres prac projektowych obejmował wykonanie wejścia oraz wyznaczenie obszaru rezerwatu wokół zachowanych partii przyziemnych rotundy. Zakładano rozwiązanie komunikacji poprzez budowę rampy z ceowników i schodów w kilku miejscach do przechodzenia na poszczególne poziomy, z czym wiązała się zmiana wysokości pomieszczeń wokół relikwów. Wejście zewnętrzne, tak jak w poprzednim projekcie, planowano od strony kotłowni, a następnie z niej, poprzez wykonanie prostopadłego przebiccia w istniejącym murze ceglanym partii podziemnych archikatedry, co stanowiłoby bezpośrednią komunikację z wnętrzem pomieszczeń ekspozycji projektowanego rezerwatu. Wprowadzenie takiego rozwiązania komunikacyjnego umożliwiłoby organizację ruchu turystycznego całkowicie niezależnego od bieżącego życia w kościele,

⁴¹ P. Sobański, *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis i wydruk komputerowy, nr 5668.

⁴² S. Karczmarczyk, *Projekt konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwów archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

⁴⁰ Tamże, s. 12–13.

w tym sprawowania liturgii i innych uroczystości kościelnych. Ponieważ w podziemiach archikatedry przemyskiej – według stanu około 2000 roku – dostępna była jedynie część murów fundamentowych rotundy, uznano za niezbędne poszerzenie obszaru ekspozycji poprzez częściową likwidację nowożytnych krypt grobowych i zastąpienie ich dużymi komorami o wzmocnionym, żelbetowym stropie⁴³. Wszystkie te planowane ingerencje oraz przekształcenia wraz z wprowadzeniem nowych elementów konstrukcyjnych, takich jak elementy nadproży ze stali i stalowych belek stropów, niosły w perspektywie konieczność podbicia ścian konstrukcyjnych archikatedry, do czego służył osobny dokument przeliczeń statyczno-wytrzymałościowych konstrukcji autorstwa S. Karczmarczyka⁴⁴. Ponadto zakładano wykonanie szczegółowej dokumentacji architektonicznej wszystkich elementów murowanych znajdujących się pod prezbiterium archikatedry: lic murów i ich rzutów, a także wiązania murów wraz ze szczegółowym ich rozwarstwieniem na poszczególne okresy chronologiczne. Prowadzone prace miały być wsparte wykonaniem dodatkowych badań archeologicznych o charakterze uzupełniającym poprzednie, a także nadzorami archeologicznymi podczas prac adaptacyjnych. Planowano także konserwację istniejącego stanu murów rotundy.

Mimo wykonania prac architektonicznych i konstrukcyjnych realizacja nie została rozpoczęta. Powrócono do niej po kilku latach, gdyż w sierpniu 2007 roku został zaktualizowany kosztorys na kwotę 247 984 zł, który skorygowano do kwoty 237 614 zł. W celu pozyskania środków na realizację przedsięwzięcia złożono wniosek do Regionalnego Programu Operacyjnego, czemu służyło opracowanie opinii z dnia 20.12.2007 roku⁴⁵. Pomimo tych wszystkich działań, a także niekwestionowanej war-

tości artystycznej oraz historycznej prac nie rozpoczęto. Rotunda św. Mikołaja, którą datowano na drugą połowę XII wieku jako dzieło romańskiego warsztatu działającego w Księstwie Halicko-Włodzimierskim, pozostała nadal ukryta w podziemiach archikatedry, niedostępna dla szerokich mas turystów zainteresowanych przeszłością tych oryginalnych ziem na pograniczu polsko-ruskim. Stan taki przetrwał do końca 2008 roku.

2.2.2. Koncepcja podziemi pod archikatedrą z 2009 roku i jej realizacja

Po zapoznaniu się z dotychczasową koncepcją rezerwatu i badaniami, które już zostały przeprowadzone przez zespół naukowców, wypracowano własną wizję udostępnienia podziemi. Od samego początku towarzyszyło przekonanie o konieczności podjęcia kompleksowych działań konserwatorsko-budowlanych, a nie fragmentarycznych, ograniczonych jedynie do ekspozycji rotundy i przestrzeni wokół niej. Dotychczasowa koncepcja, której konsultantem był prof. inż. arch. E. Niemczyk, a projektantami byli Tomasz Chołuj, Jerzy Gomółka i Jacek Wiszniowski⁴⁶, została opracowana analitycznie pod względem urbanistycznym, architektonicznym oraz turystycznym, tj. jej ideą było założenie rezerwatu architektury romańskiej pod prezbiterium archikatedry, a następnie włączenie go do zaplanowanych tras turystycznych biegnących z placów miejskich zlokalizowanych na przemyskiej starówce. Myślą przewodnią tego projektu było udostępnienie rotundy – z założenia przeznaczonej dla małych grup do zwiedzania z przewodnikiem – w ramach dużego projektu turystycznego „Stare Miasto = Miasto Kościelne” i wiązanie z nim szeroko zakrojonego zadania urbanistycznego. Jest to koncepcja dobra i słuszna, ale ujmująca *de facto* zabytkową część naziemną przemyskiej starówki, jedynie z fragmentarycznym włączeniem podziemi do tras zwiedzania. Na ówczesnym etapie badań było to rozsądne, gdyż romańska rotunda była wówczas zabytkiem najcenniejszym w podziemiach archikatedralnych. Trzeba zaznaczyć, że podziemna część pod nawami archika-

⁴³ P. Sobański, *Projekt rezerwatu...*, dz. cyt., s. 2–4.

⁴⁴ S. Karczmarczyk, *Przeliczenia statyczno-wytrzymałościowe konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwii archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

⁴⁵ Pismo nr SOZ-3-4160/34/07 z dnia 20.12.2007 r., *Opinia dotycząca utworzenia planowanego rezerwatu archeologicznego-architektonicznego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego oraz Programu operacyjnego Dziedzictwa kulturowego*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

⁴⁶ E. Niemczyk, T. Chołuj, J. Gomółka, J. Wiszniowski, *Katedra w Przemyślu...*, dz. cyt., *passim*.

Fot. 35. Wnętrze krypty północnej IX z wejściem do ossuarium 9a, powstałe po 1460 roku

tedry nie była do tamtej pory przebadana i nie posiadano wiedzy na temat cennych zabytków ruchomych i nieruchomych z gotyku, a także zabytków ruchomych z epoki renesansu i baroku. Wiedza ta została pozyskana dopiero później, a następnie zadokumentowana w wyniku badań archeologicznych i architektonicznych, a także nadzorów konserwatorskich, które zostały przeprowadzone w latach 2009–2014.

Od początku pracy konserwatorskiej autorki książki bazylika archikatedralna stanowiła główne wyzwanie w zakresie ochrony zabytków. Po objęciu stanowiska PWKZ 1 października 2008 roku od razu przystąpiono do zapoznania się z zagadnieniami związanymi z archikatedrą, zarówno w zakresie architektonicznym, jak i potrzeb budowlano-konserwatorskich. Podziemia bazyliki archikatedralnej w obecnym kształcie są kon-

cepcją, która powstała w wyniku przeanalizowania wielu aspektów budowlano-geodezyjnych oraz historyczno-socjologicznych. Była to nadzwyczaj żmudna praca analityczna i naukowa, niewymierna w żadnych godzinach, przy tym bardzo ważna, gdyż stanowiła podstawę podejmowanych decyzji podczas odbywających się komisji konserwatorskich. Stanowiła również bazę do zlecanych ekspertyz konstrukcyjnych, archeologicznych i architektonicznych, a także badań i opinii oraz wieloaspektowych prac konserwatorskich.

Bezpośrednią przyczyną tego zainteresowania było występowanie widocznych uszkodzeń w postaci pęknięć i rozspojień w murach zewnętrznych archikatedry, któ-

re zauważono w końcu 2008 roku. Intrygująca historia zniszczeń archikatedry w przeszłości budziła czujność i nakazywała obserwację każdej pojawiającej się rysy, a zwłaszcza licznych pęknięć występujących na znacznej powierzchni korpusu nawy głównej. Bazylika była w swojej historii niszczona dwukrotnie – pierwszy raz w ostatnich latach XV wieku przez najazd obcych wojsk, złupienie budowli i pożary, drugi raz zaś w wyniku katastrofy budowlanej z początku drugiej ćwierci XVIII wieku – za każdym razem przystępowano natychmiast do jej odbudowy. Obserwując rozspojenia i pęknięcia, obawiano się, że część z nich mogą stanowić rysy konstrukcyjne. Należało wyjaśnić przyczyny tej destrukcji i podjęcia działań zapobiegawczych. Prace te były tym ważniejsze, że od samego początku pełnienia funkcji PWKZ planowano adaptację podziemi na szeroko rozumiane cele muzealne i utworzenie tam lapidarium.

Ważne w tym poznawaniu problematyki były przede wszystkim zagadnienia historii budowy oraz architektury, w tym konstrukcji budowli. Kolejnym punktem było rozstrzygnięcie istotnej kwestii – w jaki sposób to wielokulturowe dziedzictwo ma współgrać z rozwojem życia religijnego, sakralnego i duchowego społeczeństwa miasta Przemyśla. Od samego początku tych rozważań i pracy nad koncepcją, w którym kierunku iść, towarzyszyło nam dobre słowo, duchowe wsparcie i życzliwość abp. Józefa Michalika. W konsekwencji tych analiz doszło do zmiany dotychczasowych koncepcji rezerwatu archeologicznego planowanego *in situ* w obrębie rotundy na nową, zakładającą udostępnienie dla szerokich mas społeczeństwa wszystkich pomieszczeń w podziemiach archikatedralnych. Autorka publikacji była osobiście zainteresowana podziemiami obejmującymi przestrzeń pod wszystkimi nawami, dwoma zakrystiami oraz pod prezbiterium, łączącymi się podziemnymi przejściami z kryptami grobowymi pod kaplicami bocznymi A.A. Fredry i Drohojowskich. Na przełomie lat 2008 i 2009 otrzymano zgodę księdza arcybiskupa na rozpoczęcie prac budowlano-konserwatorskich na poziomie piwnic i krypt bazyliki w celu szeroko rozumianej adaptacji podziemi archikatedry. Zmiana koncepcji udostępnienia podziemia bazyliki z wycinkowej ekspozycji relikwów architektonicznych na całościową, kompleksową rewitalizację podziemi, a tak-

że przyzwolenie księdza arcybiskupa na te działania były podstawowymi i milowymi krokami w całym tym konserwatorskim zagadnieniu.

Przypisanie funkcji i określenie jej kształtu zawsze jest najtrudniejsze, gdyż nowa funkcja musi zespolić wiele czynników, wcześniej trzeba zaś odpowiedzieć na wiele pytań. Przede wszystkim ważne są zamiary i plany właściciela względem nowej przestrzeni architektonicznej, którą uzyskamy po rewitalizacji, a także określenie, czy z punktu widzenia inwestora istnieje możliwość udostępnienia podziemi dla zainteresowanych oraz ewentualnej promocji zasobów dziedzictwa kultury materialnej tego miejsca. Zawsze trzeba wziąć pod uwagę, że właściciel może nie mieć życzenia udostępnienia swoich zasobów architektonicznych. Wszystkie te zamierzenia muszą być jednak wypracowane w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, który odpowiada merytorycznie za prace prowadzone w obiekcie zabytkowym pod względem konserwatorskim. W przypadku kształtowania nowej funkcji dla podziemi archikatedry podstawowym kryterium było jednak zachowanie funkcji funeralnej otoczenia rotundy i udostępnienia dotychczasowych krypt pod nawami bazyliki jako miejsca pochówku biskupów przemyskich, które już tam zastaliśmy. Pozostałe krypty miały być przeznaczone na artefakty historyczne zgromadzone w Muzeum Archidiecezjalnym oraz te, które miały być pokłosiem z przeprowadzonych badań archeologicznych w zasypisku ziemnym pomiędzy filarami i ścianami w przestrzeni pod nawami główną i bocznymi. Na to wszystko otrzymano przyzwolenie księdza arcybiskupa. Było to bardzo istotne, gdyż w przeciwnym razie nie można byłoby ruszyć z pracami. Było to także ważne dla autorki książki osobiście.

Ogłędziny ścian zewnętrznych, fundamentów i bryły archikatedry wykazały liczne spękania. Większość uszkodzeń w postaci pęknięć oraz rozspojień była zlokalizowana w konstrukcji otworów okiennych, zwłaszcza w ich osiach, co było widoczne podczas obserwacji. O ile zewnętrzne ściany gotyckiego prezbiterium wykonane są z regularnych ciosów kamiennych i usztywnione są przyporami, o tyle część nawowa archikatedry jest wzniesiona z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej i rozczłonkowana pilastrami, poprowadzonymi najprawdopodobniej

w miejscu dawnych przypór gotyckich. Wszystkie odcinki ścian archikatedry pomiędzy usztywnieniami przypór i pilastrów przeprute są dużymi oknami: w gotyckim prezbiterium ostrołukowymi o rodowodzie neogotyckim, a w barokowych nawach – spłaszczonymi odcinkowymi nadprożami. To właśnie te ostatnie mają liczne spękania w osiach, z których większość występuje w murach o niższej sztywności z uwagi na umiejscowienie w nich otworów okiennych. Powyższe oględziny były podstawą do wysnucia wniosku o konieczności podjęcia prac konserwatorsko-budowlanych w celu zabezpieczenia nośnej konstrukcji kościoła, przy jak najmniejszej ingerencji w zabytkową strukturę budowli.

Analiza części fundamentowej pokazała konieczność lustracji części podziemnej w dwóch obszarach: podziemia bazyliki pod nawami dostępnego z podchórza oraz krypt pod prezbiterium z wejściem umiejscowionym w płycie posadzki w prezbiterium. Efekty tych oględzin były bardzo różnorodne. O ile zasoby krypt pod prezbiterium umożliwiały mniej więcej swobodne poruszanie się i były względnie uporządkowane za sprawą prowadzonych w nich badań archeologicznych w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, o tyle część pod nawami przedstawiała obraz zgoła odmienny. Zasypano ziemne pomiędzy potężnymi gabarytowo filarami i murami fundamentowymi zakrywało niemal całą przestrzeń między nimi, aż do wysokości 1 m od klucza sklepień w dół, a tylko niekiedy, w najwyższym punkcie, sięgało do 1,30 m wysokości. Podłoże, które wypełniało tę przestrzeń, było grzęzawiskiem rozmięklej ziemi i zgromadzonej wody, która tworzyła zastoje w zakamarkach podziemi i miała widoczne problemy z odpływem. Sprawę pogarszały liczne zniszczone i przemieszczone pochówki oraz pojedyncze kości.

Oczywiste się stało, że w pierwszej kolejności trzeba zająć się przestrzenią pod nawami, gdyż wymagała ona pilnych interwencji: konserwatorskiej, budowlanej, a także konstrukcyjnej. Wniosek z oglądu i analizy tych dwóch przestrzeni podziemnych krypt, tj. nieregularnych krypt pod prezbiterium i zespołu krypt pod nawami bocznymi z łączącą je przestrzenią wspólną pod nawą główną, był jednoznaczny – nie można traktować tych krypt rozdzielnie, należy je przyjąć jako jedno zadanie, obszarowo

bardzo duże, pod względem konserwatorskim zaś traktowane kompleksowo. Uważałam, że docelowo polegałoby ono na udostępnieniu wieloelementowej, wielkiej przestrzeni podziemnej pod archikatedrą wraz z przyległymi podziemnymi kryptami kaplic bocznych.

Podziemia te – w założeniu koncepcyjnym autorki publikacji – miały być udostępnione od strony zachodniej za pomocą osobnego zejścia prowadzącego z kruchty i wejścia przebitego w murze fundamentowym fasady. Wszystkim towarzyszyło przekonanie, że dzieło to będzie służyło szerokim rzeszom wiernych, pielgrzymów i turystów, ze względów konserwatorskich prace te będą zaś zmierzać do stabilizacji posadowienia i utwardzenia podłoża w podziemnej części kościoła, co docelowo umożliwi ich użytkowanie. Udostępnienie podziemi archikatedry z założenia miało służyć licznym gremiom społecznym, a nie tylko wybranym i nielicznym grupom badaczy, studentów i naukowców, jak zakładały wcześniejsze koncepcje udostępnienia przestrzeni wokół rotundy św. Mikołaja. Koncepcja, która została sformułowana, zakładała ukazanie także fragmentów ścian fundamentowych rotundy, która wybiega na zewnątrz, poza obrys murów magistralnych archikatedry. Nie do przyjęcia było pozostawienie oryginalnych fragmentów rotundy w zasypisku ziemnym, a podziwianie i eksponowanie jedynie wtórnego obrysu na powierzchni gruntu, odtworzonego wspólnie z kamienia wizualnie podobnego do tego, z którego zbudowana jest rotunda.

W dalszych rozważaniach kluczowy stał się namysł nad upowszechnianiem dziedzictwa kulturowego jako zabytku architektonicznego i archeologicznego, a także jako ekspozycji muzealnej złożonej z zabytków ruchomych i artefaktów, zorganizowanej na stałe w podziemiach archikatedry. Ta część, czyli ekspozycja i jej obsługa merytoryczna, miała stanowić zadanie Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu.

Równoległe do tych koncepcyjnych prac w obrębie podziemi archikatedralnych, które zmierzały do przekształcenia nieczynnych, martwych piwnic w podziemia ożywione ruchem turystycznym, toczyły się prace budowlano-konserwatorskie w zabytkowych piwnicach pod kamienicą nr 1 przy przemyskim Rynku. Był to pierwszy etap szeroko zakrojonych prac konserwatorskich pole-

Fot. 36. Płaszcze wzmacniające sklepienie krypty głównej i sklepienie przedsionka jednej z krypt południowych, nałożone podczas odbudowy po 1734 roku

gających na udostępnieniu podziemi pod płytą Rynku. Kolejnym etapem było udrożnienie kolektora sanitarnego na wody burzowe i przejście nim w kierunku piwnic pozostałych przyrynkowych kamienic przemyskich. Dogłębna analiza wykazała, że istnieje kilka innych odgałęzień kolektora, dokładnie pięć, które pną się ku górze, historycznymi ulicami miasta: Jagiellońską, Ratuszową, Katedralną, aż ku przemyskiej archikatedrze, Wzgórz Zamkowemu i klasztorom położonym w nieodległym sąsiedztwie, w tym oo. Karmelitów Bosych. Wszak to właśnie działalności nowożytnych klasztorów w Przemyślu oraz kapituły przemyskiej zawdzięczamy budowę pierw-

szych kolektorów sanitarnych o murach z kamienia łamanego oraz głazów cyklopowych, łączonych tradycyjną zaprawą wapienną.

Stało się to podstawą do snucia przyszłościowych koncepcji o uruchomieniu tunelowego połączenia archikatedry z podziemną trasą turystyczną pod płytą Rynku. Te wyzwania konserwatorskie, poświęcone ambitnemu zadaniu rewitalizacji pozostałych kilometrów przemyskiego kolektora łączącego piwnice zamku na wzgórzu z podziemiami archikatedralnymi, a następnie z trasą podziemną prowadzącą do przemyskich kamienic, są przed nami i czekają na dalsze rozprawy historyków i ekspertyzy konserwatorów architektury. Nagrodą dla kontynuatorów tego pasjonującego zadania byłoby zbudowanie podziemnej trasy oplatającej przemyską starów-

kę i ukazującej średniowieczne korzenie miasta. Sercem tych podziemnych wojaży byłyby podziemia archikatedry z kryptami grobowymi i relikdami rotundy w tle.

Jednak obecnie cała uwaga, praca i wysiłek konserwatorski skupione są na udostępnieniu archikatedralnych krypt i adaptacji podziemi dla celów ekspozycyjnych, a także na trasie podziemnej pod płytą przemyskiego Rynku. Tym zadaniom służą ekspertyzy konstrukcyjne, badania archeologiczne i architektoniczne, a także prace konserwatorsko-budowlane prowadzone wielowątkowo.

To ogromne przedsięwzięcie restauratorsko-konserwatorskie zostało powierzone zespołowi, którym autorka książki kierowała przez pięć lat. Niestety, nie ma jeszcze w Polsce zintegrowanego projektowania konserwatorskiego, które wymagałoby tworzenia dokumentacji będącej podstawą do podjęcia całościowych prac konserwatorskich, umożliwiających nie tylko zaplanowanie procesów restauratorskich, lecz także przeanalizowanie, jak będzie wyglądało użytkowanie i życie obiektu po konserwacji. Kwestia ta jest coraz częściej podnoszona i powszechnie mówi się o projektowaniu konserwatorskim jako podstawie zintegrowanej restauracji zabytków, bezpośrednio prowadzącej do świadomej i planowanej ochrony zabytków⁴⁷. Ponieważ jednak w aktualnym prawie budowlanym i praktyce konserwatorskiej nie obowiązuje jeszcze projekt konserwatorski, lecz wymagany jest szereg dokumentacji do zatwierdzenia przez wydział budownictwa właściwego urzędu do załatwiania procedur budowlanych, konserwatorskich zaś – przez właściwy wojewódzki urząd ochrony zabytków, dlatego skupiono się na zgromadzeniu szeregu specjalistów wokół zadania rewitalizacji archikatedralnych podziemi.

Przede wszystkim postanowiono zwrócić się do autora istniejącego już projektu rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod prezbiterium archikatedry. Taki projekt został zamówiony w 2001 roku przez M. Czubę, ówczesnego PWKZ, i opłacony w całości ze środków WUOZ w Przemyślu. Była to kontynuacja zamysłów M. Gosztyły, ostatniego konserwatora województwa przemyskiego przed trans-

formacją ustrojową państwa, i kierowanych przez niego prac w katedrze pod koniec XX wieku. Szeroko zakrojone prace restauratorskie i archeologiczne miały w konsekwencji doprowadzić do utworzenia skansenu romańskiego pod placem Katedralnym, który połączony byłby z nieodległymi relikdami romańskimi na Wzgórzu Zamkowym. Zatem oczywiste wydawało się ponowne zwrócenie się do arch. inż. P. Sobańskiego, autora istniejącego już projektu architektonicznego będącego własnością WUOZ w Przemyślu, z propozycją kontynuacji zadania skansenu, ale rozszerzonego na całe podziemia pod archikatedrą. Propozycja ta została przyjęta. Nadzór nad pracami archeologicznymi został ponownie powierzony Z. Pianowskiemu, który poprzednio wspólnie z M. Proksą prowadził także konsultacje archeologiczne. Autorem konsultacji i koncepcji konstrukcyjnych rozwiązań podczas kształtowania się poprzedniego projektu był S. Karczmarczyk. Rola polegająca na przygotowaniu rozwiązań i projektów konstrukcyjnych obecnie kształtowanego muzeum w podziemiach archikatedralnych została ponownie powierzona S. Karczmarczykowi z Politechniki Krakowskiej. Badania architektoniczne powierzono doświadczonemu zespołowi kierowanemu przez M. Cempę. Ten naukowy zespół z Krakowa współpracował na stałe z wyspecjalizowaną w zakresie prac w podziemiach grupą z Przemyśla, którą reprezentował konstruktor mgr inż. Wojciech Jaśkowski i wykonawca prac budowlanych M. Piórkowski. Od początku prac nad adaptacją podziemi nadzór konserwatorski prowadził S. Sęk, znany i doświadczony artysta konserwator dzieł sztuki z Przemyśla. Wszystkie prace archeologiczne prowadzone były pod merytorycznym nadzorem doświadczonych archeologów Z. Pianowskiego i A. Koperskiego. Zespół ten systematycznie poszerzany był o prace specjalistów z innych branż. Ważnym momentem było powierzenie konserwacji szat biskupich z ekshumowanych pochówków archeologowi prof. A. Drażkowskiej z Torunia.

Z ramienia kurii rzymskokatolickiej nad pracami czuwał ks. M. Wojnarowski, dyrektor Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu i konserwator diecezjalny w jednej osobie. Jego konsultacje i opinie były istotne.

Nade wszystko najważniejsza była akceptacja prac i działań na rzecz adaptacji podziemi przez ks. abp.

⁴⁷ A. Kosakowska, *Projektowanie konserwatorskie jako podstawa zintegrowanej konserwacji zabytków*, [w:] *Wspólnie dla ratowania piękna przeszłości*, red. A. Kontek, Kraków 2010, s. 53–54.

Fot. 37. Na pierwszym planie tunelowe przejście do przed-
sionka krypt południowych z widokiem na kryptę główną
i jedną z krypt północnych w tle

J. Michalika od samego początku prac. To właśnie apro-
bata dla nakreślonych działań zmierzających w kierunku
udostępnienia podziemi i zmiana funkcji dotychczas zam-
kniętych, niedostępnych miejsc pochówków w podzie-
miach archikatedry na nekropolię biskupów przemyskich
udostępnianą szerokim rzeszom wiernych w celach kon-
templacji i zwiedzania podziemi miała kluczowe znacze-
nie dla wytyczonych prac.

W ten sposób powstały projekty i ekspertyzy, które
poświęcone były udroźnieniu piwnic w przemyskiej bazy-
lice w celu udostępnienia pomieszczeń krypt oraz ekspozycji
zachowanych relikwii romańskiej rotundy św. Mikołaja pod
prezbiterium archikatedry.

2.3. Zintegrowana koncepcja konserwatorska

2.3.1. Prace projektowe

Prace nad udostępnieniem podziemi podzielono
na dwie zasadnicze części. Pierwsza obejmowała podzie-
mia pod nawą główną i nawami bocznymi, krypty gro-
bowe pod kaplicami bocznymi, podpiwniczenie w kruch-
cie i klatkę schodową oraz krypty tzw. gotyckie. Druga
część dotyczyła podziemia pod prezbiterium zawierają-
cego krypty i relikwii romańskiej rotundy. Punktem wyj-
ścia dalszych prac konserwatorskich i adaptacyjnych
w kryptach bazyliki było przyjęcie nowej koncepcji udo-
stępnienia wszystkich części podziemi pod archikatedrą
i ich aranżacji na potrzeby muzealne. Realizacja pierw-
szej części rewitalizacji podziemi przypadła na lata 2009–
2015 i pociągnęła za sobą szereg projektów architekto-
nicznych oraz budowlano-wykonawczych, które zlecała
parafia archikatedralna na wniosek PWKZ w celu zreali-
zowania tego przedsięwzięcia.

Pierwszym z nich był projekt koncepcyjny autor-
stwa arch. P. Sobańskiego z Krakowa, wykonany w branży
architektonicznej, dotyczący udroźnienia piwnic bazyliki
w celu ekspozycji ścian romańskiej rotundy pod prezbite-
rium⁴⁸. Wizja udostępnienia całej przestrzeni podziemi
bazyliki archikatedralnej dla społeczeństwa spowodowa-
ła nakreślenie szerokiego frontu badań archeologicz-
nych, prac konserwatorskich, a także robót budowlanych.
W ślad za przyjętą koncepcją zostały zlecone kolejne pro-
jekty i ekspertyzy konstrukcyjne. Po przeanalizowaniu
materiałów archiwalnych dotyczących stanu zachowania
konstrukcji murowej oraz budowy geologicznej podło-
ża, na którym archikatedra była posadowiona⁴⁹, a także
panujących warunków geotechnicznych⁵⁰ w najbliższym
sąsiedztwie świątyni⁵¹ zlecono projekt budowlano-wyko-
nawczy w branży konstrukcyjnej, dotyczący udroźnienia
piwnic pod bazyliką. Przedmiotem tego opracowania było
przedstawienie rozwiązań konstrukcyjnych i materiałowych
dla projektowanych prac konserwatorsko-budow-
lanych, z możliwością późniejszej adaptacji pomieszczeń
podziemia i bocznych krypt pod archikatedrą dla celów
turystyki kulturowej i ekspozycji muzealnych poświęco-
nych dawnej kulturze funeralnej⁵². Projekt ten był w ca-
łości sfinansowany ze środków PWKZ. Wszystkie prace
zostały poprzedzone licznymi oględzinami obiektu i ko-
misjami z udziałem inwestora, arch. P. Sobańskiego, kon-
struktora S. Karczmarczyka wraz z zespołem oraz służb
konserwatorskich pod kierownictwem PWKZ G. Stojak.
Dla celów projektowych została sporządzona inwentary-
zacja architektoniczna istniejącej bazyliki przez arch.

⁴⁸ P. Sobański, *Projekt koncepcyjny branży architektonicznej udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, Kraków 2009.

⁴⁹ T. Kalicki, J.B. Kuc, B.Sz. Szmoniewski, *Badania geologiczno-geotechniczne...*, dz. cyt.

⁵⁰ A. Wierzba, *Opinia geotechniczna...*, dz. cyt.

⁵¹ T. Rafalski, *Dokumentacja geotechniczna...*, dz. cyt.

⁵² S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*, zasoby archiwum WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, Kraków 2009, nr 8423.

P. Sobańskiego⁵³. Stała się ona podstawą do wszystkich późniejszych prac projektowych.

Wykonujący projekt budowlano-konserwatorski w branży konstrukcyjnej W. Bereza, W. Jakubowski oraz nadzorujący te prace S. Karczmarczyk zaproponowali rozwiązania dotyczące wykonania prac budowlano-konserwatorskich w zakresie wzmocnienia konstrukcji nośnej bazyliki, przebudowy otworów komunikacyjnych w podziemiach, podbicia fundamentów oraz położenia żelbetowej płyty spinającej mury fundamentowe, a także jej zaizolowania przeciwwilgociowego wraz z fundamentami.

Punktem wyjścia tych prac była ekspertyza konstrukcyjna fundamentów⁵⁴ oraz rozpoznanie warunków wodno-gruntowych terenu, na którym została posadowiona bazylika. Według rozpoznania rzeczoznawców jest to północny skłon wzgórza rozdzielającego doliny Sanu i Wiaru, przy czym na tym odcinku jest to południowe zbocze pierwszej z dolin. W opinii konstruktorów posadowienie bazyliki jest stosunkowo płytkie. „Zalegające w podłożu grunty stanowią dobre warunki posadowienia pod warunkiem niedopuszczenia do ich nawodnienia. Równocześnie głębokość posadowienia katedry zróżnicowana w obrębie poszczególnych jej elementów wskazuje na to, że fundamenty nie docierają lub tylko w niewielkim stopniu wgłębione są w podłoże lessowe. Dotyczy to głównie starszych części sięgających do podłoża lessowego. Kolejne młodsze fragmenty katedry były posadowione jeszcze płycej w obrębie nasypów antropogenicznych”⁵⁵. Szczegółowe rozpoznanie wraz z analizą i wyszczególnieniem wartości geotechnicznych zostały przedstawione w wyżej wymienionych opracowaniach autorstwa badacza Adama Wierzby i prof. Tomasza Kalickiego wraz z zespołem, wykonanych w 2009 roku. Oprócz tych opracowań w posiadaniu parafii archikatedralnej jest

także szereg innych dokumentacji geologiczno-inżynierskich, omawiających warunki geologiczne oraz geotechniczne, które także były brane pod uwagę przy obecnych pracach projektowych w zakresie rozwiązań konstrukcyjnych, m.in. podczas prac terenowych prowadzonych w lipcu 2009 roku. Nie stwierdzono wówczas występowania wód gruntowych o stałym zwierciadle w gruncie rodzimym, a jedynie natrafiono na wody z opadów atmosferycznych i nieszczelności w kanalizacji odprowadzającej wody deszczowe, które infiltrując podłoże, przedostały się pod fundamentami do kanału drenującego.

W wyżej wymienionym opracowaniu dotyczącym wzmocnienia konstrukcji archikatedry zwrócono uwagę na namakanie górotworu, a także na posadowienie dużej części fundamentów archikatedry w nasypach. Dodatkowym problemem jest stwierdzenie występowania pustek wokół bazyliki, co należy wiązać z dawnymi pochówkami na zlikwidowanym przykościelnym cmentarzu, być może także z kryptami grobowymi pod nieistniejącymi już dziś kaplicami, ułożonymi pomiędzy ich fundamentami. Relikty jednej z kaplic istnieją obecnie w przyziemiu od strony południowo-zachodniej bazyliki. Wszystko to razem wzięte stanowiło realne zagrożenie dla prac przy tworzeniu rezerwatu archeologicznego pod archikatedrą, które były planowane na przełomie XX i XXI wieku. Podjęcie prac polegających na udostępnieniu całej przestrzeni podziemi pod archikatedrą niejako wymuszało szczegółową ekspertyzę budowlaną dotyczącą statyki budowli oraz kompleksowe wzmocnienie całej konstrukcji. Przyjęcie takich rozwiązań mogło jedynie przynieść w rezultacie swobodne zejście do podziemi i dojście między kryptami w przestrzeni pomiędzy fundamentami bazyliki do relikwów rotundy, a także udostępnienie ich dla szerokich mas turystów.

W ocenie projektantów w branży konstrukcji fundamenty obiektu zapewniają dostateczną nośność dla planowanych inwestycji umożliwiających adaptację podziemi na potrzeby funkcji muzealnej. Przywołano Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 24 września 1998 roku w sprawie ustalenia geotechnicznych warunków posadowienia obiektów budowlanych. Zgodnie z tym dokumentem, a także wpisem bazyliki do rejestru zabytków ustalono, że przynależy ona do

⁵³ P. Sobański, *Inwentaryzacja architektoniczna istniejącego budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, zasoby archiwum P. Sobańskiego, Kraków 2009.

⁵⁴ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Ekspertyza stanu technicznego fundamentów krypt i ścian obwodowych piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu; branża: konstrukcja*, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy, Kraków 2009, nr 8077, 8422.

⁵⁵ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt., s. 6.

trzeciej kategorii geotechnicznej. Same fundamenty nie wymagały wzmocnienia, natomiast lokowanie pomiędzy nimi nowej funkcji muzealnej i związanej z nią stałej penetracji podziemi powodowało konieczność zwiększenia istniejącej wysokości, a w ślad za tym – także wzmocnienia wytrzymałości. W tym celu należało obniżyć poziom posadowienia fundamentów poprzez podbicie ich metodą klasyczną⁵⁶. Zaprojektowane podstawowe prace konstrukcyjne miały zasadniczo dostosować posadowienie i podbudowę posadzki do projektowanego poziomu użytkowego przestrzeni między fundamentami, aby umożliwić jej użytkowanie, wzmocnić konstrukcję i zapewnić statykę dla obiektu. W tym celu konieczne było podbicie istniejących fundamentów i położenie żelbetowej płyty dennej, zahaczonej po bokach o stopę filarów, a nie o ich płaszczyznę⁵⁷.

Oprócz podbicia fundamentów zaplanowano zmonolityzowanie pasm podbicia wzdłuż poszczególnych krypt archikatedry poprzez wykonanie odciążających płyt żelbetowych. Projektowane prace konstrukcyjne objęły niezbędny, stosunkowo niewielki zakres prac wewnątrz podziemi budynku, polegający na wykonaniu lokalnych przebić i przejść przez ściany. Prace te były opiniowane przez rzeczoznawcę ds. zabezpieczeń przeciwpożarowych mgr. inż. Andrzeja Herichta. Ustalono, że szerokość użytkowa wszystkich przejść na drodze ewakuacyjnej powinna wynosić minimum 140 cm, a szerokość użytkowa otworów drzwi – minimum 100 cm. Wszystkie przebiccia dodatkowych otworów i przejść były wykonywane w sposób bezударowy, a następnie zostały zabezpieczone standardowo belkami stalowymi wspartymi na odpowiednio przygotowanych podporach wzmocnionych zbrojonymi poduszkami betonowymi. Nadproża i odpowiedni układ konstrukcji odciążającej, a także stały monitoring substancji murowej połączony z eliminacją występujących spękań, rys lub pęknięć widocznych po odkuciu tynku były gwarancją dobrze prowadzonych robót konserwatorsko-budowlanych, gwarantujących bezpieczeństwo użytkowania w przyszłości i podnoszących jakość konstrukcji obiektu⁵⁸.

⁵⁶ Tamże, s. 25.

⁵⁷ Tamże, s. 20.

⁵⁸ Tamże, s. 21.

Podobne zasady zastosowano przy przebicciu przez strop w pomieszczeniach kruchty na poziomie parteru bazyliki i wykonania klatki schodowej w celu swobodnego oraz bezpiecznego zejścia do podziemi, a następnie do tarcia do krypt grobowych. Przedstawione rozwiązania służyły udrożnieniu piwnic i przystosowaniu ich do nowej funkcji, jednocześnie stabilizowały i wzmocniały cały obiekt pod względem konstrukcyjnym.

W związku ze zmianami projektu architektonicznego w części wejściowej bazyliki, które połączone były z przeprojektowaniem klatki schodowej prowadzącej do podziemi, należało wykonać nowy plan zejścia do piwnic, w tym także budowlano-konstrukcyjny⁵⁹. Zmiany te były wynikiem badań archeologicznych i ujawnienia dolnej partii przypór gotyckich, które w górnej części murów już nie występowały. Są to bardzo istotne elementy architektoniczne dla poszczególnych faz budowy katedry w gotyku, w związku z tym podjęto decyzję o przeprojektowaniu klatki schodowej i umieszczeniu jej po prawej stronie kruchty od wejścia do bazyliki. Nowa klatka schodowa była zaprojektowana jako żelbetowa, dwubiegowa ze spocznikiem. W miejscu, gdzie pierwotnie planowano zabiegową klatkę schodową, obecnie odsłonięto w części wejściowej pomieszczenie północne piwnic z widocznymi fragmentami przypór – pochodzącymi najprawdopodobniej z pierwszej fazy budowy gotyckiej bazyliki w latach sześćdziesiątych XV wieku. Ponieważ architektoniczne artefakty gotyku zakwalifikowano do stałej ekspozycji, należało zaprojektować stalowy ruszt pod płytę szklaną nad relikdami. Zaplanowany ruszt był konstrukcją złożoną z kształtowników stalowych w celu wsparcia na nich specjalnych płyt szklanej podłogi, umożliwiającej oglądanie ekspozycji konstrukcji murowych⁶⁰.

Ponadto wykonano zabezpieczenia lokalnych przebić i odtworzenia przejść przez ściany z wprowadzeniem poszczególnych zmian spowodowanych dotychczasowym monitoringiem zabytkowych substancji murowych oraz propozycją rozwiązań poszczególnych nadproży. Ustalono, że nadproża zabezpieczające przebiccia w ścianach stanowiących przejścia komunikacyjne pomiędzy pomiesz-

⁵⁹ P. Sobański, J. Sobańska, *Koncepcja architektoniczna...*, dz. cyt.

⁶⁰ S. Karczmarczyk, N. Grzywna, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, s. 21, 23.

zeniami podziemia archikatedry będą pracować jako elementy jednoprzęsłowe. Przestrzeń pomiędzy belkami stalowymi została zaprojektowana jako wypełnienie substancją murową w postaci stropu Kleina⁶¹.

Na szczególną uwagę zasługuje odtworzenie istniejących przejść wokół rotundy – było to duże wyzwanie budowlano-konserwatorskie. Zaprojektowano wykonanie wnęki w konstrukcji nośnej murowej, zabezpieczonej nadprożem stalowym przenoszącym obciążenia z podciętej ściany na fragmenty muru wsparte na fundamentach. Wszystkie powyższe prace należało wykonywać etapami ze szczególnym zwróceniem uwagi na stały monitoring zabytkowej substancji murowej⁶².

Do istotnych zadań należało zaprojektowanie i wykonanie prac konserwatorsko-remontowych dla odkrytych elementów wykazujących uszkodzenia w formie rys, spękań oraz elementów zawilgoconych, a także zagrzybionych. Szczegółowo omówiono zabezpieczenie rozspojień liniowych w sklepieniach piwnic poprzez wyklinowanie, zarysowania należało zaś ciśnieniowo wypełnić metodą iniekcji modyfikowanym zaczynem cementowym, odznaczającym się dużą plastycznością.

Równoległe z wszystkimi pracami konserwatorsko-budowlanymi nadal trwała walka ze znacznym zawilgoconiem ścian oraz ich zabezpieczaniem przed napływem wilgoci pochodzącej z wód wsiąkowych i podciąganiem kapilarnym z powodu braku skutecznej izolacji pionowej w fundamentowaniu bazyliki. Prace te uznano za pierwszoplanowe w stosunku do prac remontowo-adaptacyjnych podziemi oraz krypt, a ponadto należało je traktować szeroko, monitorując najbliższe otoczenie katedry, zarówno w zakresie skutków nasiąkania wilgoci, jak i szukania przyczyn napływu wody⁶³.

Zgodnie z uzgodnionym z PWKZ programem merytorycznym podziemi pod archikatedrą wraz z piwnicami kaplic bocznych został opracowany projekt architektoniczny autorstwa arch. P. Sobańskiego we wrześniu w 2012 roku. W ramach projektowanych robót budowlanych związanych z udroźnieniem pomieszczenia krypty

bp. A.A. Fredry przewidywano wykonanie zadań dotyczących jedynie elementów wewnętrznych krypty. Zrealizowanie zaprojektowanych prac miało na celu wzmocnienie konstrukcyjne i uporządkowanie podziemia kaplicy grobowej bp. A.A. Fredry, co w konsekwencji miało przynieść zapewnienie bezpiecznego oraz funkcjonalnego dostępu do pomieszczenia krypty jako pomieszczenia przeznaczonego w nieodległej przyszłości do adaptacji na ekspozycję muzealną⁶⁴. Problem podziemnego udostępnienia dwóch kaplic położonych przy pierwszym przęśle nawy głównej od północy i południa był przedmiotem dyskusji i rozważań, a w ich konsekwencji – prac projektowo-adaptacyjnych stanowiących trzeci etap udostępnienia podziemi archikatedry.

W zakresie konstrukcji został wykonany *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku Bazyliki Archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzyciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczenia krypty Fredrów (etap III); branża konstrukcyjna* autorstwa S. Karczmarczyka we współpracy z Eriką Šefčić oraz Wiesławem Berezą⁶⁵. Projektowane prace konstrukcyjne obejmowały stosunkowo niewielki, a jednocześnie konieczny zakres prac o charakterze konstrukcyjnym wewnątrz podziemi zabytkowej kaplicy fundacji bp. A.A. Fredry oraz bezpośrednio do niej przyległej krypty grobowej pod południową nawą boczną w pierwszym przęśle archikatedry. W ramach przewidywanych prac planowano wykonanie przebicia z utworzeniem przejścia z krypty grobowej bp. F. Bardy i bp. A. Nowaka do krypty bp. A.A. Fredry. Wykonane przejście należało zabezpieczyć nadprożami, analogicznie jak wszystkie pozostałe, objęte drugim etapem działań w podziemiach archikatedry. Do koniecznych prac konstrukcyjnych i zarazem konserwatorskich należało usunięcie wtórnie dostawionej przypory w obrębie posadowienia ołtarza. W celu zrealizowania warstw posadzkowych niezbędnych do pełnienia funkcji użytkowej krypty należało wykonać odciążającą żelbetową płytę denną. Według projektu stanowiła ona

⁶¹ Tamże, s. 19.

⁶² Tamże, s. 20.

⁶³ Tamże, s. 22.

⁶⁴ Protokół z komisji dotyczący obiektu zabytkowego: Bazylika Archikatedralna w Przemyślu, spisany w dniu 10.11.2012 r., w związku z prowadzonymi pracami w podziemiach Bazyliki, UOZ-1.5142.149.2012.

⁶⁵ S. Karczmarczyk, E. Šefčić, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt., s. 18.

podłoże posadzki, połączenie jej ze ścianami krypty zakładano zaś poprzez wykonanie gniazd. „Ze względu na stosunkowo małą grubość ściany płaszcza zaleca się prowadzić prace etapami. W pierwszej kolejności należy wykuć co drugie projektowane gniazdo w ścianach i wypełnić betonem, wpuszczając pręty umożliwiające uciąglenie zbrojenia. Następnie należy wykonać takie same prace dla pozostałych gniazd. Ostatnim etapem jest wykonanie płyty fundamentowej zmonolizowanej z elementami gniazd”⁶⁶ – jest to fragment szczegółowego opisu zaleceń do wykonania płyty odciążającej i posadzkowej w projekcie konstrukcyjnym.

Powyższych prac dopełniało planowanie wymiany starych tynków wykazujących uszkodzenia lub zużycie techniczne i zastąpienie ich nowymi, renowacyjnymi.

Wśród zakładanych prac rozbiórkowych zaprojektowano usunięcie stelaża starych podstaw pod trumny, wykonanego wtórnie i nieposiadającego żadnych wartości, w tym historycznych, a także rozbiórkę schodów dawnego zejścia do krypty i wymianę istniejącego przekrycia wjazdu na nowe, szklane. Wykonanie przeszklenia otworu dawnego zejścia do krypty bp. A.A. Fredry miało istotne znaczenie ze względu na ekspozycję muzealną w krypcie. Planowano wykonanie przeszklenia przy wykorzystaniu istniejących kształtowników zabezpieczających pierwotny wjazd. Było ono bardzo istotne, gdyż umożliwiało bezpośredni kontakt wzrokowy z kaplicy bp. A.A. Fredry z kryptą grobową i planowanym w niej nowo zaprojektowanym sarkofagiem wraz z ekspozycją szat grobowych biskupa fundatora. Wszelkie materiały izolacyjne oraz wykończeniowe przyjęto zgodnie z projektem architektonicznym P. Sobańskiego dotyczącym udostępnienia podziemia krypty bp. A.A. Fredry⁶⁷.

Zgodnie z projektem architektonicznym autorstwa projektanta P. Sobańskiego dotyczącym uwidocznienia odsłoniętych romańskich fragmentów po zewnętrznej stronie prezbiterium⁶⁸ został opracowany projekt budow-

lano-wykonawczy w branży konstrukcji poświęcony ekspozycji ścian zabytkowej rotundy w części zlokalizowanej poza obrysem murów bazyliki. Autorami projektu konstrukcyjnego byli Stanisław Karczmarczyk oraz Mirosław Bielecki⁶⁹. Zgodnie z powyższymi projektami wykonano prace związane z usunięciem ścian murowych późniejszych budowli w celu uwidocznienia najstarszych, a tym samym najcenniejszych fragmentów romańskich i gotyckich budowli. Zgodnie z ideą prezentacji średniowiecznych relikwów murów, przedstawioną w projekcie architektonicznym i konstrukcyjnym, zakładano wykonanie żelbetowej płyty dennej⁷⁰, a także transparentnego przekrycia stropu w postaci płyty szklanej opartej na układzie żelbetowych ścian i belek⁷¹. Strop zaprojektowany został na poziomie kostki brukowej jako układ płyt z klejonego szkła hartowanego, osadzonego na profilach stalowych, wspartych na ściankach żelbetowych, przylegających do istniejących relikwów.

Wszystkie prace budowlane były wykonywane pod ścisłym nadzorem PWKZ G. Stojak oraz urzędniczą kontrolą Małgorzaty Schild, inspektora ds. archeologii WUOZ w Przemyślu – obejmującą bieżącą ocenę zarówno elementów odsłanianych, jak i nowych, wbudowywanych zgodnie z projektami w branży architektonicznej oraz konstrukcyjnej. W komisjach poświęconych pracom budowlano-konserwatorskim brali udział dr inż. S. Karczmarczyk oraz architekt P. Sobański, jako inwestor – ks. Mieczysław Rusin wraz z wykonawcą prac mgr. inż. M. Piórkowskim, jako projektant klimatyzacji oraz wentylacji – Stanisław Policht, a także pełniący nadzór budowlany W. Jaśkowski. W komisjach o charakterze konserwatorskim brał także udział ks. M. Wojnarowski, dyrektor Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu, w omawianiu

lizowanej poza obrysem bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, branża: architektura, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

⁶⁹ S. Karczmarczyk, M. Bielecki, *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, branża: konstrukcja, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, w posiadaniu inwestora.*

⁷⁰ T. Rafalski, *Dokumentacja geotechniczna...*, dz. cyt., s. 2–5.

⁷¹ S. Karczmarczyk, M. Bielecki, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt., s. 15–17.

⁶⁶ Tamże, s. 19.

⁶⁷ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, dz. cyt.

⁶⁸ P. Sobański, M. Kobyłarczyk, J. Sobańska, *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zloka-*

zaś kwestii ekonomicznych i związanych z pozyskiwaniem środków na dalsze realizacje prac uczestniczył ksiądz prałat Edward Sobolak, ekonom archidiecezji przemyskiej. Zaangażowanie ks. E. Sobolaka było bardzo ważne i korzystne dla całej inwestycji.

Całość tego wielkiego zadania opierała się na dwóch wytycznych do dalszego działania: udostępnienia najcenniejszych zabytków w podziemiach archikatedry oraz zagospodarowania wszystkich przestrzeni pod bazyliką dla celów turystyki pielgrzymkowej.

2.3.2. Ekspertyzy i projekty konstrukcyjne

a. Koncepcja zejścia z poziomu przedsionka do podziemia bazyliki – budowa klatki schodowej

Prace rozpoczęto w oparciu o uzgodniony projekt branży konstrukcyjnej pt. *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku Bazyliki Archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy Św. Mikołaja zlokalizowanej pod prezbiterium Bazyliki*, opracowany przez S. Karczmarczyka, W. Jakubowskiego, W. Berezę⁷². Został on sporządzony na podstawie dwóch dokumentów: *Ekspertyzy stanu technicznego fundamentów krypt i ścian obwodowych* autorstwa S. Karczmarczyka i *Koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemia Archikatedry Rzymskokatolickiej p.w. Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu* projektu P. Sobańskiego. Z uwagi na wyjątkowe znaczenie obiektu, który podlega ochronie konserwatorskiej na podstawie wpisu do rejestru zabytków pod numerem A-425, a także na fakt, że w jego obrębie znajduje się stanowisko archeologiczne nr 88/AZP108-84/22 wpisane do rejestru zabytków pod nr. A-564, określono w decyzji warunki prowadzenia wszystkich prac, wśród których widnie-

⁷² S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt.

je zapis o zapewnieniu nadzoru konserwatorskiego oraz archeologicznego już na etapie odgruzowywania piwnic.

Nowa organizacja komunikacji zakładała wykonanie odrębnej klatki schodowej, przyległej do przedsionka wejścia głównego, prowadzącej bezpośrednio z poziomu kruchty do podziemi. W tym celu wydano pozwolenie PWKZ z dnia 27.07.2010 roku na przeprowadzenie wyprzedzających, przedinwestycyjnych badań archeologicznych w przedsionku do wejścia głównego bazyliki⁷³.

Wobec odkrytych relikwów archeologicznych realizowano nową koncepcję klatki schodowej po przeciwnej stronie przedsionka, a także zaktualizowano rozwiązanie zejścia z poziomu kruchty do podziemi z wykluczeniem pierwotnie zaprojektowanej klatki zabiegowej. Prace projektowe i budowlane prowadzono na podstawie zmienionej decyzji PWKZ z dnia 4.10.2010 roku⁷⁴ oraz *Koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu. Projekt budowlany wewnętrznej klatki schodowej*, opracowanego przez mgr. inż. arch. P. Sobańskiego oraz mgr inż. arch. J. Sobańską⁷⁵. W tej decyzji wskazano, że dalsze prace związane z budową klatki schodowej prowadzącej do podziemia będą prowadzone z zastosowaniem nadzoru archeologicznego. Efektem tego było dwumiesięczne prowadzenie archeologicznych badań wykopaliskowych i przedłużenie prac niemal do grudnia 2010 roku. W konsekwencji dopiero pod koniec grudnia wykonano wszystkie zaplanowane na 2010 rok zachowawcze roboty budowlane przy zachodniej części bazyliki, m.in. stabilizację konstrukcyjną ściany frontowej oraz nadproża konieczne przy budowie nowej klatki schodowej⁷⁶. Ustalono także, że dla bezpieczniejszej komunikacji w dwupoziomowej strefie wejścia zostaną zbu-

⁷³ Pozwolenie Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu na przeprowadzenie wykopaliskowych badań archeologicznych w Bazylice Archikatedralnej w Przemysłu, w związku z planowanym wykonaniem klatki schodowej w przedsionku wejścia głównego Bazyliki, z dnia 27.07.2010 roku, UOZ-3-4161/182/2010.

⁷⁴ Zmieniająca decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu z dnia 4.10.2010 roku, UOZ-1-4155/314/2010.

⁷⁵ P. Sobański, J. Sobańska, *Koncepcja architektoniczna...*, dz. cyt.

⁷⁶ Protokół z komisji prac remontowo-konserwatorskich przy Archikatedrze pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Przemysłu z dnia 6.12.2010 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, rękopis.

dowane schody żelbetowe ze spocznikiem, a także żelbetowa płyta denna i obudowa podstawy fundamentów przed wejściem do podziemi bazyliki. Takie też rozwiązania zawierał nowy, zmieniony projekt klatki schodowej. W kwietniu 2011 roku komisja stwierdziła zgodność powyższych ustaleń, projektu i wykonania wyżej wymienionych elementów konstrukcyjnych, co zapewniło stabilność kruchty i bezpieczeństwo użytkownika nowej klatki schodowej⁷⁷.

Dzięki tym działaniom uzyskano klatkę schodową odpowiednią dla szerokich mas ruchu turystycznego i miłośników historii kultury. Tym samym pierwszy etap udostępnienia pomieszczeń podziemi został zakończony z dużym sukcesem, mimo że trzeba było wykazać się koordynacją wielu działań z różnych dziedzin nauki, w tym także rozwiązań konstrukcyjnych w obiekcie zabytkowym, w dodatku wysokiej klasy.

b. Przebicie ścian i budowa wejścia do podziemi

W związku z realizacją kolejnego etapu prac o dużym stopniu trudności, polegającego na udostępnieniu dla turystyki kulturowej przestrzeni podnawowej w bazylice archikatedralnej, skierowany został wniosek do parafii archikatedralnej o przedstawienie opinii konstruktora odnośnie do możliwości przebicia ściany przy wejściu do obiektu. Tematem zainteresowania PWKZ było określenie techniki wykonania prac podczas przebijania się przez ścianę, a także ustalenie, czy zachodzi potrzeba podbicia fundamentów ściany, w której planowane było dokonywanie przebicia, a także zakresu innych prac z tym związanych⁷⁸.

W ślad za pismem zwołano komisję, w której udział wziął dr inż. S. Karczmarczyk, rzeczoznawca Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego specjalizujący się w zakresie konstrukcji budowlanych i inżynierskich, a także mgr inż. W. Jaśkowski, pełniący funkcję inspektora nadzoru całej inwestycji, również specjalizujący się w konstrukcjach budowlanych. Po dokonaniu oględzin w dniu

⁷⁷ Protokół z lustracji w związku z pracami przy udostępnieniu podziemi Archikatedry z dnia 15.04.2011 r., UOZ-1.5183.26.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁷⁸ Pismo z dnia 14.04.2011 r., UOZ-1.5183.26.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Fot. 39. Dolny bieg klatki schodowej.

Po lewej – relikty kamiennej ściany z końca XIV wieku

15.04.2011 roku stwierdzono, że całe zadanie przebicia rozpocznie się od sondażowego odsłonięcia ściany w strefie planowanego przekucia przestrzeni portyku do podziemi archikatedry. Ustalono także, że dla lepszej kontroli procesu wykuwania portyku zostaną wykonane otwory po obu stronach ściany, czyli jeden od strony klatki schodowej i drugi od strony podziemi pod nawą główną. Wykuwanie portyku należało rozpocząć naprzemiennie po obu stronach po jego obrysie, na bocznych zaś krawędziach otworu o szerokości 145 cm w świetle trzeba było wykonać płaszcz z cegły pełnej z wątkiem spoinowym o grubości minimum 1/2 cegły z tzw. ściągaczem, wprowadzonym do struktury historycznego muru. Według zaleceń należało zastosować cegły kategorii drugiej o wytrzymałości 15 MPa na zaprawie cementowo-wapiennej M5. Płaszcz należało dodatkowo zakotwić do muru prętami o średnicy 4 do 6 mm, rozmieszczonymi na siatce o wymiarach około 0,5 na 0,5 m. Nadproże zalecano wykonać z profili HEB 120 układanych na rozstawie osiowym około 25 cm. Głębokość oparcia określono także na 25 cm. Drugi otwór w ścianie od strony podziemi pod nawą główną, dostępny dla robotników budowlanych od strony kotłowni, należało odsłaniać bez stosowania zaprojektowanych nadproży stalowych⁷⁹.

Drażnienie tunelu zapewniającego stałą i bezpieczną komunikację pomiędzy kruchtą a podziemiami było procesem żmudnym i łączyło się z odcinkowym wzmocnieniem bocznych ścianek bloczkami z betonitu. Ich zewnętrzne powierzchnie miały być pokryte tynkiem szerooporowym. Nadproże zaprojektowano z belek HEB 120, które rozmieszczono osiowo co 27 cm. Na dolnych stopniach zaplanowano wmurowanie ceramicznych płyt Kleina na płasko ze zbrojeniem od spodu wykonanym prętami o przekroju 6 mm. Przestrzeń nad ceglami zamierza-

⁷⁹ Protokół z lustracji w związku z pracami przy udostępnieniu pomieszczeń podziemi Archikatedry z dnia 15.04.2011 r., UOZ-1.5183.26.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

no wypełnić zaprawą. Przed wbudowaniem zalecano belki stalowe zabezpieczyć antykorozyjnie. Zauważono też, że w warstwie ściany od strony krypty istniejący otwór przeklepony miał być łukiem ceglany i wymagał wzmocnienia posadowienia, co należało wykonać poprzez podbicie bloczkami betonowymi⁸⁰.

Natomiast ukształtowanie wschodniego wejścia do podziemi wymagało rewizji bezładnie postawionych rozlicznych ścianek działowych w celu prowadzenia prac w obrębie reliktyw rotundy i jej ekspozycji. Takie zalecenia techniczne zawierał protokół z komisji konserwatorskiej poświęconej otworom wejściowym do podziemi z dnia 18.07.2011 roku.

Kolejne protokoły potwierdzały realizację zaleceń i ustaleń komisji, w tym wzmocnienia uszkodzonych nadproży poprzez osadzenie belek HEB. Wykonano także połączenie rozwarstwionych wątków w obrębie portyku archikatedry poprzez wypełnienie rys zaczynem szybkowiążącym, a także szereg innych prac wzmacniających konstrukcję⁸¹.

Dzięki tym działaniom zakończył się kolejny, drugi etap, bardzo ważny dla całego zadania, gdyż w konsekwencji całe podziemia pod bazyliką stały otworem dla wszystkich – wówczas dla ekipy remontowo-konserwatorskiej i archeologów, a w przyszłości dla turystów, naukowców i badaczy, a także pielgrzymów. Umożliwienie bezkolizyjnego wchodzenia i schodzenia do podziemi, a następnie przejścia do podziemi pod nawami było podstawą do dalszych prac.

⁸⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej w związku z prowadzonymi pracami w podziemiach Archikatedry w Przemyślu z dnia 18.07.2011 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁸¹ Protokół z lustracji w związku z prowadzonymi pracami budowlanymi w Archikatedrze, spisany w dniu 24.10.2011 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

c. Odkrycia pod chórem i pierwszym łukiem nawy głównej

W czasie prac prowadzonych bezpośrednio za portykiem od strony naw pod pierwszym łukiem pod nawą główną od strony zachodniej natrafiono na kamiennie-ceglany kanał odwadniający. Wykonany był z płyt kamiennych po bokach, od góry zaś wykończony ceglą ceramiczną, barokową. Dalsze prace badawcze i archeologiczne wykazały istnienie w podziemiach całego systemu kanałów odwadniających, biegnących w wielu miejscach podziemi archikatedry, zwłaszcza w narożach podziemi pod nawami⁸². Jednocześnie podczas nadzorów archeologicznych stwierdzano występowanie lustra wody, która po wypompowaniu napływała ponownie, powodując konieczność przerywania prac archeologicznych. Występowanie cieków wodnych w podziemiach archikatedry zostało bezspornie stwierdzone oraz omówione podczas komisji konserwatorskiej w dniach 19.08.2011 i 22.08.2011 roku, co odnotowano w protokołach⁸³. Ponieważ kanał przy projektowanym wejściu do podziemi kolidował z inwestycją prowadzoną zgodnie z projektem i ustaleniami z komisji konserwatorskiej z dnia 18.07.2011 roku, dopuszczono do rozebrania fragmentu tego kanału – aczkolwiek nie bez walki o jego zachowanie – w zakresie niezbędnym do realizacji prac budowlanych⁸⁴. Ewentualna rekonstrukcja powinna być ustalona komisyjnie i miała być dostosowana do potrzeb szeroko zakrojonej ekspozycji muzealnej. Komisja taka odbyła się 10.11.2011 roku, ustalono podczas niej, że zostanie przeprowadzona konserwacja zachowawcza dwumetrowego odcinka kanału bezpośrednio położonego przy portyku wejściowym po południowo-zachodniej stronie, a następnie podobne rozwiązanie zostanie powtórzone po przeciwnej stronie nawy, tj. północno-zachodniej. Pozostawiony obszar gruntu rodzimego w obrysie obu odcinków kanału odwadniającego należało wypełnić

⁸² Protokół odbioru nadzoru archeologicznego prowadzonego przez E. Kędziarską na stanowisku nr 22 w Przemyślu, z dnia 9.12.2011 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁸³ Protokół z lustracji w związku z pracami archeologicznymi i budowlanymi spisany w dniu 19.08.2011 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁸⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej w związku z pracami budowlanymi w podziemiach Bazyliki z dnia 16.08.2011 r., UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

Fot. 41. Krypta główna w trakcie prac; na pierwszym planie krypta bp. A. Gołaszewskiego

warstwami podposadzkowymi, dając tym samym możliwość położenia okładziny z płyt kamiennych, a w konsekwencji – dopuszczenie wnętrza do zwiedzania i ruchu turystycznego⁸⁵.

W krypcie przylegającej do powyższego kanału, gdzie odkryto dalszą część systemu odwadniającego, po-

⁸⁵ Protokół z komisji konserwatorskiej w związku z pracami budowlanymi w podziemiach Bazyliki z dnia 10.11.2011 r., UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

zostawiono całą sieć kanalizacji do zachowania i ekspozycji pod podłogą.

Została ona przedstawiona na mapie sytuacyjnej w *Sprawozdaniu z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej* autorstwa E. Kędzierskiej⁸⁶.

⁸⁶ E. Kędzierska, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej pw. św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemyślu, w 2011 i 2012 roku, kontynuacja*, Dynów 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, s. 7–9, mapa nr 7.

d. Prace ziemne w przestrzeni pod nawą główną

Druga połowa 2011 roku to okres ciężkiej pracy będącej kontynuacją robót ziemnych i porządkowych pod ścisłym nadzorem archeologów i mozolnego trudu związanego z eksploracją odkrytych pochówków oraz przekazaniem ich do dalszych badań i szeroko zakrojonych działań konserwatorskich. Prace budowlano-konserwatorskie nadal prowadzone były przez firmę „Orion” kierowaną przez M. Piórkowskiego, nadzór i ekspertyzy konserwatorskie prowadził dr S. Karczmarczyk z Politechniki Krakowskiej, natomiast projektantem wszystkich rozwiązań architektonicznych był arch. inż. P. Sobański kierujący zespołem branżowych specjalistów potrzebnych przy poszczególnych projektach budowlanych. Wszystkie prace odbywały się pod nadzorem archeologicznym E. Kędzierskiej, a także nadzorem konserwatorskim prowadzonym przez konserwatora S. Sęka, który wykonał także badania architektoniczne podziemi. Gdy przystąpiono do dalszych prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach, doszło do rewelacyjnych odkryć w przestrzeni pod nawą główną. W odbiorze nadzoru archeologicznego z dnia 9.12.2011 roku odnotowano odkrycie dwóch murowanych, przesklepionych i ukrytych w zasypisku ziemnym krypt biskupów: Antoniego Gołaszewskiego i Jana Antoniego de Potoczki. Było to bardzo ważne odkrycie, które pociągnęło za sobą wiele innych decyzji. Jedną z najważniejszych było omówienie przyszłości odkrytych krypt w kontekście istniejących już projektów. W wyniku zaciętej dyskusji na temat możliwości pozostawienia nowo odkrytych krypt biskupich w przestrzeni pod bazyliką przeważały względy konstrukcyjne i część podziemi pod nawą główną trzeba było w projekcie ująć bez tych monumentów, a dotychczasowe rozwiązanie przestrzenne wnętrza należało przeprojektować. Ze względów konstrukcyjnych żelbetowa płyta denna musiała być monolityczna.

e. Krypty grobowe pod kaplicami bocznymi i ich problemy konstrukcyjne

Koncepcja udostępnienia podziemi archikatedry wraz z kryptami grobowymi pod kaplicami bocznymi wymagała kilku zabiegów konstrukcyjnych. Pierwszym z nich było podbicie fundamentów, które umożliwiło

wykonanie żelbetowej płyty dennej odciążającej, mającej równocześnie spełniać zadanie podłoża dla posadzki z płyt dolomitowych. Zapisano dyspozycję w projekcie konstrukcyjnym: „Projektowane elementy żelbetowe wykonać należy z betonu klasy C25/30 zbrojonego konstrukcyjnie stalą klasy AIIIIN np. gatunku BSt500S zgodnie z odpowiednimi pozycjami obliczeniowymi”⁸⁷. Grubość płyty była uzasadniona potrzebą układania w niej kanałów technologicznych, a także przeprowadzenia niezbędnych instalacji. Zmonolityzowanie płyty fundamentowej wraz z wypełnionymi betonem gniazdami dającymi możliwość uciąglenia zbrojenia w konsekwencji działało wzmacniająco na całą budowlę, co miało istotne znaczenie ze względu na duży ruch kołowy ulicy biegnącej obok kaplicy. Zatem było to działanie nie tylko związane z udostępnieniem podziemi krypt, lecz także ochronne dla całej kaplicy, a nawet świątyni.

Drugim ważnym zabiegiem konstrukcyjnym było wzmocnienie sklepienia krypt poprzez naklejenie siatek z włókna węglowego na spoiwie mineralnym systemu „Ruredil”. Zastosowanie takiego rozwiązania jest nowym spojrzeniem na sposoby wzmacniania i polepszenia właściwości mechanicznych z jednoczesnym podwyższeniem trwałości betonu. Dopuszczono także możliwość zastosowania zamiennika o podobnych parametrach wytrzymałościowych.

Trzecim bardzo istotnym zagadnieniem było usunięcie wszystkich powierzchniowych pęknięć, rys, rozspojień, które zostały zauważone wewnątrz krypty. Ich obecność była odnotowana w wykonanej ekspertyzie technicznej. Ponadto przedmiotem likwidacji były także zarysowania widoczne po odkuciu zmurszałych i odspojonych, a także zagrzybionych tynków, które wcześniej nie mogły być zlokalizowane. Do likwidacji powyższych uszkodzeń zastosowano trzy działania, z których pierwsze polegało na oczyszczeniu rozpojenia lub rysy z elementów luźnych pokruszonego tynku, brudu, wapiennej zaprawy spoinowej lub cegły. Następnie każda z oczyszczonych rys była zwilżona. Kolejnym działaniem było zastosowanie iniekcji pod ciśnieniem 0,60 MPa z zaczynu

⁸⁷ S. Karczmarczyk, E. Šefčić, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt., s. 19.

cementowego. Wszelkie rozspojenia na sklepieniu, które ujawniły się po usunięciu wyprawy, były wyklinowane i ciśnieniowo wypełniane zaczynem cementowym lub emulsją z mikrocementu za pomocą iniekcji. Zauważone bruzdy zostały natomiast zszyte. Zlikwidowano je przez wklejenie kotew zaczynem cementowym w postaci spiralnych prętów nierdzewnych o przekroju 8 mm i długości 40 cm w pionowym rozstawieniu co ćwierć metra. W niektórych miejscach zastępowano zszyte rozspojenia za pomocą naklejenia taśmy z włókien węglowych bądź całych mat⁸⁸. W przypadku brakującego przewiązania ścian poprzecznych i podłużnych budowli należało zastosować kotwienie za pomocą prętów nierdzewnych o przekroju 10 mm.

2.3.3. Nadzory i badania archeologiczne przeprowadzone w latach: 2010–2015

a. Badania archeologiczne przy fundamentach fasady – nowa klatka schodowa

Po ponaddziesięcioletniej przerwie prace remontowo-konserwatorskie w podziemiach archikatedry zostały ponownie rozpoczęte na podstawie decyzji PWKZ z dnia 21.01.2010 roku⁸⁹. Poprzedziła je wnikliwa analiza architektoniczna podziemi oraz szczegółowy przegląd dotychczasowych badań archeologicznych i literatury w tym zakresie. Okazało się, że nie ma pełnego stopnia poznania struktur architektonicznych w podziemiach archikatedry, a zwłaszcza nawarstwień kulturowych w części bezpośrednio pod nawami, zupełny zaś brak rozpoznania archeologicznego występuje w zachodniej części kościoła, pomiędzy fundamentami fasady, kruchty i naw. Stwierdzono także brak wielkopłaszczyznowego przebadania w przestrzeni podnawowej bazyliki, gdyż wszystkie badania archeologiczne skoncentrowane były wokół rotundy posadowionej w części wschodniej obiektu.

Gdy zaplanowano udostępnienie reliktywów romańskiej budowli i zmieniono dotychczas istniejącą koncepcję ukazania rotundy poprzez dojście do niej od strony zachodniej, tj. fundamentów fasady, należało rozpoznać

warstwy kulturowe i przeprowadzić szereg nowych badań archeologicznych. Ponieważ podziemia archikatedry były częściowo zagruzowane oraz mało dostępne ze względu na zasypywanie ich nawierzchni warstwami piasku oraz gliny z powodu okresowego zalewania napływową wodą z okolicznych wzgórz, postanowiono najpierw udroźnić przestrzeń między fundamentami naw oraz krypt, a także wzmocnić stabilizację podłoża.

Wydane pozwolenie na powyższe prace uzasadniało przyjęcie do realizacji takich warunków konserwatorskich. Jednocześnie trzeba stwierdzić, że przeprowadzone badania geologiczne oraz sporządzona ekspertyza stanu technicznego ścian fundamentowych wykazały konieczność wykonania w pierwszej kolejności robót mających na celu wzmocnienie struktury partii fundamentowych murów oraz ich odciążenie, a także odwodnienie, przemurowanie i zabezpieczenie spękań, zszyte rys i pęknięć. Po stabilizacji konstrukcji i zapewnieniu bezpieczeństwa ludzi, mienia i zabytku dopiero kolejnym etapem mogły być badania archeologiczne.

Konieczność przeprowadzenia badań archeologicznych wymuszał kolejny etap prac, związany z organizacją nowej komunikacji w celu udostępnienia do turystyki kulturowej podziemi bazyliki w nieodległej przyszłości. Planowane było założenie dwóch wykopów archeologicznych w pomieszczeniach bocznych przedsionka z eksploracją nawarstwień. Prace te były zgodne z programem opracowanym przez kierownika badań archeologicznych mgr. A. Koperskiego. W wyniku przeprowadzonych wykopalisk przy udziale archeologa Magdaleny Krzezińskiej odsłonięto częściowo fundamenty zachodniej fasady kościoła z przyporami, przedsionka oraz szeregu nieznanymi dotąd przestrzennymi strukturami murowanymi. W trakcie tych prac natrafiono m.in. na relikty kamiennych fundamentów przewiązanych z gotycką katedrą, co wskazuje na ich wczesne datowanie i łączenie z pierwszą fazą budowy gotyckiej katedry z około 1460 roku. Inne kamienno-ceglane konstrukcje murowe były rozpoznawane sukcesywnie, w miarę kontynuacji badań archeologicznych. Na bieżąco prowadzone były także konsultacje z prof. Z. Pianowskim.

W związku z odsłoniętymi reliktywami przy fundamentach fasady zmodyfikowany został projekt budow-

⁸⁸ Tamże, s. 19–20.

⁸⁹ Decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu z dnia 21.01.2010 r., UOZ-1-4155/384/09/10.

lany klatki schodowej, co pociągnęło za sobą zmiany pozwoleń i decyzji. Zgodnie z zaleceniami PWKZ projekt budowlany klatki schodowej mieszczącej zejście do podziemi bazyliki został dostosowany do potrzeb ekspozycji odkrytych reliktyw i jego lokalizację przeniesiono na przeciwną stronę przedsionka. Wydana została nowa decyzja zmieniająca poprzednią, z dnia 27.07.2010 roku, na przeprowadzenie archeologicznych badań wykopaliskowych, jednocześnie rozszerzająca ich zakres o wykonanie dodatkowego wykopu w części centralnej przedsionka przy wejściu głównym do bazyliki archikatedralnej, a także ustalono nowy termin zakończenia badań archeologicznych na dzień 6.09.2010 roku⁹⁰. Zachowany protokół z komisji z dnia 12.08.2010 roku mówi o konieczności przekazania dokumentacji z badań archeologicznych i przeznaczenia jej dla celów projektowych nowej klatki⁹¹, a także zawiera notatkę potwierdzającą protokolarne przekazanie niniejszej dokumentacji z wykopalisk arch. P. Sobańskiemu⁹².

W celu ekspozycji odkrytych reliktyw archeologicznych zrealizowano nową koncepcję klatki schodowej po przeciwnej stronie przedsionka w oparciu o zmienioną decyzję PWKZ z dnia 4.10.2010 roku⁹³. W tej decyzji wskazano, że dalsze prace budowlane związane z budową klatki schodowej prowadzącej do podziemia będą prowadzone z zastosowaniem nadzoru archeologicznego. W protokole z komisji dotyczącej przebiegu prac remontowo-konserwatorskich widnieje zapis o utrudnieniach w ich prowadzeniu, które spowodowane były badaniami archeologicznymi wstrzymującymi na dwa miesiące roboty budowlane związane z realizacją rozwiązań komu-

nikacji z przedsionka do podziemi⁹⁴. Z tego też powodu przesunięto termin wykonania planowanych robót budowlanych na 21.12.2010 roku.

b. Badania i nadzory archeologiczne przy pracach ziemnych pod nawami bazyliki

Kolejnym etapem prac archeologicznych była kontynuacja prac budowlano-konserwatorskich w 2011 roku w celu udostępnienia podziemi bazyliki, co wiązało się z wydaniem pozwolenia na prowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych prowadzonych w obrębie bazyliki archikatedralnej⁹⁵. W związku ze złym stanem zdrowia mgr. A. Koperskiego kierownikiem badań archeologicznych i zarazem autorem programu prac została archeolog mgr E. Kędzińska z Dynowa. Prace badawcze i nadzór archeologiczny prowadzone były przy udziale archeologa mgr Moniki Buszty-Dec.

Prace ziemne w przestrzeni podnawowej bazyliki pod nadzorem archeologicznym rozpoczęły się 24.06.2011 roku. Ich celem było uporządkowanie terenu pomiędzy murami fundamentowymi ciągnącego się od prezbiterium aż do fasady, a w konsekwencji – przygotowanie miejsca pod budowę nowego wejścia do podziemi, umiejscowionego w zachodniej części kościoła pod chórem. Zadanie to wiązało się z licznymi pracami porządkowymi, a także z obniżeniem poziomu gruntu pod nawą główną do pierwszego łuku.

„Nadzór archeologiczny jednakże rozpoczął się od usunięcia ziemi i gruzu znajdujących się w głównym przejściu podziemi archikatedry, a który to został wyrzucony z krypt bocznych w latach 50-tych i 60-tych. Niestety prace ówczesnie prowadzono tak, że w zwalach ziemi znajdowały się nie tylko pozostałości trumien i materiałów, ale nader często ludzkie kości. Jak wcześniej wspomniano, pozostałości te znajdowały się w przejściu głównym, natomiast w części wschodniej, pod prezbiterium, w czasie »przeczesywania« ziemi znaleziono dwie i pół

⁹⁰ Decyzja zmieniająca treść pozwolenia z dnia 27 lipca 2010 r. Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu w zakresie poszerzenia zakresu prac archeologicznych i przeprowadzenia dodatkowych archeologicznych badań wykopaliskowych, z dnia 16.08.2010 r., UOZ-3-4161/182/2010.

⁹¹ Protokół z komisji z dnia 12.08.2010 r., dotyczący poszerzenia badań i aktualizacji projektu klatki schodowej z przedsionka do podziemia Bazyliki, rękopis, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu.

⁹² Notatka z przekazania dokumentacji z badań archeologicznych w przedsionku Bazyliki Archikatedralnej z dnia 8.09.2010 r., rękopis, zasoby archiwum projektanta P. Sobańskiego.

⁹³ Zmieniająca decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu z dnia 4.10.2010 r., UOZ-1-4155/314/2010.

⁹⁴ Protokół z komisji dotyczącej prac objętych umową nr 51/R/2010 spisany w dniu 6.12.2010 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu.

⁹⁵ Pozwolenie na prowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prac prowadzonych w obrębie bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, z dnia 24.06.2011 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, UOZ-3.5161.203.2011.

Fot. 42. Pochówek bez trumny, z cegłą pod głową, przed wejściem do katedry (mnich?)

Fot. 43. Pochówek bez trumny znaleziony po wykonaniu rowu sondażowego

monety (w konserwacji), pozostałości ubrań, sznury (?), obicia trumien, okucia gwoździ, jak i same gwoździe. Także i tu natrafiono na ludzkie kości oraz fragmenty trumien. Do »ciekawszych« rzeczy w tym miejscu i budzących grozę należą deski trumien wyciągnięte z krypt i złożone w nieładzie przy przejściu do rotundy, jakie »wyrzucili« poprzedni archeolodzy” – pisze w sprawozdaniu z nadzoru E. Kędzierska⁹⁶.

Według protokołu odbioru powyższych prac archeologicznych z dnia 9.12.2011 roku dokonano oczyszczenia krypt bocznych, przejścia i przestrzeni pomiędzy nimi z gruzu oraz zalegającej ziemi naniesionej wtórnie. Największą ilość pozostałości szczątków ludzkich oraz fragmentów trumien i szat odkryto w przesianej ziemi pochodzącej spod prezbiterium. Ziemia ta zalegała w hałdach w okolicy tzw. krypt gotyckich i była wynikiem badań oraz eksploracji krypt pod koniec XX wieku⁹⁷. W ziemi tej odkryto m.in.: 183 gwoździe, 106 nitów (żelaznych oraz brązowych), fragment różańca z zachowanymi 13 koralikami, a także 31 fragmentów ceramiki z okresu pradziejowego, średniowiecza i nowożytności⁹⁸.

W czasie prac ziemnych pod chórem pod pierwszym łękiem natrafiono na murowany kamienny kanał. Sądzono wówczas, że jest on XVII-wieczny, jednak nie okazało się to prawdą. Kanały były miejscami rozbite, co powodowało napływanie i gromadzenie się wody z zewnątrz do krypt w podziemiach archikatedry⁹⁹.

Jednak zdecydowanie najciekawszym wydarzeniem w czasie trwania nadzoru archeologicznego w podziemiach archikatedry było odkrycie krypt biskupich. Jako pierwszą odkopano rozbitą kryptę z pochówkiem

⁹⁶ E. Kędzierska, M. Buszta-Dec, *Sprawozdanie. Nadzór archeologiczny w podziemiach Archikatedry pw. św. Jana Chrzyciela w Przemyślu*, 2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, s. 1.

⁹⁷ Por.: Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 66.

⁹⁸ Protokół odbioru prac archeologicznych na stanowisku 22 w Przemyślu z dnia 9.12.2011 r., wykonanych zgodnie z zezwoleniem UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁹⁹ Protokół z lustracji w związku z prowadzonymi pracami archeologicznymi, ziemnymi i budowlanymi, z dnia 19.08.2011 r., UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

Fot. 44. Fragment zachowanego średniowiecznego kamiennego kanału odwadniającego w krypcie I od strony południowo-zachodniej

bp. J.A. de Potoczki. Podczas usuwania ziemi, gruzowiska, błota i wody natrafiono na szczątki tego hierarchy w podziemnej krypcie pod pierwszym łękiem. Szczątki biskupa leżały w murowanej i otynkowanej od środka krypcie, która została otwarta w latach pięćdziesiątych XX wieku przez przygodnych poszukiwaczy skarbów lub w latach sześćdziesiątych XX wieku przez ludzi różnych profesji pracujących wówczas w podziemiach katedry. W czasie oczyszczania pochówku z zalegającej ziemi nie stwierdzono żadnych zabytków metalowych, odnotowano brak pierścienia i pectorału, a na szatach był zielonkawy odcisk pastorału na całej długości klatki piersio-

wej, co świadczy o tym, że pochówek został wcześniej ograbiony¹⁰⁰.

„W czasie tamtych prac usunięto z krypty powałę oraz ściany boczne, pozostawiając jedynie ścianę przednią i tylną. Do dnia dzisiejszego krypta ta pozostawała przy-

¹⁰⁰ Protokół odbioru prac archeologicznych na stanowisku 22 w Przemyślu z dnia 9.12.2011 r., wykonanych zgodnie z zezwoleniem UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

Fot. 45. Kanał odwadniająco wzdłuż ściany zachodniej

kryta deskami, dodatkowo wypełniona ziemią, gruzem i zalana wodą. W partii górnej stwierdzono obecność sporej ilości belek równo ociosanych, bardzo przesiąkniętych wodą w kolorze intensywnie czarnym. W czasie usuwania tegoż wypełniska pracownicy natknęli się na wciśniętą w ścianę czaszkę oraz głębiej na luźno leżącą kość udową. Różnicą pomiędzy tymi dwoma szczątkami ludzkiego szkieletu było to, iż czaszka zachowana była w kolorze naturalnym, nie zmienionym tak, jak pozostałe szczątki zebrane z ziemi wyrzuconej z krypt, natomiast kość udowa była czarna. Około 0,5 m głębiej natrafiono na pionowe

deski oraz jedną małą deskę ułożoną, jak się później okazało, przy głowie zmarłego, do której przytwierdzony był fragment tabliczki z epitafium. Napis, jaki zachował się na tejże tablicy, brzmi: *Joannes Antonius de Potoczki Episcopus rit. lat. Premisliensis (uszkodzona tabliczka) ...oldini E..ues (uszkodzona tabliczka)*¹⁰¹ – tak przedstawiały sytuację autorki badań E. Kędzierska i M. Buszta-Dec w 2011 roku w sprawozdaniu z nadzoru archeologicznego. „Po usunięciu gruzowiska okazało się, że na dnie krypty znajduje się trumna bez wieka, usytuowana wezglowiem na wschód, natomiast wcześniej znaleziona deska z epitafium była jej częścią. W czasie oczyszczania pochówku, który utrudniony był cały czas nabiegającą wodą, odkryto kości ludzkie niestety szerniałe od leżenia w wodzie. Stan zachowania ich był jednakże dobry, o czym świadczy między innymi to, iż nadal były przyobleczone szatami, a w miejscu nóg znajdowały się buty” – czytamy w sprawozdaniu.

W obliczu tak cennych dla historii katedry wydarzeń natychmiast zlecono wykonanie wykopu sondażowego wzdłuż głównej osi podziemia pod nawą aż do tzw. krypt gotyckich na granicy z prezbiterium oraz systematyczną kontrolę napływającej wody, która gromadziła się w odkrytej krypcie¹⁰². Wszystkie odkrycia, tj. kanałów odwadniających, pochówków i krypt, zostały skonsultowane z prof. Z. Pianowskim 30.08.2011 roku.

„Podczas jednej z wizyt w kryptach katedry Pani Konserwator Grażyna Stojak zaproponowała wykonanie sondażu, który miałby biec wzdłuż głównego przejścia, w celu zweryfikowania kolejnych ewentualnych podziemnych krypt. Już 50–60 cm od krypty De Potoczki w kierunku wschodnim odkryto kolejną, tym razem nienaruszoną kryptę. Po kolejnych 2 metrach odkryto pochówek bez trumny i bez odzienia, usytuowany głową na zachód. Ciekawym jest tu fakt, że pochówek ten znajdował się około 20 cm pod powierzchnią, a zasypisko jamy pochówkowej stanowił gruz. W czasie eksploracji stwierdzono, że czaszka jest ułożona nienaturalnie prosto z otwartą szczęką, natomiast kości obojczyka są złamane, ułożone pod ką-

¹⁰¹ E. Kędzierska, M. Buszta-Dec, *Sprawozdanie...*, dz. cyt., s. 1–2.

¹⁰² Protokół z lustracji w związku z prowadzonymi pracami archeologicznymi, ziemnymi i budowlanymi, z dnia 30.08.2011 roku, UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, rękopis.

Fot. 46. Na pierwszym planie, w ziemi, ściana wschodnia krypty bp. A. Gołaszewskiego

tem w stosunku do obojczyka lewego. Dodatkowo zauważono przesunięcie mostka w kierunku prawego boku. Przy szkielecie nie stwierdzono zabytków oprócz dwóch obcych kości ułożonych na prawej kości miednicy i prawej nasady kości udowej oraz drugiej umiejscowionej przy prawej stronie twarzoczaszki. Kości zostały zebrane i złożone w jednej z krypt. Można pokusić się tu o stwierdzenie, że jest to prawdopodobnie pochówek jednego z ówczesnych pracowników, który zginął przy budowie katedry, o czym może świadczyć połamany kościec oraz ziemia w wypełnisku pochówku. Były i są praktykowane takie pochówki” – czytamy w wyżej wymienionym sprawozdaniu. Wszyst-

kie powyższe fakty znalazły miejsce w zapisach protokołu odbioru prac badawczych wykonanych podczas nadzoru archeologicznego¹⁰³.

Natomiast w protokole odbioru prac ziemnych i budowlanych odnotowano wykonanie całego zakre-

¹⁰³ Protokół odbioru prac archeologicznych na stanowisku 22 w Przemysłu z dnia 9.12.2011 roku, wykonanych zgodnie z zezwoleniem UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, rękopis.

Fot. 47. Rów sondażowy w krypcie głównej przeprowadzony po odkryciu dwóch krypt: bp. J.A. de Potoczki oraz bp. A. Gołaszewskiego

su prac zaplanowanych na 2011 rok. Prace prowadzone były na podstawie dwóch pozwoleń: z dnia 21.01.2010 roku, UOZ-1.4155/384/09/10, oraz z dnia 6.07.2011 roku, UOZ-1.5142.255.2011¹⁰⁴. Zatem kolejny etap prac mógł być rozpoczęty jeszcze w 2011 roku i kontynuowany w 2012 roku. Jego zakres dotyczył dalszej przestrzeni pod nawami aż do tzw. krypt gotyckich posadowionych przed reliktnami rotundy, a także krypt bocznych znajdujących się w podziemiu wzdłuż nawy głównej.

c. Nadzór archeologiczny przy pracach ziemnych w kryptach bocznych nawy

Pozwolenie na przeprowadzenie dalszego nadzoru archeologicznego zostało wydane przez mgr E. Kędziorską podczas kontynuacji zadań remontowych, robót budowlanych i prac konserwatorskich w obrębie podziemi bazyliki archikatedralnej¹⁰⁵. Do dalszej współpracy została zaproszona prof. dr hab. A. Drązkowska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Poznaniu jako specjalista w zakresie kultury funeralnej i konserwator zabytków, w tym tkanin grobowych. Bezpośrednim powodem rozpoczęcia tej współpracy były odnalezienie dwie krypty w przestrzeni podnawowej, a w nich wyżej omówione pochówki biskupie.

W protokole z komisji z dnia 12.01.2012 roku zapisano, że została wykonana eksploracja trumny bp.

¹⁰⁴ Protokół odbioru prac prowadzonych w obrębie Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu i rotundy św. Mikołaja pod prezbiterium Archikatedry z dnia 28.11.2011 r., wykonanych zgodnie z zezwoleniem z dnia 21.01.2010 r., UOZ-1.4155/384/09/10 oraz z dnia 6.07.2011 r., UOZ-1.5142.255.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹⁰⁵ Pozwolenie na prowadzenie nadzoru archeologicznego podczas dalszych prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w obrębie Bazyliki Archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu na terenie działki nr ewidencyjny 107 obr. 207 przy placu Katedralnym 1 pod kierownictwem E. Kędziorskiej, z dnia 12.12.2011 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, UOZ-3.5161.203.2011.

J.A. de Potoczki, a wydobyte tkaniny jedwabne zostały przekazane A. Drązkowskiej¹⁰⁶. Wydobyto pozostałości szkieletu i pobrano próby materiału do dalszych badań, w tym mikrobiologicznych, szczątki ludzkie przygotowano zaś do badań antropologicznych. Podobną procedurę eksploracji szczątków powtórzono w przypadku pochówku bp. A. Gołaszewskiego¹⁰⁷.

Nadal trwały prace ziemne, porządkowe i eksploacyjne związane z obniżeniem poziomu przestrzeni podnawowej pomiędzy kryptami i przygotowaniem jej do położenia żelbetowej płyty dennej, która wedle projektu miała być zahaczona o trzon ścian i filarów, a w konsekwencji wzmocnić konstrukcję archikatedry.

W drugiej połowie roku kontynuowano prace ziemne przy odgruzowywaniu krypt oraz ich porządkowaniu na podstawie pozwolenia PWKZ z dnia 20.09.2012 roku na prowadzenie nadzoru archeologicznego pod kierownictwem E. Kędziorskiej¹⁰⁸. Prace te prowadzone były do grudnia 2012 roku.

W dniu 13.12.2012 roku dokonano odbioru nadzorów archeologicznych, w wyniku których wykonano dokumentację kanału odwadniającego w kryptach I, III, VIII z naniesieniem go na plan podziemi archikatedry. W krypcie II wykonano także badania dalszego odcinka kanału odwadniającego archikatedrę, wykonanego z płyt kamiennych, i jego dokumentację, a po usunięciu budulca i częściowym odcinkowym rozebraniu kanału wykonano dokumentację ściany zachodniej krypty. W krypcie IV prace dokumentacyjne nie były prowadzone z uwagi na brak robót inwestycyjnych. W krypcie VII prowadzono prace dokumentacyjne nad odkrytymi skupiskami kości i fragmentami ceramiki nowożytniej, najprawdopodobniej z XVII wieku. W krypcie IX wykonano dokumentację kanału oraz ściany zachodniej i północnej, a ponadto odkry-

¹⁰⁶ Protokoły z komisji dotyczące krypt biskupich w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu z dnia: 12.01.2012 r., 24.01.2012 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹⁰⁷ Protokół z komisji w związku z pracami konserwatorskimi przy odkrytych kryptach biskupich, spisany w dniu 23.01.2012 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹⁰⁸ Pozwolenie na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prowadzenia dalszych prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu na terenie działki o nr ewid. 107 obr. 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemyślu w zakresie: w kryptach nr 1, 3, 8, w krypcie nr 2, w krypcie nr 7, w krypcie nr 9.

Fot. 48. Zachowanie reliktu kamiennego kanału odwadniającego biegnącego przy ścianie zachodniej, w tle krypta I

to zasypisko krypty z licznymi pochówkami i fragmenty nowożytniej ceramiki oraz wcześniejszej, być może nawet neolitycznej. W krypcie V wykonano dokumentację profili po odsłonięciu ściany fundamentowej rotundy oraz profile ścian północnej i południowej. Wykonano dokumentację rysunkową, fotograficzną, a ponadto inwentaryzację reliktyw i sprawozdanie z nadzoru. Sprawozdanie z prac objętych protokołem z dnia 23.08.2012 roku zostały złożone inwestorowi w grudniu 2012 roku¹⁰⁹.

¹⁰⁹ E. Kędzierska, *Sprawozdanie...*, dz. cyt.

d. Dodatkowe prace archeologiczne wokół wewnętrznych i zewnętrznych murów fundamentowych archikatedry

Wychodząc z założenia, że dopiero po przebadaniu całości będzie można opracować wnioski, a także sprecyzować hipotezy odnośnie do najstarszych murowanych reliktyw bazyliki, rozpoczęto ze sporym rozmachem prace archeologiczne zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz obiektu. W dniu 5.10.2012 roku PWKZ wydał pozwolenie na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych związanych z założeniem drenów osuszających fundamenty bazyliki archikatedralnej w dwóch odcinkach w narożu zachodnio-południowym, przy wejściu głównym, w kierunku do wejścia bocznego usytuowanego

Fot. 49. Na pierwszym planie widoczny ceglany kanał odwadniającający. W tle odsłonięta gotycka ściana południowa w krypcie III.

Wątek kamienny, prawdopodobnie z wcześniejszej, XIV-wiecznej świątyni, która najprawdopodobniej istniała w tym miejscu

od strony południowej¹¹⁰. Nadzór ten objął teren w odcinku liniowym wzdłuż murów obwodowych, łącznie około 32 m². Przeprowadziła go archeolog S. Stempniak, opis prac wraz z dokumentacją fotograficzną i rysunkową zawarła zaś w *Dokumentacji i sprawozdaniu z nadzoru archeologicznego przy katedrze p.w. św. Jana Chrzciciela*

w *Przemysłu*¹¹¹. Po zakończeniu prac dokonano protokolarnego odbioru terenowego z udziałem M. Schild, inspektora WUOZ w Przemysłu, przedstawicieli inwestora oraz wykonawcy¹¹².

¹¹⁰ Pozwolenie dla S. Stempniak na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z założeniem drenów osuszających fundamenty Bazyliki Archikatedralnej w Przemysłu na terenie działki o nr ewid. 1207 obr. 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemysłu na dwóch odcinkach: 1. przy zachodnio-południowej części Bazyliki od strony wejścia głównego do wejścia bocznego od strony południowej, 2. od zachodniego narożnika Bazyliki w kierunku północnym, z dnia 5.10.2012 r., UOZ-3.5161.169.2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu.

¹¹¹ S. Stempniak, *Dokumentacja i sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy katedrze p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Przemysł 2012, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemysłu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy.

¹¹² Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.169.2012 z dnia 13.12.2012 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu.

Fot. 50. Obrys przyziemia kaplicy z czasów bp. W.H. Sierakowskiego po odkryciu. Są to relikty jednej z czterech kaplic konchowych, które wzniesiono w II połowie XVIII wieku, po dwie od południa i północy bazyliki

W związku z prowadzonymi od trzech lat pracami w podziemiach archikatedry, a także przygotowaniem nowego zakresu prac remontowo-konserwatorskich na nadchodzący sezon w ostatnich dniach lutego 2013 roku odbyła się komisja konserwatorska. Jej celem było dokonanie przeglądu wszystkich krypt i strefy przylegającej do zachowanych wątków romańskiej rotundy. W pierwszej kolejności skonfrontowano rozwiązanie projektowe dotyczące sposobu drążenia korytarzyka i zabezpieczenie jego murów, a następnie odtworzenie przejścia między kryptami wzdłuż zewnętrznego lica ściany rotundy. Przypuszczano, że wykonanie przejścia umożliwiłoby realizację kolejnego etapu badań archeologicznych rotundy, z którym duże nadzieje wiązał prof. Z. Pianowski, nadzorujący pod kątem naukowym wszystkie prace archeologiczne w podziemiach. Kolejna komisja konserwatorska, która odbyła się 22.05.2013 roku, przyniosła w konsekwencji ustalenia dotyczące wdrożenia do realizacji projektu opracowanego w 2001 roku. Projekt ten nie był nigdy zrealizowany, a przez 10 lat nie prowadzono żadnych prac badawczych ani nie zlecano branżowych projektów wykonawczych do zaprojektowanego pod względem architektonicznym rezerwatu romańskiego pod prezbiterium archikatedry. Dlatego obecnie należało go uaktualnić, a także skupić się na badaniu, konserwacji i zabezpieczeniu reliktyw romańskich.

W konsekwencji tych postanowień zwołano komisję konserwatorską w dniu 7.02.2014 roku. Zgodnie z opinią prof. Z. Pianowskiego na temat programu badawczego i archeologicznego związanego z udostępnieniem i ekspozycją reliktyw rotundy św. Mikołaja należało wykonać trzy sondáže na zewnątrz katedry, a następnie przeprowadzić szczegółowe analizy, także wewnątrz rotundy.

Pół roku później stwierdzono, że po odsłonięciu południowej ściany archikatedry na odcinku pomiędzy pierwszą a drugą przyporą prezbiterium ujawnił się wątek murowanej rotundy z ciosów kamiennych oraz boczna, wschodnia strona drugiej przypory i zachodnia

Fot. 51. Odtworzony obrys kaplicy z czasów bp. W.H. Sierakowskiego w narożu południowo-zachodnim bazyliki archikatedralnej (w trakcie prac)

pierwszej. Ujawniły się również pozostałości pierwotnej krypty i kaplicy rozebranej w okresie kierowania diecezją przez bp. W.H. Sierakowskiego. Jednak pozostawienie odkrywek w istniejącym zakresie mogłoby powodować narastające zagrożenie dla drugiej przypory, której fundament jest posadowiony około 50 cm od dna odkrywki. Niezależnie od docelowej decyzji co do sposobu ekspozycji reliktyw romańskich należałoby zabezpieczyć przypory przed skutkami osiadania. W tym celu należało wykonać podbicie bloczkami betonowymi na szerokość bloczka. Podbicie trzeba było rozpocząć od środkowego odcinka boków przypory, rozszerzając kolejno na zewnątrz, a następnie do wewnątrz ściany kościoła¹¹³.

¹¹³ Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 22.09.2014 r., UOZ-3.5161.3.2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

Fot. 52. Zakładanie odwodnienia z drenażem ze żwiru płukanego

e. Badania archeologiczne w krypcie bp. A.A. Fredry

Zupełnie osobnym zagadnieniem architektonicznym była krypta bp. A.A. Fredry, która została dobudowana do korpusu archikatedry po 1725 roku. W chwili jej powstania w partii fundamentowej nie była połączona z główną przestrzenią pod nawami bazyliki. Krypta była dostępna jedynie okazjonalnie przez właz wejściowy osadzony w posadzce kaplicy, nieopodal wejścia. Zostały przeprowadzone nadzory archeologiczne i badania luźnego pochówku.

2.3.4. Nadzory konserwatorskie i badania architektoniczne

a. Konserwatorskie rozpoznanie krypt bazyliki archikatedralnej

Po uporaniu się z wstępnymi pracami porządkowymi w podziemiach przystąpiono do odsłonięcia zabytkowych murów fundamentowych nawy głównej i naw bocznych bazyliki z zasypiska ziemnego oraz gruzu. Prace te były prowadzone dzięki dostępnemu wejściu z zewnątrz przez drzwi w ścianie wschodniej do podziemia pod zakrystiami: wikariacką i biskupią, położonymi w północno-wschodniej części bazyliki. Umożliwiło to swobodne poruszanie się, wywożenie gruzu i zalegającej ziemi, a nade wszystko prowadzenie zaplanowanych prac, poczynając od zachodnich krańców podziemi pod prezbiterium ku zachodniej ścianie fundamentów elewacji frontowej archikatedry. Równoległe do prac w podziemiach pod nawami bazyliki prowadzone były intensywne działania w pomieszczeniach wejściowych przy fasadzie zachodniej do archikatedry o szerokim spektrum pozyskiwania wiedzy: archeologicznej, konstrukcyjnej i architektoniczno-budowlanej. Penetracja tych przestrzeni badawczych następowała z poziomu kruchty. Dopiero po uporaniu się z tymi wstępnymi pracami można było rozpocząć prowadzenie badań architektonicznych, tak w części podziemnej pod nawami bazyliki, jak w zachodniej kruchcie, czyli dwupoziomowej przestrzeni zejścia do krypt archikatedralnych.

Jako pierwsze zostały odsłonięte relikty gotyckie w zachodniej części bazyliki, które okazały się wcześniejsze od obecnie zachowanych fragmentów halowej katedry pochodzącej ze schyłkowego gotyku. Jednak badania architektoniczne zostały odłożone na późniejszy czas z powodu konieczności przeprowadzenia szeregu ekspertyz

Fot. 53. Krypta południowa II – na pierwszym planie widok przedścionka i tunelowego wejścia do krypty, w której zachowane są jedno z najstarszych elementów architektonicznych, pochodzące z II połowy XIV wieku lub XIV/XV wieku

Fot. 54. Fragment sklepienia kamiennieo-ceglanego spływającego do posadzki w krypcie głównej z widocznymi kamiennymi wyoblonymi elementami kolumn, najprawdopodobniej z małej architektury, która stanowiła wyposażenie katedry przed upadkiem sklepienia. Elementy kamienne zostały wtórnie wmurowane w płaszcz wzmacniający dodany do odbudowanych sklepień po 1734 roku

i przeprojektowania istniejących rozwiązań architektoniczno-budowlanych. Docelowo zaistniała konieczność opracowania nowych rozwiązań konstrukcyjnych oraz zlecenia nadzoru konserwatorskiego i kolejnych badań archeologicznych. Dlatego też najpierw rozpoczęto badania architektoniczne w tej części podziemi bazyliki, która jest położona pod jej nawami. Jak wykazały badania architektoniczno-archeologiczne, podziemia zarówno pod

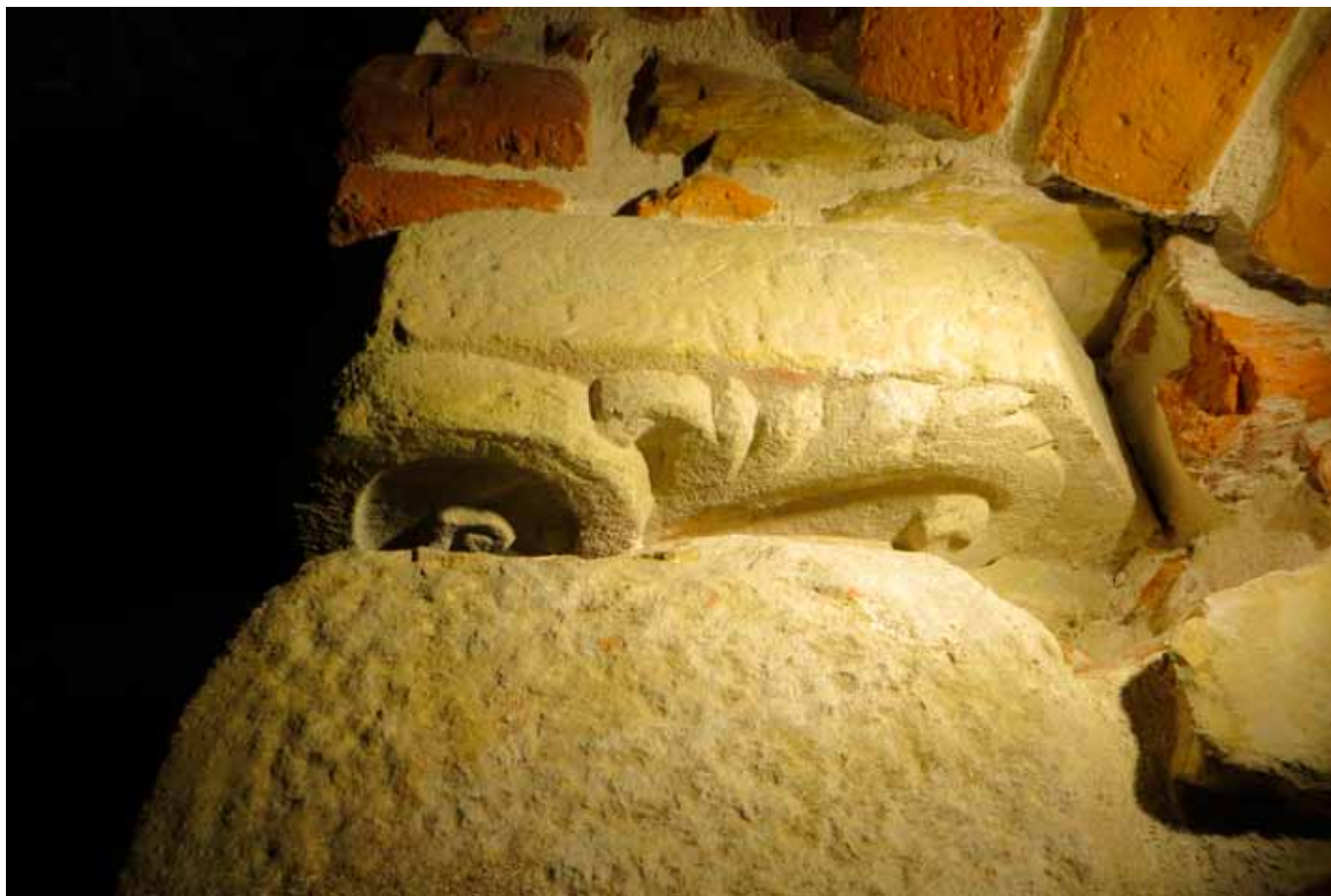
nawą główną, jak i pod nawami bocznymi pełniły funkcje sepulkralne.

Największa krypta położona jest centralnie i biegnie pod nawą główną na całej długości. Jest to obszerne pomieszczenie podziemne założone na planie wydłużonego prostokąta i z tego powodu określone zostało jako krypta główna. Jest ona flankowana dwoma rzędami krypt biegnącymi pod nawami bocznymi od strony południowej i północnej. Stąd też wzięły się nazwy: krypty północne i krypty południowe. Krypta główna łączy się osobnym dojściem z każdą z krypt bocznych, najpierw szerokim aneksem wnękowym otwartym do krypty głównej, a następnie za pomocą wąskiego tunelowego korytarzyka, który łączy się bezpośrednio z kryptą pod nawą boczną. Zaznaczyć trzeba, że każda z bocznych krypt jest inna i nie są one połączone ze sobą. Zatem krypty południowe zachowują odrębność, łącząc się przestrzennie jedynie z kryptą główną. Analogiczna sytuacja dotyczy także krypt północnych.

b. Elementy kamieniarki wtórnie użyte do odbudowy podziemi

W ramach nadzoru konserwatorskiego nad powyższymi pracami, który został zlecony przez PWKZ, zostały przeprowadzone badania architektoniczne przez S. Sęka w latach 2011–2012. Swoim zakresem obejmowały nadzór konserwatorski nad kryptami tzw. gotyckimi w zachodniej części prezbiterium, a także w podziemiach pod nawami bocznymi i nawą główną. Nadzory te przyniosły interesujące rezultaty badawcze w postaci wstępnego rozczytania chronologii fundamentów podziemi, która poddana została dyskusji z innymi badaczami. Ponadto powyższe nadzory doprowadziły do odkrycia licznych detali architektonicznych rozproszonych w strukturach mурowych pod nawami bazyliki.

Właśnie te ostatnio wymienione odkrycia rzeźbiarskich elementów małej architektury pochodzących najprawdopodobniej z wczesnego, nowożytnego wyposażenia bazyliki, które zostało zniszczone podczas upadku sklepienia w 1733 roku, są najcenniejsze. Odnalezienie tych elementów dekoracyjnych jest dowodem na obalenie nieprawdziwych informacji rozpowszechnianych na temat archikatedralnych podziemi, w których

Fot. 55. Krypty południowe po rewitalizacji – detal

rzekomo zalegały potłuczone nagrobki, rzeźby i detale architektoniczne z nich pochodzące, a także epitafia, zniszczone podczas katastrofy budowlanej w początku drugiej ćwierci XVIII wieku. Wszystkie te nowo odkryte elementy małej architektury były powtórnie użyte jako materiał budowlany i zostały w ten sposób przemieszane z cegłą pochodzącą z miejscowych „fabryk” Fredrowskich.

Te właśnie elementy kamieniarki, niekiedy o zachowanych cechach artystycznych, zostały odnalezione przez S. Sęka i odnotowane w dokumentacji zawierającej wyniki badań architektonicznych i omówienie nadzoru konserwatorskiego¹¹⁴.

¹¹⁴ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. I)...*, dz. cyt., s. 7-8 oraz fotografie w części C.

Jednym z pierwszych odnotowanych w dokumentacji detali architektonicznych był fragment kamiennego gzymsu, którego profilowany kształt jest czytelny do dziś pomimo uszkodzeń. Wmontowano go wtórnie w próg przejścia pomiędzy północną ścianą krypty I – położonej przy pierwszym przęśle nieopodal ściany zachodniej fundamentu podziemi bazyliki – a tunelowym przejściem, łączącym tę kryptę z wnekowym aneksem przylegającym od strony południowej do krypty głównej. Zamontowanie tego elementu nie było przypadkowe, gdyż przykrywało wylot kanału odwadniającego. Było więc działaniem świadomym i celowym, zamierzonym dla ochrony kana-

Fot. 56. Krypta północna, tzw. krypta biskupów sufraganów, po rewitalizacji kamiennego sklepienia. Centralnie ukazany jest poprzez podświetlenie element architektoniczny z tryglifem, najprawdopodobniej z potłuczonych nagrobków lub płyt epitafijnych

łu w jego górnej części. Dlatego zastosowano w przejściu jeden długi, a jednocześnie stabilny element o dużej wytrzymałości. Funkcja tego elementu była użytkowa, o dwojakim wykorzystaniu: stała się zarówno progiem w przejściu, jak i przykrywą kanału. Natomiast nie było zainteresowania jego formą estetyczną, która mogłaby polegać na ponownym opracowaniu bryły oraz scaleniu kolorystycznym i technicznym z pozostałymi elementami budulca. Jediną funkcją, jaką miał ten element do spełnienia, była rola materiału budowlanego, wtórnie uży-

tego. Oznacza to, że nikt nie planował ekspozycji krypt i otwarcia ich do publicznego udostępnienia.

Przekonuje nas o tym także kolejny element, niegdyś dekoracyjny i kamieniarski detal, obecnie zaś wtórnie użyty jako część składowa ościeża. Znajdziemy go, gdy wyjdziemy z krypty pod południową nawą boczną i przejdziemy tunelowym przejściem w kierunku środka. Tu, w narożniku północno-wschodnim tunelowego przejścia do wnekowego aneksu przy krypcie głównej, wmontowany jest kamienny element w formie ułamanej płyty na krawędzi zakończonej wydatnym półwałkiem. Nie jest znane pierwotne przeznaczenie tego destruktu, prawdopodobnie był to fragment nagrobka lub obramienia pły-

Fot. 57. Zbliżenie detalu

ty epitafijnej. Po wbudowaniu go w ościeże bez dbałości o dopasowanie czy scalenie z innymi elementami kamiennymi w wybudowanym przejściu odznacza się zarówno formą, jak i kolorystyką kamienia.

Do wyjątkowych odkryć należy zaliczyć element dekoracyjny w postaci ornamentu złożonego z dwóch wolut i liścia akantu między nimi. Ten wyjątkowo piękny detal wykonany z piaskowca został odnaleziony w drugiej krypcie pod południową nawą boczną. Został wbudowany w północno-wschodnie ościeże otworu wyjściowego z krypty. Pozornie wyglądał jak wygładzony kamień położony płasko. Dopiero usunięcie wapiennej spoiny ukazało płaskorzeźbioną powierzchnię detalu. Jest on bez wątpienia jednym z najcenniejszych znalezisk wśród detali kamiennych odkrytych w murach podziemi.

Jeszcze więcej, po kilka detali kamiennych w jednej krypcie, zostało wtórnie użytych jako materiał budowlany w kryptach po północnej stronie krypty głównej. Nie jest to przypadkowe i sugeruje, że ściany krypt tzw. północnych były niemal w całości wzmocnione i obudowane dodatkowym płaszczem po katastrofie w 1733 roku. Największa ich liczba została odkryta w krypcie VI, obecnie poświęconej mieszczańskiej kulturze funeralnej z uwagi na odnalezienie w tym miejscu świeckich pochówków. Po dokonaniu przeglądu struktur murowych odkryto pięć fragmentów wykonanych z piaskowca, o krawędziach ręcznie obrobionych przez kamieniarza i w przeszłości stanowiących elementy kompozycyjne małej architektury wnętrza bazyliki. Wszystkie te detale zostały wmurowane w kolebę krypty, co powoduje trudniejszy dostęp do ich badania, a także rozpoznania tych elementów.

Krypta VII, sąsiadująca z kryptą tzw. mieszczańską, kryje w swych murach trzy interesujące detale kamiennych roboty, najprawdopodobniej pochodzące z nowożytnych nagrobków. Do wyjątkowych należy fragment tryglifu wyrzeźbiony w piaskowcu oraz wbudowany w ścianę obwodową bazyliki, w jej dolnej części ponad poziomem posadzki, w narożniku północno-zachodnim krypty. W przeciwnym, północno-wschodnim narożu tego pomieszczenia wmurowano w ścianę kolejny kamienny detal profilowany o nieznanym przeznaczeniu w przeszłości. W ścianie wschodniej użyto elementu stanowiącego podstawę lub dolną część małej architektury, o czym świadczy kwadratowy otwór używany do mocowania kolejnych elementów kamiennych za pomocą metalowego trzpienia. W kolejnej krypcie (VIII) we wschodniej ścianie widoczny jest wyoblony element kamiennego detalu, obecnie wmontowany w kolebkę.

Po upadku sklepienia nawy głównej zostały zniszczone jej posadzka i większość wyposażenia, a także sklepienie pod nią w części podziemnej. Elementy budowlane, porozbijane cegły, fragmenty struktur murowych i detale architektoniczne wpadły do wnętrza podziemi po przebicciu posadzki oraz podziemnych sklepień. Rozpoczęta niebawem odbudowa wiązała się z odtworzeniem zniszczonej struktury budowlanej, w tym podziemia bazyliki, a także z jej wzmocnieniem. Dlatego oczywiste jest, że wszystkie artystyczne detale kamiennych zostały wmu-

Fot. 58. Widoczne ściany kamiennie-ceglane w północnych kryptach bocznych, powstałych po 1460 roku
– stan przed rozpoczęciem prac

rowane podczas odbudowy w latach 1734–1737. Z tego czasu pochodzą też wzmacniające mury w postaci dobudowanych dodatkowych powłok do istniejących już ścian, a przede wszystkim sklepień kolebkowych¹¹⁵.

c. Krypta główna oraz krypty południowe i północne

Rozpięte sklepienia krzyżowo-kolebkowe pomiędzy trzema czworobocznymi filarami zostały odbudowane, a dodatkowo wzmacniono je jeszcze jedną kolebką spełniającą funkcję dodatkowego płaszczka, wzmacniającego istniejące już sklepienia. Dodatkowe kolebki wznie-

siono wzdłuż osi podłużnej nawy głównej, ale nie na całej długości, lecz odcinkowo, pomiędzy wnękowymi aneksami prowadzącymi do krypt pod nawami bocznymi. Są to trzy wzmocnienia kolebkowe w podziemiu nawy głównej, rozpostarte na odcinkach drugiego, trzeciego i czwartego przęsła. Dokładnie pomiędzy wnęką prowadzącą do krypt I i II po południowej stronie a wnęką prowadzącą do krypt VIII i IX po północnej stronie. Następne kolebkowe wzmocnienie biegnie pomiędzy wnęką wiodącą do krypt II i III od południa a wnęką prowadzącą do krypt VII i VIII od północy. Kolejne wzmocnienie sklepienia dodatkową kolebką jest wzniesione pomiędzy wnęką wiodącą do krypt III i IV od południowej strony podziemia bazyliki a wnęką wiodącą do krypt VI i VII od północnej strony. Wszystkie powyższe kolebki są murami kamiennie-ceglanymi, przy czym rozmaite kamień rozbiórkowy lub wtórnie użyte detale architektoniczne zostały wmurowa-

¹¹⁵ Por.: tamże, s. 5 oraz fotografie w części B.

ne w strukturę muru w dolnych i środkowych partiach, a nie na sklepieniu. S. Sęk zauważył, że „krążyny deskowania rysujące się na licu kolebek obejmują swoim zasięgiem mur kamienny i ceglany, co świadczy o równoczesnym wykonaniu muru z kamienia i cegły”¹¹⁶.

Kolejną istotną uwagą jest rozpatrzenie pierwotnego zejścia do podziemia krypty głównej. Znajdowało się ono pierwotnie pośrodku posadzki nawy głównej, pomiędzy pierwszym a drugim przęsłem, licząc od łuku tęczowego. Zostało ono założone od góry nową, barokową posadzką, a od dołu zamurowane cegłą, najpewniej podczas odbudowy po zawaleniu sklepień. Nowe wejście zostało ulokowane pod chórem muzycznym, z zejściem do podziemia ceglanymi, nowo wybudowanymi schodami. Dokładny czas tej inwestycji nie jest znany. Według S. Sęka jest to koniec XVIII wieku lub pierwsza ćwierć XIX wieku. Konserwator uważa, że wówczas też zamurowano stare zejście. Budowa nowego ciągnęła się w kilku fazach. Pierwsza to przebicie nowego zejścia z poziomu parteru bazyliki, a kolejna to wzmocnienie ściany zachodniej w przyziemiu i części podziemnej. Pociągnęło to za sobą następne zmiany w postaci zawężenia kanału przepustowego na wody gruntowe, który biegł z krypty południowej ku krypcie północnej wzdłuż zachodniej ściany. „W późniejszym okresie – zdaniem konserwatora S. Sęka – poszerzono otwór wejściowy od strony północnej”¹¹⁷. Aczkolwiek konserwator nie określił przypuszczalnego czasu tej przebudowy, która wiązała się także ze wzmocnieniem ściany poprzez dobudowanie kolejnej, ceglanej do tej już istniejącej, to jestem przekonana, że było to związane z budową dwóch krypt wymurowanych w podziemiu pod nawą główną. Była to bezpośrednia przyczyna, która wymuszała wzmocnienie zejścia, uporządkowanie jego ścian, a zwłaszcza otworu wejściowego.

Osobnym, bardzo ważnym zagadnieniem są nowo odkryte kanały do przeprowadzenia przez podziemia bazyliki wód gruntowych, spływających z okolicznych wzgórz. Kamiennymi kanałami woda przedostawała się przez podziemia bazyliki, płynąc z południowych oraz zachodnich stoków Zniesienia w kierunku północno-

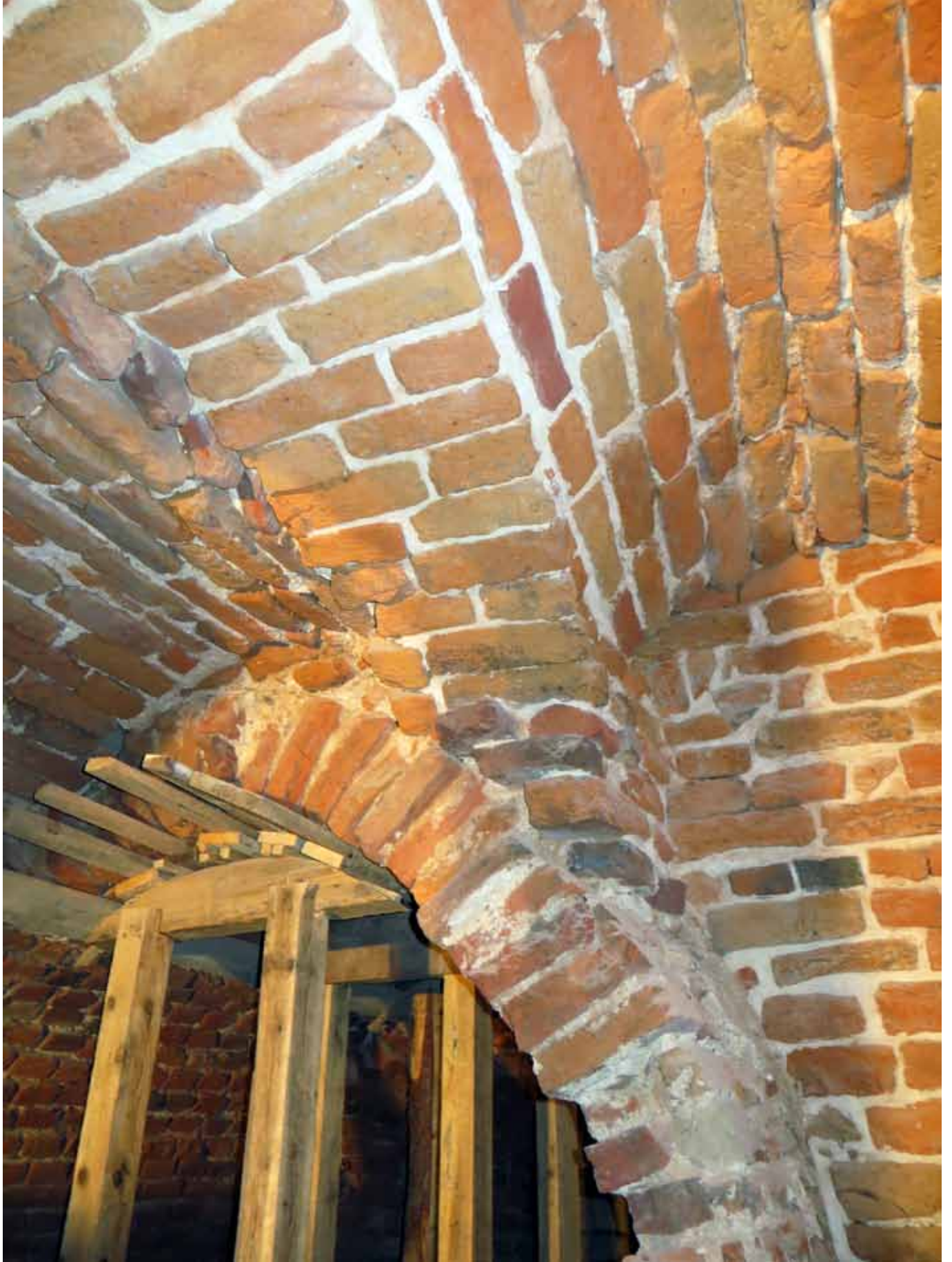
Fot. 59. Ceglany kanał odwadniający w kryptach południowych

-wschodnim, łącząc się w większe ciekły wodne płynące do Sanu. Kanały te zostały odsłonięte i zadokumentowane przez archeologów E. Kędzierską i M. Busztę-Dec, co odzwierciedlają ich sprawozdania z nadzorów archeologicznych. Przywołanie w tym miejscu odkrytych kanałów jest spowodowane dyskusją na temat ich datowania i architektonicznego rodowodu, jaka toczyła się w trakcie wykonywanych prac konserwatorsko-adaptacyjnych. Konserwator S. Sęk był zdania, że kanały odwadniające są prawdopodobnie XVII-wieczne¹¹⁸. Było to jednak stanowisko odosobnione, niemniej wyrażone w dokumentacji.

¹¹⁶ Tamże, s. 4.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Tamże, s. 6, fot. 11B, 13 B, 22 B.

Fot. 60. Rewitalizacja krypt tzw. gotyckich.

Przemurowanie sklepienia od strony północnej krypt

d. Część wschodnia podziemi

– krypty tzw. gotyckie

O ile oczywistą sprawą jest flankowanie krypty głównej dwoma rzędami krypt bocznych, południowych i północnych, o tyle kwestia części wschodniej zaskakuje swoim dualizmem. Z jednej strony jest to przestrzeń otwarta od zachodu prezbiterium ku krypcie głównej, z drugiej zaś – zamknięta w kierunku wschodnim zagmatwaną zabudową krypt tzw. gotyckich. Podziemia pod łukiem tęczowym są ceglane, pomieszczenia poszczegól-

nych krypt ciasne, architektonicznie niejednorodne i kilkakrotnie przekształcane w dość krótkim czasie. Kontrastują one z uporządkowanym i przestronnym wnętrzem krypty głównej, do którego są otwarte wnętrzem szerokim, lecz dość niskim, stosunkowo płytko podpiwniczonym, o ceglanych, zdwojonych kolebkach u góry, przechodzących w dolnych partiach w kamienno-ceglane spływy także zdwojonej kolebki.

Krypty tzw. gotyckie otaczają od wschodu kryptę główną dwoma rzędami krypt wykonanych z dużych rozmiarów cegły palcówki. Jest to sześć wnętrz w całości ceglanych, zarówno ściany, jak i sklepienia wzniesiono

Fot. 61. Nadproże odnalezione w zasypisku piaszczysto-gruzowym w krypcie Fredrowskiej

Fot. 62. Jeden z najokazalszych detali, odnaleziony w rumoszu gruzowym w części północno-wschodniej, obecnie w lapidarium

z dużej cegły, miejscami przemieszanej z małą, niewiele późniejszą. Krypty te są zbudowane na rozmaitych rzutach, ułożone w dwóch rzędach, równoległe do ściany rotundy. Środkowa, prostokątna krypta łączy oba szeregi, dochodzi do fundamentów rotundy i stanowi komunikację dla poszczególnych krypt. Według S. Sęka „dojście do tych krypt pierwotnie musiało znajdować się w formie poprzecznego korytarzyka, pod łukiem tęczowym katedry,

Fot. 63. Detal z głową lwa, najprawdopodobniej element architektoniczny z nagrobka zniszczonego podczas katastrofy w 1733 roku

właz do krypt znajdował się w posadzce¹¹⁹. Sklepione kolebkami pomieszczenia krypt zostały dostawione do istniejących fundamentów rotundy, a kolejne krypty dobudowano do tych już istniejących. W zależności od potrzeb modyfikowano je.

e. Część zachodnia podziemi – lapidarium i ekspozycja relikwii z gotyku *in situ*

Wyniki badań architektonicznych powstałe podczas prowadzonych nadzorów przez konserwatora zabytków S. Sęka zostały opracowane w dokumentacji konserwatorskiej w postaci dwóch tomów. Pierwszy z nich pt. *Wyniki badań architektonicznych cz. I w podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu*¹²⁰ został opracowany w 2012 roku i był pokłosiem badań prowadzonych na zlecenie PWKZ w latach 2011–2012. Drugi tom pt. *Wyniki badań architektonicznych cz. II w krużce zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry od strony południowej w Przemyślu*¹²¹ to efekt prac prowadzonych w 2012 roku. Powyższe nadzory i badania posłużyły do utworzenia lapidarium będącego ekspozycją detali i elementów architektonicznych odnalezionych w zasypisku gliniano-piaszczystym, a także stałej prezentacji relikwii gotyckich w części północnej krużki i ekspozycji wątków na ścianach krużki wraz z przedstawieniem nawarstwień w przyziemiu.

¹¹⁹ Tamże, s. 3, fot. 1A–8A.

¹²⁰ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. I w podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10976a.

¹²¹ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. II w krużce zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemyślu od strony południowej*, Przemyśl 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10976b.

2.3.5. Działania zachowawcze w zakresie architektury

a. Działania dezynfekcyjne murów rotundy św. Mikołaja

W toku zleconych specjalistycznych badań mających poszerzyć wiedzę o reliktach rotundy i gotyckiej fazie budowy archikatedry, które zostały przeprowadzone w ramach *Programu badań reliktyw średniowiecznej rotundy przy Kościele Archikatedralnym p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu* autorstwa Karoliny Pachuty¹²², natrafiono na problemy konserwatorskie. Kilka z nich wymagało podjęcia natychmiastowych działań ratowniczych. Na powyższe badania zostało wydane pozwolenie konserwatorskie UOZ.-1.5160.41.2014 z dnia 24.11.2014 roku przez PWKZ G. Stojak¹²³. Objęło ono trzy grupy działań badawczych: badania nieniszczące substancji zabytkowej wykonane *in situ*, badania laboratoryjne próbek materiałowych pobranych w obrębie reliktyw rotundy i badania historyczne. W ramach drugiej grupy działań analitycznych wyszczególniono cztery rodzaje badań. Celem dwóch pierwszych, tj. badań petrograficznych budulca rotundy oraz jego pierwiastkowego składu, było – oprócz poszerzenia wiedzy na ten temat – określenie zagrożeń wynikających z właściwości użytych do budowy rodzajów materiałów. Kolejnym rodzajem badań była analiza nawarstwień, z których określenia wynika szczegółowe rozpoznanie potencjalnych zagrożeń destrukcyjnych ukierunkowanych na wążek murów i jego spoinowanie, a także najbliższe otoczenie reliktyw. Wszystkie trzy powyższe rodzaje badań miały istotne znaczenie przy podejmowaniu decyzji o ewentualnej ekspozycji reliktyw rotundy, w tym na zewnątrz, poza murami obecnej bazyliki archikatedralnej. Ich wy-

¹²² K. Pachuta, *Program badań reliktyw średniowiecznej rotundy przy Kościele Archikatedralnym p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela, Przemyśl* – Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

¹²³ Pozwolenie konserwatorskie UOZ.-1.5160.41.2014 z dnia 24.11.2014 roku przez G. Stojak, Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu, na prowadzenie prac badawczych i działań konserwatorskich w obrębie reliktyw średniowiecznej rotundy pw. Św. Mikołaja przy Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu.

niki zostały omówione w ramach podrozdziału *Naukowa dyskusja o podziemnej architekturze archikatedry*. Ostatnim rodzajem badań było określenie podatności budulca na rozwój i destrukcyjne działanie mikroorganizmów rozwijających się w obrębie kamienia, spoinowania oraz najbliższego otoczenia reliktyw rotundy¹²⁴.

Jedną z form działań zachowawczych było podjęcie natychmiastowych działań konserwatorskich z powodu stwierdzenia licznie występujących grzybów mikroskopowych w stosunkowo niewielkim ich zróżnicowaniu gatunkowym, określonym jako *Micromycetes*. Wykazały to specjalistyczne badania mikologiczne przeprowadzone przez dr Helenę Bis w ramach prowadzonych prac badawczych zleconych przez PWKZ zgodnie z ww. pozwoleniem konserwatorskim¹²⁵. Porost grzybni stwierdzono w całej przestrzeni wewnątrz rotundy, tj. w obrębie partii odsłoniętych spod zasypiska ziemnego, a także w samej ziemi z zasypu i w szczątkach osób zmarłych, znajdujących się w tej części podziemi. W związku z bardzo silnym zarodnikowaniem oraz z dużą aktywnością ww. mikroorganizmów zachodziła konieczność podjęcia radykalnych działań. Atak mikrobiologiczny był widoczny gołym okiem w postaci białego nalotu osadzonego na ścianach rotundy. W związku z tym zalecono dezynfekcję chemiczną poprzez zastosowanie alkoholu etylowego w stężeniu 70% w odstępach pięć–sześciodniowych, a także środka dezynfekcyjnego „Anty-grzyb” firmy Primacol¹²⁶.

W związku z silnym rozprzestrzenieniem się grzybów w ciemnym i wilgotnym środowisku podziemi w powyższych odstępach czasu pomiędzy chemicznymi zabiegami dezynfekcyjnymi dodatkowo zastosowano oczyszczanie powietrza za pomocą lamp bakteriobójczych. Wykonano to przez użycie dwóch przepływowych lamp UV 3 oraz lampy UV bezpośredniego działania. Dezynfekcja odbywała

¹²⁴ K. Pachuta, *Program badań...*, dz. cyt., s. 4.

¹²⁵ H. Bis, *Badania mikologiczne próbki pobranej z rotundy pw. Św. Mikołaja przy Bazylice Archikatedralnej pw. NMP i Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, [w:] *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu. Wyniki badań specjalistycznych oraz sprawozdanie z przeprowadzonych działań konserwatorskich w grudniu 2014*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), cz. 2, *Polichromowana ściana krypty II*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, s. 131–134.

¹²⁶ Tamże, s. 134.

się w komorze lampy poprzez zasysanie zanieczyszczonego powietrza za pomocą wentylatora, a następnie poddawanie go promieniowaniu UV-C w odpowiednio dobranym czasie, co w rezultacie dawało oczyszczone powietrze wydmuchiwane na zewnątrz. W ten sposób cykliczny przepływ powietrza przez rozstawione w rotundzie lampy skutkowało oczyszczeniem powietrza w pomieszczeniu. Zachowywano szczególne środki ostrożności ze względu na istniejącą polichromię i zadbano o to, aby nie była w żaden sposób narażona na procesy przyspieszonej degradacji lub efekt postarzenia¹²⁷.

Kolejnym posunięciem było przeprowadzenie prac konserwatorskich w obrębie krypty II i kamiennych bloków południowej ściany z polichromią. Oczyszczono powierzchnię z reszty ziemi z zasyków, brudu i elementów gruzu¹²⁸. Na jednym z bloków kamiennych, na którym zlokalizowano późniejsze warstwy przemalowania, zachodziła konieczność podklejenia polichromowanych warstw z powodu silnego odspojenia ich od podłoża. Zgodnie ze sprawozdaniem użyto dłut widiowych, skalpeli, noży i innych narzędzi, których wymagała sytuacja ratownicza. Ponadto w niektórych przypadkach widoczne były odspojenia wraz z zaprawą podkładową, co wymusiło zastosowanie Paraloidu B-72 rozpuszczonego w rozpuszczalniku organicznym (około 7%) i zaaplikowanego za pomocą strzykawek i igieł o stosownych do sytuacji rozmiarach¹²⁹. Trzeba zaznaczyć, że przeprowadzono tu także działania dezynfekcyjne, takie same jak w pozostałych pomieszczeniach rotundy.

2.3.6. Wieloaspektowe prace konserwatorskie

a. Eksploracja pochówków z krypt

Do dalszej współpracy została przeze mnie zaproszona dr hab. A. Drażkowska, profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, jako specjalista w zakresie kultury funeralnej i konserwator zabytków archeologicz-

nych, w tym tkanin grobowych. Bezpośrednią przyczyną do rozpoczęcia tej współpracy były odnalezienie dwie krypty w przestrzeni podnawowej, a w nich wyżej omówione pochówki biskupie.

W protokole z komisji z 12.01.2012 roku zapisano, że została wykonana eksploracja trumny bp. J.A. de Potoczki. Wydobyto pozostałości szkieletu i fragmenty tkanin jedwabnych. Pobrano próby materiału do badań mikrobiologicznych i przygotowano szkielet do badań antropologicznych. Fragmenty wydobytych tkanin przygotowano do przekazania do pracowni konserwatorskiej w Toruniu. Tkaniny zostały przekazane prof. A. Drażkowskiej¹³⁰. Została także zakończona eksploracja szczątków pochówku bp. A. Gołaszewskiego z drugiej zachowanej w podziemiach krypty grobowej. Wszystkie relikty architektoniczne zostały zinwentaryzowane w pełnej dokumentacji wykonanej przez archeolog mgr E. Kędzierską, która dokonała odkrycia krypt¹³¹.

W tym samym dniu odbyła się także druga komisja konserwatorska, podczas której zostały dokonane oględziny krypty pod kaplicą bp. A.A. Fredry, przyległą do bazyliki archikatedralnej. Podziemia tej krypty nie są dostępne z przestrzeni pod nawami archikatedry, lecz bezpośrednio z krypty poprzez właz w posadzce. Zostały dokonane oględziny krypty pod kaplicą bp. A.A. Fredry, podczas których stwierdzono, że znajduje się tu 11 trumien zawierających pochówki w różnym stanie zachowania, w tym szczątki dziecka i szkielet kobiecy¹³². W kolejnym protokole z komisji konserwatorskiej poświęconej zabytkowym tkaninom i wyposażeniu trumien z pochówków odnalezionych w krypcie Fredrów zawiera wykaz przedmiotów i fragmenty strojów, które zostały przeka-

¹²⁷ *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 3, *Okno w północnej fasadzie archikatedry oraz sprawozdanie z działań konserwatorskich w obrębie rotundy*, s. 21–22.

¹²⁸ Tamże, s. 23.

¹²⁹ Tamże, s. 24.

¹³⁰ Protokół z komisji dotyczący podziemi Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu w związku z prowadzonymi pracami konserwatorskimi w podziemiach, z dnia 12.01.2012 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹³¹ Pismo do Parafii Rzymskokatolickiej przy Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu z dnia 18.01.2012 r. w sprawie rozbiórki 2 krypt grobowych odkrytych w podziemiach nawy głównej, UOZ-3.5161.203.2011.

¹³² Protokół z komisji dotyczący Kaplicy Fredrów przy Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu w związku z prowadzonymi oględzinami i pracami konserwatorskimi w podziemiach kaplicy Fredrów, z dnia 12.01.2012 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

zane do rozpoznania, a docelowo do konserwacji przez prof. A. Drązkowską¹³³.

Oprócz prac komisji sporządzone zostały ekspertyzy stanu zachowania tkanin i odzieży wydobytych z krypt i trumien, a następnie zdjętych z pochówków. Ekspertyzy te zostały zlecone i sfinansowane z funduszy PWKZ. Wykonane zostały przez prof. A. Drązkowską. Były one podstawą do opracowania programów konserwatorskich.

W lutym 2012 roku sporządzono pierwszą z ekspertyz, poświęconą ocenie stanu zachowania trumien i tkanin z dwóch krypt grobowych położonych pod nawą główną, wtórnie zalanych wodą. Określone zostały warunki zalegania destruktywów pochówku oraz stan zachowania tkanin grobowych oraz trumien. Następnie wydzielono zabytki tekstylne przeznaczone do zachowania i konserwacji¹³⁴.

Kolejnym dokumentem była ekspertyza trumien odnalezionych w podziemiach krypty bp. A.A. Fredry. Podobnie jak w poprzedniej określono stan zachowania relikwów pochówków, wydzielono poszczególne trumny i określono zakres prac renowacyjnych, m.in.: wskazano kilka z nich do pełnej konserwacji, jedną trumnę przeznaczono jedynie do renowacji z uwagi na jej dobry stan zachowania w całości, a kolejnych kilka uznano za konieczne do uzupełnienia, w tym szczególnie elementów konstrukcyjnych¹³⁵. Oddzielną ekspertyzę przygotowano dla trumny biskupa złożonego do grobu w odzieży pontyfikalnej, a także dla trumny dziecięcej wraz z odzieżą z pochówku¹³⁶.

¹³³ Protokół z komisji konserwatorskiej dotyczący przygotowania wyposażenia z zabytkowych trumien z krypty pod kaplicą Fredrów w Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu, z dnia 24.01.2012 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹³⁴ A. Drązkowska, *Ekspertyza tkanin z krypty nr 2 biskupów przemyskich z bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, w aktach sprawy.

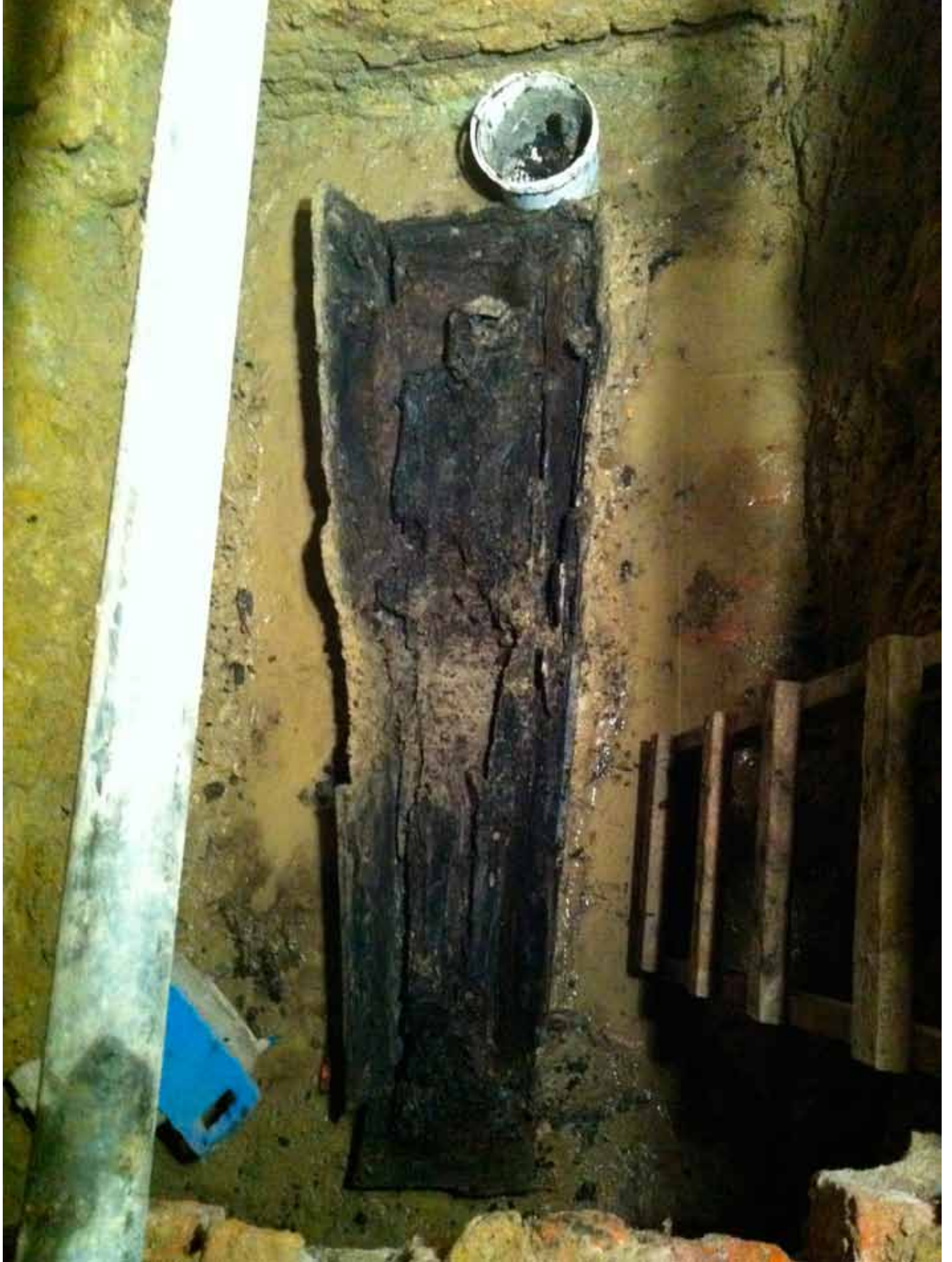
¹³⁵ A. Drązkowska, *Ekspertyza stanu zachowania trumien z krypty pod kaplicą Fredrów w Bazylice Archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, w aktach sprawy.

¹³⁶ A. Drązkowska, *Ekspertyza stanu zachowania odzieży biskupa z trumny nr I i odzieży dziecięcej z trumny nr XI z krypty pod kaplicą Fredrów w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, w aktach sprawy.

Fot. 64. Wnętrze krypty bp. A. Gołaszewskiego zalane wodą i błotem. Widoczne resztki trumny po eksploracji pochówku

Fot. 65. Pochówek w krypcie bp. J.A. de Potoczki

2.4. Między muzealnictwem a funkcją sepulkralną podziemi – piękno kreowania ekspozycji w podziemiach bazyliki archikatedralnej

Według pierwotnego, wstępnego zamysłu całego zespołu pracującego pod kierownictwem PWKZ podziemia pod nawami archikatedry miały stanowić wnętrza o charakterze muzeum architektury. Były pomyślane jako prezentacja dziejów archikatedry odczytanych według nawarstwień archeologicznych i zachowanych fragmentów murów podziemnej budowli. Wnętrza w podziemiach planowano jako swoisty rezerwat architektoniczno-archeologiczny, w którym poszczególne przestrzenie pomiędzy murami fundamentowymi przygotowywane były do prezentacji zabytków ruchomych. Miały stanowić także lapidarium złożone z elementów i detali architektonicznych nagromadzonych w podziemiach archikatedry po katastrofie budowlanej w 1733 roku. Powszechnie były powielane opowieści przewodników oraz przekonanie wielu ludzi nauki i regionalnych humanistów o tym, że pod nawami katedralnymi są pogrzebane fragmenty wystroju świątyni, ułamki małej architektury, które wpadły do podziemi po upadku sklepienia i przebicium posadzki katedry. Miejszem tego pogrzebania miało być gliniasto-piaszczyste zasypisko zalegające w podziemiach pomiędzy murami fundamentowymi.

Prowadzone prace archeologiczne i badania architektoniczne dowiodły, że w piaszczystej zasypce i podłożu gliniastym nie ma pogrzebanych artefaktów małej architektury ani reliktyw rzeźbiarskiego wyposażenia. Natomiast odnalezione zostały większe fragmenty kamiennych detali architektonicznych, ułamki nagrobków i płyt epitafijnych, które zostały wtórnie wmurowane w strukturę odbudowywanych ścian i sklepień podziemi, a także płaszczy wzmacniających istniejące mury fundamentowe. Wydaje się oczywiste, że po katastrofie w podziemiach archikatedry istniał jeden wielki plac odbudowy, dlatego nie było miejsca na składowanie rozbitych nagrobków i płyt epitafijnych lub walające się ułamki małej architektury, gdyż uniemożliwiałoby to prace naprawczo-budowlane. Oczywiście jest, że dokonano segregacji kamiennych materiałów i detali pod kątem wtórnego ich użycia przy od-

Fot. 66. Ściana wschodnia krypty południowej z pochówkiem bp. A. Nowaka, zm. w 1933 roku – widok pierwotnej płyty epitafijnej

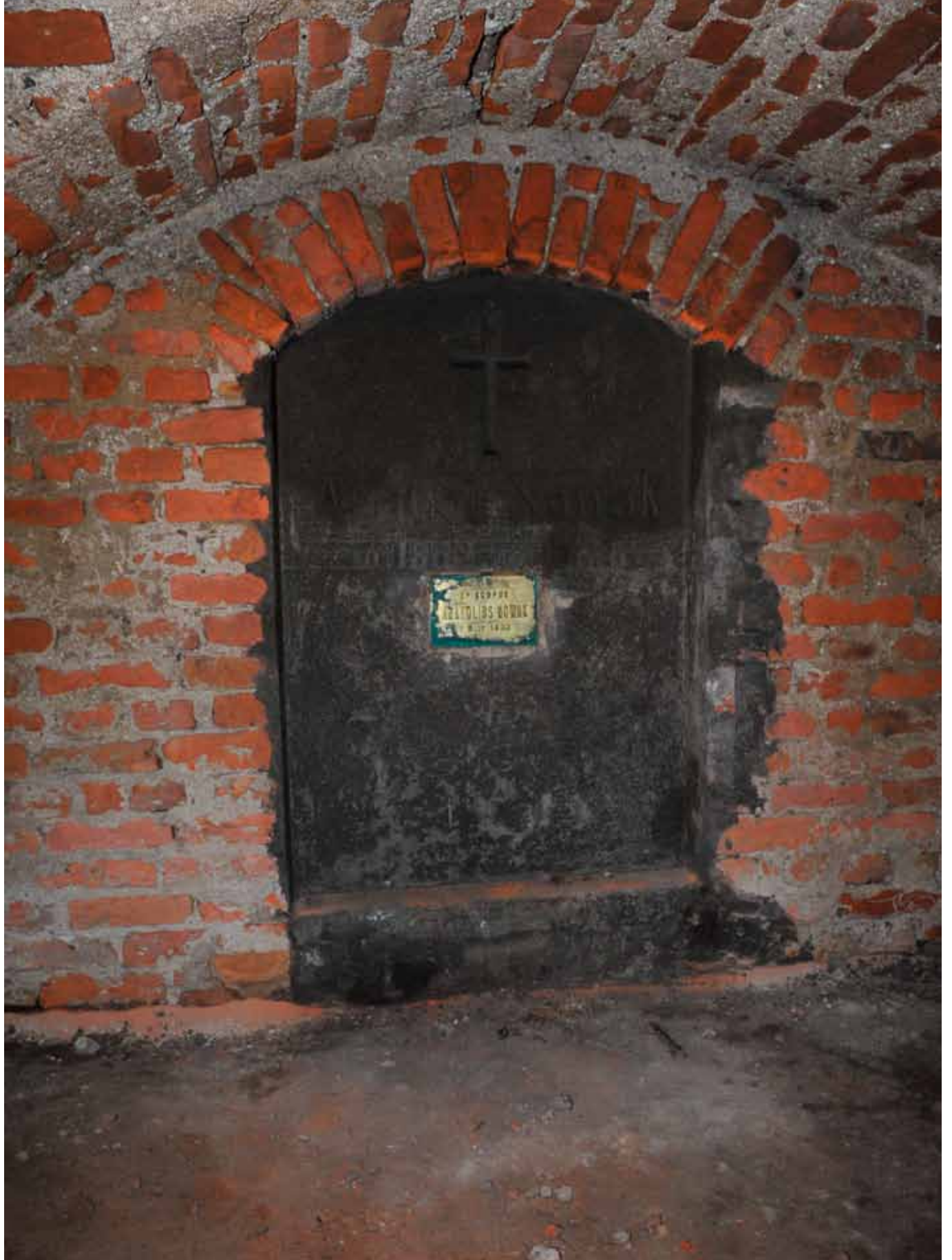
budowie. Dlatego też oddzielono większe fragmenty pochodzące z kolumn, płyt epitafijnych, nadproży, detali i gzymsów po to, aby wtórnie można było ich użyć jako materiału budowlanego. Najprawdopodobniej nie da się już odzyskać materiału drobnego i gruzu powstałego po zniszczeniu architektonicznego wyposażenia, gdyż został on wyrzucony albo użyty do zaprawy lub podsypki pod posadzką katedralną.

Odnalezione przez S. Sęka – prowadzącego w podziemiach nadzory konserwatorskie i badania architektoniczne – pojedyncze kamienne elementy i detale małej architektury stanowią wyjątkowy zbiór artefaktów. Odkrycie pierwszych z nich było podstawą do dalszych poszukiwań elementów kamiennego wyposażenia świątyni pochodzącego z XVI i XVII wieku, które zostało wtórnie użyte podczas odbudowy. Obecnie stanowią one swoiste lapidarium zachowane *in situ*, czyli wbudowane w poszczególne części murów podziemi i dostawionych do nich ścian wzmacniających. Jednym z najpiękniejszych detali, które zostały odnalezione w podziemiach, jest nowożytny detale architektoniczno-rzeźbiarski z motywem woluty i akantu w ościeżach wejścia do drugiej krypty pod nawą południową¹³⁷. Natomiast najokazalszym elementem architektonicznym jest kolumna wbudowana od wewnątrz w podstawę południowo-zachodniego okna krypty Fredrowskiej. Ta remontowo-budowlana przeróbka nastąpiła w wyniku społecznej interwencji w 1956 roku¹³⁸.

Do sukcesywnego tworzenia odrębnie wydzielonego lapidarium w podziemiach doszło podczas prac związanych z przebicciem podziemnych przejść do krypty bp. A.A. Fredry i krypty rodu Drohojowskich. Ze struktury ścian odzyskano wówczas kilka sporych rozmiarów

¹³⁷ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. I)...*, dz. cyt., fot. 3C.

¹³⁸ Pismo dr. J. Kędzierskiego L.Kl V – 68/28/56 z dnia 26.09.1956 r. oraz odpowiedź urzędowa z dnia 28.09.1956 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, nr 9589.

detali architektonicznych. Zostały one dołączone do innych, mniejszych, aczkolwiek wyjątkowo ciekawych detali nowożytnych, które już wcześniej odnaleziono podczas prac porządkowych oraz robót związanych ze stabilizacją przejść pomiędzy kryptą główną a kryptami pod nawami bocznymi. Stanowiły one zaczątek lapidarium, które ulokowano w wydzielonym miejscu pod kruchtą, a także pod podestem zejściowym i górnym biegiem schodów w nowo wybudowanej klatce schodowej, znajdującej się po prawej stronie przedsionka w zachodniej części archikatedry. Artefakty umiejscowione w lapidarium oświetlone są naturalnym światłem wpadającym z okien w pomieszczeniach bocznych kruchty, które zostały współcześnie wykonane według starych wzorów. Ponadto doświetlenie tych elementów ekspozycji lapidarium, która znajduje się bezpośrednio pod podestem i posadzką kruchty, wykonano za pomocą sztucznego światła. Utworzone lapidarium łączy się bezpośrednio z tą częścią stałej ekspozycji relikwów, które zostały odkryte podczas badań archeologicznych i odnoszą się do kolejnych faz budowy części zachodniej archikatedry. Zostały opisane w drugiej części dokumentacji konserwatorskiej S. Sęka. Została podana także chronologia, która jest autorską propozycją S. Sęka¹³⁹.

Dzięki zaangażowaniu specjalistów z dziedziny historii sztuki, konstrukcji, budownictwa, archeologii, konserwacji, a także historii architektury udało się odrestaurować podziemia i przebudować je tak, że możliwe było przygotowanie krypt do ekspozycji muzealnej. Cały proces przemiany martwych piwnic w żywe podziemia jest złożonym zespołem absorbujących, wzajemnie powiązanych działań, długotrwałych procesów restauracji, pracochłonnych etapów odnowy oraz kosztownych modernizacji. W celu uzyskania walorów ekspozycyjnych wewnątrz zaplanowano odczyszczenie struktur murowych, z wizualnym podkreśleniem architektonicznych detali wmurowanych w strukturę ścian lub pokrywą płaszcza wzmacniającego sklepienia podziemi. Miała być to swoista lekcja historii dla osób zwiedzających te ekspozycje, oparta na dziejach podziemnej architektury katedry zbudowanych na podstawie badań archeologicznych i architektonicz-

nych, a także wiedzy o nowożytnych zwyczajach pogrzebowych i kulturze funeralnej w dawnej Polsce. Obowiązujące restrykcje religijne i świeckie rygory obyczajowe, które są związane ze zwyczajami pogrzebowymi stosowanymi w podziemiach kościołów, rzadko są zobrazowane w przekazach pisanych. Dlatego na podstawie archeologiczno-architektonicznych badań podziemnych cmentarzysk można odtworzyć artefakty i zwyczaje towarzyszące przejściu ze świata doczesnego do krainy umarłych.

W 2011 roku podczas prowadzonych badań archeologicznych i prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach pod nawą główną odkryto dwie krypty biskupów ordynariuszy diecezji przemyskiej. Były to pochówki bp. A. Gołaszewskiego (mian. 1786 – zm. 1824) i bp. J.A. de Potoczki (mian. 1825 – zm. 1832), z których zachowały się jedynie szczątki kostne. Z powodu zalania krypt wodą niemal całe wyposażenie wraz z trumnami uległo zniszczeniu, za wyjątkiem zmacerowanych fragmentów ornatu i stuły bp. A. Gołaszewskiego.

Drugi duży zespół krypt odnaleziono w krypcie bp. A.A. Fredry pod kaplicą Świętego Krzyża, gdzie wtórnie złożono na drewnianych stojakach 11 trumien. Zawierały one szczątki z pozostałościami strojów pontyfikalnych wraz pierścieniami, szczątki kobiety oraz dziecięcą trumnę wraz ze szczątkami dziecka i ubiorem pogrzebowym. W 2012 roku przystąpiono do eksploracji trumien, wcześniej zinwentaryzowanych. W tym zakresie zostały przeprowadzone trzy ekspertyzy przez dr hab. A. Drażkowską, dotyczące stanu zachowania pochówków w kryptach i próby ich identyfikacji¹⁴⁰.

Powyższe pochówki były otoczone innymi, bezimiennymi, które zachowały się w podziemiach w postaci zeszkieleconej, bez możliwości identyfikacji poszczególnych osób. Wśród pochówków zdecydowanie przeważają przemieszane szkielety i luźne kości, będące niechlubnym świadectwem rabusiów, grabieżców i innych, którzy nie zachowali stosownego szacunku względem osób zmarłych. Trzeba zaznaczyć, że wśród przemieszanych kości, obecnie znajdujących się w dwóch ossuariach przy zachodniej elewacji, mogą być kości biskupów ordynariuszy i sufra-

¹³⁹ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. II)...*, dz. cyt., fot. 5C.

¹⁴⁰ A. Drażkowska, *Ekspertyza tkanin z krypty nr 2...*, dz. cyt.; A. Drażkowska, *Ekspertyza stanu zachowania odzieży...*, dz. cyt.; A. Drażkowska, *Ekspertyza stanu zachowania trumien...*, dz. cyt.

Fot. 67. Krypta południowa z pochówkiem bp. F. Bardy, zm. w 1964 roku

ganów, którzy zostali pochowani pod prezbiterium. Pochówki te nie zachowały się w pierwotnych kryptach, które opróżniono najprawdopodobniej podczas regotyzyzacji wschodniej części archikatedry. Stosowna tablica informacyjna została zamieszczona przy wejściu do podziemi.

Kilka odkrytych bezimiennych pochówków odnaleziono w formie nienaruszonych szkieletów od czasu pogrzebania. Wśród nich były dwa interesujące pochówki. Jeden, odnaleziony podczas pierwszych badań archeologicznych przez archeologów Magdalenę i Michała Krzemińskich, był ulokowany przed wejściem do średniowiecznej katedry. Szkielet został odnaleziony jako pochówek ziemny bez trumny, ułożony wzdłużnie pod progiem, pogrzebany z kamieniem pod głową i odnalezionymi resztkami sznura w okolicy pasa. Można interpretować

ten pochówek jako pogrzebanie osoby bezwzględnie oddanej religii, która z gorącej wiary chciała być deptana przez każdego wiernego przestępującego próg świątyni. Drugi pochówek został odnaleziony przez archeolog E. Kędzierską w 2011 roku podczas wykonywania wykopu sondażowego przez środek podziemi, pod nawą główną. Ów sondaż zalecony był przez PWKZ bezpośrednio po odkryciu dwóch podziemnych krypt grobowych przemyskich biskupów, bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki. Odnaleziony szkielet był pochówkiem ziemnym bez trumny, ułożonym wzdłuż osi wschód–zachód, z głową w kierunku wschodnim. Analiza szkieletu i jego uło-

żenie wyjaśniają, że złamania kręgosłupa nastąpiły najprawdopodobniej podczas wypadku w czasie odbudowy katedry w latach czterdziestych XVIII wieku, po katastrofie budowlanej. Pozostałe pochówki o pełnych szkieletach, które odkryli archeolodzy w tzw. kryptach gotyckich, były ułożone w przeciwnych kierunkach. Jest to dowód na liczne przekształcenia w obrębie samych krypt w zachodniej części prezbiterium. Inne pochówki szkieletowe odkryto na zewnątrz katedry, gdy były prowadzone prace związane z izolacją fundamentów przy murach świątyni. Pochówki, które odnaleziono w części zachodniej katedry, były wcześniej nienaruszone i zachowały się w formie zeszkieleczonej w całości. Natomiast szkielety odkryte w okolicy kaplicy rodu Drohojowskich były rozczłonkowane i miały przesunięte poszczególne kości względem siebie. Przyczyną były prowadzone w przeszłości prace budowlane, których celem było położenie instalacji wodnokanalizacyjnej, biegnącej nieopodal. Fakt ten nie jest rzadkim zjawiskiem, lecz postawą typową, odznaczającą się racjonalizmem Kościoła i pragmatycznym podejściem proboszczów do użytkowanych cmentarzy przykościelnych, zwykle niewielkich, przepelnionych, a także wielokrotnie przekopywanych. Wymuszało to odstępowanie od zasady nienaruszalności zwłok, która *de facto* przetrwała jedynie w podziemiach kościelnych. Pochówki na cmentarzu wokół katedry zostały zlikwidowane wraz z ogrodzeniowym murem podczas likwidacji cmentarza w XIX wieku, zachowane zaś szczątki ludzkie przeniesiono do podziemi katedralnych i dziś znajdują się one w ossuariach. Nieliczne z nich zachowały się przy murach na zewnątrz katedry, gdzie było jedno z wartościowszych miejsc grzebalnych, w myśl zasady, że im bliżej kościoła – a zwłaszcza ołtarza – tym cenniejsze było miejsce do pochówku.

Osobnego komentarza wymagają pochówki zachowane *in situ* w kryptach pod katedrą. Wyłącznie władze kościelne decydowały o przeznaczeniu podziemi kościoła, zwykle sepulkralnym. Wykorzystywano je jako miejsca pochówku dla osób duchownych, zwłaszcza zasłużonych dla diecezji. W tradycji Kościoła katolickiego zwyczaj pochówków osób duchownych w podziemiach kościoła rozpowszechnił się już w okresie gotyku. W podziemiach katedry przemyskiej takiego zaszczytu dostąpili

jedynie biskupi ordynariusze oraz sufragani. Wraz z początkiem XVI wieku do grzebalnego zwyczaju w podziemnych kryptach dopuszczono także pochówki donatorów i innych osób zasłużonych dla kościoła, w tym bogatych mieszczan. Nie inaczej było w katedrze przemyskiej. Wraz z okresem nowożytnym do podziemi katedralnych wprowadzono zasadę pochówków świeckich, które rozlokowano w pobliżu krypt rodu Drohojowskich. Można nawet przypuszczać, że świecka tradycja sepulkralna wzięła swój początek od pochówków rodu Drohojowskich pod kaplicą, pierwotnie pw. św. Tomasza. Rozpoczęto w ten sposób obrzędy funeralne osób świeckich w podziemiach katedralnych. Zapoczątkowało to *cmentarium* świeckie w tej części podziemi, która mieści się poza tzw. kryptami gotyckimi. Relikty tych pochówków zachowały się do dziś, pomimo licznych dewastacji, które miały miejsce w podziemiach, m.in.: w czasach wojennych. Fragmenty strojów mieszczkańskich zostały odnalezione podczas badań i nadzorów archeologicznych. Jednym z nich jest destrukcyjnie zachowany w dwóch kawałkach pochodzący z męskiego kaftana, zwanego wamsem, o siedemnastowiecznym rodowodzie. Zgodnie z decyzją komisji konserwatorskiej oba fragmenty zostały poddane restauracji i rekonstrukcji, które przeprowadziła dr hab. A. Drażkowska¹⁴¹.

Osobnym zagadnieniem są zachowane trzy pochówki biskupów diecezji przemyskiej, zmarłych i pochowanych w XX wieku. Znajdują się one w kryptach pod południową nawą boczną. Informują o tym tablice epitafijne wmurowane wewnątrz bazyliki na pierwszym filarze od strony nawy bocznej, przy pierwszym przęsle przyległym do łuku tęczowego, od strony wejścia do kaplicy Świętego Krzyża. Najwcześniejszym z nich jest pochówek bp. A. Nowaka, który mianowany był w 1924 roku na ordynariusza diecezji przemyskiej, zmarł zaś 5.04.1933 roku. Został pochowany w podziemiach przemyskiej archikatedry, spoczął w pierwszej krypcie, licząc od tzw. krypt gotyckich, przyległych do prezbiterium. Zamurowana nisza z pochówkiem bp. A. Nowaka znajduje się

¹⁴¹ A. Drażkowska, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich fragmentu męskiego XVII-wiecznego kaftana (wamsa) z krypt bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzyciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9394d.

Fot. 68. Współczesna płyta epitafijna bp. F. Bardy według projektu Mariana Szajdy

Fot. 69. Płyta epitafijna bp. A. Nowaka według projektu M. Szajdy

po lewej, wschodniej stronie krypty, położonej najbliżej prezbiterium. W tej samej krypcie, po przeciwnej stronie pochówku bp. A. Nowaka, po prawej, zachodniej stronie krypty znajduje się zamurowana nisza z pochówkiem bp. F. Bardy. Został on mianowany biskupem ordynariuszem diecezji przemyskiej w 1933 roku, zmarł zaś już po drugiej wojnie światowej, 13.11.1964 roku.

W ślad za tymi dwoma pochówkami prawie dwadzieścia lat później wyznaczono miejsce kolejnego, które przypadło na następną kryptę pod nawą południową, drugą od prezbiterium. W zamurowanej niszy po lewej, wschodniej stronie krypty pochowano biskupa sufragana Stanisława Jakiela, zmarłego 26.03.1983 roku. Wszystkie trzy pochówki biskupie znajdują się do chwili obecnej w kryptach, które zostały przeznaczone na miejsca spoczynku.

U progu XXI wieku, 2.01.2013 roku, w podziemiach archikatedry został pochowany abp Ignacy Tokarczuk, metropolita przemyski od 25.03.1992 roku. Otrzymał sakrę biskupią 3.12.1965 roku, przez blisko pół wieku był związany z życiem duchowym diecezji przemyskiej. Został mianowany arcybiskupem 2.06.1991 roku, 17.04.1993 roku przeszedł zaś na emeryturę. Zmarł w atmosferze wielkiego poważania 29.12.2012 roku. Miejscem jego spoczynku jest druga krypta od prezbiterium, ta sama, w której trzydzieści lat wcześniej pochowano bp. S. Jakiela. Sarkofag z trumną został umieszczony w zamurowanej niszy po prawej, zachodniej stronie krypty. Epitafium z informacją o pochówku w podziemiach bazyliki również zostało zamieszczone na ścianie filara obok poprzednich tablic, nieopodal kaplicy Świętego Krzyża.

Istniejące pochówki biskupów z XX i XXI wieku wywarły wpływ na koncepcję projektu muzealnego udostępnienia podziemi archikatedralnych i wytyczne do ekspozycji. Założenia do wystawy były przedyskutowane podczas kilku komisji konserwatorskich. Przewodnicząc pracom powyższej komisji, a następnie wydając decyzję akceptującą scenariusz wystawy, kierowałam się najnowszymi trendami we współczesnym muzealnictwie. Udostępnienie podziemi archikatedralnych widziałam jako muzeum *sensu largo*, a nie muzeum *sensu stricto*. Akceptowałam w ten sposób inne niż tradycyjne podejście do instytucji muzealnej i nowatorskie założenia odnoszące się do ekspozycji. Dzięki temu tradycyjna edukacja mu-

Fot. 70. Płyta epitafijna bp. S. Jakiela, zm. w 1983 roku według projektu M. Szajdy

Fot. 71. Płyta epitafijna bp. I. Tokarczuka według projektu M. Szajdy

zealna oparta na kumulatywnym gromadzeniu wiedzy, głównie historycznej, odeszła na drugi plan, natomiast zastąpiło ją edukowanie i wychowanie poprzez ekspozycję o *vanitas*. Ów motyw religijno-artystyczny, znaczący tyle, co „marność”, od wczesnego baroku związany był ze sztuką i pozostawał symbolem upływającego bezlitośnie czasu. Wizja wystawy była oparta na kontemplacji nad przemijaniem w życiu człowieka i kruchości jego ziemskiej egzystencji, z odniesieniem do życia i działalności pochowanych biskupów, a także zwyczajów pogrzebowych związanych z epoką, w której żyli. Tak pojmowana

edukacja muzealna działała na szerokim polu epistemo-logii, czyli nauki o poznaniu.

Powyższą symbolikę sepulkralną i funeralną można dostrzec w podziemiach, pomiędzy historycznymi murami, w których historycy sztuki i konserwatorzy odczytali dzieje archikatedry. Przebudowy i rozbudowy w archikatedrze są widoczne na poszczególnych partiach murów, które zostały odsłonięte. Istotną rolę odgrywały elementy i detale architektoniczne, których historię można odczytać za pomocą form i technologii zastosowanych w ich chronologicznym rozwoju. Ich analiza buduje wiedzę o historii miejsca i dziejach budowy archikatedry, które dzięki ekspozycji muzealnej zostaną zobrazowane. Dzięki temu będą łatwe do zrozumienia oraz zapamiętania dla każdego zwiedzającego, bez względu na poziom jego wiedzy i zainteresowań. Analizując udostępnienie podziemi i rolę, jaką mają odgrywać w przyszłości, a także konieczność przyjęcia wielu rozwiązań technicznych, skutkujących podjęciem decyzji konserwatorskich i budowlanych, potraktowano muzealną funkcję edukacyjną równoważnie z innymi funkcjami muzeum, które są wymienione w ustawie o muzeach z dnia 21 listopada 1996 roku¹⁴². Permanentna edukacja muzealna dla wszystkich pokoleń jest zadaniem bardzo istotnym, dla wielu muzealników nawet kluczowym, dlatego przyjęcie typu i rodzaju ekspozycji, a także formy kształcenia było istotnym czynnikiem przy podejmowaniu decyzji o wytycznych do scenariusza wystawy.

Byłam zafascynowana teorią George'a E. Heina, który w swej książce *Learning in the Museum* wydanej w Oxon i Nowym Yorku w 1998 roku postrzegał muzeum jako „wehikuł edukacji sensu largo”¹⁴³. Widział ekspozycje w muzeum zespolone z edukacją muzealną w jedną nierozzerwalną całość, sama wystawa była zaś priorytetem do stałego kształcenia dostosowanego do wieku osób zwiedzających. Podkreślał, że punktem wyjścia są wystawa i jej przemyślana organizacja, a dopiero w następnej

¹⁴² Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz.U. z 1997 r. Nr 5, poz. 24, na podstawie t.j. Dz.U. z 2012 r., poz. 987.

¹⁴³ L. Karczewski, *Konstruowanie edukacji. Uwagi po szkoleniu „Edukacja w muzeum sztuki współczesnej”*, „ABC Edukacji w Muzeum. Muzea sztuki współczesnej, rezydencjonalne, wielooddziałowe i interdyscyplinarne” 2015, nr 8, s. 25.

Fot. 72. Sarkofag z pochówkiem bp. J. Kierskiego według aranżacji ks. M. Wojnarowskiego i dr hab. A. Drażkowskiej, prof. UMK w Toruniu

Fot. 73. Współcześnie zaprojektowane sarkofagi z dębowymi trumnami ze szczątkami biskupów: A. Gołaszewskiego i J.A. de Potoczki – przed powtórny pochówkiem

kolejności jest edukacja, powiązana z nią kompatybilnie, o odpowiednio dobranych metodach i formach kształcenia. G.E. Hein wyodrębnił cztery typy muzeów: dydaktyczne, behawioralne, odkrywcze, konstruktywistyczne. Z odpowiednim typem muzeum powiązany był rodzaj wystaw i edukacji muzealnej. Pierwszy i drugi typ muzeum charakteryzuje się chronologicznym układem ekspozycji, jej czytelnym początkiem i końcem, a porządek zwiedzania jest jasno określony i cechuje się skrupulatnie budowaną logiką. Dodatkowo drugi typ odznacza się ćwiczeniami, często żmudnymi, długotrwałymi i powtarzalnymi, połączonymi ze szlifowaniem umiejętności do perfekcji¹⁴⁴. Natomiast

muzeum odkrywcze oparte jest na innym typie ekspozycji, w którym nie ma określonego kierunku zwiedzania, jest zastosowanych wiele wejść i wyjść, nie obowiązuje kierunek zwiedzania, nie narzuca się chronologii ani kumulatywnego sposobu nauczania. Ideą przewodnią tego typu ekspozycji jest inspirowanie zwiedzających do kontemplacji i samodzielnego szukania odpowiedzi poprzez interpretację muzealiów. Stworzony w ten sposób klimat sprzyja odkrywaniu wiedzy we własnym tempie i według swoich reguł. Czwarty typ ekspozycji jest zbliżony do poprzedniego

¹⁴⁴ Tamże, s. 27–28.

poprzez układ muzealiów, które wzbogacone są przedmiotami niebędącymi zabytkami ani eksponatami związanymi ze sztuką. Ich włączenie do wystawy ma oddziaływać jako otwarte źródło edukacyjne, najczęściej jako warsztaty¹⁴⁵.

Analizując powyższe typy wystawiennictwa muzealnego, uznałam, że trzeci typ organizacji ekspozycji, czyli tzw. muzeum odkrywcze, jest tym, które należy zorganizować w podziemiach archikatedralnych. Sprzyjało temu przede wszystkim występowanie wielu artefaktów zachowanych *in situ*, które burzyłyby chronologiczny układ ekspozycji. Były to m.in.: cztery pochówki biskupów zmarłych w XX wieku, liczne detale architektoniczne zachowane w miejscach ich wtórnego wbudowania, nowożytnie budownictwo techniczne w postaci odcinkowo zachowanych kanałów odwadniających, dwie nowe krypty, które po rozebraniu miały być zastąpione nowymi sarkofagami ustawionymi nieopodal miejsc odkrycia. Organizacja wystawy o tradycyjnym, narracyjnym układzie byłaby zaburzona ciągłymi przeskokami czasowymi zabytków. Zaproponowany typ ekspozycji jako muzeum odkrywcze materializowałby się w odkrywaniu treści w odsłoniętych i dotychczas nieznanymi kamiennymi murach fundamentowych bazyliki, odszukiwaniu detali architektonicznych ukrytych w ścianach, kontemplacji zabytków funeralnych w pochówkach biskupich, inspirowaniu do tworzenia wiedzy dla siebie w dowolny sposób, bez narzucania interpretacji. Atrakcyjna pod względem wystawienniczym była także możliwość organizacji wystawy o wielu wyjściach i wejściach, bez narzuconego tempa zwiedzania i bez kierunku marszu wzdłuż wyznaczonej linii od jednego zabytku do drugiego.

Zaletą tego typu wystawiennictwa jest także możliwość jego wzbogacania o inne artefakty tworzące dodatkowe ekspozycje, które mogą być częścią zaplanowanej wystawy stałej, ale w każdej chwili mogą być zdemontowane i zastąpione nowymi prezentacjami. Te dodatkowe eksponaty, które uzupełnią wystawę istniejących pochówków pod posadzką archikatedralną, nie pochodzą z tego miejsca ani nie są powiązane chronologicznie z artefaktami odnanionymi podczas badań archeologicznych i prac konserwatorskich.

¹⁴⁵ Tamże, s. 28–29.

2.5. Panteon biskupów diecezji przemyskiej w drodze do rotundy

Ponieważ na przestrzeni minionych wieków podziemia były wykorzystywane jako szczególnie ważne miejsca pochówków przeznaczone dla dostojnych i poważanych osób – zarówno duchownych, jak i świeckich – szczególnie zasłużonych dla diecezji przemyskiej oraz archikatedry, podjęto decyzję o ekspozycji zachowanych trumien wraz z relikami szat grobowych. Priorytetowym zadaniem było zachowanie odnalezionych zabytków kultury funeralnej, dlatego uznano wyposażenie pochówków za zabytki ruchome chronione prawem poprzez wpis do rejestru obiektów zabytkowych, który prowadzi PWKZ. Z uwagi na wyjątkowość tak dużego zachowanego zespołu szat grobowych zaplanowano ekspozycję ocalałych trumien i relików, po ich uprzedniej konserwacji. Przyswiecał temu zadaniu także cel udostępnienia do zwiedzania krypt grobowych pod archikatedrą jako opracowanej trasy turystyki pielgrzymkowej. Zakładano, że w nieodległej przyszłości zaistnieje możliwość połączenia powyższych ekspozycji archikatedralnych w podziemną trasę turystyczną miasta, biegnącą od prawego brzegu Sanu dawnym kolektorem sanitarnym pod płytą Rynku, następnie dwupoziomowymi piwnicami kamienic przyrynkowych, a następnie pod ulicami: A. Asnyka i Katedralną, aż do podziemi archikatedralnych, a potem do Wzgórza Zamkowego. Byłby to wielki, podziemny kompleks zabytkowy, cenny architektonicznie, interesujący naukowo i wyjątkowo atrakcyjny turystycznie.

W tym celu przeprowadzono dwukrotnie procedurę wpisu do rejestru zabytków ruchomych odkrytych w podziemiach trumien biskupów wraz z relikami szat pogrzebowych. Podstawą do obu wpisów było rozpoznanie odzieży grobowej i jej ekspertyza pod kątem przekazania wybranych elementów strojów do przeprowadzenia pełnej konserwacji¹⁴⁶. Myślą przewodnią tego działania było zachowanie szat pogrzebowych dla przyszłości i ich wybór pod kątem stałej ekspozycji. Łącznie zostały wy-

¹⁴⁶ A. Drażkowska, *Ekspertyza odzieży do konserwacji i wypisu do rejestru zabytków krypty pod kaplicą Fredrów w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9218b.

Fot. 74. Sarkofag bp. A.A. Fredry wraz z częścią ekspozycji muzealnej

konane cztery ekspertyzy finansowane przez WUOZ w Przemyślu, w tym także odnalezionych trumien, które po przeprowadzonej konserwacji miały być eksponowane na stałej wystawie w podziemiach archikatedralnych¹⁴⁷.

Pierwszy wpis do rejestru zabytków ruchomych z 28.02.2012 roku obejmował 3 trumny i 41 elementów ubiorów pogrzebowych zachowanych w całości lub częściowo¹⁴⁸. Jego przedmiotem były trumny wraz z relik-

¹⁴⁷ A. Drażkowska, *Ekspertyza tkanin z krypty nr 2...*, dz. cyt.; A. Drażkowska, *Ekspertyza stanu zachowania odzieży...*, dz. cyt.; A. Drażkowska, *Ekspertyza stanu zachowania trumien...*, dz. cyt.

¹⁴⁸ Decyzja w sprawie wpisania zabytku ruchomego do rejestru zabytków województwa podkarpackiego nr B-439 z dnia 28.02.2012 r., UOZ-2.5131.2.2012, wraz z załącznikiem nr 1, obejmującym 44 obiekty objęte wpisem do zabytków ruchomych: 3 trumny wraz z relikiami szat pogrzebowych, dział rejestru zabytków ruchomych i nieruchomych WUOZ w Przemyślu.

tami funeralnymi, które znajdowały się w podziemiach, w krypcie bp. A.A. Fredry. Były to dwie trumny biskupie: bp. Józefa Tadeusza Kierskiego z czwartej ćwierci XVIII wieku oraz biskupa pomocniczego Hieronima Wielogłowskiego z trzeciej ćwierci XVIII wieku, ponadto znakomicie zachowana osiemnastowieczna trumna dziecięca, również odnaleziona w krypcie Fredrowskiej.

Szaty pogrzebowe objęte wpisem do rejestru zabytków nieruchomych były przypisane do poszczególnych trumien. Jako elementy stroju pogrzebowego bp. J.K. Kierskiego, zmarłego w 1783 roku, wpisano: sutannę, albę, ornat, parę jedwabnych trzewików, poduszkę pod głowę, infułę, stulę, manipularz, rękawiczki, cingu-

Fot. 75. Ekspozycja muzealna

lum, pończochy, humerał, czepek pod perukę i pastorał drewniany. Wszystkie elementy stroju pogrzebowego są dobrze zachowane i pochodzą z drugiej połowy XVIII wieku. Do najciekawszych z nich należały adamaszkowe trzewiki w kolorze amarantowym, osadzone na niskim obcasie i zapinane na mosiężną sprzączkę.

W trumnie biskupa pomocniczego Stanisława Wykowskiego, zmarłego w 1776 roku, odnaleziono m.in.: parę rękawiczek, mitrę, piuskę i pierścień. Bez wątpienia w tym pochówku największe emocje wzbudził pierścień biskupi, pozłacany, z owalnym rubinowym (?) oczkiem w otoczeniu osiemnastu małych przezroczystych kamieni, najprawdopodobniej z kryształu górskiego. Wszystkie

te elementy ubioru były wytypowane nie tylko do wpisu do rejestru zabytków, lecz także do umieszczenia w ekspozycji muzealnej.

Z osobą bp. Walentego Wężyka, zmarłego w 1766 roku, związano ornat, stulę i rękawiczkę, jedną zachowaną z pary. Do interesujących szat grobowych należy jedwabny ornat z motywem wielobarwnych drzew. Został on wytypowany do wpisu, a następnie konserwacji i stał się ekspozycji.

Z zawartości trumny bp. H. Wielogłowskiego (zm. w 1765 r.), aczkolwiek ona sama była dobrze zachowana, do wpisu do rejestru zabytków zakwalifikowano niewiele. Były to jedwabne buty z wysoką cholewką, osadzone na niskim obcasie, para rękawiczek i złoty pierścień biskupi z dużym owalnym oczkiem z drugiej połowy XVIII

wieku. Wszystkie te zabytkowe przedmioty będą ekspozowane na wystawie.

Z wyposażenia trumny biskupa pomocniczego A. Pruskiego, zmarłego w 1759 roku, zachowało się jeszcze mniej rzeczy – wpisano do rejestru zabytków jedynie jedwabną poduszkę.

Z osobą bp. A.A. Fredry, zmarłego w 1734 roku, połączono trumnę poprzez analizę formalną znajdujących się w niej elementów ubioru. Jej zawartość to ornat z herbem, para rękawiczek, pierścień, piuska i mitra. Elementy ubioru pochodziły z drugiej ćwierci XVIII wieku, natomiast pierścień datowano na koniec XVII wieku. Jest on wykonany ze srebra, w którym osadzono duże szlifowane oczko, otoczone jedenastoma małymi przezroczystymi kamieniami.

Z wyposażenia trumny bp. Michała Witosławskiego, zmarłego w 1769 roku, zachowało się niewiele elementów stroju pogrzebowego, które byłyby przedmiotem wpisu. Do najcenniejszych należały m.in.: trzewiki z amarantowego jedwabiu nałożone na skórę, ozdobione haftem złotą nicią o ornamentach roślinnych, ponadto pięciopalcza rękawiczka z jedwabnej fioletowej dzianiny i osiemnastowieczny złoty pierścień z dużym owalnym, wypolerowanym oczkiem.

Biskup A. Gołaszewski, który zmarł w 1824 roku, był pochowany w krypcie wymurowanej w zasypisku ziemnym pod nawą główną, odnalezioną podczas prowadzonych badań archeologicznych. Ponieważ krypta ta

Fot. 76. Ekspozycja muzealna

Fot. 77. Ekspozycja muzealna w kryptach rodu Drohojowskich

była zalana wodą, w dość dobrym stanie przetrwały jedynie ornat z jedwabiu i aksamitu z początku XIX wieku oraz stula, także z jedwabiu, pochodząca z tego okresu.

Zawartość trumny Jana Pruskiego, którego podczas prowadzenia procedury wpisu zidentyfikowano jako prałata, zawierała jedynie osiemnastowieczną obrączkę, będącą przedmiotem objętym rejestrem zabytków ruchomych.

Najwięcej emocji wzbudziła osiemnastowieczna trumienka dziecięca z wyposażeniem złożonym z dziecięcej jedwabnej sukieneczki i płóciennej koszulki, skarpetek z dzianiny oraz niewielkiej poduszeczki uszytej z tego samego materiału jedwabnego, co sukienka.

Fot. 78. Przedśionek przed kryptą II – wejście do krypty z ekspozycją relikwiarzy

W spuściznie po pochówkach mieszczańskich zachowały się niewielkie fragmenty tkanin z szat grobowych osób świeckich, m.in.: odnalezione dwa fragmenty chłopięcego siedemnastowiecznego wamsu, wykonanego z jedwabiu zdobionego taśmą, prawdopodobnie wełnianą. Są one cenne jako dowód istnienia pochówków świeckich w tzw. kryptach gotyckich.

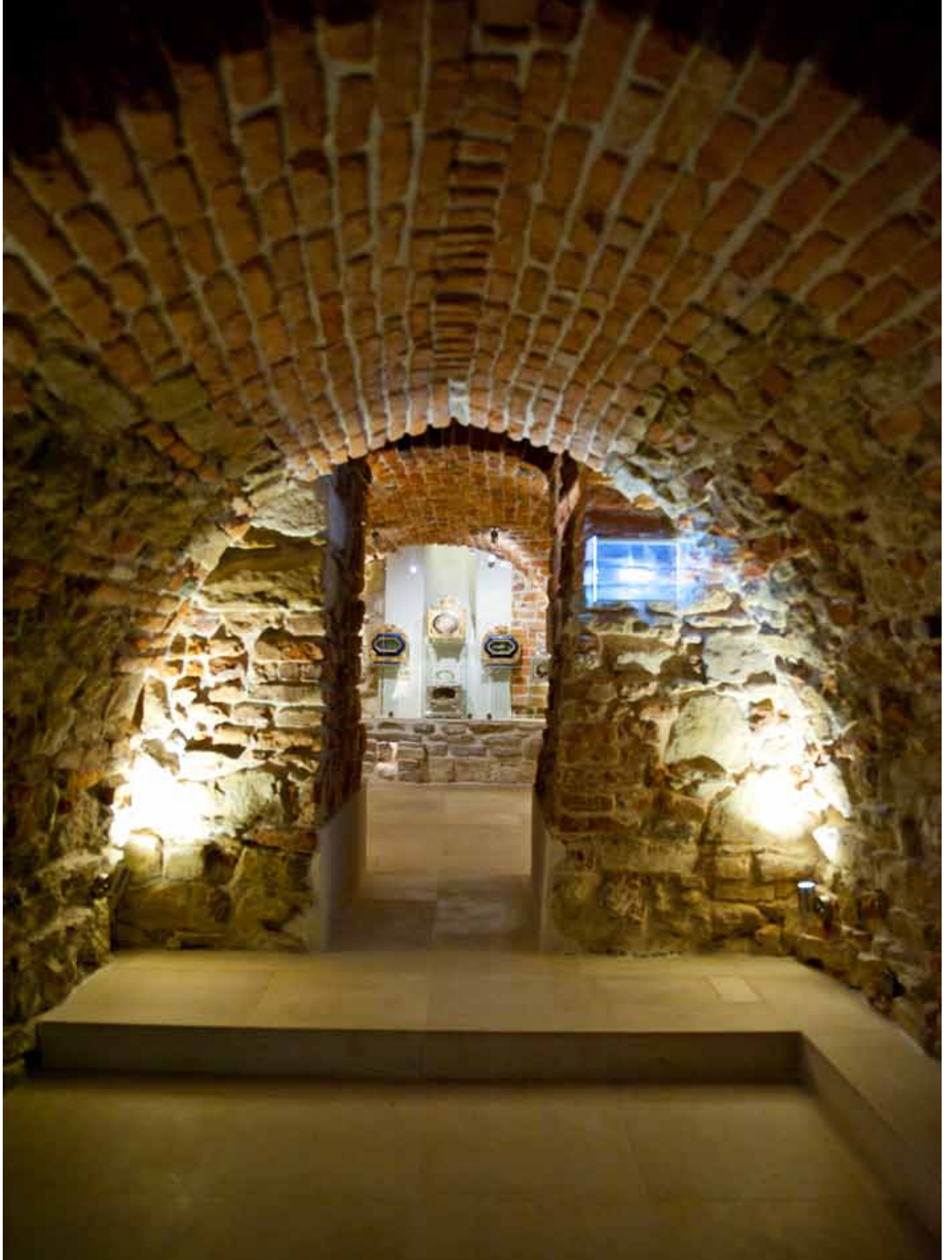
Wyżej wymienione elementy strojów grobowych były przedmiotem konserwacji, która w całości została sfinansowana przez PWKZ. O przeprowadzeniu konserwacji i finansowaniu prac, a także o ich odbiorze informuje protokół odbioru z dnia 26.10.2012 roku¹⁴⁹.

Druga decyzja, pochodząca z dnia 12.02.2014 roku, objęła wpisem do rejestru zabytków wyposażenie funeralne pochówków w postaci 4 trumien, 2 wiek trumiennych i trzewiczków biskupich. Załącznik do decyzji wymienia 7 obiektów¹⁵⁰.

Jedną z najstarszych zachowanych jest trumna bp. W. Wężyka z początku drugiej połowy XVIII wieku. Wykonana została z drewna iglastego obitego jedwabną tkaniną w kolorze biskupim, z nitowaną jasną taśmą przytrzymującą materiał na krawędziach. Występujący od strony głowy na szczycie trumny napis „1766” identyfikuje zmarłego biskupa. Oprócz trumny decyzja obejmowała także trzewiczki bp. W. Wężyka, wykonane ze skóry i jedwabiu, w kolorze amarantowo-fioletowym, z aplika-

¹⁴⁹ Protokół odbioru konserwacji tkanin UOZ-1.51241.103.2012 z dnia 26.10.2012 r. – dotyczy odbioru prac zgodnie z umową nr 5/K/2012 z PWKZ dotyczącej konserwacji trumny i odzieży grobowej z krypty pod kaplicą Fredrów i z podziemi bazyliki archikatedralnej, tj. pierwszego etapu prac konserwatorskich, zgodnie z przedstawionym zakresem do wniosku o dofinansowanie prac konserwatorskich i zatwierdzonym programem prac, pozwoleniem Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 28.02.2012 r., UOZ-3.5161.203.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹⁵⁰ Decyzja w sprawie wpisania zabytku ruchomego do rejestru zabytków województwa podkarpackiego: nr B-647 z dnia 12.02.2014 r. UOZ-2.5131.2.2014 wraz z załącznikiem nr 1 obejmującym 7 obiektów objętych wpisem do zabytków ruchomych: trumny wraz z ich elementami oraz relikwiami szat pogrzebowych.

cją w kształcie krzyża wykonaną z galonu o metalowych niciach, usytuowane na klockowym obcasie.

Trumna biskupa pomocniczego S. Wykowskiego z trzeciej ćwierci XVIII wieku wykonana była z dwóch gatunków drewna, tj. sosnowego i dębowego, o przekroju zbliżonym do trapezu, mocno profilowanym, z uchwyta- mi po bokach. Całość obita była jedwabną tkaniną amaran- tową, przymocowaną nitami do drewnianej obudowy. Wybite nitami na trumiennym wieku od strony głowy rok „1776” jest informacją wiążącą pochówek z osobą biskupa sufragana S. Wykowskiego.

Przedmiotem wpisu do rejestru jest także wieko od trumny biskupa sufragana A. Pruskiego, zmarłego w 1759 roku. Drewniane wieko wykonane z drewna iglastego jest dwustronnie obite amarantowym materiałem, od środka gładkim jedwabiem, aksamitem zaś z wierzchu. Ma wy- bite nitami napisy: „NATUS AOD 1682” (od strony nóg) oraz „A.P.E.T” (od strony głowy).

Drugie wieko trumienne to przykrycie trumny biskupa pomocniczego M. Witosławskiego, zmarłego w 1769 roku. Jest ono drewniane o bogatym profilowa- niu, z rypсовym obiciem w kolorze amarantowo-fiolet- towym, na brzegach wykończony metalowym galonem, przybitym mosiężnymi nitami. Dwie informacje identy- fikujące z osobą biskupa znajdują się na czole wieka: od strony głowy kapelusz jako fragment herbu biskupiego, a od strony nóg – data 1769.

Pochodząca z samego początku drugiej poło- wy XVIII wieku trumna J. Pruskiego stanowiła kolej- ny obiekt zabytkowy objęty wpisem do rejestru. Jest to trumna drewniana, obita czerwoną wełnianą tkaniną, z wykończeniem na krawędziach jasną tasiemką przybi- tą nitami. Choć obicie jest w złym stanie zachowania, to istotny jest napis z nitów: „OBIT JOANNES VENATOR RAVENSIS 1753 7 IUNII”. Po odczytaniu napisu zidenty- fikowano pochówek jako J. Pruskiego, łowczego.

Ostatnią zabytkową trumną odnalezioną w kryp- cie bp. A.A. Fredry jest trumna nieznanego kobiety, któ- ra zmarła w 1782 roku, o czym informuje wybita nitami data. Drewniana trumna o przekroju trapezu pierwotnie obita była jasną tkaniną jedwabną, na krawędziach zamo- cowaną za pomocą nitów i dodatkowej taśmy.

Wszystkie powyższe zabytki zostały poddane

procesowi konserwacji, który przeprowadziła dr hab. A. Drążkowska. Finansowanie powyższych prac było po- kryte ze środków PWKZ z udziałem środków własnych parafii. Zachował się protokół z odbioru konserwacji, który był podstawą do rozliczenia umowy z PWKZ nr 89/K/2014 z dnia 15.07.2014 r. o dofinansowanie prac¹⁵¹.

2.6. Zabytek najcenniejszy i problem walory- zacji – rzecz o reliktach rotundy

Ocena wartości zasobu zabytkowego jest niewątpli- wie skomplikowanym zadaniem, zarówno przed działa- niem konserwatorskim, jak i po przeprowadzeniu prac¹⁵². W końcowym rezultacie konserwatorskiej działalności, oprócz wartości artystycznych i historycznych, estetycz- nych i użytkowych, dodatkowo wymagane jest uwzględ- nienie postawionych celów i sposobu ich realizacji, metod badawczych i metodologii konserwatorskiego postępo- wania oraz przyjętej praktyki w ich realizacji¹⁵³. Całość tych prac zamyka stały nadzór nad wykonywanymi ro- botami remontowo-konserwatorskimi, który także należy uwzględnić, przystępując do wartościowania zabytkowe- go zespołu po zakończeniu procesu konserwacji.

Termin „waloryzacja” w odniesieniu do dziedzic- twa kulturowego został wprowadzony w wielu krajach, podczas gdy w Polsce ciągle toczy się dyskusja nad użyt- kowaniem tego pojęcia jako kompatybilnego z pojęciem „wartość” w odniesieniu do dzieł sztuki i kultury. Zarów- no waloryzacja, jak i wartość są terminami przeniesio- nymi ze świata finansów, jednak w szeroko rozumianym dziedzictwie kulturowym okazują się mieć zastosowa- nie od wielu lat, przy jednoczesnym i sukcesywnym ich

¹⁵¹ Protokół z komisji odbioru prac konserwatorskich z dnia 19.11.2014 r. – w związku z odbiorem prac konserwatorskich reliktyw trumien i odzieży pogrzebowej z pochówków biskupich objętych dofi- nansowaniem PWKZ w 2014 roku w ramach umowy 89/K/2014 z dnia 15.07.2014 r., zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopi- s.

¹⁵² B. Szmygin, *Propozycje założeń do systemu wartościowania zabytków architektury – podmiot, przedmiot, status wartości*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, red. B. Szmygin, Warszawa 2013, s. 188.

¹⁵³ M.E. Brykowska, *Nośniki wartości w architekturze zabytkowej*, [w:] *Wartościowanie...*, red. B. Szmygin, dz. cyt., s. 52.

doprecyzowywaniu¹⁵⁴. Waloryzacja jest przywracaniem określonej wartości, która została utracona na skutek destrukcyjnego działania. Waloryzować to znaczy tyle, co przywracać wartość utraconą. Wszyscy w zespole pod patronatem abp. J. Michalika świadomie zdecydowaliśmy się na waloryzację podziemi archikatedralnych jako szeroko zakrojonego, kompleksowego działania w zakresie przeprowadzenia prac remontowo-konserwatorskich. Podstawą waloryzacji zabytków architektury są badania konserwatorskie, dlatego przed przystąpieniem do działania były one zlecane, co odnotowałam już w podrozdziale 2.3.

Przed podjęciem decyzji o przystąpieniu do określenia wartości obiektu zabytkowego trzeba przyjąć dwuetapowość tego wartościowania¹⁵⁵. Pierwszym etapem było określenie wartości dla całego zespołu dziedzictwa kulturowego przemyskich podziemi archikatedralnych. Składa się na nie wartość dwóch zasobów: pierwszym jest zespół zabytków wczesnośredniowiecznych skupionych wokół relikwów rotundy pod prezbiterium, drugi zaś stanowią krypty grobowe pod korpusem nawowym wraz z cmentarzyskiem osób znanych i bezimiennych pochówków. Kolejnym etapem było określenie wartości dla poszczególnych zabytków, bez względu na to, czy są to zabytki ruchome czy nieruchome. Konieczne było przeprowadzenie wartościowania dla każdego zabytku z osobna. Kluczem do niego była przynależność zabytków do określonych zasobów kulturowych wchodzących w skład dziedzictwa kulturowego podziemi bazyliki archikatedralnej; inaczej należało wartościować np. wyposażenie trumien, a inaczej architekturę krypt grobowych.

Aksjologia jako nauka o wartościach rozprawiła się z tym zagadnieniem na początku XX wieku. Już w 1903 roku w Wiedniu Alois Riegl podjął próbę usystematyzowania wartości według tego, co było ważne dla poszczególnych grup, m.in.: interesariuszy. Według tej systematyki zabytek był uwolniony od proveniencji narodowej, której A. Riegl nie włączył do systemu wartości. Interesował go zabytek jako taki, w którym funkcje użytkowe

i ich wartość były sprowadzone do minimum. W gruncie rzeczy był to system wartościujący poprzez wyodrębnienie i ocenę trzech kategorii wartości dotyczących zabytku: historycznej, starożytniczej oraz pomnikowej. Celem tego systemu było uświadomienie zespołu wartości dotyczących danego zabytku i uczytelnienie ich dla społeczeństwa, które częstokroć nie posiadało świadomości na ten temat. Społeczność lokalna zwykle nie знаła faktycznego zasobu wartości, jakie przedstawiał wskazany zabytek.

Teoria wartości zaproponowana przez A. Riegla była rozwijana przez jego następców. Jednym z nich był Walter Frodl, niemiecko-austriacki historyk sztuki, którego pojęcia i kryteria wartościowania zabytków ukazały się w Polsce dopiero w 1966 roku. Zaproponował on trzy kategorie wartościowania zabytków. Pierwszą z nich była wartość historyczna, podzielona na dwie grupy: wartość naukową i wartość emocjonalną, którą utożsamiał m.in.: z wartością zabytku jako symbolu, świadka epok minionych, które określał mianem „dawności”. Drugą, objętościowo najbardziej rozbudowaną kategorię wartościowania stanowiła wartość artystyczna. Ujmowała ona wartość historyczno-artystyczną, oryginalność zabytku, jakość artystyczną i jej zasięg, a także rodzaj oddziaływania artystycznego. Ostatnią kategorią wartościowania była ocena wartości użytkowej w rozumieniu przydatności zabytku, m.in.: w jego zagospodarowaniu, adaptacji do turystyki, jako atrakcji sprzyjającej rozwojowi miast. Mimo tak rozbudowanej skali odniesień składających się na poszczególne wartości ani kryteria wartościowania A. Riegla, ani też W. Frodla nie spełniały moich oczekiwań w zakresie wartościowania zabytków ruchomych i nieruchomych w podziemiach archikatedry.

Warto w tym miejscu przytoczyć jeszcze dwie inne propozycje wartościowania zabytków. Są to propozycje polskie, pochodzące mniej więcej z tego samego czasu, tj. końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Piotr Dobosz wyszczególnił następujące wartości zabytków: historyczną, artystyczną, naukową i kulturową. Według tych kryteriów wartości zabytek był oceniany w kontekście jego zachowania dla zasobów kulturowych dziedzictwa. Ten sposób oceny wartości zabytków został sformułowany przez autora w publikacji pt.: *Administracyjnoprawne*

¹⁵⁴ J. Lipiec, *Świat wartości*, Kraków 2001, s. 11.

¹⁵⁵ J. Lewicki, *Wartościowanie zabytków Polsce. Przegląd doświadczeń i postulaty na przyszłość. Przegląd doświadczeń i postulaty na przyszłość*, [w:] *Wartościowanie...*, red. B. Szmygin, dz. cyt., s. 157.

*instrumenty kształtowania ochrony zabytków*¹⁵⁶. Jest to dobra propozycja, ale w konkretnym przypadku podziemi archikatedralnych wartościowanie dwóch różnorodnych i wieloelementowych zespołów zabytków, z których każdy jest cenny, wydaje się zbyt szerokie i ogólnikowe.

Drugą propozycją, niemal współczesną z poprzednią, jest wartościowanie zabytków opracowane przez Andrzeja J. Buchańca. Została ona zawarta w rozprawie doktorskiej pt.: *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, przygotowanej na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej w 1999 roku¹⁵⁷. Wyróżnił on osiem kryteriów wartościowania, takich jak: wartość historyczna, wartości estetyczne, wartość tożsamości, wartość autoteliczna, wartość cytatu, wartości socjologiczno-psychologiczne, wartości ekologiczne i wartości ogólnoludzkie. Są one jednak zbyt szczegółowe i sędzę, że najlepiej sprawdzą się w konserwacji architektury. W odniesieniu do zabytkowych podziemi nie przyniosłyby spodziewanego rezultatu.

Najnowsza z teorii odnoszących się do wartościowania zabytków została opracowana przez Michała T.

Witwickiego, który w 2007 roku przedstawił ją w publikacji pt.: *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*¹⁵⁸. Zwrócił na nią uwagę Piotr Molski, który o M.T. Witwickim napisał, że „uważał, że podstawą hierarchizacji zabytków musi być analiza porównawcza dokonywana w wielu płaszczyznach, m.in. w odniesieniu do: obiektów o tej samej funkcji; obiektów z tej samej epoki historycznej lub stylu; otoczenia; ogólnej liczby tego rodzaju obiektów w miejscowości, regionie, kraju; obiektów tego rodzaju w innych krajach”¹⁵⁹. Skorzystano z tej sugestii w niniejszej pracy. Kolejnym krokiem było przeprowadzenie zabytkoznawczej analizy wartościującej. W tym celu niezbędne było określenie kryteriów i wskazanie metod wartościowania zabytków architektury. Szczegóły zostały zawarte w aneksie niniejszej rozprawy. W wyniku analizy wartości artystycznych i architektonicznych oraz archeologicznych i historycznych stwierdziłam, że zabytki w podziemiach archikatedry mają wyjątkową wartość historyczną, artystyczną i naukową.

¹⁵⁶ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997.

¹⁵⁷ A.J. Buchaniec, *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, rozprawa doktorska, promotor: prof. dr hab. M. Pawlicki, Wydział Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.

¹⁵⁸ M.T. Witwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 1, s. 77–98.

¹⁵⁹ Cyt. za: P. Molski, *Waloryzacja dziedzictwa architektonicznego w systemie ochrony zabytków*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. B. Szmygin, Lublin – Warszawa 2011, s. 58.

Nauka pokory –
przebieg konserwacji, restauracji
i zagospodarowania podziemi

3.1. Metody badawcze stosowane podczas prac badawczych i w przedmiotowej publikacji – problem badawczy i hipotezy na temat architektury bazyliki archikatedralnej

Cały rozdział poświęcony jest problematyce związanej z projektowaniem użytkowania podziemi, które od początku było pomyślane jako zadanie interdyscyplinarne. Rozpoczyna go podrozdział poświęcony opisaniu zastosowanych metod badawczych, a następnie określeniu problemu badawczego i hipotez dotyczących dziejów architektury kościoła archikatedralnego.

3.1.1. Metody badawcze zastosowane w niniejszej pracy i przedmiotowej publikacji

Badania nad przemianami architektury kościoła archikatedralnego były prowadzone za pomocą kilku metod badawczych, z których najważniejszymi były badania archiwalne i badania historyczne. Badania archiwalne były realizowane przede wszystkim w zasobach archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, a także w zasobach archiwum parafii archikatedralnej. Dostarczony w ten sposób zasób dokumentacji: archeologicznych, architektonicznych, budowlanych, konstrukcyjnych i koncepcyjnych, umożliwił zobrazowanie zrealizowanych prac rewitalizacyjnych na przestrzeni ostatniego półwiecza. Pokłosiem tych badań było także nakreślenie zamierzonych robót konserwatorsko-budowlanych, jednak z różnych przyczyn niewykonanych przez ponad pięćdziesiąt lat, od czasu zakończenia drugiej wojny światowej.

Dokumentacje te nigdy nie były dotychczas publikowane ani wykorzystywane do innych celów, w tym

naukowych. Dzięki prowadzonym badaniom mogły być one przedstawione szerokiemu gremium naukowemu oraz społeczeństwu, które jest żywotnie zainteresowane podziemiami archikatedralnymi. W ten sposób zostały przypomniane koncepcje prof. E. Niemczyka, który opisał Przemyśl jako „Miasto Kościelne” i przedstawił pierwszy sposób zejścia pod katedrę, z udostępnieniem podziemi włącznie. Był to szeroki program konserwatorski, roboczo nazywany „skansenem romańskim”, który pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku zlecił ówczesny PWKZ dr hab. M. Gosztyła¹. Drugą koncepcją konserwatorską dotyczącą udostępnienia podziemi wokół rotundy pod prezbiterium był projekt koncepcyjny opracowany przez arch. P. Sobańskiego, który został zlecony przez PWKZ M. Czubę. Oba te projekty mogły zostać przypomniane przy okazji realizowanego udostępnienia podziemi.

Badania historyczne posłużyły do zobrazowania wieloletniej dyskusji na temat genezy kościoła katedralnego w Przemyślu, z odniesieniem się do najstarszych katedr w mieście. Ponadto dzięki nim było możliwe przedstawienie własnego stanowiska w sprawie powstania, rozbudowy i przekształceń bazyliki archikatedralnej

¹ E. Niemczyk, *Udostępnienie relikwii pierwszej katedry przemyskiej – projekt zejścia do podziemi*, Wrocław 1997, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy; E. Niemczyk, T. Chołuj, J. Gomółka, J. Wiszniowski, *Katedra w Przemyślu – opracowanie studialne otoczenia i prezbiterium*, Wrocław 1997, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

w Przemyślu na przestrzeni minionych lat. Bezpośrednio z badaniami historycznymi związana była kwerenda bibliograficzna. Przyniosła ona nadzwyczaj ciekawe rezultaty, m.in. zwrócenie uwagi na mniej znane publikacje, w tym o. B.I. Bałyka i A.S. Fenczaka, według których pierwsza katedra miała mieścić się w rotundzie św. Mikołaja, czyli w *ecclesia cathedrali in althari maiori*². Badania bibliograficzne, które były żmudne i zajęły sporą część czasu przeznaczanego na zapoznanie się z tym, co dotychczas napisano, miały duże znaczenie ze względu na zestawienie ich rezultatów z wynikami badań archeologicznych i architektonicznych prowadzonych w podziemiach przemyskiego kościoła archikatedralnego w latach 2009–2015.

Ważną rolę odegrała analiza porównawcza wyników badań historycznych, głównie z archiwów WUOZ w Przemyślu i oddziału WUOZ w Rzeszowie. W wyniku konfrontacji materiałów archiwalnych z okresu działalności województwa rzeszowskiego do 1975 roku odnalezionych w archiwum delegatury rzeszowskiej WUOZ w Przemyślu z materiałami znajdującymi się w archiwum WUOZ w Przemyślu zweryfikowano niektóre fakty historyczne. Dokumenty te, w postaci urzędowych pism, korespondencji z lat powojennych, opinii konserwatorskich, zostały przekazane do archiwum WUOZ w Przemyślu.

Odkopane reliktury płytkich konchowych kaplic z czasów bp. W.H. Sierakowskiego odkrytych przez archeolog S. Stępnia zestawiono z wynikami analizy porównawczej metodą retrogresywną, polegającą na analizie historycznych map, wyrysów, rysunków na dawnych podkładach kartograficznych (które zostały już wcześniej opublikowane przez S. Stępnia, A. Piątka, J. Macha), a także z informacjami pochodzącymi z dotychczasowych badań archeologicznych. Przeprowadzono także rekonstrukcję obrysu jednej z nich, na odcinku zachodnio-południowym, istniejącej w latach około 1760–1783³. Było to możliwe dzięki badaniom terenowym i analizie porównawczej, a także weryfikacji wyników, prowadzonych na bieżąco i referowanych podczas komisji konserwatorskich. Komisje te odgrywały dużą rolę w całym procesie, gdyż konsul-

owano w zespole niemal wszystkie podejmowane decyzje, po uprzednim przeprowadzeniu badań w terenie i stałej lustracji obiektu konserwatorskich zmagani.

Uzupełnieniem powyższych informacji było pozyskiwanie dodatkowych wiadomości metodą wywiadów i rozmów z osobami żyjącymi, zaangażowanymi w remonty i konserwacje w poprzednich dekadach. Metoda ta była skuteczna i w rezultacie przyniosła wiele wyjaśnień, m.in. w sprawie rewitalizacji prowadzonej na przełomie XX i XXI wieku. Bezценne były tu informacje, konsultacje i porady, których udzielał systematycznie prof. dr hab. Z. Pianowski.

Na bieżąco były prowadzone także studia porównawcze, które dotyczyły konfrontacji przekształconych rzutów poziomych katedry, analizy planów kościołów gotyckich powstałych w innych miastach, m.in. we Lwowie, czy obrysów rotund prostych w Polsce. Prowadzone były także studia porównawcze polichromii odnalezionej na wtórnie użytych blokach kamiennych w podziemiach katedralnych z fragmentami polichromii pochodzącej z destruktywów tzw. cerkwi Wołodara. Studia porównawcze prowadzono także w zakresie użytych materiałów do budowy murów, w tym także rotundy. Ich wyniki doprowadziły m.in. do zlecenia wielu specjalistycznych badań, które zostały przeprowadzone pod kierunkiem K. Pachuty, a następnie opracowane pod jej redakcją⁴.

W ten sposób został zbudowany zbiór informacji, których interdyscyplinarne zasoby pozwoliły na zbudowanie naukowych hipotez i sformułowanie problemów badawczych. Dotyczą one zmian zachodzących w strukturze przestrzennej podziemi archikatedralnych, przemian funkcjonalno-użytkowych, rozwiązań technicznych, technologicznych i budowlanych. Ustosunkowanie się do powyższych hipotez odpowiada na zapytania o dzieje architektury bazyliki, a także o funkcję i przyszłość podziemi archikatedralnych.

² A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*...”, dz. cyt., s. 14.

³ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt., s. 3.

⁴ K. Pachuta, *Program badań...*, dz. cyt.; K. Pachuta, E. Buszko, H. Koziana-Białko, *Program prac konserwatorskich. Bazylika Archikatedralna w Przemyślu p.w. NMP i św. Jana Chrzciciela*, Przemyśl 2014, załącznik do decyzji UOZ-2.5144.38.2014 z dnia 18.02.2015 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy; *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 1–3.

3.1.2. Problem badawczy i hipotezy na temat architektury bazyliki archikatedralnej

a. Problem badawczy

Materiałem wyjściowym do prześledzenia procesu rewitalizacji przeprowadzonej w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemyślu był zbiór archiwalnych dokumentacji, urzędowej korespondencji, ekspertyz, protokołów i notatek z rewaloryzacji prowadzonej w latach 2009–2015. Wszystkie wytworzone w tym czasie dokumenty urzędowe, tj. protokoły z komisji konserwatorskich, zalecenia konserwatorskie, powstałe w wyżej wymienionym okresie dokumentacje: budowlane, konstrukcyjne i architektoniczne, sprawozdania z badań i nadzorów archeologicznych, ekspertyzy i opracowania badawcze, korespondencja urzędowa, są wynikiem działań inicjowanych przez WUOZ w Przemyślu, którego autorka książki była dyrektorem w latach 2008–2016. Kierowałam wówczas zespołem specjalistów i byłam zdeterminowana w dążeniach do realizacji zadania, którego zamierzeniem było udostępnienie podziemi archikatedralnych w Przemyślu.

Celem przeprowadzonych przeze mnie badań było zebranie informacji koniecznych do zrealizowania szeroko zakrojonego procesu rewitalizacji przestrzeni pod bazyliką archikatedralną, a także poszerzenie wiedzy z zakresu historii architektury kościoła katedralnego i możliwości ochrony jego podziemi. Na przykładzie tych badań i analiz chciałam przedstawić interdyscyplinarne aspekty procesu kompleksowo prowadzonej konserwacji zabytku, a następnie przygotowanie jego substancji do możliwości prowadzenia zwiedzania i kształcenia w ramach turystyki pielgrzymkowej. Przydatność edukacyjna treści w zakresie historii i dziejów architektury archikatedralnej, wiedzy funeralnej i zabytkoznawstwa, w tym techniki, przekonywała mnie do rozwijania funkcji muzealnej podziemi. Na tym przykładzie chciałam udowodnić przydatność roli muzeum w ochronie zabytku, co w dodatku łączy się z potencjałem ekonomicznym, który może być generowany w przyszłości⁵.

⁵ W. Affelt, *Dziedzictwo transformowane: od autentycznych wrażeń do wirtualnej nudy*, [w:] *System ochrony zabytków...*, red. B. Szmygin, dz. cyt., s. 139–162.

Moim celem było wykazanie, że jedyną przyszłością dla zabytków architektury jest całościowa, kompleksowa i wieloaspektowa konserwacja obiektu kulturowego wraz z projektem jego zagospodarowania i użytkowania. Zachowanie funkcji dawnej lub zbliżonej do niej powinno być wynikiem współpracy konserwatora zabytków i właściciela obiektu. Zagospodarowanie zabytku wraz z ustaleniem jego miejsca w dziedzictwie kulturowym regionu to formuła będąca zabezpieczeniem przyszłości dla rewitalizowanego obiektu. Dobrze dobrana funkcja do zabytkowej struktury jest najlepszą formą zachowania go dla przyszłych pokoleń.

b. Problematyka szczegółowa

Miasto Przemyśl posiada bogate tradycje w zakresie budownictwa sakralnego. Dotychczasowe rozpoznanie dziejów poszczególnych zasobów sakralnego dziedzictwa kulturowego jest niewystarczające. Wiedza na temat historii poszczególnych zespołów architektonicznych jest nadal fragmentaryczna w zakresie poszczególnych dziedzin naukowych, a także odznacza się brakiem oceny wartości poszczególnych zabytków w zespole.

Wiedza oparta na wyrywkowej ocenie substancji zabytkowej jest powodem wadliwych decyzji konserwatorsko-remontowych i dostosowywania ich do realizacji potrzeb właścicieli, co w rezultacie niszczy zabytek. Szczególnie narażone jest dziedzictwo archeologiczne, ponieważ jego odkrycie, badanie oraz zrozumienie jego wartości są trudne. Dlatego wypracowanie kryteriów oceny wartości dla wszystkich zabytków nieruchomości, ruchomych i archeologicznych w podziemiach archikatedralnych było jednym z priorytetowych zadań stojących przed konserwatorem zabytków, któremu przypadła rola decyzyjna.

Wartość historyczna jest podstawową, dzięki której zabytek jest oceniany jako szeroko rozumiany dokument historii. Wiedza o zabytku, w dodatku takiej wagi jak bazylika archikatedralna w Przemyślu, oparta na badaniach archeologicznych, historycznych i architektonicznych, jest bezcenna. Dlatego ustalenie faz rozbudowy w okresie średniowiecza na podstawie materiału pochodzącego z badań przeprowadzonych podczas rewitalizacji będzie cennym wkładem do historii budowy kościoła archikatedralnego.

Wartość artystyczna jest drugą decydującą o randze zabytku i determinującą postępowanie konserwatorskie. Ocena stopnia zachowania zabytkowej struktury i stopnia autentyczności, a także zachowanie jej walorów artystycznych będą tu dominujące. Dlatego analiza odnalezionych relikwów architektonicznych oraz odczytanie dziejów archikatedry dzięki badaniom archeologicznym, artefaktom i odsłoniętym fragmentom murów są jest bardzo istotnymi problemami badawczymi.

Jednym z najistotniejszych zagadnień badawczych jest skala zabytku w podziemnej przestrzeni i jego pierwotna funkcja. Poczynając od zachowanych detali architektonicznych, poprzez odsłonięte relikty archeologiczne, po fragmenty murów budowli i ich zachowane większe całości, aż po ocenę podziemnej przestrzeni pod archikatedrą – to niektóre z ważniejszych czynników do oceny dziedzictwa kulturowego w tych podziemiach. Wartościowanie to określa granice ingerencji konserwatorskiej i wskazuje konieczność ich zachowania *in situ* ze względu na autentyczność⁶. Odczytanie pierwotnej funkcji obiektu i wskazanie nowej – zbliżonej – jest jednym z priorytetowych działań konserwatorskich.

Obiekt zabytkowy będący świadkiem dziejów, po poddaniu go procesowi rewitalizacji, ma nadal przywoływać naszej pamięci historię tego miejsca. Rewitalizacja podziemi archikatedralnych prowadzona jest według tradycyjnego wzorca: zabytek jako dzieło sztuki i dokument historii, a nie zabytek traktowany jako produkt kulturowy, co coraz częściej wymusza obecna rzeczywistość. Rewitalizacja obejmuje całość dziedzictwa kulturowego opisywanych podziemi. Dostosowanie do użyteczności i funkcji muzealnej jest podporządkowane nadrzędnej roli ochrony zabytków ruchomych, nieruchomych i archeologicznych. W tym miejscu powstaje pytanie o granice przekształcania dziedzictwa kulturowego, które współtowarzyszy pytaniu o to, jak chronić zabytki odnalezione w archikatedralnych podziemiach⁷.

⁶ P. Molski, *Waloryzacja...*, dz. cyt., s. 58–59.

⁷ Por. B. Szmygin, *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, [w:] *System ochrony zabytków...*, red. B. Szmygin, dz. cyt., s. 13. Por.: B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000.

Użytkowość zabytkowego zespołu była zagadnieniem drugoplanowym w stosunku do prac badawczych i remontowo-konserwatorskich, aczkolwiek PWKZ jako organ decyzyjny rozumiał jego wagę. Dobór metod i form ochrony konserwatorskiej zdominowany był potrzebą zachowania jak największego autentyczności. Przyjęto zasadę, że zabytki archeologiczne – zarówno ruchome, jak i nieruchome – są bardzo ważnym elementem dziedzictwa kulturowego, a nie jedynie zabytkiem do tzw. zadokumentowania i dalszego prowadzenia inwestycji. Założenie to było podstawą do tworzenia lapidariów i zachowania dużej liczby obiektów *in situ*, a także w postaci tzw. stanowisk archeologicznych. Osobnym problemem badawczym była analiza pojęcia dziedzictwa archeologicznego w stosunku do tradycyjnego pojęcia zabytku archeologicznego. Z problematyką tą zmierzył się M. Konopka, pisząc *Raport w sprawie archeologii – podziemnych zabytków dziedzictwa kulturowego*⁸. Przekonuje on, że wprowadzany coraz częściej termin „dziedzictwo archeologiczne” ma niedoprecyzowany przedmiot ochrony, co otwiera drzwi do przemian, nad którymi trudno będzie zapanować.

c. Określenie zmiennych i wskaźników

Uzupełnienie tematyki badawczej stanowi analiza zmiennych, tj. wytycznych konserwatorskich, programów i koncepcji projektowych, komisji konserwatorskich, ilustracji w obiekcie zabytkowym, planów ochrony konserwatorskiej.

Wskaźniki tych badań to: opinie specjalistów w zakresie budownictwa, konstrukcji, architektury i konserwacji, ocena wykonawców, odbiory robót remontowo-konserwatorskich, odbiory prac i nadzorów archeologicznych, odbiór prac konserwatorskich zabytków ruchomych.

d. Hipotezy

- Struktura przestrzenna

Relacje poszczególnych elementów przestrzennych wskazują, że zachował się cały zespół architektoniczny podziemi o przeznaczeniu sepulkralnym.

⁸ M. Konopka, *Raport w sprawie archeologii – podziemnych zabytków dziedzictwa kulturowego*, [w:] *System ochrony zabytków...*, red. B. Szmygin, dz. cyt., s. 75–77.

Struktura tej przestrzeni jest jednak niejednolita, co związane jest z kilkoma fazami budowy w okresie średniowiecza, a także dwukrotnym przekształceniem i scaleniem podziemnego wnętrza. Pierwsze nastąpiło po odbudowie ze zniszczeń w 1495 roku, drugie zaś przeprowadzono w okresie po katastrofie budowlanej w 1733 roku. Hipoteza dotycząca przekształcenia przestrzeni podziemnej jest autorską wizją opracowaną przez autorkę niniejszej publikacji.

- Dzieje archikatedry w świetle reliktyw archeologicznych

Badania archeologiczne wykazały, że istnieje kilka gotyckich warstw niezależnie od siebie. Jedną z hipotez mówi, że istniały w tym miejscu kościoły, być może katedralne, w XIV wieku. Pierwszą budowlę prawdopodobnie rozpoczęto około 1360 roku i nie zrealizowano, druga zaś powstała w końcu XIV wieku, została ukończona i miała emporę zachodnią. Hipotezę taką stworzył S. Sęk, konserwator dzieł sztuki, który przeprowadzał badania architektoniczne.

Dwie kolejne fazy budowy katedry należą do późnego gotyku i wiążą się ze zburzeniem poprzedniej świątyni: późnogotycka po 1465 roku oraz postgotycka po pożarze w 1495 roku i dewastacji w 1498 roku. Odbudowa ta trwała do połowy XVI wieku. Taka hipoteza jest propozycją autorki książki, po raz pierwszy opublikowaną w latach dziewięćdziesiątych XX wieku.

Na przełomie XIV i XV wieku funkcjonowały najprawdopodobniej obok siebie dwie świątynie: *ecclesia parochialis*, czyli gotycki kościół parafialny, i *ecclesia Premislensis maiori*, funkcjonująca w rotundzie św. Mikołaja. Hipoteza ta pojawiła się pierwszy raz w opracowaniu A.S. Fenczaka, a w ślad za nią, na podstawie reliktyw archeologicznych – w dokumentacji S. Sęka. Badania terenowe, bibliograficzne i lustracje obiektu przeprowadzone przez autorkę niniejszego opracowania skłaniały do przyjęcia powyższych hipotez.

Istnieje duże prawdopodobieństwo funkcjonowania równocześnie rotundy św. Mikołaja i kościoła parafialnego, być może pw. św. Marcina. Wszystkie powyższe hipotezy zostały zbudowane na podstawie

analizy reliktyw archeologicznych i architektonicznych w części zachodniej bazyliki, a także badań archiwalnych i bibliograficznych. Opracowując te hipotezy, opierałam się na literaturze, a także na dokumentacji S. Sęka, w której taka opinia jest wyrażona.

Południowa ściana naw bocznych bazyliki jest najstarsza, ma zachowany wążek kamiennego muru wcześniejszy niż obecna bazylika. Przemawia za tym linia biegu ściany fundamentowej i jej trapezowaty kształt, odmienny od ściany północnej. Hipoteza ta jest zbudowana na oględzinach M. Piórkowskiego, dokumentacji S. Sęka, w której zawarł on takie stwierdzenie, a także na własnych badaniach architektonicznych.

Z okresu gotyckich faz budowy pochodzi zasadniczy kształt kanałów odwadniających. Dolna część tych kanałów jest kamienna, najprawdopodobniej gotycka. Górna została przebudowana po upadku sklepienia i zniszczeniu kościoła w 1733 roku. Hipoteza ta jest autorską propozycją opartą na własnych badaniach architektonicznych.

- Detale architektoniczne i ich wtórne zastosowanie

Wszystkie kamienne detale zostały odnalezione w wyniku badań architektonicznych konserwatora dzieł sztuki S. Sęka. Zostały wmurowane wtórnie w strukturę ścian podczas wzmocnień podziemi o dodatkowe płaszczyzny i powłoki po 1733 roku. Niektóre detale, nawet większych rozmiarów, zalegały w podziemiach jeszcze po drugiej wojnie i były wówczas użyte do napraw. Hipoteza ta została oparta na badaniach archiwalnych przeprowadzonych przez autorkę niniejszego opracowania.

- Mała architektura w krypcie Fredrowskiej

Okna w kaplicy Fredrów zostały zmniejszone w dolnej części w wyniku inicjatywy społecznej po drugiej wojnie światowej. Prawdopodobnie wówczas wmurowano w krypcie Fredrowskiej przyporę wewnętrzną jako wzmocnienie pod ołtarzem Świętego Krzyża. Kanały odwadniające w przyziemiu krypty pochodziły z czasów budowy kaplicy po 1725 roku. Hipotezy te zostały opracowane przez autorkę na podstawie lustracji obiektu i obserwacji oraz rozmów z wykonawcą prac i konstruktorami.

- Krypty rodu Drohojowskich

Pierwotnie wybudowano dwie krypty o przeznaczeniu sepulkralnym dla rodu Drohojowskich, z których każda miała odrębne zejście stromymi schodami z kaplicy. Po wypełnieniu pierwszej z nich została ona zamurowana, a wejście zlikwidowano, do celów zaś funeralnych wykorzystywano drugą kryptę. W przeszłości krypty te związane były z uroczystościami *pompa funebris*, czyli pochówkami szlacheckimi. Są to staropolskie obyczaje, których ślady zostały odnalezione w podziemiach archikatedry. Zwrócili na to uwagę wykonawca prac budowlanych M. Piórkowski, a także autorka niniejszej publikacji.

- Prezbiterium

Ta część bazyliki wymaga dokończenia badań architektonicznych. Badania fundamentów wykazują, że ściana apsydy zamykająca prezbiterium została przesunięta, a prezbiterium być może było skrócone. Obserwacje fundamentów, które w wielu miejscach mają bardzo płytkie posadowienie, są dowodem na powyższe przypuszczenie.

- Relikty rotundy św. Mikołaja

W tej części świątyni wymagane są badania architektoniczne przeprowadzone po ściągnięciu posadzki. Wówczas zapoznamy się z faktycznym stanem relikwów, znanych obecnie jedynie fragmentarycznie. Osobnym zagadnieniem jest dookolna galeria emporowa, która powstała równocześnie z całą budowlą, ale na fundamencie starszej budowli. Badania architektoniczne prowadził prof. dr hab. Z. Pianowski, własne badania porównawcze na ten temat prowadziła zaś autorka niniejszej publikacji.

3.2. Kalendarium konserwatorskich działań w podziemiach bazyliki archikatedralnej

3.2.1. Prace projektowe nad adaptacją i udostępnieniem podziemi w 2009 roku

Adaptacja podziemi pod bazyliką archikatedralną rozpoczęła się od analizy stanu badań na ten temat, a następnie od wykonania ekspertyz, koncepcji udostępnie-

nia, sposobu zagospodarowania i projektów związanych z nową funkcją w przedmiotowym zakresie.

Na przełomie 2008 i 2009 roku przeprowadzona została analiza naukowej literatury dotyczącej podziemi archikatedry, która przede wszystkim skupiała się na odkryciach pod prezbiterium związanych z romańską rotundą. Natomiast nie prowadzono architektoniczno-archeologicznego rozpoznania ani dyskusji na temat przestrzeni podziemnej pod nawami archikatedry. Publikacje, które zostały wydane, były opracowaniami naukowymi wydanymi w dwóch okresach.

Pierwszy z nich dotyczył opracowań wydanych w latach sześćdziesiątych XX wieku i jest utożsamiany z odkryciem rotundy przez archeologa A. Kunysza i badaniami architektonicznymi prof. dr. hab. J.T. Frazika, specjalizującego się w badaniach z historii architektury. Bardzo znaczące były przeprowadzone wówczas analizy źródłowe, których dokonał ks. J. Ataman. Jako pierwszy połączył romańską rotundę pod bazyliką archikatedralną z wezwaniem św. Mikołaja, przynależnego do nieznannej łacińskiej budowli sakralnej na terenie średniowiecznego Przemysła. Drugi bardzo ważny, a wręcz fundamentalny okres dla rozpoznania i badań rotundy to dziesięciolecie trwające w latach 1996–2006. Ten przedział czasowy należy do dwóch archeologów i zarazem badaczy mediewistycznych: prof. dr. hab. Z. Pianowskiego i dr. hab. M. Proksy, prof. PRz. Osiągnięciem tego okresu było odkrycie znaczących partii relikwów rotundy i ich rozpoznanie, a także sformułowanie istotnej hipotezy mówiącej o pierwotnym kształcie i przeznaczeniu rotundy oraz funkcji jej poszczególnych członów architektonicznych, m.in. piętrowej, dookolnej empory. Był to impuls do otworzenia wieloletniej dyskusji na temat propozycji datowania rotundy, a także jej przynależności wyznaniowej i lokalizacji państwowej.

W każdym z tych dwóch okresów publikacje prowadziły do ożywionej wymiany poglądów naukowych oraz pobudzały do dalszych analiz i penetracji badawczych, czego dowodem są publikacje A.S. Fenczaka i o. B.I. Bałyka⁹. Największym sukcesem tych badaczy

⁹ Prace naukowe na temat rotundy św. Mikołaja autorstwa o. B.I. Bałyka wprawdzie ukazały się w 1986 roku, ale ze względu na trudny do nich dostęp i mały zasięg upowszechnienia faktycznie zostały udostępnione polskim badaczom dopiero w końcu lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Fot. 79. Fragment podziemi przed rewitalizacją – krypta główna

była analiza tekstów źródłowych, w wyniku której powiązano rotundę z historycznymi określeniami *ecclesiae cathedrale*, *ecclesiae maior*, *ecclesiae Premisliensi maiori*.

Po zapoznaniu się z naukową literaturą dotyczącą podziemi archikatedry nastąpił przegląd wszystkich dotychczasowych projektów i koncepcji opracowanych w tym zakresie, a w konsekwencji ich szczegółowa analiza. Są one omówione w pierwszym rozdziale tego opracowania. Kluczowy dla nakreślenia koncepcji i wytyczenia kierunku dalszych działań był jednak *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym pw. Św. Jana Chrzcici-*

ciela w Przemyślu opracowany przez arch. P. Sobańskiego w 2001 roku. Ponieważ zleceniodawcą projektu był WUOZ w Przemyślu, przyjęto zasadę kontynuacji rozpoczętych działań i dalsze prace prowadzone były przez ten sam zespół projektantów i naukowców. Zmieniona została jednak sama koncepcja udostępnienia podziemi pod archikatedrą. Za punkt wyjścia uznano przede wszystkim udostępnienie krypt pod nawami bocznymi bazyliki i połączenie ich z kryptami grobowymi pod kaplicami rodowymi w jedną wielką przestrzeń o charakterze sepulkralnym. Dopiero rozpoznanie podziemi pod nawami pod względem archeologicznym, konstrukcyj-

Pisze o tym A.S. Fenczak w swoim artykule: „*Ecclesia Premisliensis maior*...”, dz. cyt., s. 9–10, przypisy nr 8 i 11.

nym i architektonicznym, a także przygotowanie ich pod kątem użytkowym i konserwatorsko-budowlanym miały doprowadzić do powstania swobodnego muzeum. Zakładano, że byłoby to szczególne miejsce pamięci, zarazem służące upowszechnianiu dziedzictwa kultury funeralnej minionych epok. W konsekwencji miało ono tworzyć dojście do rotundy św. Mikołaja, jako najcenniejszego zabytku w podziemiach archikatedry. Udostępnienie rotundy planowane było dopiero po całkowitym przebadaniu jej relikwów przez archeologów i historyków architektury. Szczególną wagę przywiązywano do badań otoczenia rotundy pod względem rozpoznania technologicznego i materiałowego budulca, badań architektonicznych poszczególnych elementów i analizy nawarstwień, a także badań wilgotności i cieków wodnych, mikologicznych oraz na istnienie polichromii.

Na podstawie powyższych wytycznych został wykonany projekt branży konstrukcyjnej pt. *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyśle ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki* opracowany przez dr. inż. S. Karczmarczyka, mgr. inż. W. Berezę, mgr. inż. W. Jakubowskiego w Krakowie w 2009 roku¹⁰. W projekcie tym zaplanowano szereg robót budowlanych, m.in. podbicie fundamentów i związane z nim odgruzowanie pomieszczeń krypt. Do trudnych i ważnych przedsięwzięć, które zaplanowano, należy zaliczyć wykonanie odciążającej żelbetowej posadzki, wzmocnienie przyziemia oraz usztywnienie całej konstrukcji. Nie mniejszym wyzwaniem było wykonanie przebić przez ściany i powiększenie przejść do poszczególnych krypt pod nawami bocznymi, a także wykonanie klatki schodowej przy przedsionku wejścia głównego. Zaprojektowano także szereg konserwatorskich działań zachowawczych poprzez wykonanie zabezpieczeń istniejących spękań, likwidację zawilgoceń poszczególnych ścian i przeciwdziałanie skutkom okresowego zalewania podziemi wodą.

Powyższy projekt został sporządzony na podstawie dwóch ważnych dokumentów. Podstawowym była *Eks-*

pertyza stanu technicznego fundamentów krypt i ścian obwodowych piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyśle opracowana przez dr. inż. S. Karczmarczyka, mgr. inż. W. Berezę, mgr. inż. W. Jakubowskiego¹¹ w Krakowie w 2009 roku. Drugim istotnym dokumentem była *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyśle* opracowana przez mgr. inż. arch. P. Sobańskiego¹² w Krakowie w 2009 roku. Stanowi ona rozwinięcie idei udostępnienia podziemi pod bazyliką archikatedralną. Jest poszerzeniem dotychczasowej koncepcji pokazania rotundy miłośnikom dziedzictwa, a przede wszystkim wzbogaceniem jej o dodatkowe podziemne obszary do udostępnienia i zagospodarowania pod bazyliką. Koncepcja ta musi być kompatybilna z dotychczas już wykonanymi projektami, gdyż jest także uzupełnieniem dokumentacji stałej ekspozycji rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja z 2001 roku.

Stworzono w ten sposób podstawy do rozpoczęcia szeroko zakrojonych prac wykonawczych w zakresie projektowanych robót budowlanych i planowanych zabiegów konserwatorskich, koniecznych do przeprowadzenia późniejszej adaptacji pomieszczeń podziemi pod nawami i krypt rodowych bazyliki archikatedralnej w Przemyśle. Prace te konsekwentnie prowadziły do udroźnienia piwnic, architektonicznego uporządkowania oraz weryfikacji przebudowanych pomieszczeń, a także sukcesywnego odsłaniania elementów architektury zabytkowej rotundy.

3.2.2. Problemy konserwacji architektury i użytkowania podziemi. Harmonogram prac wykonanych w 2010 roku

W 2010 roku przeprowadzono badania archeologiczne, a w ślad za nimi analizy architektoniczne odsłoniętych relikwów w pomieszczeniu dobudowanym od północnej strony do przedsionka kruchty. Prace te zostały

¹⁰ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej...*, dz. cyt.

¹¹ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Ekspertyza stanu technicznego fundamentów...*, dz. cyt.

¹² P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń...*, dz. cyt.

Fot. 80. Późnogotycka kamienna ściana w przedsionku z nielicznymi elementami ceglany jako wypełnienie konstrukcji. Na pierwszym planie widoczne elementy kamiennych relikwów z wcześniejszych inwestycji budowlanych z drugiej połowy XIV wieku i XIV/XV w.

wykonane w związku z planowaną w tym miejscu budową klatki schodowej, która miała stanowić komunikację od wejścia głównego bazyliki archikatedralnej do podziemi pod nią. Dotychczasowe dojście do piwnic pod nawami było trudne, prowadziło z wjazdu w posadzkę kościelnej pod chórem po stromych schodach nieomal drabiniastych, do krypty zaś we wschodniej części bazyliki schodziło się z wjazdu w posadzkę prezbiterium z zastosowaniem metalowej drabiny. Do krypty grobowych w kaplicach, zarówno Drohojowskich, jak i Fredrów, prowadziły strome, murowane schody o wysokich stopniach. Krypty te były izolowane od pozostałej przestrzeni pod archikatedrą.

W wyniku badań archeologicznych prowadzonych na podstawie pozwolenia PWKZ z dnia 27.07.2010 roku dla archeologa A. Koperskiego, kierującego pracą archeologów M. i M. Krzemińskich¹³, odsłonięto częściowo fundamenty zachodniej fasady kościoła, przedsion-

¹³ Pozwolenie PWKZ UOZ-4161/182/2010, z dnia 27.07.2010 roku dla mgr. Andrzeja Koperskiego. Zmiana zakończenia badań i przesunięcie terminu na podstawie decyzji UOZ-4161/182/2010 z dnia 16.08.2010 roku.

ka oraz szeregu nieznanymi dotąd struktur murowanych. W trakcie prac natrafiono m.in. na relikty fundamentów kamiennych przewiązanych z gotycką katedrą. Są one świadkami burzliwych dziejów katedry w epoce późnego średniowiecza. Ukazują kilka faz w okresie gotyku – zdaniem archeologów i specjalistów historii architektury – przynależnych do etapów budowy katedry w XIV i XV wieku. Fakty te zawiera Protokół (notatka) z częściowego odbioru prac archeologicznych UOZ-4161/182/2010¹⁴, w którym ustalono także dłuższą przerwę w badaniach archeologicznych do 12.08.2012 roku. W okresie przerwy planowano wykonać szereg robót porządkowych, dokumentacyjnych i budowlanych.

W związku z odsłoniętymi relikdami fundamentów gotyckiej katedry w pobliżu zachodnich murów obecnej świątyni projekt budowlany klatki schodowej uległ radykalnej zmianie. Zdecydowano o przeniesieniu inwestycji do południowej części kruchty. Zmianie uległa także sama konstrukcja klatki schodowej z powodu rezygnacji z metalowych stopnic i spocznika w zabiegowej konstrukcji. O zmianę konstrukcji klatki schodowej zabiegałam już wcześniej, jako niewłaściwe i niedogodne rozwiązanie dla ruchu turystycznego. Zgodnie z decyzją PWKZ została zwołana w tej sprawie komisja konserwatorska z udziałem przedstawicieli władz kurii rzymskokatolickiej, dr. inż. S. Karczmarczyka, arch. P. Sobańskiego i archeologa prof. Z. Pianowskiego, pod którego nadzorem prowadzone były wszystkie prace w podziemiach. W obliczu nowych faktów postanowiono zaakceptować konieczność aktualizacji projektu wraz ze zmianą schodów i materiału, z uwzględnieniem ekspozycji istniejących reliktdów w nowym rozplanowaniu klatki schodowej. Zaakceptowano także wzmocnienie posadowienia portyku według projektu podbicia arkadowych fundamentów kruchty. Fundamenty te zostały odsłonięte w trakcie badań, a ich kształt ani głębokość posadowienia nie były znane autorom projektu. Zakładano także, że projekt będzie uwzględniał najnowsze wyniki badań archeologiczno-architektonicznych z części środkowej przedsionka¹⁵, gdzie znaleziono m.in. luźny pochówek

¹⁴ Protokół (notatka) z częściowego odbioru prac archeologicznych UOZ-4161/182/2010.

¹⁵ Pozwolenie na przeprowadzenie archeologicznych badań wykopaliskowych na działce nr 1207 obr. 207 – badania wykopaliskowe w przed-

skolektowy z kamieniem pod głową¹⁶. Powyższe informacje i dyrektywy zawierał Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 12.08.2010 roku¹⁷. Była to jedna z najważniejszych i najtrudniejszych komisji, podczas której zapadły jedne z najistotniejszych ustaleń.

Zgodnie z zaleceniami PWKZ projekt został dostosowany do potrzeb ekspozycji odkrytych reliktdów i zmieniony decyzją PWKZ z dnia 4.10.2010 roku, UOZ-1-4155/314/10¹⁸. Zmiana ta nastąpiła na podstawie zaktualizowanej *Koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt budowlany wewnętrznej klatki schodowej*¹⁹, opracowany w Krakowie w 2010 roku przez mgr. inż. arch. P. Sobańskiego i mgr inż. arch. J. Sobańską.

Roboty budowlane w podziemiach archikatedry były prowadzone do końca 2010 roku na podstawie dwóch decyzji PWKZ z dnia 21.01.2010 roku, UOZ-1-4155/384/09/10, później zmienionych decyzją z dnia 6.07.2011 roku, a także na podstawie ustaleń drugiej decyzji PWKZ, UOZ-1-4155/314/2010 z dnia 4.10.2010 roku²⁰. Prace te zostały rozpoczęte od stabilizacji konstrukcyjnej fundamentu pod częścią frontową portyku. Następnie polegały na wykonaniu zejścia do podziemi pod nawami bazyliki, zlokalizowanego w przedsionku archikatedry, stanowiącym poziom „o”. Wiązało się to ze wzmocnieniem płyty stropowej w wejściu do archikatedry. Konieczne było wzmocnienie, a niekiedy także wymiana nadproży okien i przejść w kruchcie. Nieodzwonne

skowych na działce nr 1207 obr. 207 – badania wykopaliskowe w przed-

sionku wejścia głównego, UOZ-3-4161/182/2010 z dnia 27.07.2010 roku.
¹⁶ Decyzja zmieniająca treść pozwolenia z dnia 27.07.2010, UOZ-3-4161/182/2010, w zakresie poszerzenia zakresu prac archeologicznych o wykonanie dodatkowego wykopu archeologicznego w części centralnej przedsionka przy wejściu głównym oraz ustalenia terminu zakończenia prac.

¹⁷ Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 12.08.2010 roku.

¹⁸ Decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków UOZ-1-4155/314/10 z dnia 4.10.2010 roku.

¹⁹ P. Sobański, J. Sobańska, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia...*, dz. cyt.

²⁰ Decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków UOZ-1-4155/384/09/10 z dnia 21.01.2010 roku, zmieniona późniejszą decyzją z dnia 6.07.2011 roku; decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków UOZ-1-4155/314/2010 z dnia 4.10.2010 roku.

Fot. 81. Widok krypty głównej – stan przed rozpoczęciem prac

okazało się wykonanie izolacji ścian z powodu skraplania wilgoci, występowania tzw. punktu rosy i zamakania ścian fundamentowych. Dużym utrudnieniem w realizacji tego przedsięwzięcia było uwzględnianie gotyckich wątków muru w ścianach i reliktyw architektonicznych rozsianych w murach podziemia oraz konserwatorskie zabezpieczenie w celu ich zachowania. Z tym ostatnim zadaniem wiązało się wzmocnienie oryginalnych konstrukcji gotyckich, które są zachowane w warstwie fundamentowej poprzez wypełnienie iniekcyjne rys i spękań. Celem tych zabiegów było odsłonięcie pierwotnej ściany frontowej z gotyckiej katedry, która zachowała się fragmentarycznie i jest widoczna od wewnątrz przedsionka.

Ekspozycja tej ściany została wykonana i stanowi ważne źródło do badań architektonicznych w gotyku.

Wykonanie tego szerokiego zakresu robót zostało potwierdzone w protokole odbioru prac konserwatorsko-budowlanych z dnia 14.12.2010 roku z udziałem proboszcza ks. M. Rusina jako inwestora, wykonawcy M. Piórkowskiego reprezentującego firmę „Orion” i konstruktora W. Jaśkowskiego, a także odbierających wykonane prace: PWKZ G. Stojak i M. Schild, inspektora WUOZ w Przemyślu²¹.

²¹ Protokół odbioru prac budowlanych z dnia 14.12.2010 roku.

3.2.3. Nauka pokory, czyli przebieg konserwacji, restauracji i prac budowlanych. Harmonogram prac realizowanych w 2011 roku

Cały rok 2011 upłynął na ciężkiej i żmudnej pracy konserwatorskiej polegającej na kontynuowaniu robót budowlanych przy wykonaniu płyty dennej w zejściu do krypt. Wiązało się to z wykonaniem drenażu wewnętrznego zejścia pod nadzorem archeologicznym M. i M. Krzemińskich. Z powodów zdrowotnych plac budowy opuścił doświadczony archeolog A. Koperski. Systematycznie prowadzony był także nadzór konserwatorski nad wykonywanymi pracami i badania architektoniczne. Obie te czynności prowadził S. Sęk, zasłużony konserwator zabytków sztuki i badacz architektury regionu, który był zaangażowany w proces udostępnienia podziemi katedralnych. Opracowane przez S. Sęka badania architektoniczne reliktyw odkrytych w rejonie przedsionka do wejścia głównego od strony północnej i południowej przybudówki świadczą o dużym znawstwie zagadnienia i właściwym rozczytaniu poszczególnych fragmentów. Były one prowadzone na zlecenie PWKZ i M. Piórkowskiego, głównego wykonawcy prac budowlanych i remontowo-renowacyjnych w podziemiach w 2011 roku i przez cały kolejny rok. Z nadzoru konserwatorskiego i badań architektonicznych została sporządzona cenna dokumentacja architektoniczna²².

Równocześnie z tymi pracami konserwatorskimi i robotami budowlanymi w części zachodniej podziemi trwały prace przy usuwaniu ziemi nasypowej w podziemiach kościoła. Prowadzone były przez archeologa E. Kędziorską na podstawie pozwolenia na prace archeologiczne UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.06.2011 roku. Ponieważ była to praca żmudna i prowadzona w trudnych warunkach silnie zawilgoconego obszaru, ziemia w całości była wywożona i składowana na placu przy ul. Popiełuszki. Po jej przesuszeniu była przesiewana, a zebrany materiał archeologiczny poddawano oględzinom, zadokumentowaniu oraz naukowemu opracowaniu. Prace te były nadzorowane przez WUOZ w Przemyślu i na bieżąco konsultowane z archeologiem M. Schild, inspek-

tozem WUOZ w Przemyślu, oddelegowanym do stałego kontaktu i naukowej opieki podczas prowadzenia tego zadania. Zachował się protokół z dnia 27.06.2011 roku z odbytej lustracji prac archeologicznych prowadzonych w ramach wydanego pozwolenia konserwatorskiego, w którym zawarta jest m.in. informacja o występowaniu przemieszanych szczątków ludzkich w wybranej ziemi z wilgotnego zasypiska w piwnicach pomiędzy filarami pod nawą główną archikatedry²³. Została też wydana decyzja UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.10.2011 roku dotycząca wydłużenia terminu wykonania powyższych prac z uwagi na szerszy ich zakres, niż pierwotnie zakładano, i duże zawilgocenie gruntu, wzmagające się okresowo. Protokół odbioru prac archeologicznych wykonanych w ramach powyższego pozwolenia z dnia 9.12.2011 roku jest poświadczeniem wykonania pełnego zakresu robót²⁴.

Przestrzeń pod nawą główną była dostępna od strony kotłowni, zlokalizowanej pod kruchtami wikariacką i biskupią. Wszystkie te prace prowadzone były bez łączności z nadziemną i podziemną częścią kruchty w zachodniej części archikatedry, gdzie toczyły się roboty budowlane związane z wykonywaniem płyty dennej zejścia do krypt oraz systematycznie postępująca budowa klatki schodowej. Brak bezpośredniego kontaktu oraz przejścia pomiędzy wejściem w przedsionku a komunikacją z częścią pod nawami korpusu bazyliki spowodowany był litą ścianą fundamentową. Po wykonaniu klatki schodowej, nawet w swej betonowej konstrukcji, nadal nie było połączenia pomiędzy częścią zachodnią a pozostałymi podziemi. Był to jednak pierwszy etap prac inwestycyjnych, prowadzony równolegle z dwoma kolejnymi etapami: wybieraniem i przesiewaniem ziemi nasypowej w podziemiach archikatedry i drażeniem przejścia w ścianie fundamentowej. Wszystkie te wyżej wymienione trzy etapy prac inwestycyjnych toczyły się równolegle.

Jednak najpilniejszą i najtrudniejszą pracą na tym etapie inwestycji, w pewnym sensie wyzwaniem konserwatorskim i budowlanym, było wykonanie prze-

²² S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. I)...*, dz. cyt.

²³ Protokół z lustracji obiektu zabytkowego w ramach pozwolenia archeologicznego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 27.06.2011 roku.

²⁴ Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 9.12.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

Fot. 82. Zaspisko piaszczysto-gliniaste w krypcie głównej

bicia przez ścianę fundamentową od strony zachodniej. Właśnie temu ostatniemu zadaniu budowlano-konstrukcyjnemu poświęcone były komisje konserwatorskie z udziałem powołanych przez PWKZ ekspertów oraz konstruktorów, m.in.: dr. inż. S. Karczmarczyka i mgr. W. Jaśkowskiego w zakresie konstrukcji i prof. dr. hab. Z. Pianowskiego w zakresie archeologii.

Jedną z ważniejszych była komisja, która odbyła się 18.07.2011 roku²⁵. Jest to także data rozpoczęcia drążenia tunelu przy wejściu od strony zachodniej. Miał on docelo-

wo stanowić przejście pomiędzy podziemiami kruchty od strony zachodniej, mieszczącej klatkę schodową, a pozostałymi podziemiami bazyliki, zapewniając komunikację od części zachodniej aż od wschodniej. W wyniku dyskusji i wymiany poglądów pomiędzy konstruktorami zalecono wykonanie przewiertów w celu kontroli substancji i jej struktury w wewnętrznym filarze krypty. Został zalecony także dodatkowy przewiert wykonany prostopadłe przez płaszczyznę sklepienia, a także fundament archikatedry. Przewierty miały być wykonane w miejscu planowanego

²⁵ Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 18.07.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

otworu od strony północno-zachodniej podziemi. Komisja konserwatorska stwierdziła, że dotychczasowe prace prowadzone były prawidłowo, przy uzgodnionych wcześniej i wykonanych zabezpieczeniach. Potwierdzono, że ujęta w projekcie odciążająca płyta żelbetowa, stanowiąca integralny element sztywności całej konstrukcji bazyliki, a także wzmocnienie jej fundamentów w wyznaczonych odcinkach były także zabezpieczeniem przed zjawiskiem wypierania gruntu. Stanowiły także wzmocnienie całej konstrukcji i jej zabezpieczenie na przyszłość.

Przedmiotem omówienia podczas tej komisji było także wykonanie analizy układu nośnego i stabilności konstrukcyjnej przy tzw. kryptach gotyckich, czyli części najbardziej zniszczonej oraz nadszarpniętej przez czas i ludzi. Były to krypty nazwane „gotyckimi” umownie, w swej istocie znajdowały się pod zachodnią częścią prezbiterium i bezpośrednio poprzedzały zachowane relikty rotundy. Zalecono inwestorowi wykonanie architektonicznych badań przy tej części krypt, które miały poprzedzać zachowane i częściowo odsłonięte romańskie relikty architektoniczne. Badania takie zostały zlecone doświadczonemu konserwatorowi dzieł sztuki mgr. S. Sękowi.

Osobnym tematem było omówienie południowego fragmentu obrysu rotundy, który znajdował się na zewnątrz bazyliki, poza obecnymi murami prezbiterium. Ponieważ ta kwestia była już kilkakrotnie przedyskutowana, ale bez ostatecznego konsensusu, ponownie powrócono do jej rozważenia i podjęcia ostatecznych decyzji, czego wymagał bieg spraw projektowych. W trakcie dyskusji zwrócono uwagę na możliwość zadokumentowania tej części reliktyw, a następnie zasypiania ich, bez pozostawienia do bezpośredniego oglądu. Proponowano, aby w partii przyziemia bazyliki został wykonany wspólny obrys z odpowiednio dobranego kamienia. Stanowisko takie prezentowali specjaliści w zakresie archeologii. Autorka niniejszego opracowania nie zgodziła się z tym stanowiskiem, ponieważ jako PWKZ uważała, że należy eksponować zachowane relikty z ich pełnym poszanowaniem i konserwatorską odpowiedzialnością za zabezpieczenie przed zniszczeniem warunkami atmosferycznymi, a także przez postronne osoby.

Wszystkie powyższe omówienia problemów odbywały się przy udziale m.in.: projektanta arch. P. Sobań-

skiego, inwestora ks. M. Rusina, wykonawcy robót budowlanych M. Piórkowskiego, S. Sęka – prowadzącego badania i nadzory architektoniczne, a także M. Schild – pełniącej nadzór nad pracami archeologicznymi. Ze strony WUOZ nadzór nad całością uzgodnień, prac i podejmowanych decyzji pełniła autorka publikacji, z tytułu sprawowanego stanowiska PWKZ²⁶.

Temat przejścia pomiędzy dolną częścią kruchty a podziemiami pod pozostałą częścią bazyliki powracał na kolejnych komisjach konserwatorskich. W protokole z komisji, która odbyła się 18.08.2011 roku, zalecono, aby projektant zwrócił się do dr. S. Karczmarczyka, specjalisty odpowiedzialnego za rozwiązania z branży konstrukcyjnej w tej inwestycji, w tym sposobu realizacji sklepienia w przejściu, o techniczne oraz technologiczne doprecyzowanie zaleceń podjętych komisyjnie miesiąc wcześniej²⁷. Ustalenia te obwarowano dodatkowymi uzgodnieniami PWKZ, m.in. uznano, że dolny poziom sklepienia w obrębie przejścia będzie jednorodnie prowadzony, jako poziom bez uskoków, stąd wydano zalecenie dla projektanta o opracowanie graficzne rozwiązań konstrukcyjnych. W komisji udział wzięli: autorka niniejszego opracowania – G. Stojak jako PWKZ, spisująca protokół M. Schild – z ramienia WUOZ w Przemyślu, projektant P. Sobański, inwestor ks. M. Rusin, konserwator dzieł sztuki S. Sęk, archeolog E. Kędzińska, wykonawca M. Piórkowski.

Drugim przewodnim tematem komisji z 18.08.2011 roku był istniejący kanał odwadniający. Było to interesujące rozwiązanie techniczne, które ze względów konstrukcyjnych, niestety, uniemożliwiało położenie płyty dennej i prowadzenie całej inwestycji. Ostatecznie ustalono, po licznych wcześniejszych komisjach, że dawny kanał odwadniający zostanie utrzymany tylko jako relikty dawnych rozwiązań technicznych. Wnioskowano, aby został pozostawiony na odcinku około 2 m, pozostała zaś część powinna zostać zadokumentowana i rozebrana²⁸.

²⁶ Tamże.

²⁷ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

²⁸ Tamże.

Wcześniejsze komisje pokazują jednak determinację w celu zachowania kanału, czego szczególnym orędownikiem była autorka publikacji jako PWKZ i jako badacz historycznych urządzeń technicznych. W protokole z inspekcji prac archeologicznych z 26.07.2011 roku²⁹, którą przeprowadziła M. Schild z ramienia WUOZ w Przemysłu, nadzorującego prace archeologiczne E. Kędzierskiej, zapisano dwie uwagi. W pierwszej zaznaczono kontynuację prac dotyczącą przesiewania wywalonego zasypiska z podziemi pod wschodnią częścią bazyliki, przed relikdami rotundy. Drugi zapis odnosił się do kontynuacji prac przy dokumentowaniu, a także częściowej rozbiórki kanału położonego w pierwszym przęśle pod nawą główną od strony zachodniej, bezpośrednio przylegającym do ściany fundamentowej bazyliki. Zdjęto płyty w części górnej istniejącego kanału. Pierwotnie zakładano, że rozbiórka ma jednak charakter tymczasowy z uwagi na prace przy przebijaniu przejścia, a także wzmacnianiu ścian dodatkowo wstawianymi blokami betonowymi. Jednak ustalenia kolejnej komisji konserwatorskiej, która odbyła się 16.08.2011 roku³⁰ w składzie: M. Schild reprezentująca WUOZ, ks. M. Rusin jako inwestor, M. Piórkowski jako wykonawca, W. Jaśkowski pełniący funkcję kierownika budowy i nadzoru konstruktorskiego przedmiotowej inwestycji, E. Kędzierska prowadząca prace archeologiczne – po konsultacji telefonicznej z projektantem P. Sobańskim oraz konstruktorem dr. inż. S. Karczmarczykiem – nie pozostawiły żadnych złudzeń co do możliwości pozostawienia kanału odwadniającego. Uzgodniono, że kanał zostanie częściowo rozebrany w celu podbicia fundamentów przejścia zgodnie z projektem. W dwa dni później, podczas komisji konserwatorskiej przeprowadzonej 18.08.2011 roku³¹ z udziałem projektanta P. Sobańskiego, który uzgodnił tok postępowania z konstruktorem, zadecydowano o rozbiórce i realizacji inwestycji zgodnie z projektem; zobo-

²⁹ Protokół z inspekcji prac archeologicznych UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 26.07.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

³⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 16.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

³¹ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

wiązано także inwestora do pisemnego zwrócenia się do PWKZ o wyrażenie zgody na rozbiórkę elementów kanału, które kolidowały z inwestycją. W zaistniałej sytuacji konieczne stało się także opracowanie uzupełniającej dokumentacji, której celem było odprowadzenie wody w miejsce tych historycznych kanałów, od blisko dwustu lat już nieczynnych. Fakt ten stanowił zresztą jedną z przyczyn okresowego zalewania podziemi bazyliki wodą napływającą z okolicznych wzgórz. Powyższe uzupełnienie projektowe związane było z drugą dokumentacją, która miała zawierać korekty warstw podposadzkowych oraz uwzględnić nową sytuację w partii posadzki, a także ostateczny poziom wykończeniowy pomieszczeń. Na powyższe ustalenia komisji konserwatorskiej należało otrzymać zgodę PWKZ.

Wszelkie działania przebiegały bardzo intensywnie i z dużym zaangażowaniem całego zespołu, dzięki czemu zalecenia PWKZ zostały wykonane. W protokole z lustracji obiektu zabytkowego z dnia 22.08.2011 roku³² widnieje zapis o tym, że dokonano uzgodnień telefonicznych z projektantem P. Sobańskim o przekazaniu dokumentacji uzupełniającej w sprawie odwodnienia z 23.08.2011 roku, po przeprowadzeniu wcześniejszych konsultacji z dr. S. Karczmarczykiem, które miały dotyczyć również poziomu warstw inwestycyjnych.

Oprócz zagadnień związanych z realizacją projektu i sprawą kanałów odwadniających na tych samych komisjach podejmowano także ustalenia dotyczące bieżących działań, w tym prac archeologicznych prowadzonych przez E. Kędzierską. Zapisy protokołu z komisji konserwatorskiej z 16.08.2011 roku wskazują na konieczność przeprowadzenia badań w obrębie tzw. krypty gotyckiej znajdującej się pod pierwszym łękiem. Ustalono także, że należy usunąć deski ze zniszczonych, porozbijanych trumien, które w postaci destruktywów zalegały w zasypie ziemnym w przejściu do reliktyw rotundy³³.

Kontynuacją tych prac i zapisów w protokołach jest ustalenie konieczności przeprowadzenia badań ar-

³² Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 22.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

³³ Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 16.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

cheologicznych w krypcie II poziomu pod pierwszym łękiem, która zapadła podczas ww. komisji konserwatorskiej z 18.08.2011 roku³⁴.

Jednak nie te prace zdominowały nadchodzące dni. Nasilenie prac archeologicznych, które były prowadzone równolegle przy wschodnim, jak również przy zachodnim krańcu podziemi nawy głównej, było duże i wszystko wskazywało na to, że wszelkie działania znacząco posuną się do przodu. Jednak kolejne odkrycia archeologiczne dwóch nieznanymi dotychczas biskupich krypt grobowych – najpierw jednej, a potem drugiej – wymagały od zespołu kierowanego przez PWKZ jeszcze większej mobilizacji i determinacji. Oczywista była konieczność zaproszenia do prac kolejnych specjalistów przy badaniu i zachowaniu krypt, a także konserwacji nowo odkrytych pochówków biskupich.

Już następnego dnia została przeprowadzona lustracja, gdyż w nowo odkrytej krypcie, położonej nieopodal rozbieranego i przygotowywanego do pozostawienia w formie reliktu kanału odwadniającego, stwierdzono lustro wody. Krypta była tynkowana od wewnątrz, sklepiena i częściowo zawalona. Jednak od szczytu łuku aż do dna krypty utrzymywało się lustro wody na głębokości 2,90 m. Prace archeologiczne zostały przerwane i wstrzymane aż do przeprowadzenia rozpoznania historycznego oraz szczegółowych badań archeologicznych i architektonicznych nowo odkrytych obiektów. Podjęto decyzję o usunięciu zalegającej wody i sprawdzeniu, czy jest ona zjawiskiem jednorazowym, czy też napływa do krypty w sposób ciągły lub okresowy. Wyznaczono kolejny termin sprawdzenia poziomu wody na dzień 22.08.2011 roku³⁵. Było to bardzo ważne ustalenie dla dalszych prac i wyjaśnienia zalewania podziemi archikatedry wodą.

W protokole z przeprowadzonej lustracji z 22.08.2011 roku³⁶, w której uczestniczyli ks. M. Rusin, M. Schild,

³⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

³⁵ Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 19.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

³⁶ Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 22.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

Fot. 83. Zbrojenie płyty dennej w jednej z krypt bocznych

M. Piórkowski i E. Kędzierska, zapisano, że poziom wody w krypcie ustabilizował się na głębokości 3,60 m. W związku z tym podjęto dalsze decyzje, m.in. o usunięciu napływającej wody i nawarstwień wtórnych, które miały miejsce po zawaleniu sklepienia w krypcie. Nawarstwienia te były w formie luźnej gliny zmacerowanej i nasiąkniętej wodą, a także licznych, aczkolwiek pojedynczych cegieł. Kolejnym trudnym ustaleniem było podjęcie decyzji dotyczącej dalszej przyszłości krypty. Wszystko wskazywało na to, że z powodów konstrukcyjnych i kładzonej płyty dennej nie da się utrzymać krypty w poziomie podposadzkowym. Była to bardzo trudna decyzja do podjęcia w nieodległej przyszłości. Decyzja konstruktora S. Karczmarczyka, a w ślad za nią i decyzja projektanta, były zdecydowane i jednoznaczne. Postanowiono, że w związku z zaistniałymi faktami, w tym przede wszystkim dotyczącymi stabilności konstrukcyjnej bazyliki, wgłębienie mieszczące kryptę grobową – po zadokumentowaniu i przeprowadzeniu specjalistycznych badań – będzie zasypane, a grunt zagęszczony przed położeniem płyty dennej.

Mając przeświadczenie o tym, że z fizyką budowli się nie dyskutuje, poproszono o opinię w sprawie niniejszej rozbiórki. Opinia taka nadeszła w nieodległym czasie i potwierdziła ustalenia zapadające podczas komisji konserwatorskich. Dotyczyła ona rozbiórki kanału i krypt ze względów konstrukcyjnych UOZ-3.5161.203.2011 z 28.10.2011 roku³⁷.

Zapisy w kolejnym protokole z lustracji prowadzonych przez E. Kędzierską prac archeologicznych w podziemiach archikatedry z 23.08.2011 roku³⁸ informują, że zgodnie z ustaleniami prace przy usuwaniu gliny, cegieł i wody z krypty były kontynuowane, co w rezultacie przyniosło uwidocznienie pozostałości trumny. Stwierdzono

³⁷ Opinia dotycząca rozbiórki kanału i krypt grobowych w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.10.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

³⁸ Protokół z inspekcji prac archeologicznych UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, rękopis w aktach sprawy.

Fot. 84. Płyta denna po zakończeniu betonowania

także, że poziom wody ustabilizował się na tym samym poziomie pomimo jej usuwania. Natrafiono także na fragment epitafium bp. J.A. de Potoczki zmarłego w 1832 roku.

Z tego czasu zachował się także jeszcze jeden dokument, jest to Notatka służbowa z rozmowy telefonicznej przeprowadzonej z prof. Zbigniewem Pianowskim. Została spisana w sprawie ewentualnej ekspozycji krypty zawierającej szczątki bp. J.A. de Potoczki, do czego uparcie dążyła autorka książki jako konserwator zabytków, chcąc zachować jak najwięcej oryginalnej substancji. Archeolog

prof. dr hab. Z. Pianowski uważał, że szczątki biskupa powinny zostać przeniesione i pochowane w innej krypcie. M. Schild zapisała w notatce: „Krypta po rozbiórce pozostałości sklepienia, które koliduje z poziomem posadowienia planowanej płyty, nie będzie nadawała się do ekspozycji. Rozmowę przeprowadzono w dniu 24.08.2011 roku, na polecenie Pani Konserwator”³⁹.

W tym też dniu odbyła się kolejna komisja konserwatorska pod przewodnictwem PWKZ, z udziałem arche-

³⁹ Notatka służbowa z rozmowy telefonicznej przeprowadzonej z prof. Zbigniewem Pianowskim, spisana przez M. Schild – archeologa WUOZ w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

ologa E. Kędzierskiej, wykonawcy robót budowlanych M. Piórkowskiego oraz M. Schild z ramienia WUOZ w Przemyśle⁴⁰. Była ona poświęcona wielu uzgodnieniom, które dotyczyły bieżącego postępowania z nowo odkrytymi pochówkami i relikami kultury funeralnej w przeszłości, m.in.: ustalono sposób eksploracji biskupiej trumny i dalszego postępowania po odsłonięciu jej wnętrza. Pracami tymi w późniejszym czasie kierowała prof. A. Drązkowska z UMK w Toruniu. Zadecydowano także o konieczności osuszenia dna krypty i przygotowania go do celów badawczych, a następnie polecono wykonanie dokumentacji w zakresie odkrytych relikwów architektonicznych. Stwierdzono, że po tych wstępnych zabiegach zostanie powołana następną komisją, która zadecyduje o dalszym postępowaniu.

Odniesiono się również do pozostałości trumien z krypt pod prezbiterium, które zostały przeniesione, same krypty zaś zostały oczyszczone do poziomu lessu.

Kontynuacją tych działań była komisja kontrolująca zalecenia i wykonane prace pod przewodnictwem PWKZ. W protokole z tejże lustracji, w której wzięli także udział M. Piórkowski, M. Schild, E. Kędzierska, M. Łabuński jako osoba reprezentująca księdza proboszcza M. Rusina, ustalono, że pochówek w krypcie został oczyszczony z gliny, a bieżące prace zostały zakończone⁴¹. Natomiast dalsze decyzje zostaną podjęte po dyskusji z prof. Z. Pianowskim, a także będą konsultowane z władzami kościelnymi. Niemniej jednak niepokój wzbudziło najbliższe otoczenie odkrytej krypty, a zwłaszcza położona bezpośrednio za nią kilkumetrowa płaszczyna. Dlatego zadecydowano o tym, żeby w możliwie jak najszybszym czasie wykonać wykop sondażowy wzdłuż głównej osi krypty głównej podziemi archikatedralnych w celu ustalenia występowania kolejnej krypty lub krypt bądź luźnych pochówków niezwiązanych z kryptą lub ewentualnymi kryptami.

Pokłosiem tych zaleceń i wykonanych prac były nowe odkrycia, które wymienione są w kolejnym proto-

kole z lustracji przeprowadzonej w podziemiach archikatedry z 31.08.2011 roku⁴². W trakcie przeprowadzania wykopu sondażowego – dokładnie w miejscu wcześniej wskazanym przez PWKZ – natrafiono na kolejną przesklepioną kryptę grobową, zbudowaną z cegły na planie prostokąta, i przesklepioną kolebką, wewnątrz otynkowaną, z biskupim pochówkiem w trumnie. Krypta była kompletna, najprawdopodobniej zachowana w całości i od dnia złożenia trumny z ciałem najprawdopodobniej wcześniej nieotwierana.

W związku z odkryciem kolejnej krypty grobowej, której miejsce dotychczas nie było znane, a także nie było zaznaczone w żadnych dokumentach kurialnych ani mapach, kontynuowano prowadzenie rowu sondażowego w kierunku wschodnim. W wyniku tych badań natrafiono na pochówek szkieletowy bez śladów trumny, położony na wschód od odkrytej krypty. Zarówno ten pochówek, jak i nowo odkryta krypta grobowa kolidowały z prowadzoną inwestycją. Ustalono, że pochówek szkieletowy należy wyeksplorować, a następnie ponownie pochować w innym, ustalonym miejscu. Ponieważ sklepienie krypty kolidowało z poziomem płyty dennej, należało przeanalizować możliwości pozostawienia powyższych relikwów oraz wprowadzenia ewentualnych zmian w projekcie w celu ich zachowania. Z powodu ww. odkryć nadal kontynuowano prowadzenie wykopu sondażowego, jednak już bez skutku w postaci kolejnych pochówków i nowych artefaktów.

Powyższe odkrycia spowodowały zwołanie przez PWKZ komisji konserwatorskiej 1.09.2011 roku w celu podjęcia dalszych kroków w zaistniałej sytuacji. W komisji wzięli udział: archeolog prof. dr hab. Z. Pianowski, ks. M. Rusin, M. Piórkowski, M. Schild – pełniący z urzędu nadzór archeologiczny, a także E. Kędzierska, która powyższych odkryć dokonała w ramach prowadzonych prac archeologicznych⁴³. Obrady zostały zdominowane jednak przez poszukiwanie możliwości zachowania od-

⁴⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, rękopis w aktach sprawy.

⁴¹ Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 30.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, rękopis w aktach sprawy.

⁴² Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 31.08.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, rękopis w aktach sprawy.

⁴³ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 1.09.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, rękopis w aktach sprawy.

krytych krypt biskupich. Rozważano możliwość rekonstrukcji pierwszej z odkrytych krypt, a także restaurację drugiej. Uznano także, że zachodzi konieczność dostosowania poziomu użytkowego posadzki, a tym samym jej przeprojektowania. W związku z tym, że druga krypta grobowa była odkryta w stanie nienaruszonym, należało podjąć badania jak najmniej ingerujące w substancję zabytkową. Zawniosowano o przeprowadzenie badań przy użyciu kamery poprzez przewiert w celu sprawdzenia wnętrza krypty i jego wyposażenia. Jednym z przedmiotów dyskusji było rozpoznanie zasięgu sklepienia, ponieważ to właśnie ono kolidowało z projektowaną płytą denną w krypcie głównej i kryptach bocznych.

Kolejnym bardzo ważnym zaleceniem było przeprowadzenie dodatkowych wykopów sondażowych biegnących w kierunku południowym i wschodnim od istniejącej krypty. Ponadto konieczne okazały się sondáže w bocznych kryptach, z zaznaczeniem, że odbędą się one bez naruszenia istniejących w nich pochówków.

Trzeba przyznać, że prace toczyły się bardzo intensywnie, a wydarzenia i kolejne odkrycia lub ich brak mobilizowały jeszcze bardziej do działania. Doraźne lustracje zabytków odbywały się na bieżąco. O efektach informowano PWKZ bezpośrednio jako osobę nadzorującą prace przy zabytku, z tytułu pełnionej funkcji. Natomiast postępy prac archeologicznych śledziła M. Schild, która z urzędu pełniła nadzór nad prawidłowością prowadzonych badań. Była informowana m.in. o szczegółach wykonywanych sondáže archeologicznych. Monitorowano także ich przebieg w terenie. Cała grupa osób zaangażowanych w adaptację podziemi pod architekturą była jeszcze bardziej zdeterminowana przez niedawne odkrycia. Została zwołana na 5.09.2011 roku komisja konserwatorska z udziałem projektanta P. Sobańskiego i konstruktora W. Jaśkowskiego z Przemyśla i ponownie obradowano nad możliwością zachowania krypt oraz opracowaniem stosownej dokumentacji uwzględniającej statykę budowli⁴⁴. Dokumentację taką miał wykonać projektant według wytycznych konstruktora dr. inż. S. Karczmarczyka, po akceptacji zaś przez inwestora na-

⁴⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 5.09.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

leżało przedłożyć ją do akceptacji PWKZ. Ustalono także ostateczną grubość warstw podposadzkowych, oscylujących między 50 a 60 cm. Było to zadanie pozornie łatwe, jednak przewijało się w dyskusjach na kilku ostatnich komisjach, bez ostatecznego rezultatu.

W dwa tygodnie później ponownie została zwołana komisja konserwatorska przez PWKZ, jej tematyka zaś niemal w zupełności poświęcona była biskupim kryptom grobowym oraz poszukiwaniu odpowiedzi na temat tego, co dalej. Dnia 20.09.2011 roku obradowała komisja w poszerzonym składzie, gdyż zaproszono ks. M. Wojnarowskiego – dyrektora Muzeum Archidiecezjalnego i Diecezjalnego Konserwatora Zabytków w jednej osobie, a także konserwatora dzieł sztuki S. Sęka, który przeprowadzał badania architektoniczne podziemi⁴⁵. Wszyscy byli zgodni co do wykonania szczegółowej dokumentacji fotograficznej szczątków pochówku bp. J.A. de Potoczki oraz reliktyw wyposażenia i krypty. Ustalono, że wydobyć szczątków biskupa odbędzie się w całości, nowe miejsce pochówku zostanie zaś uzgodnione z władzami kościelnymi. Zgodzono się co do konieczności spuszczenia wody z kolejnej krypty biskupiej w celu przeprowadzenia badań antropologicznych i historycznych pochówku, a także archeologicznych i architektonicznych samej krypty biskupiej. W protokole z tejże komisji znajduje się także zapis o potrzebie założenia plomb szklanych z powodu zauważonych spękań i zarysowań na kilku kamieniach przy wejściu do podziemi, bezpośrednio pod zakrytą biskupią i wikariacką, gdzie przed laty funkcjonowała kotłownia węglowa, obecnie nieczynna.

W ślad za dwoma powyższymi komisjami konserwatorskimi przeprowadzono szereg lustracji. Pierwsza z nich dotyczyła wydobywania szczątków bp. J.A. de Potoczki z krypty wraz z pozostałościami trumny, a same szczątki zabezpieczono w krypcie bocznej⁴⁶. Stwierdzono konieczność zadokumentowania dna krypty oraz ścian bocznych.

⁴⁵ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 20.09.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁴⁶ Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.09.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

Fot. 85. Czyszczenie spoin w krypcie głównej

Dyskusyjne pozostawało nadal sklepienie, które było zawalone do środka w momencie odkrycia krypty. Druga lustracja dotyczyła badań archeologicznych podczas prowadzonych prac ziemnych związanych z podbiciem fundamentów pod pierwszym łękiem, a także usuwania ziemi i wydobywania luźnych kości z przemieszanych pochówków. W protokole zapisano, że „kontynuowane są prace przy wykonaniu przejścia pod chórem, natrafiono tu na luźne szczątki”⁴⁷.

Oprócz lustracji badań archeologicznych systematycznie był prowadzony przegląd robót budowlanych pod kątem wykonywania ich zgodnie z projektem. Jednym

z poważniejszych tematów, z którym zmagano się cały czas podczas prowadzenia inwestycji adaptacji podziemi, było zagadnienie spękań na murach zewnętrznych oraz wzmacnianie fundamentów bazyliki. Protokół z lustracji z 24.10.2011 roku odnotowuje prowadzony przegląd robót⁴⁸. Przez cały czas wykonywano fragmentaryczne zabezpieczenie fundamentów w miejscach, gdzie tego wymagała sytuacja. Usunięto także niektóre z przemurowanych i dostawionych wtórnie ścian, a także fragmenty

⁴⁷ Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.10.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁴⁸ Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.10.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

sklepień odcinkowych. Wykonano również wzmocnienie uszkodzonych nadproży, co było zaleceniem zapisanym w protokole z 18.07.2011 roku. Podczas prowadzonej lustracji dokonano przeglądu połączenia rozwarstwionych wątków w obrębie portyku archikatedry. Rozpoczęto prowadzenie drenażu wewnątrz podziemi, a także założono częściową izolację ścian wewnętrznych i murów fundamentowych. W związku z powyższymi pracami podczas lustracji obiektu obecny był inwestor ks. M. Rusin, wykonawca robót budowlanych M. Piórkowski, jak również archeolog E. Kędzierska. Uzgodniono, że prace będą przedłużone do 30.11.2011 roku z powodu poszerzenia zakresu inwestycji oraz licznych, aczkolwiek koniecznych zmian, które wymusiły odkrycia archeologiczne.

Kontroli poddano także zalecenia nakazane protokołem z 18.08.2011 roku, w którym określono zasady zachowania reliktyw kanału odwadniającego. Stwierdzono fragmentaryczne pozostawienie gruntu rodzimego pod wymaganym, dwumetrowym odcinkiem kanału, który – jak zapisano w protokole z lustracji 10.11.2011 roku – „należy zakończyć warstwami podposadzowymi, dając możliwość rozwiązania posadzki zgodnie z opracowywanym projektem aranżacji wnętrza”⁴⁹.

W związku ze zbliżającym się końcem roku i wykończeniem zakresu robót konserwatorsko-budowlanych przewidzianych na 2011 rok 24.11.2011 roku odbyła się komisja oceniająca postęp prac, które powinny zmierzać już ku końcowi⁵⁰. Ogląd prac wypadł bardzo pozytywnie, stwierdzono, że pod pierwszym łękiem prowadzone są jeszcze ostatnie prace związane z wykonaniem wylewki betonowej oraz jej zbrojeniem. W kwestii reliktyw trumien oraz szat grobowych stwierdzono, że przedstawiają

⁴⁹ Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 10.11.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁵⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.11.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

one wysoką wartość historyczną i artystyczną, w związku z czym proboszcz powinien wystąpić z wnioskiem o wpis do rejestru zabytków ruchomych w celu objęcia ich prawną opieką. Umożliwi to także staranie się o środki finansowe na ich konserwację, które są możliwe do otrzymania z wielu źródeł.

Informacja ta była podstawą do przeprowadzenia odbioru prac wykonywanych na podstawie pozwolenia PWKZ z dnia 21.01.2010 roku, UOZ-1.4155/384/09/10, zmienionego 6.07.2011 roku, UOZ-1.4142.255.2011. Roboty konserwatorsko-budowlane prowadzone były na podstawie umowy nr 50/R/2011 z 8.06.2011 roku z PWKZ o ich dofinansowanie, przedłużonej dwoma aneksami z 20.06.2011 roku i z 27.10.2011 roku. Obejmowały wykonanie izolacji pionowej i poziomej ścian, renowację rozwarstwionych tynków, wykonanie wzmocnienia uszkodzonych nadproży i fundamentów, a także wykonanie drenażu odwadniającego. Zostały także zakończone roboty rozbiórkowo-porządkowe oraz usuwanie dobudowanych w dużym bezładzie wtórnych ścianek i murków bezpośrednio przy rotundzie, co spowodowało, że ten najcenniejszy zabytek został odsłonięty i był widoczny od wejścia do podziemi. Daje to także możliwość prac na przyszłość w bezpośrednim otoczeniu rotundy. Protokół odbioru potwierdzał zaangażowanie i wysoki poziom prac⁵¹.

Odbiór prac i badań archeologicznych według pozwolenia UOZ-3.5161.203.2011 odbył się 9.12.2011 roku. Ich ocena również była pozytywna.

3.2.4. Nowe spojrzenie na znane problemy konserwatorskie – trudne wybory. Harmonogram prac realizowanych w 2012 roku

Wraz z początkiem nowego roku prace ruszyły bardzo szybko, praktycznie nie odczuwało się w ogóle przerwy, może za wyjątkiem przerwy świątecznej. Cały zespół był zdeterminowany do przekształcenia martwych piwnic w żywe podziemia poprzez wykonanie prac konserwatorskich, robót budowlanych i badań archeologicznych. Już 11.01.2012 roku odbyła się pierwsza w 2012 roku ko-

⁵¹ Protokół odbioru prac objętych umową nr 50/R/2011 z dnia 8.06.2011 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

misja konserwatorska zwołana przez PWKZ z udziałem proboszcza ks. M. Rusina, wykonawcy prac budowlanych M. Piórkowskiego, dr hab. A. Drażkowskiej, prof. UMK, archeologa E. Kędzierskiej, a także M. Schild, nadal nadzorującej prace archeologiczne w podziemiach archikatedry z ramienia urzędu konserwatorskiego⁵². Omawiano bieżącą problematykę krypty II, odkrytej w połowie minionego roku, związaną z jej eksploracją, a także wydobyciem szkieletu i fragmentów tkanin jedwabnych. Za sprawą starań A. Drażkowskiej pobrano próbki do badań mikrobiologicznych, a także przygotowano szkielet do badań antropologicznych. Rozpoczęto prace związane z procedurą wpisu do rejestru zabytków ruchomych i procesem konserwacji tkanin grobowych z krypty II.

Następnego dnia, tj. 12.01.2012 roku, odbyła się kolejna komisja z udziałem PWKZ, proboszcza archikatedralnego ks. M. Rusina, M. Piórkowskiego, E. Kędzierskiej, M. Schild, podczas której prof. A. Drażkowska omówiła wykonanie eksploracji trumny bp. J.A. de Potoczki wraz z częściowo zachowanym szkieletem i fragmentami tkanin jedwabnych⁵³. Nastąpiło przekazanie tkanin do konserwacji. Poinformowano także inwestora księdza proboszcza M. Rusina o możliwości ubiegania się o dotację celową na podstawie wpisu do rejestru zabytków ruchomych i złożonego wniosku do PWKZ na konserwację tkanin grobowych. Analogicznie jak w sprawie pobrania próbek do dalszych badań z poprzedniej krypty bp. A. Gołaszewskiego także teraz zdecydowano o pobraniu prób do badań mikrobiologicznych i antropologicznych.

Tego dnia odbyła się jeszcze jedna komisja konserwatorska zwołana przez PWKZ w analogicznym składzie jak poprzednia i poszerzona o osobę ks. M. Wojnarowskiego, dyrektora Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu⁵⁴. Przedmiotem tej narady były oględziny podziemi krypty grobowej bp. A.A. Fredry pod kątem znajdujących

się tam 11 pochówków w trumnach, zgromadzonych tu w bliżej nieokreślonym czasie. Podjęto decyzję o poddaniu konserwacji całego zabytkowego zespołu trumien, w zdecydowanej większości biskupich – jak stwierdzono. Zdecydowano także o przeprowadzeniu procedury wpisu do rejestru zabytków na wniosek właściciela. W celu realizacji tych zamierzeń wydobyto szaty z pierwszej trumny biskupiej oraz znajdującą się tu trumnę dziecka poddano szczegółowym oględzinom. W możliwie jak najszybszym terminie miały być one przekazane do dalszych badań i konserwacji, którą poprowadzić miała również prof. A. Drażkowska.

Kolejnym ważnym punktem w całym toku prowadzonych spraw konserwacji zabytków funeralnych w podziemiach archikatedry była komisja kontrolująca przechowywanie pozostałości trumien z obu eksplorowanych krypt grobowych, tj. bp. A. Gołaszewskiego (1786–1824) oraz bp. J.A. de Potoczki (1825–1832). Zdecydowano o ich zachowaniu i konserwacji, a także o przeniesieniu z podziemi archikatedry do suchego miejsca⁵⁵.

Sukcesywnie trwało opracowywanie odkrytych trumien i całego zespołu zabytków funeralnych w celu ich wpisania. Opracowane już obiekty były komisyjnie i konsekwentnie przekazywane prof. A. Drażkowskiej⁵⁶. Między innymi 24.01.2012 roku przekazano pochówek dziecka wraz z trumną i jej wyposażeniem, a także zachowane fragmentarycznie szaty biskupie wydobyte spod wody oraz szczątki dwóch biskupów, których pochówki odkryto w przestrzeni pod nawą główną podczas prac archeologicznych prowadzonych przez archeolog E. Kędzierską.

Podczas kolejnych tygodni całą uwagę skupiono na robotach remontowych i pracach konserwatorskich przy podziemnej architekturze obiektu. Zwołana została komisja przez PWKZ z udziałem księdza ekonomy E. Sobolaka, księdza proboszcza M. Rusina, M. Schild, wykonawcy M. Piórkowskiego i arch. P. Sobańskiego. Wspólnie omówiono technologie i materiały mające po-

⁵² Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 11.01.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁵³ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 12.01.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁵⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 12.01.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁵⁵ Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.01.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁵⁶ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.01.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

służyć do wykończenia prowadzonej inwestycji, obecnie będącej w surowej, betonowej formie budowlanej⁵⁷.

Z zachowanego protokołu wynika, że ustalono okładzinę na stopniach w klatce schodowej prowadzącej z kruchty wejścia głównego archikatedry do podziemi z kryptami, która powinna być wykonana z twardego piaskowca w kolorze naturalnym o odcieniu kremowo-rdzymym. W dalszej części wejścia na posadzkę zaplanowano okładzinę z wytrzymałych płyt z kamienia polskiego według wzoru „Długopole”. Komisja ustaliła, że elementy konstrukcyjne z betonu występujące na dolnym poziomie wewnętrznej klatki schodowej będą miały okładziny z piaskowca w odcieniu kremowym z żyłkami rdzawymi. Natomiast wzdłuż całej klatki schodowej będą się ciągnęły balustrady w konstrukcji stalowej, wypełnieniem będą zaś tafle szkła bezpiecznego. Osobnym zagadnieniem była organizacja przestrzeni w północnej części kruchty. Był to dobudowany do przedsionka składzik, tworzący obecnie pomieszczenie magazynowe w kruchcie od północy, w którym miała znajdować się pierwotnie zabiegowa, metalowa klatka schodowa do podziemi archikatedry. Z uwagi na dokonane ważne odkrycia archeologiczne zachodziła konieczność utworzenia podestu do ich obserwacji. Ustalono, że będzie to balkon wysunięty ku środkowi na około jednej trzeciej obrysu całego pomieszczenia, jego konstrukcja zaś będzie stalowa, gdyż z założenia miała stanowić podporę do zamocowania szklanej posadzki. Barierka tego balkonu miała być utrzymana w analogicznej płastyce jak poręcze i wypełnienie przestrzeni pod nimi w klatce schodowej do podziemi i krypt archikatedry.

Dyskusję wzbudziły elementy wykończeniowe w przestrzeni podziemnej pod nawami i krypt grobowych. Głównym problemem był dobór odpowiedniej okładziny, aby spełniała warunki pod względem użytkowym, jak również estetycznym, umożliwiającym właściwą ekspozycję zabytków funeralnych. Rozważano dwie koncepcje, m.in.: podłoże wykonane z dużych płyt piaskowcowych lub posadzkę z płytek terakotowych 15 × 15 cm, których kilka znaleziono w okolicy przedsionka. Każde z tych rozwiązań miało swoich zwolenników i przeciwników. Elementem

przeważającym przeciwko piaskowcowi była duża chłonność wilgoci, przeciwko położeniu zaś posadzki z kształtek terakotowych był ciemny koloryt, przeszkadzający w dobrej ekspozycji zabytków funeralnych. Ostatecznie przychylnono się do posadzki ceramicznej z terakoty o wymiarach 15 × 15 cm, z zachowaniem stopnic schodów do krypt w okładzinie wykonanej w piaskowca z barierkami prostymi, wykonanymi w prostej ślusarce stalowej, analogicznie do poręczy przy schodach w klatce zejściowej z kruchty do krypt. Podnoszono też kwestię cokołu z grubych płyt piaskowcowych, który powinien okrywać podbite fundamenty. Stosownie do powyższych decyzji i wyborów materiałów wykończeniowych miało być dobrane oświetlenie służące nie tylko komunikacji, lecz także ekspozycji zabytków ruchomych, aktualnie będących w konserwacji.

Ustalono także, że skoro z powodów konstrukcyjnych nie udało się zachować w całości krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, to konieczne jest utrwalenie w obrysie miejsc po kryptach i ich wyeksponowanie. Szczegóły tego obrysu mają być podane w późniejszym terminie.

Podążając konsekwentnie za realizacją przyjętej koncepcji udostępnienia całej przestrzeni podziemnej pod bazyliką z jednego poziomu użytkowego i ukazania wszystkich krypt grobowych, włącznie z tymi założonymi pod kaplicami rodowymi, zdecydowano o wykonaniu przebiegu przejścia z krypt pod nawą boczną do krypty bp. A.A. Fredry, umiejscowioną w świetle przejścia, bezkolizyjnie. W ten sposób będzie można zrealizować zamysł ekspozycji muzealnej poświęconej kulturze funeralnej.

Nieodległa przyszłość jednak pokazała, że do powyższych rozwiązań wracano jeszcze kilkakrotnie, dyskutując nad zasadnością zastosowania poszczególnych rozwiązań, technik oraz materiałów wykończeniowych. Dla autorki publikacji jako konserwatora zabytków architektury i PWKZ, który przecież ciężar zatwierdzonej decyzji musi wziąć na swoje barki, najtrudniej było zaakceptować rozwiązanie nawierzchni posadzki. Rozważane były dwie koncepcje: posadzka z płyt piaskowca lub ułożona w jodełkę z cegły ceramicznej. Jednak do żadnego z wariantów nie było pełnego przekonania. Było to rozwiązanie dyskusyjne zarówno ze względu na kolor, ścieralność, jak i chłonność wilgoci. Komisję zakończono z przekonaniem

⁵⁷ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 07.02.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

Fot. 87. Uzupelnianie spoin w krypcie glownej

niem o konieczności odbycia co najmniej kilku podróży w celu poznania porównywalnych rozwiązań. Jedną zaplanowano do Rzymu, aby zobaczyć, jak wyglądają wykończenia tamtejszych krypt, a drugą – do Krakowa na rekonesans w małopolskich kościołach, z analizą tamtejszych rozwiązań krypt grobowych. Dlatego nie podjęto żadnej decyzji co do materiału wykończeniowego krypt. Termin tej analizy porównawczej upływał w przekonaniu autorki książki na wiosnę, gdyż wówczas trzeba było już podjąć wiążące decyzje w celu wykonania projektu przez arch. P. Sobańskiego.

Reszta zimowych dni upłynęła na żmudnych pracach: doglądaniu prowadzonych prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych przez Firmę „Orion” M. Piórkowskiego, a także inwentaryzacji odkrytych krypt przez E. Kędzierską⁵⁸, konserwacji zespołu trumien z krypty grobowej bp. A.A. Fredry przez prof. UMK A. Drążkowską oraz przygotowywaniu wpisu reliktywów szat grobowych z tegoż znaleziska do rejestru zabytków ruchomych. Wpis był dokonywany na wniosek parafii archikatedralnej, w związku z czym trwała współpraca nad opracowaniem

⁵⁸ E. Kędzierska, M. Buszta-Dec, *Nadzór archeologiczny w podziemiach pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy wraz z inwentaryzacją (w formie elektronicznej na CD) krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki.

Fot. 88. Uzupełnianie ubytków i wzmacnianie sklepienia

wniosku pomiędzy Katarzyną Diduch z WUOZ w Przemyślu a ks. M. Wojnarowskim, dyrektorem przemyskiego Muzeum Archidiecezjalnego. Z dniem 28.02.2012 roku decyzja w sprawie wpisania trumien wraz z relikiami szat pogrzebowych jako zabytków ruchomych została podpisana przez PWKZ i wprowadzona do rejestru zabytków prawem chronionych. „Niniejszy wpis obejmuje 3 trumny i 42 elementy szat liturgicznych zachowanych w całości lub fragmentarycznie. Są wśród nich ornaty, alby, stuły, mitry, pończochy, rękawiczki, buty, pierścienie, poduszki trumienne stanowiące przykłady XVIII-wiecznej tkaniny pogrzebowej. Zdecydowano, że szczątki odnalezione w podziemiach katedry przemyskiej zostaną powtórnie pochowane po zakończeniu prac, natomiast najcenniej-

sze relikty szat pogrzebowych oraz wybrane trumny objęte niniejszym wpisem, po przeprowadzeniu konserwacji, zostaną udostępnione jako ekspozycja stała⁵⁹. Była to bardzo ważna decyzja, gdyż umożliwiła starania o środki finansowe przeznaczone na konserwację tych zabytkowych obiektów z funduszy będących w dyspozycji PWKZ. Tym samym ustalono także, jakie szaty i tkaniny będą

⁵⁹ Decyzja w sprawie wpisania zabytku ruchomego: trumny wraz z relikiami szat pogrzebowych, pochodzących z podziemi katedry w Przemyślu do rejestru zabytków ruchomych z dnia 28.02.2012 roku, nr rejestru B-493, L.dz. UOZ-2.5131.2.2012 oraz załącznik nr 1 do ww. decyzji.

przedmiotem ekspozycji, a które z nich będą obiektem kultury materialnej, schowanej wraz z pochówkiem.

Kolejnym ważnym posunięciem były prace przygotowawcze do utworzenia koncepcji rozplanowania ekspozycji, a następnie jej opracowania. W tej kwestii została zwołana przez PWKZ kolejna komisja konserwatorska w dniu 23.03.2012 roku z udziałem proboszcza parafii archikatedralnej ks. M. Rusina, dr hab. A. Drążkowskiej, prof. UMK, M. Schild z ramienia WUOZ oraz M. Piórkowskiego⁶⁰. Dokonano wstępnej numeracji krypt w podziemiach bazyliki archikatedralnej oraz ich rozplanowania w koncepcji ekspozycji muzealnej, która z założenia miała objąć całą przestrzeń podziemi pod nawami i kryptami grobowymi kaplic bocznych. Nie były uwzględnione na tym etapie organizacji ekspozycji dawnej kultury funeralnej jedynie podziemia pod zakrystią wikariacką i biskupią, a także krypty pod prezbiterium bazyliki. Te pomieszczenia miały być zagospodarowane wraz z udostępnieniem rotundy jako rezerwatu archeologiczno-architektonicznego w nieodległej przyszłości podczas drugiego etapu kreacji konserwatorskiej, dotyczącej zagospodarowania podziemi. Aczkolwiek część numeracji krypt uległa zmianie w późniejszym czasie, to najważniejsze było wówczas wydzielenie poszczególnych funkcji muzealnych i przypisanie ich do wskazanych części podziemi bazyliki.

Przestrzeń dolną w kruhcie wokół klatki schodowej przeznaczono na lapidarium i część edukacyjno-informacyjną. Południowa krypta boczna, przy ścianie fundamentowej zachodniej, remontowana była do zagospodarowania jej funkcją ossuarium. Krypty boczne po stronie południowej przeznaczono na współczesne pochówki biskupie urzędujących w XX wieku ordynariuszy, a także na ekspozycję relikwiarzy przechowywanych w skarbcu archikatedralnym. Krypty boczne po stronie północnej miały posłużyć za krypty grobowe biskupów ordynariuszy oraz sufraganów, które zostały odnalezione w podziemiach kaplicy bp. A.A. Fredry, a także ekspozycję muzealną ich szat grobowych. W przestrzeni pod nawą główną zdecydowano o ustawieniu dwóch współ-

ześnie zaprojektowanych, pełnowymiarowych sarkofagów z marmuru, przeznaczonych na szczątki wydobyte z krypt: bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki. Sarkofagi miały być ustawione nieopodal miejsca krypt biskupich, gdzie zostały te pochówki znalezione. Idąc od strony naw, przestrzeń przed wejściem do podziemi pod zakrystiami wikariacką oraz biskupią, a także krypty grobowe pod kaplicą Drohojowskich przeznaczono na tzw. krypty mieszczkańskie, w których eksponowane miały być szaty i elementy pochówków świeckich.

W krypcie pod kaplicą bp. A.A. Fredry zdecydowano o pozostawieniu tylko jednego sarkofagu z pochówkiem biskupa fundatora. Pozostałą część krypty pod kaplicą Świętokrzyską przeznaczono na funkcję wystawienniczą. Planowano organizację ekspozycji muzealnej, prezentującej zachowawczą konserwację wyposażenia pochówków i szat grobowych. Całość ekspozycji w podziemiach zamykać miały relikty rotundy widoczne we wschodniej części bazyliki, w tzw. kryptach gotyckich, ulokowanych w zachodniej części prezbiterium.

Zostały powzięte także porządkowe, aczkolwiek ważne decyzje, odnośnie do bieżących spraw konserwatorskich, z których najistotniejsze dotyczyły złożenia kości pochodzących z krypt poza obrębem podziemi kaplic grobowych oraz niezwłocznego poddania ich dezynfekcji. Kości te należało złożyć na terenie plebanii w celu umycia i doraźnych, zachowawczych zabiegów konserwatorskich. Zdecydowano także, że pozostałości rozpadających się i zgnitych drewnianych trumien należy zutilizować ze względu na zagrożenie, jakie niosą te destrukty desek, już niewiele znaczących dla kultury materialnej z powodu ich powolnego rozpadu, skażenia i zniszczenia. Nowe trumny z przeznaczeniem do pochówków szczątków biskupich należy zaprojektować i niezwłocznie wykonać na zamówienie, a dezynfekowane kości ponownie w nich umieścić i w nieodległej przyszłości pochować.

Kolejna bardzo ważna komisja konserwatorska dotycząca robót remontowo-budowlanych oraz konserwacji zabytkowych elementów i detali architektury odbyła się 24.03.2012 roku z udziałem konstruktorów, projektantów i konserwatorów⁶¹. Została zwołana przez PWKZ

⁶⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.03.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁶¹ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia

z powodu potrzeby ustalenia rozwiązań konstrukcyjnych pod kątem przyszłej funkcji muzealnej i podziemnej trasy turystycznej. W tych sprawach wypowiedział się konstruktor dr inż. S. Karczmarczyk przy udziale mgr. W. Jaśkowskiego, inspektora nadzoru. Podczas komisji konserwatorskiej ustalono, że zostanie utrzymany jednolity poziom przestrzeni pod nawą główną aż do tzw. ścianki gotyckiej. W miarę możliwości należało dążyć do utrzymania jednolitego poziomu w kryptach bocznych, kompatybilnego z poziomem użytkowym głównej przestrzeni, natomiast w kryptach pod kaplicami grobowymi należało zachować taki sam poziom jak w kryptach bocznych bezpośrednio do nich przyległych.

Po dokonaniu oględzin obiektu komisja stwierdziła, że konieczne jest rozebranie tzw. ścianki gotyckiej, a także przegląd wtórnych murków i restytucja wskazanych ścianek pod kątem ekspozycji rotundy. Wszyscy byli zgodni co do tego, że istnieje konieczność wykonania przejść komunikacyjnych i należy rozważyć obniżenie poziomu w części posadzki tzw. krypt gotyckich, stanowiących architektoniczne dojście do ekspozycji rotundy. W swoich decyzjach komisja dążyła do tego, aby zachować same krypty gotyckie bez późniejszego przemurowania.

Osobnym tematem było eksponowanie zachowanej ściany fundamentowej rotundy. Był to temat bardzo trudny i zmagano się z nim już od jakiegoś czasu. Rozważane były rozmaite koncepcje, a jedna z bardziej radykalnych to propozycja budowy specjalnego podestu i podniesienia stropu nad ścianą rotundy w celu uzyskania dostatecznie wysokiego poziomu użytkowego wnętrza, druga propozycja zaś to pomysł archeologów dotyczący przekopania się pod ścianą rotundy i dojścia do jej wnętrza poprzez obniżenie poziomu i system schodów. Obie propozycje okazały się ideami utopijnymi, gdyż nie było możliwe ani podniesienie stropu, ani jego znaczące obniżenie z powodu istniejących już rozwiązań konstrukcyjno-budowlanych. Podczas komisji omawiano nową propozycję ekspozycji ściany fundamentowej rotundy poprzez zastosowanie obejścia wokół krypt gotyckich, przeznaczonych do ekspozycji. Komisja zaznaczyła,

że wykonanie obejścia po stronie północnej trzeba uzależnić od aktualnego poziomu geodezyjnego. Poprowadzenie przejścia w obrębie apsydy w celu umożliwienia bezpośredniego wyjścia na zewnątrz przez przedsionek kotłowni było zadaniem przyszłościowym i przewidzianym na drugi etap prac związanych z udostępnieniem oraz ekspozycją rotundy, niemniej już teraz trzeba było te rozwiązania ująć w planach na przyszłość i ewentualnych projektach. Konieczne stało się też opracowanie projektu ekspozycji fragmentu rotundy wybiegającego na zewnątrz poza obrys fundamentów archikatedry od południowej strony prezbiterium.

W związku z ustaleniami należało wykonać projekty tych rozwiązań, proboszcz parafii zaś jako inwestor powinien wnieść opracowaną przez arch. P. Sobańskiego i dr. inż. S. Karczmarczyka dokumentację uwzględniającą powyższe uzgodnienia do zatwierdzenia przez PWKZ. Rozważane było także umożliwienie ekspozycji we wnętrzu apsydy rotundy, co wiązało się z usunięciem znajdującego się tam zasypu gruzowiska. Dlatego komisja uznała za stosowne poparcie wniosku parafii archikatedralnej w sprawie starania się o finansowanie tych prac poprzez złożenie dodatkowych zgłoszeń finansowych do Urzędu Marszałkowskiego w Rzeszowie, a także Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie (MKiDN).

Istotne kwestie dotyczące spraw konstrukcyjnych w przestrzeni pod nawą główną były tematem obserwacji, a następnie informacji przedłożonych komisji przez konstruktora. Według wyjaśnień udzielonych przez dr. inż. S. Karczmarczyka to, co było widoczne, a jednocześnie niepokojące na sklepieniach w podziemiach dla urzędników WUOZ, nie stanowi zagrożenia dla statyki budowli. Optycznie zauważalne niewielkie nierówności, wypłaszczenia i krzywizny na przemian, a także nieznaczne deformacje geometryczne sklepień nie są sygnałem alarmowym. W związku z tym nie widzi się potrzeby projektowania wzmocnienia płaszcza sklepienia poprzez zastosowanie gurtów. Według dr. inż. S. Karczmarczyka dokładny przegląd odkształceń wskazuje, że powstały one na etapie formowania sklepienia i są efektem pracy murarzy w drugiej połowie XVIII wieku, a nie w wyniku pracy konstrukcji.

24.03.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

Osobnym tematem było wyjaśnienie spękań w kłuczach okien, które od dawna były widoczne gołym okiem po stronie północnej i południowej archikatedry. Występujące w osiach otworów okiennych rozspojenia, zwłaszcza po stronie północnej bazyliki, mają szerokość do 5 mm, według zaś opinii dr. inż. S. Karczmarczyka powstały kilkanaście lat wcześniej i nie mają nic wspólnego z obecnie toczącymi się pracami budowlano-konserwatorskimi. Mimo to istnieje potrzeba monitorowania tych spękań, dlatego zalecono wykonawcy robót inż. M. Piórkowskiemu nałożenie plomb gipsowych. Ponadto zalecono montaż czujników *neostatrain* do założenia na ściankach kolankowych na strychu i ich stały monitoring.

W wyniku dotychczasowej obserwacji spękań na elewacjach bazyliki odnotowano największe pęknięcie na ścianie północnej, w ocenie konstruktorów było ono bez wątpienia spowodowane nierównomiernym osiadaniami fundamentu. Docelowo należało wykonać wzmocnienie na wydzielonej płaszczyźnie północnej elewacji z siatek PUREDIL. Są to siatki z włókna węglowego, których naklejenie na zewnętrzną powierzchnię ściany wzmacnia ją i zabezpiecza przed dalszym pękaniem.

Ponadto niepokój konstruktorów wzbudziło występowanie w tej strefie dwóch rur spustowych, które przy nieszczelności kanalizacji mogłyby spowodować odkształcenia fundamentów i zwiększyć plastyczność podłoża. Dlatego podczas komisji konstruktor dr inż. S. Karczmarczyk polecił inspektorowi nadzoru budowlanego inż. W. Jaśkowskiemu przeprowadzenie monitorowania ewentualnych nieszczelności tych rur kamerą użytą przez Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Przemyślu. Korzystając z takiej możliwości, należało także sprawdzić szczelność rur kanalizacyjnych, aby wykluczyć i takie przecieki. Pomimo tych obserwacji trzeba również uwzględnić możliwość odkopania rur kanalizacyjnych na omawianym terenie, co polecono także inż. W. Jaśkowskiemu.

Kolejnym ważnym zagadnieniem była dyskusja o układzie wentylacji grawitacyjnej oraz konieczność opracowania rozwiązania systemu wentylacji w obiekcie. Rozpoznanie tej kwestii polecono arch. P. Sobańskiemu. Sprawny system wentylacyjny był podstawą do utrzymania odpowiedniej wilgotności i przeciwdziałania

rozwojowi grzybów ziemnych, drobnoustrojów, a przede wszystkim pleśni.

Koncepcję oświetleniową wraz z uwzględnieniem rozmieszczenia poszczególnych punktów świetlnych w ścisłym powiązaniu z przyszłą ekspozycją sarkofagów polecono projektantowi arch. P. Sobańskiemu.

Podczas tej burzliwej i wyczerpującej komisji zapadło wiele ustaleń, które miały kluczowe znaczenie dla dalszych prac i nakreślanych koncepcji, m.in. omówiono sprawy związane z materiałami wykończeniowymi i detalami klatki schodowej prowadzącej z przedsionka aż do wejścia do krypt podziemnych. Było to ważne miejsce i skupiało uwagę zarówno projektanta, jak i całego gremium komisji konserwatorskiej. Ustalono, że w celu ostatecznego wyboru rozwiązań materiałowych do wystroju wnętrza podczas kolejnej komisji zostaną przedstawione próbki materiałowe, zarówno piaskowca, jak i płytek czy innych kształtek ceramicznych. Komisja uznała za stosowne, aby ze względów konserwatorskich wmontować na górnym podeście płytki ceglane pozyskane z wcześniejszej posadzki przedsionka. Proponowana liczba tych relików to około 10 sztuk płytek, zamontowanych jako historyczny świadek. Powrócono także do tematu ekspozycji – lub jej zaniechania – luźnego pochówku z przedsionka. Po przedyskutowaniu tej kwestii uznano za zasadne, aby zasięgnąć opinii archeologa A. Koperskiego, który wraz z archeologami M. i M. Krzemińskimi odkrył ten pochówek.

Ostatnią kwestią omawianą w aranżacji wnętrza przedsionka zlokalizowanego przed wejściem do krypt w podziemiach były zabezpieczenia przy ścianie gotyckiej. Uznano za zasadne zastosowanie bariery szklanej, która umożliwi oglądanie tych cennych dla historii obiektu relików, jak również ich zabezpieczenie przed mechanicznym zniszczeniem.

Kolejne dwie wieloosobowe komisje odbyły się w nieodległych terminach, na przełomie kwietnia i maja, mianowicie w dniach 30.04.2012 roku oraz 02.05.2012 roku. Poświęcone były one bieżącym problemom związanym z zabezpieczeniem odkrytych trumien w krypcie grobowej pod kaplicą bp. A.A. Fredry. Dnia 30.04.2012 roku dokonano komisyjnego przeniesienia szczątków z krypty do pomieszczeń gospodarczych na terenie Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu, nad czym czuwał

proboszcz parafii ks. M. Rusin, ks. M. Wojnarowski jako dyrektor muzeum oraz dr hab. A. Drążkowska, konserwator zabytków archeologicznych. Ponadto w komisji wzięli także udział: E. Kędzierska i M. Buszta-Dec, które prowadziły bieżące prace archeologiczne i nadzory, a także wykonawca prac M. Piórkowski oraz M. Schild, nadzorująca całość prac, które w gruncie rzeczy były niełatwe, niezbyt przyjemne i pracochłonne⁶². Podczas następnej komisji w tym samym składzie, która odbyła się 2.05.2016 roku, prowadzono bieżące prace porządkowe i dokumentacyjne 10 trumien zgromadzonych w bliżej nieokreślonym czasie w krypcie pod kaplicą grobową bp. A.A. Fredry⁶³.

Prace posuwały się z ogromnym zaangażowaniem wszystkich osób zatrudnionych przy transformacji nieużytkowanych piwnic w muzealne podziemia. W dniu 17.05.2012 roku została zwołana przez PWKZ kolejna komisja konserwatorska, której celem było omówienie tzw. małej architektury we wnętrzach krypt⁶⁴. Ponieważ była to nowa inwestycja, w pełni finansowana przez parafię i kurię, w spotkaniu wziął udział ks. E. Sobolak, ekonom kurii rzymskokatolickiej. Istniało przekonanie o tym, że jest to moment właściwy, aby wykonać rozplanowanie miejsc przeznaczonych do ustawienia sarkofagów i wmurowania epitafiów w ściany, gdzie pochówki już zostały dokonane w XX wieku. Uznano, że sarkofagi powinny być zaprojektowane z kamienia szlachetnego o rodzimym pochodzeniu, najlepszą zaś formą dla nich jest współczesna prostopadłościenna bryła, prosta i monumentalna w odbiorze, wzbogacona detalami o formach oszczędnych i uproszczonych, dopełniona eleganckim liternictwem. Takie też wytyczne konserwatorskie, preferujące formy proste oraz współczesne, zostały przekazane do zaprojektowania epitafiów na ścianach zamykających krypty istniejących już pochówków. Prace te powierzono rzeźbiarzowi Marianowi Szajdzie z Przemyśla.

⁶² Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 30.04.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁶³ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 2.05.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁶⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 17.05.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

Ważnym zagadnieniem było podjęcie decyzji na temat dokończenia i uporządkowania tzw. krypt gotyckich. Od dłuższego czasu trwała dyskusja nad opracowaniem wizji zagospodarowania tego miejsca oraz jego aranżacją. Było to trudne zadanie, gdyż należało ono do jednych z najbardziej przemurowanych i wtórnie przekształconych miejsc, a jednocześnie zniszczonych, nawet współcześnie, fragmentów podziemi bazyliki.

Ostatecznie, po długich dyskusjach prowadzonych od wiosny, zaproponowano usunięcie wtórnych murów i murków, a następnie wstawienie dwóch filarów w celu podtrzymania sklepienia, nad którym ustawiony jest ołtarz soborowy. Nie planowano odtworzenia ścian kurtynowych pierwotnie zamykających krypty, gdyż po przekształceniach tak naprawdę ich kształt nie był znany. Zdecydowaliśmy się na pozostawienie przestrzeni bez uzupełnień i rekonstrukcji po to, aby ukazać jak najwięcej ściany rotundy. Relikty rotundy były najcenniejszym zabytkiem architektonicznym w podziemiach – tak przynajmniej sądził zespół do aranżacji podziemi na spotkaniach u księdza proboszcza M. Rusina, a utwierdzał nas w tym przekonaniu prof. Z. Pianowski, zauroczony tym zabytkiem.

Podczas komisji konserwatorskiej kolejny raz podniosłam sprawy konstrukcyjne sklepień w podziemiach, w tym ich wzmocnienia. Moje zapytania kierowane były do zespołu inżynierów konstruktorów, dotyczyły zaś stabilności konstrukcyjnej podziemi bazyliki. Moje obawy wzbudzały niewielkie deformacje na sklepieniach, co prawda dodające uroku podziemiom, ale i niepokojące ze względu na toczące się intensywne życie w samej archikatedrze. Po ponownym oglądzie stwierdzono, że powstały one na etapie budowy sklepień w XVIII wieku i są stabilne, niemniej zdecydowano o wzmocnieniu krawędzi łuku pod tęczą. Tym samym komisja zaproponowała zorganizowanie kolejnego spotkania z udziałem arch. P. Sobańskiego w celu omówienia docelowych rozwiązań w części gotyckiej i wykonania projektu.

Ponownie powrócono do rozważań nad powłokami i elementami wykończenia wnętrz, które wzbudzały wiele dyskusji. Wspólnie uznano, że należy wykonać próbę na niewielkim fragmencie z płyt piaskowcowych tej wielkości, z których ma być ułożona posadzka. Wskazano na

piaskowiec kielecki pod nawą główną z propozycją jego obejrzenia w skali 1 × 1, w kryptach bocznych próbowano zaś zaaranżować posadzkę z płytek ceglanych w kolorze starej, tzw. brudnej czerwieni. Teoretycznie miało to swoje uzasadnienie, jednak autorka publikacji nie była przekonana do takiego rozwiązania zarówno materiałowego, jak i kolorystycznego. Nie było ono autentyczne, a jego zastosowanie sugerowałyby, że pierwotnie tak to wyglądało. Ponownie przedyskutowano koncepcję schodów przed kryptami z propozycją obłożenia stopnic płytami z piaskowca, przestrzeń zaś pomiędzy jedną stopnicą a drugą – ceglanyimi płytkami ceramicznymi. Mimo wszystko wywoływało to dyskusję i brak stuprocentowego przekonania u wszystkich o właściwości tego rozwiązania. Utrzymywało się jednak przeświadczenie u zdecydowanej większości członków komisji konserwatorskiej o konieczności obłożenia klatki schodowej do podziemi piaskowcem, co jednak autorki niniejszej publikacji nie przekonało i ostatecznie takiej decyzji nie podjęto. Rozwiązanie to nie zyskało mojej aprobaty ze względu m.in. na kruchość piaskowca, zwłaszcza na krawędziach, i jego dużą ścieralność, a także problem z utrzymaniem porządku przy intensywnym ruchu turystycznym i bieżącym czyszczeniu. Pozostawiono sprawę okładzin do wykończenia wewnątrz jednak otwartą, bez końcowej decyzji.

Komisję konserwatorską zakończono dwoma ustaleniami, z których pierwsze zobowiązywało arch. P. Sobańskiego do wykonania projektu pod konstrukcję w części przedsionka i do jego opracowania do końca czerwca 2012 roku, drugie zaś dotyczyło zastosowania siatki z włókna węglowego na elewacyjnych spękaniach w nawie bocznej od strony północnej bazyliki, przy czym czas wykonania tego wzmocnienia ustalono na kolejny rok lub nawet następny, gdyż został on uzależniony od przebiegu prac w podziemiach bazyliki.

Kolejne dni nie były wolne od rozważań nad materiałowym wykończeniem powłok posadzek. Skontaktowano się ze Stanisławem Dziedzicem, dyrektorem Departamentu Dziedzictwa Narodowego w Urzędzie Miasta Krakowa, i poproszono o umówienie spotkań w wybranych najstarszych krakowskich zabytkach sakralnych, w których w nieodległej przeszłości wymieniane były posadzki. Z przeprowadzonego rekonesansu wynikało jed-

noznaczne przekonanie, że piaskowca stosować nie należy, gdyż tam, gdzie był zastosowany, został wymieniony ze względu na kłopoty w użytkowaniu. Zastąpiono go wówczas trwalszym i twardszym materiałem o dużej odporności na chłonność wilgoci.

Autorkę niniejszej publikacji zainteresowało szczególnie rozwiązanie posadzek w klasztorze oo. Augustianów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie. Wymieniono tu nawierzchnię z piaskowca na duże płyty z dolomitu. Wyjaśniono mi, że jest to kamień ze Śląska, ma niską chłonność wilgoci, dobrą twardość i małą ścieralność. Odpowiadał mi także jego jasny, kremowy kolor, który rozświetlałby ciemne i mroczne podziemia. Postarałam się o jego próbkę w celu wstępnego omówienia takiego materiału na obłożenie wszystkich płaszczyzn w podziemiach bazyliki. Po licznych debatach, wyjazdach do kamieniołomu i rozeznaniu cenowym zaakceptowano niniejszy wybór dolomitu. Nieoceniona była tu pomoc wykonawcy M. Piórkowskiego.

W protokole z komisji konserwatorskiej z 9.07.2012 roku została już zapisana decyzja, że komisja pozytywnie przyjęła i zaopiniowała dolomit (satyna) jako materiał do wyłożenia podziemi bazyliki archikatedralnej, zarówno w przestrzeni pod nawą główną, jak i w kryptach bocznych⁶⁵. Natomiast w krypcie grobowej bp. A.A. Fredry zaakceptowano także dolomit, ale polerowany. Zdecydowano także o wykonaniu z dolomitu stopni schodów w klatce zejściowej do krypt. Płyty ustalono jako duże, kwadratowe, o długości boku około 0,5 m. Tym samym anulowano poprzednie ustalenia komisji w sprawie wykończenia nawierzchni i zrezygnowano z położenia w piwnicach płytek klinkierowych i piaskowcowych płyt na rzecz jednakowych kwadratów dolomitu. Utrzymano natomiast rozwiązanie dotyczące obrysu miejsc po kryptach grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, które miały być wykonane w innym materiale. Na tym etapie prac nie określono rodzaju materiału ani sposobu technologicznego wykonania obrysów krypt. W związku z tym, że nie było informacji na temat szczegółów projektowych balustrady, która miała być zamon-

⁶⁵ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 9.07.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyśle, rękopis.

Fot. 89. Układanie posadzki z dolomitu na żelbetowej płycie dennej

towana na stopnicach w klatce schodowej i podejście do obserwacji reliktyw archeologicznych, postanowiono skierować prośbę do arch. P. Sobańskiego o jak najszybsze dostarczenie projektu, co zapisano w protokole.

Podczas komisji konserwatorskiej przyjęto, że projekty płyt epitafijnych wykona artysta rzeźbiarz M. Szajda z Przemyśla. Ustalono też, że będą one wykonane z marmuru o ciepłej kolorystyce, dobrze komponującej się z dolomitem i barwą ceglanych sklepień. Ponadto uznano, że płyty epitafijne powinny być umieszczone na powierzchniach otynkowanych, a nie na ścianie ceglanej lub kamiennej.

Kolejna wielowątkowa komisja odbyła się 13.07.2012 roku w szerokim składzie, m.in. z Krakowa przyjechali dr inż. S. Karczmarczyk i arch. P. Sobański, z Przemyśla dołączyli inż. W. Jaśkowski, M. Szajda, M. Piórkowski⁶⁶. Podczas tej komisji przeanalizowano koncepcję adaptacji podziemi na cele ekspozycji muzealnej i nadesiono uwagi. Potwierdzono także ujęte w koncepcji rozmieszczenie pochówków oraz wyposażenia jako zaakceptowane do realizacji. Komisja poparła przyjęcie wariantu zachowania tzw. krypt gotyckich i ich ekspozycjonowania przed rotundą, co było kwestią dyskusyjną

⁶⁶ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 13.07.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

od kilku miesięcy, ale i przedmiotem sporów z powodu różnych wizji tej części bazyliki. Podczas tej komisji obaj konstruktorzy, projektant oraz wykonawca robót budowlanych przedstawili techniczną stronę przebiegu do krypt grobowej bp. A.A. Fredry oraz kryptu rodu Drohojowskich, a także aranżację wejścia do obu krypt z poziomu podziemi. Powyższe uwagi należało nanieść do dokumentacji i złożyć do uzgodnienia przez PWKZ.

Ponownie powrócono do płyt epitafijnych poświęconych biskupom pochowanym w podziemiach bazyliki w XX wieku. M. Szajda – wykonujący je artysta rzeźbiarz – przedstawił próby marmurów oraz koncepcje projektowe, które komisja konserwatorska omówiła i z których wyłoniła najodpowiedniejsze.

Podczas spotkania podniesiono także kwestię bezpieczeństwa ekspozycji oraz wskazano na konieczność opracowania systemu zabezpieczeń, w tym monitoringu, czemu powinna być poświęcona odrębna komisja. Po raz kolejny powrócono także do potrzeby opracowania koncepcji, a w ślad za nią – projektu wentylacji i klimatyzacji.

Odmierna w temacie była komisja konserwatorska, która została zwołana przez PWKZ w dniu 1.08.2012 roku⁶⁷. Udział w niej wzięli przede wszystkim archeolodzy: M. i M. Krzemińscy, M. Schild, a także wykonawca robót budowlanych M. Piórkowski i inspektor nadzoru W. Jaśkowski. Tematem tego spotkania było omówienie prac archeologicznych przy przyporze narożnej archikatedry, gdzie odsłonięto relikty kamiennego fundamentu o kwadratowym zarysie jego podstawy, znajdującego się poniżej przypory archikatedry w narożniku północno-zachodnim. Oba te relikty, zarówno odkryty fundament, jak i przypora bazyliki, wymagają dokumentacji i są ciekawym architektonicznie świadkiem historii. Niemniej interesujące, choć może nie tak odkrywcze, są fundamenty kaplicy bp. W.H. Sierakowskiego.

Kolejne komisje poświęcone były odbiorom prac archeologicznych. Pierwsza z nich, która odbyła się 23.08.2012 roku, dotyczyła odbioru prac archeologicznych prowadzonych na podstawie pozwolenia UOZ-3.5161.203.2011 z 12.12.2011 roku wydanego dla E. Kędzier-

⁶⁷ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 1.08.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

skiej i dwóch decyzji zmieniających końcowy termin wykonania prac: decyzji UOZ-3.5161.203.2011 z 15.02.2012 roku oraz decyzji UOZ-3.5161.203.2011 z 30.03.2012 roku⁶⁸. Termin został przesunięty na koniec roku z uwagi na liczne odkrycia archeologiczne, które miały miejsce w trakcie działań remontowo-konserwatorskich. Prace ostatecznie odebrano po 13.12.2012 roku i oceniono bardzo dobrze.

Podczas drugiej komisji dokonano częściowego odbioru prac konserwatorskich prowadzonych przez dr hab. A. Drażkowską przy tkaninach grobowych wydobytych z biskupich pochówków⁶⁹.

W cztery tygodnie później, 21.09.2012 roku, odbyło się kolejne spotkanie robocze zwołane przez PWKZ w sprawie ekspozycji relikwii rotundy od strony podziemi pod nawami bazyliki⁷⁰. Rozwiązanie tego problemu nastęrczało rozlicznym problemom, dlatego też w spotkaniu uczestniczył prof. Z. Pianowski. Wraz z wykonawcą robót budowlanych M. Piórkowskim było omawiane wykonanie obejścia wokół zewnętrznego lica murów fundamentowych rotundy. Zaproponowano, aby projekt ten wykonany został, tak jak i wszystkie poprzednie, przez arch. P. Sobańskiego. Rozważana była możliwość podbicia fundamentów, a następnie przesłonięcie tej części podestem w postaci szerokopłaszczyznowych schodów dochodzących do rotundy. Podest taki miał być wykonany z drewna i zamontowany na próbę. Późniejsze prace pokazały, że nie jest możliwe takie rozwiązanie, a zatem pozostało ono w sferze dywagacji i utopijnych idei.

Ważnym ustaleniem podczas tej komisji była decyzja dotycząca kanałów odwadniających, które zostały odkryte w kryptach bocznych. Ustalono, że należy je pozostawić w poziomie posadzki w kryptach, od góry przesłaniając je taflą szklaną. Tym samym w przyszłości będą one przygotowane pod przyszłą ekspozycję dawnego systemu odwadniania katedry i drenażu.

⁶⁸ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.08.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁶⁹ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.51241.103.2012 z dnia 24.08.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁷⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 21.09.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

Prace znów nabrały zwiększonego tempa i toczyły się do późnej jesieni na podstawie dwóch pozwoleń archeologicznych. Pierwsze, z 20.09.2012 roku, UOZ-3.5161.159.2012, dotyczyło pozwolenia na wykonanie nadzoru archeologicznego podczas prowadzenia dalszych robót budowlanych w kryptach, w tym drenażu wewnętrznego w dnach restaurowanych krypt z przeznaczeniem na krypty bp. K.J. Szembeka, a także bp. A. Pruskiego i ossuariów w bocznych kryptach w podziemiach bazyliki archikatedralnej⁷¹. Drugie pozwolenie wydane zostało 5.10.2012 roku dla archeolog S. Stempniak⁷². Miała ona przeprowadzić nadzory archeologiczne związane z realizowanymi pracami ziemnymi polegającymi na założeniu drenów osuszających mury fundamentowe bazyliki na dwóch odcinkach biegnących od fasady ku bocznym kruchtom na północ i na południe. Na mocy tych pozwoleń wykonano prace przy izolacji pionowej ściany frontowej archikatedry przy narożniku północno-zachodnim i południowo-zachodnim wraz z wykonaniem drenażu w obrębie reliktów fundamentów i obrysu kaplicy bp. W.H. Sierakowskiego. Uzupełniono także ubytki muru fundamentowego i przeprowadzono spoinowanie kamieni, wypłukane przez czas i wodę. Podczas tych prac renowacyjnych prowadzonych przy fundamentach okazała się także konieczna do wykonania konserwacja ścian wewnętrznych w kruchcie i wzdłuż klatki schodowej. Po odbiciu tynków widoczne były obszerne partie murów gotyckich z zachowanym oryginalnym wątkiem z okresu średniowiecza. Teraz zachodziła konieczność przeprowadzenia renowacji tego wątku wraz z jego uczytelnieniem.

Roboty budowlano-modernizacyjne nie zdominowały toku wszystkich prac, choć przyznać trzeba, że były priorytetowe. Bardzo ważne były prace konserwa-

torskie przy tkaninach grobowych. Posuwały się one tak samo wartko, jak renowacja oraz adaptacja krypt grobowych w podziemiach. Dnia 26.10.2012 roku został spisany protokół dotyczący odbioru prac z zakresu konserwacji tkanin, które to były prowadzone na podstawie pozwolenia PWKZ z 28.02.2012 roku, UOZ-3.5161.203.2011⁷³. Komisja złożona z przedstawicieli WUOZ w Przemyślu w osobach: PWKZ dr G. Stojak i M. Schild, w obecności ks. M. Rusina, proboszcza parafii, ks. M. Wojnarowskiego, dyrektora Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu, i dr hab. A. Drażkowskiej, wykonującej prace konserwatorskie w ramach dotacji na konserwację zabytków ruchomych od PWKZ, dokonała oględzin wykonanych prac. Zgodnie z zapisem w protokole były to fragmenty ornatu i stuły bp. A. Gołaszewskiego, odzież bp. J.T. Kierskiego: nakrycie głowy, stuła, manipularz, cingulum, alba, humerał, rokieta, sutanna, para pończoch jedwabnych, para trzewików jedwabnych, mitra, para jedwabnych, dzianych rękawiczek, poduszka, a także drewniany pastorał. Ponadto poddano konserwacji haftowane trzewiki męskie bp. M. Witosławskiego. Przedmiotem konserwacji zabytków ruchomych była także trumna dziecięca wyściełana takim samym materiałem, z jakiego uszyty był przód sukienki. Pracom renowacyjnym poddano także koszulkę i parę skarpetek.

Był to pierwszy etap rozpoczętych prac konserwatorskich, obejmujący konserwację reliktów z krypt pod kaplicą Fredrów i z podziemi bazyliki archikatedralnej w Przemyślu, zgodny z przyjętym programem prac przez PWKZ. Do wniosku o dotację na prace konserwatorskie przy zabytku ruchomym na 2012 rok przedstawiony był zakres prac, który w pełni został wykonany. Kolejne zabytki stanowiące wyposażenie z pozostałych krypt grobowych zostały przewidziane do konserwacji na najbliższe, aczkolwiek kolejne lata.

Kolejna bardzo ważna komisja konserwatorska odbyła się 10.11.2012 roku⁷⁴. Było to istotne spotkanie zwo-

⁷¹ Pozwolenie z dnia 20.09.2012 roku UOZ-3.5161.159.2012 na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, na terenie działki nr ewidencyjny 107 obr. 207 przy Placu Katedralnym 1 w Przemyślu w zakresie prowadzenia dalszych prac remontowo-konserwatorskich w kryptach nr 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9.

⁷² Pozwolenie z dnia 5.10.2012 roku UOZ-3.5161.169.2012 dla Sabiny Stempniak na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu podczas prac ziemnych związanych z założeniem drenów osuszających fundamenty Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu w dwóch odcinkach: północnym i południowym, biegnących od kruchty wejścia głównego ku kruchtom z wejściami bocznymi.

⁷³ Protokół odbioru konserwacji tkanin UOZ-1.51241.103.2012 z dnia 26.10.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

⁷⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 10.11.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

lane przez PWKZ w celu podjęcia decyzji, które byłyby realizowane w następnym roku. W komisji wzięli udział: ks. M. Rusin, arch. P. Sobański, konstruktor dr inż. S. Karczmarczyk, inż. S. Policht, który był projektantem klimatyzacji i wentylacji, ks. M. Wojnarowski, a także wykonawca prac w podziemiach bazyliki M. Piórkowski i konstruktor W. Jaśkowski. Przeanalizowano dostarczone koncepcje wentylacji i klimatyzacji, a po ich zaakceptowaniu stwierdzono, że zachodzi pilna konieczność wskazania przestrzeni dla urządzeń technicznych. Jedną z propozycji były zasypane piwnice rozebranego kapitularka, którego onegdaj tak bardzo żalowali starsi księża. Teraz zalecono badania, które należało przeprowadzić za pomocą georadaru, a w ślad za nimi należało zlecić badania archeologiczne w tym miejscu. Rysowała się także konieczność wykonania przebicia do pomieszczenia technicznego w pobliżu krypt biskupów A. Nowaka i F. Bardy.

Omawiając kwestie przebicia przez mury, poruszono po raz kolejny sprawę połączenia krypt grobowej bp. A.A. Fredry i kryptu rodu Drohojowskich pod kaplicą Najświętszego Sakramentu z przestrzenią główną pod nawami podziemi. Podjęcie decyzji o przebiciu podziemnych przejść do krypt pod kaplicami było trudne. W swojej wizji podziemi miałam jasne przekonanie, że przestrzenie te muszą być ze sobą połączone w jedną podziemną całość o funkcji funeralnej. Zatem uzgodniono zasady przebicia do wyżej wymienionych krypt, a arch. P. Sobański został poproszony o przedstawienie rozwiązań projektowych.

Dyskusji poddano także kształt obejścia wokół odsłoniętych relikwów rotundy. Był to trudny temat, z którym zespół ds. podziemi zmagał się już od dłuższego czasu. Było kilka koncepcji, z których żadna dotychczas nie wytrzymała próby czasu. Ostatecznie teraz, podczas kolejnej dyskusji, ustalono sposób udostępnienia relikwów rotundy. Zaproponowana została koncepcja wąskiego obejścia w kształcie niewielkiego korytarzyka wzdłuż zachowanej ściany fundamentowej rotundy, ale w obrębie murów obwodowych archikatedry. Pierwotnie rozważano poprowadzenie korytarzyka poza obrys fundamentów bazyliki, tak aby stanowił on spójną całość z przestrzenią pod archikatedrą. Teraz, w obliczu nowych faktów związanych z rozpoznaniem średniowiecznych zabytków ar-

chitektonicznych, zrezygnowano z takiej koncepcji i postanowiono w najbliższych miesiącach zlecić opracowanie szczegółowego programu badań relikwów średniowiecznej rotundy. W konsekwencji powyższego przyjęto dwa zakresy: ograniczono się do działania wewnątrz murów obwodowych archikatedry i osobno – do działań poza murami świątyni, wokół zewnętrznego obrysu rotundy.

W dalszej części narady omówiono przeprowadzenie kontrolnego przeglądu spękań oraz rys zauważonych przez M. Piórkowskiego i S. Sęka na murach kruchty, powstałej z rozbudowanego przedsionka o dwa dodatkowe składziki. Całość, tworząc kruchnę oczyszczoną z nowożytnych i dziewiętnastowiecznych przybudówek, przylega do ściany zachodniej archikatedry, którą także poddano kontrolnym oględzinom. Przeprowadzono także analizę otworów okiennych i wątków ceglanych, które wyszczególnił S. Sęk, konserwator dzieł sztuki, prowadzący nadzór konserwatorski nad pracami budowlanymi⁷⁵.

Kolejnym ważnym punktem podczas tej komisji był scenariusz projektowanej ekspozycji muzealnej, która miała być zakomponowana we wszystkich kryptach archikatedry. Powstał on na podstawie *Koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, stanowiącej załącznik do *Projektu aranżacji wnętrza podziemia Archikatedry p.w. św. Jana Chrzciciela*, opracowanego przez arch. P. Sobańskiego. Wówczas na ręce zespołu projektowego ks. M. Wojnarowski złożył scenariusz ekspozycji muzealnej, który opracowano na podstawie ustaleń licznych komisji konserwatorskich pod kierunkiem PWKZ, o czym informuje strona tytułowa scenariusza⁷⁶.

Patrząc optymistycznie w przyszłość, podkreślono dobrą współpracę oraz rzetelną jakość dotychczas wykonanych prac i z nadzieją oczekiwano na odbiór tegorocznych działań konserwatorsko-budowlanych. Nastąpiły one ponad miesiąc później. Dnia 13.12.2012 roku odbyły

⁷⁵ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. I)...*, dz. cyt.; S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych (cz. II)...*, dz. cyt.

⁷⁶ A. Drażkowska, M. Wojnarowski z zesp., *Scenariusz projektu ekspozycji muzealnej w kryptach Archikatedry p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9393.

się aż trzy komisje, jedna po drugiej. Pierwsza z nich była komisją z lustracji obiektu, podczas której M. Schild, archeolog nadzorujący prace z ramienia służb konserwatorskich w Przemyślu, wraz z wykonawcą prac M. Piórkowskim ustalili w terenie rodzaj materiału i sposób narysu ściany odkrytej podczas badań archeologicznych kaplicy bp. W.H. Sierakowskiego⁷⁷.

Po zakończeniu obrad tej komisji odbyły się dwa odbiory prac archeologicznych. Według protokołu UOZ-3.5161.159.2012 z 13.12.2012 roku prace odebrała mgr M. Schild od E. Kędzierskiej w obecności inwestora ks. M. Rusina i wykonawcy robót budowlano-konserwatorskich M. Piórkowskiego⁷⁸. W protokole wyszczególniono działania:

- „– w kryptach nr 1, 3, 8 – wykonanie dokumentacji odkrytego kanału z naniesieniem na plan krypty, kontynuacja prac dokumentacyjnych w krypcie,
- w krypcie nr 2 – wykonanie dokumentacji odkrytego kanału z naniesieniem na plan krypty, kontynuacja prac dokumentacyjnych w krypcie, wykonanie dokumentacji bocznej ściany krypty, odsłoniętej po usunięciu warstwy cegieł,
- w krypcie nr 7 – nadzór nad prowadzonymi pracami ziemnymi, kontynuacja prac dokumentacyjnych w krypcie;
- w krypcie nr 9a dokumentacja kanału oraz ścian krypty bocznej, wykonanie sondażu archeologicznego wraz z dokumentacją ścian krypty,
- w krypcie nr 5 wykonano dokumentację profili po odsłonięciu ściany fundamentowej rotundy oraz profil ścian pn.-pd.”⁷⁹.

Po zakończeniu prac tej komisji odbył się kolejny odbiór archeologiczny, tym razem od S. Stempniak⁸⁰. Były to rezultaty nadzoru archeologicznego prowadzo-

nego podczas kontynuowanych prac ziemnych związanych z osuszaniem fundamentów bazyliki. Prace były realizowane na dwóch odcinkach: pierwszym przy południowej części fundamentów bazyliki, poczynając od wejścia głównego w kierunku do południowego wejścia bocznego, a drugim – od zachodniego narożnika bazyliki w kierunku północnym do pierwszej przypory. Na terenie działki o numerze ewidencyjnym 1207, obręb 207, położono drenaż o łącznej długości ponad 26 m. Miało to zapobiegać zalewaniu wodą podziemi archikatedry. Prace te były zgodne z pozwoleniem z 5.10.2012 roku⁸¹, a także decyzją pozwalającą na prowadzenie prac z dnia 10.10.2012 roku⁸².

W kilka dni później, 17.12.2012 roku, komisyjnie odebrano roboty remontowo-konserwatorskie prowadzone w podziemiach archikatedry, które były objęte umową o dotację zawartą z PWKZ⁸³. Odbioru prac, które były prowadzone na podstawie wydanych decyzji z 21.01.2010 roku oraz z 10.10.2012 roku, dokonano przy udziale inwestora, wykonawcy robót i dwóch osób reprezentujących WUOZ w Przemyślu⁸⁴. Dotyczyły one wzmocnienia konstrukcji ścian w podziemiach w obrębie przestrzeni pod nawą główną, konserwacji uszkodzonych nadproży i ścian fundamentowych w obrębie rotundy, wzmocnienia iniek-

⁷⁷ Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.169.2012 z dnia 13.12.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis,teczka obiektu.

⁷⁸ Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.159.2012 z dnia 13.12.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, teczka obiektu.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.169.2012 z dnia 13.12.2012 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, teczka obiektu.

⁸¹ Pozwolenie UOZ-3.51.61.169.2012 z dnia 5.10.2012 roku dla mgr Sabiny Stempniak na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych związanych z założeniem drenów osuszających fundamenty Bazyliki Archikatedralnej p.w. Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu na terenie działki o nr ewidencyjnym 1207, obręb 207, przy Placu Katedralnym 1 w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

⁸² Decyzja UOZ-1.5142.417.2012 z dnia 10.10.2012 roku, pozwalająca na prowadzenie prac związanych z wykonaniem izolacji pionowej i założeniem drenów osuszających fundamenty Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, z warunkiem zapewnienia nadzoru archeologicznego, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

⁸³ Umowa o dotację nr 01/R/2012 roku z dnia 30.04.2012 roku zawarta przez ks. M. Rusina reprezentującego Parafię przy Bazylice Archikatedralnej z G. Stojak, Podkarpackim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Przemyślu, akta księgowości w zasobach WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

⁸⁴ Prace prowadzono na podstawie decyzji Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków UOZ-1.4155.384.09.2010 z dnia 21.01.2010 roku, oraz drugiej, UOZ-1.5142.417.2012 z dnia 10.10.2012 roku, z warunkiem zapewnienia nadzoru archeologicznego, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

Fot. 90. Krypty przed rozpoczęciem prac rewitalizacyjnych

cyjnego i przemurowania rozwarstwionych wątków ścian konstrukcyjnych. Ponadto wykonana i odebrana została izolacja pionowa ścian zewnętrznych, a także odnowiono i uzupełniono okładziny architektoniczne. Przeprowadzone prace zachowywały urok zabytkowych podziemi. Z takim też przekonaniem został zakończony 2012 rok, który obfitował w działania konserwatorskie i budowlane w podziemiach bazyliki.

3.2.5. Koegzystencja starego z nowym – ślady przeszłości w nowej szacie. Harmonogram prac realizowanych w 2013 roku

Kolejny rok inwestycji w podziemiach archikatedry rozpoczął się od poszerzenia decyzji z 21.01.2010 roku z dwoma późniejszymi zmianami: z 4.10.2010 roku i 06.07.2011 roku⁸⁵, pozwalającej na rozpoczęcie i prowadzenie prac pod bazyliką. Korekta została wprowadzona

⁸⁵ Decyzja z dnia 21.01.2010 roku, UOZ-1.4155/384/09/10, zmieniona decyzją z dnia 4.10.2010 roku, UOZ-1.4155/314/2010, oraz decyzja z dnia 6.07.2011 roku, UOZ-1.5142.255.2011 – są to decyzje pozwalające Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzyciela przy bazylice archikatedralnej w Przemyślu na prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach świątyni.

na wnioski parafii archikatedralnej jako inwestora z powodu konieczności ustanowienia inspektora nadzoru nad realizowanymi pracami. Został nim inż. W. Jaśkowski, który od samego początku prowadzonej rewitalizacji podziemi pod archikatedrą był związany z tą inwestycją⁸⁶. Wielokrotnie też korzystano z jego porad i wiedzy konstruktora.

Następnego dnia odbyła się komisja konserwatorska zwołana przez PWKZ z udziałem inżynierów z Krakowa, m.in. dr. S. Karczmarczyka oraz projektanta klimatyzacji i wentylacji S. Polichta⁸⁷. Była to bardzo ważna komisja, której obrady *de facto* otwierały nowy rozdział budowlano-konserwatorski u progu 2013 roku. Przeprowadzono przegląd wszystkich krypt w podziemiach oraz przeanalizowano strefy bezpośrednio przylegające do zachowanych relikwów romańskiej rotundy. Ponownie omó-

⁸⁶ Decyzja z dnia 26.02.2013 roku, UOZ-1.5142.73.2013, zmieniająca treść własnej decyzji z dnia 21.01.2010 roku, UOZ-1-4155/384/09/10 wraz z późniejszymi zmianami, ustanawiająca inspektora nadzoru budowlanego, którym został mgr inż. Wojciech Jaśkowski (nr upr. WBPP/IUB/106/3,9/81/83).

⁸⁷ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.77.2013 z dnia 27.02.2013 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, teczka obiektu.

wiono sprawę obejścia w postaci niewielkiego korytarzyka wokół odsłoniętego muru fundamentowego rotundy. Zalecono doczyszczanie odsłoniętych w 2012 roku fragmentów muru i obejrzano próby prac przy konstruowaniu korytarzyka obejścia. Po raz kolejny skonfrontowano realia z koncepcją utworzenia przejścia między kryptami gotyckimi wzdłuż zewnętrznego lica ściany romańskiej. Zauważono, że utworzenie takiego przejścia umożliwiłoby realizację kolejnego etapu badań rotundy, a tym samym wniosłoby nowe światło do dotychczasowych badań w tym zakresie. Stwierdzono, że zaprojektowane rozwiązanie jest możliwe do wykonania z technicznego punktu widzenia, po czym projektant przekazał rysunki wykonawcze przedmiotowego rozwiązania.

Kolejną lustrację przeprowadzono przy kryptach zlokalizowanych w przestrzeniach pod nawami bocznymi. Przeprowadzono przegląd poszczególnych krypt, najpierw od strony północnej, potem od południowej, analizując szczegółowo dotychczas wykonane prace. Przedmiotem oceny były także poszczególne odcinki pozostawionych kanałów odwadniających, planowanych do ekspozycji *in situ*, miejscami pod przeszkloną podłogą. Uzgodniono także możliwość wzmocnień w otworach przejść do krypt i sposób ich wykończenia. Dyskusję wzbudziły posadzki w kryptach, które nie pierwszy raz były przedmiotem ożywionej wymiany doświadczeń. Zarówno materiał, jak i sam sposób jego położenia były poddawane wielu analizom. Rozpatrzono możliwość zastosowania żelbetowych płyt dennych w każdej z krypt, z pozostawieniem w nich otworów w celu wyprofilowania zagłębień pod kątem potrzeb ekspozycji, zgodnie ze *Scenariuszem projektu ekspozycji muzealnej w kryptach archikatedry pw. św. Jana Chrzciciela Przemysłu*⁸⁸, opartym na *Koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*⁸⁹. Oba powyższe dokumenty zostały przedłożone PWKZ i zaakceptowane przez ten organ. Tym samym potwierdzono prawidłowość dotychczas wykonanych prac.

⁸⁸ A. Drażkowska, M. Wojnarowski z zesp., *Scenariusz projektu ekspozycji muzealnej...*, dz. cyt., *passim*.

⁸⁹ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń...*, dz. cyt., *passim*.

Były także niepokojące sygnały związane z ciągle napływającą wilgocią, która z powodu braku ujścia gromadziła się na ścianach kruchty, czyniąc je mokrymi od ciężkich kropel wody na całej powierzchni. Zgodnie stwierdzono, że trzeba się nad tym problemem pochylić kompleksowo. Pierwszym krokiem było podjęcie decyzji o założeniu drenażu zewnętrznego wzdłuż ściany frontowej oraz portyku. Decyzja ta miała przyczynić się do przechwytywania wód gruntowych, okresowo bardzo obfitych i napływających ze Wzgórza Zamkowego. Uchwylenie tych cieków wodnych i skierowanie ich do odpowiednich kanałów byłoby bardzo odciążającym działaniem ze względu na ochronę przeciwwilgociową murów fundamentowych. Kolejnym punktem tej analizy była dyskusja na temat wentylacji grawitacyjnej i polepszenia jej działania. W strefie wyjścia poddano oglądowi okna, które zdecydowanie należało wymienić. Dyskusję podsumowano tym, że temat ten będzie przedmiotem szczegółowych oględzin podczas następnego spotkania, gdy zasób informacji będzie większy, uzupełniony o lustrację murów fundamentowych i ścian przez mgr. S. Sęka.

Ponadto skonfrontowano kolejny raz propozycje rozmieszczenia instalacji do klimatyzowania poszczególnych pomieszczeń, ze zwróceniem baczonej uwagi na rozmieszczenie kanałów powietrznych. Był to dowód na rozważne podejmowanie wszystkich decyzji na podstawie licznych analiz każdego zagadnienia i wymianę poglądów w dyskusjach całego zespołu monitorującego tak ogromny i wielobranżowy projekt.

Dnia 19.03.2013 roku została wydana kolejna decyzja zmieniająca treść pierwszej, pozwalającej na uruchomienie prac w podziemiach, z dnia 21.01.2010 roku z późniejszymi zmianami⁹⁰. Obecna zmiana dotyczyła ustanowienia kierownika budowy w trakcie realizowanych prac budowlanych, na którego wskazano Zbigniewa Błażkowskiego na wniosek parafii archikatedralnej.

Bieżące problemy, których propozycje rozwiązania ustalono podczas spotkania z 27.02.2013 roku, rozpatrywano podczas kolejnej komisji konserwatorskiej odby-

⁹⁰ Decyzja z dnia 19.03.2013 roku UOZ-1.5142.73.2013 zmieniająca treść własnej decyzji z dnia 21.01.2010 roku UOZ-1-4155/384/09/10 wraz z późniejszymi zmianami, ustanawiająca kierownika budowy, którym został inż. Zbigniew Błażkowski (nr upr. UAN/VII/8386/62/85).

tej 9.05.2013 roku⁹¹. Poza problemami izolacji pionowej i drenażu na zewnątrz, a także udroźnienia wentylacji grawitacyjnej omawiano także konieczność zainstalowania systemu ogrzewania wewnątrz portyku. Powrócono także do dyskusji na temat wymiany okien w kruście na nową stolarkę wysokiej klasy z zastosowaniem szyb zespolonych oraz tradycyjnych podziałów okien, a także przywrócenia pierwotnych otworów okiennych w ścianach klatki schodowej, wtórnie zamurowanych. Wszystko to miało przyczynić się do lepszej wentylacji, opanowania problemu gromadzącej się nadal wilgoci i tworzenia punktu rosy. Pod rozważanie poddano możliwość przeszklenia kraty pomiędzy klatką schodową a nawą główną. Apelowano o niezwłoczne rozpoczęcie prac związanych z wykonaniem izolacji pionowej i położeniem drenażu. Wskazano na liczne w przeszłości próby rozwiązania problemu zalewania wodą podziemi bazyliki poprzez położenie bruku, budowę rynsztoka i bocznych kanałów odprowadzających deszczówkę, założenie systemu drenów podczas remontu T. Prylińskiego pod koniec XIX wieku czy proponowane zastosowanie bariery z gliny ilastej wokół murów fundamentowych archikatedry w 100 lat później, w latach osiemdziesiątych XX wieku⁹². Wszystkie te działania, zarówno historyczne, jak i obecne, obrazują walkę z żywiołem wody na przemyskim placu Katedralnym i miały doprowadzić do osuszania ścian oraz zahamowania napływu wody do podziemi, a także usprawnić obieg powietrza w przedsionku wraz z wentylacją pomieszczeń, w dalszym ciągu wilgotnych. Wszystkie te zadania uznano za konieczne do wykonania podczas nadchodzących miesięcy wiosenno-letnich.

Jednak jeszcze przed nastaniem wakacji, 22.05.2013 roku, została zwołana komisja konserwatorska przez PWKZ, której celem było zbadanie aktualnej sytuacji wilgotnościowej z odnotowaniem poprawy lub regresu. Z tego powodu skład dotychczasowych komisji został poszerzony i poproszono o udział w niej mgr. inż. Bolesława Kotka, reprezentującego WUOZ w Przemyślu. Po-

nadto udział w niej wzięli projektanci z Krakowa: dr inż. S. Karczmarczyk, P. Sobański, a także ks. M. Wojnarowski jako dyrektor Muzeum Archidiecezjalnego. Wspólnie dokonano oceny prac adaptacyjnych podziemi na wnętrza ekspozycyjne o charakterze funeralnym i lapidarium archeologicznego. Realizowane prace rewitalizacyjne w podziemiach archikatedry oceniono bardzo wysoko, widząc ich dużą przydatność pod kątem ekspozycji historycznych pochówków, poddawanych w tym czasie zabiegom konserwatorskim. Pozytywnie odniesiono się do polepszenia warunków wilgotnościowych panujących wewnątrz podziemi, zauważając ich dużą poprawę w stosunku do stanu odnotowanego podczas poprzedniej komisji.

Zespół projektowy z Krakowa przekazał inwestorowi projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic pod bazyliką archikatedralną ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt i ekspozycję relikwów, tj. zewnętrznej ściany rotundy św. Mikołaja położonej pod prezbiterium. W trakcie spotkania ustalono także, że zespół będzie poszerzony o krakowskiego arch. M. Cempłę, który jest specjalistą w zakresie badań architektury, a także że zespół przez niego kierowany opracuje szczegółową inwentaryzację architektoniczną oraz przeprowadzi badania w tym zakresie.

Ponadto w trakcie spotkania ustalono, że konsultacjom zostanie poddany wykonany w 2001 roku projekt adaptacji relikwów w obrębie rotundy romańskiej na cele rezerwatu archeologicznego. Projekt ten nie został zrealizowany w przeszłości, natomiast teraz istnieje szansa na zastosowanie zawartych w nim rozwiązań, tym bardziej że zamawiającym powyższe opracowanie był WUOZ w Przemyślu, a koszty jego wykonania pokryte były z finansów publicznych.

Pracujący pod kierunkiem dr. inż. S. Karczmarczyka zespół projektowy w składzie: mgr inż. W. Bereza i mgr inż. N. Grzywina, opracował dokumentację projektową na dalsze prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach archikatedry. Był to kolejny etap wielobranżowych działań, w związku z czym inwestor, czyli parafia archikatedralna, zwrócił się o zatwierdzenie projektu do PWKZ, a następnie o wydanie decyzji zmieniającej dotychczas wydane akty prawne. Dnia 28.05.2013

⁹¹ Protokół z komisji konserwatorskiej (brak numeru) z dnia 9.05.2013 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

⁹² B. Jagieła, *Tomasz Pryliński oraz regotycyzacja katedry...*, dz. cyt., s. 153.

roku przyjęto do realizacji dokumentację projektową pn. *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt oraz ekspozycje relikwii romańskiej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki (etap II)*, opracowanej w Krakowie w kwietniu 2013 roku⁹³. Po uzgodnieniu powyższego projektu, który stanowił uzupełnienie rozwiązań technicznych i konstrukcyjnych do projektu architektonicznego opracowanego przez mgr. inż. arch. P. Sobańskiego w 2010 roku, została wydana przez PWKZ decyzja zmieniająca dotychczasową, w branży konstrukcji⁹⁴.

W ślad za powyższym uzgodnionym projektem i wydaną decyzją parafia archikatedralna wystąpiła o wydanie pozwolenia na prowadzenie prac konserwatorsko-budowlanych pod nadzorem archeologicznym. W związku z tym, że działania te i roboty budowlane są wymagane, a także wyszczególniono je w dokumentacji projektowej, pozwolenie takie zostało wydane 10.06.2013 roku⁹⁵. Pozwolenie obejmowało prowadzenie nadzoru archeologicznego podczas prac konserwatorsko-budowlanych przy fundamentach ściany zachodniej wraz z dwoma narożnikami: północnym i południowym, z zaznaczeniem, że działania te będą prowadzone aż do kaplicy Fredrów, a następnie przy odsłoniętych konstrukcjach

⁹³ S. Karczmarczyk, W. Bereza, N. Grzywina, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt.

⁹⁴ Decyzja UOZ-1.5142.73.2013 z dnia 28.05.2013 roku, zmieniająca decyzję, na podstawie której były rozpoczęte i są prowadzone dotychczasowe roboty konserwatorsko-budowlane w podziemiach Archikatedry, tj. decyzja z dnia 21.01.2010 roku UOZ-1-4155.384/09/10 wraz z późniejszymi zmianami: decyzją z dnia 4.10.2010 roku UOZ-1-4155/314/2010, decyzją z dnia 6.07.2011 roku UOZ-1.5142.255.2011, decyzją z dnia 26.02.2013 roku UOZ-1.5142.73.2013, decyzją z dnia 19.03.2013 roku UOZ-1.5142.73.2013. W pozostałym zakresie decyzja z dnia 21.01.2010 roku UOZ-1-4155.384/09/10 pozostaje bez zmian. Podstawę prawną do zmiany decyzji daje art. 155 Kodeksu postępowania administracyjnego. Wszystkie decyzje są w postaci wydruku komputerowego w teczce obiektu i aktach sprawy.

⁹⁵ Pozwolenie z dnia 10.06.2013 roku UOZ-3.5161.119.2013 na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas kontynuacji prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu na terenie działki o nr ewidencyjnym 1207 obręb 207 przy Placu Katedralnym 1 w Przemyślu. Nadzór archeologiczny prowadzi będzie mgr S. Stempniak, archeolog. Pozwolenie w postaci wydruku komputerowego znajduje się w zasobach archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu w teczce obiektu i aktach sprawy.

murowych, odkrytych w 1995 roku przez M. Proksę przy północno-zachodniej ścianie bazyliki.

Prace przy izolacji pionowej od zachodniej strony bazyliki trwały przez całe lato, były połączone z uzupełnianiem ubytków fundamentów oraz spoinowaniem kamieni, a także podbiciem wypłukanych fragmentów murów fundamentowych. Była to trudna praca z uwagi na odkrycia, których sukcesywnie dokonywano. Podczas tych robót prowadzony był nadzór archeologiczny przez S. Stempniak oraz odbywały się stałe konsultacje z prof. dr. hab. Z. Pianowskim, a także monitorowanie i lustracja wykonywanych robót przez służby konserwatorskie, w tym M. Schild. Zachowała się odręczna notatka spisana przez archeologa A. Koperskiego 7.08.2013 roku, który – z uwagi na ogromną wiedzę i doświadczenie o regionie w pradziejach – został poproszony przez PWKZ o przeprowadzenie oględzin wykopu ziemnego wykonanego w związku z osuszaniem fundamentów archikatedry⁹⁶. Archeolog odnotował odsłonięcie na zewnątrz murów archikatedry kilku interesujących i dotychczas nieznanymi fragmentów konstrukcji murowanych. Są one omówione w drugim rozdziale, w części poświęconej badaniom archeologicznym. Za najciekawszy fragment archeolog uznał odkryty mur założony na rzucie półkolistym oraz element murowany zalegający poniżej jego stopy fundamentowej. W zaleceniach A. Koperski zauważył, że ten fragment jest niezbędny do zachowania oraz szczegółowego przebadania, a także do stałej ekspozycji pod przeskleniem w przyszłości.

W następnych tygodniach skupiono się na wykonywaniu izolacji pionowej oraz zakładaniu drenażu wzdłuż fundamentu zewnętrznej ściany nawy bocznej od południowej strony bazyliki. Analogicznie jak przy narożniku północno-zachodnim także tutaj wzmacniano fugi, uzupełniano ubytki w fundamentach, miejscami je także wymieniał. Prace były prowadzone pełną parą nie tylko na zewnątrz, lecz także wewnątrz podziemi świątyni. Skupiono uwagę na rewaloryzacji sklepień i ścian ceglanych. Podobnie jak przy zabiegach remontowo-konserwatorskich murów fundamentowych, tak i teraz uzupełniano ubytki

⁹⁶ A. Koperski, S. Stempniak, *Notatka z oględzin wykopu ziemnego...*, dz. cyt.

ki okładzin ceramicznych, ceglanych płaszczy wzmacniających przestrzeń pod nawą główną oraz prowadzone odczyszczenie kamiennych detali architektonicznych, rozsianych na płaszczyznach ścian w całej przestrzeni podziemnej. Wiele uwagi poświęcono na konserwację spoin i uzupełnianie ich ubytków. Dzięki temu dokonano wielu odkryć fragmentów detali oraz elementów z nowożytnych nagrobków i epitafiów, które zostały wtórnie wbudowane w mury podziemi lub ich okładziny. Nad tym procesem odczyszczenia czuwał konserwator dzieł sztuki S. Sęk, z wielkim zaangażowaniem wypełniający funkcję nadzoru konserwatorskiego, legitymujący się wielkim doświadczeniem i oddany temu zadaniu. Pierwsze detale zostały odnalezione właśnie przez S. Sęka podczas badań kruszącej się spoiny. W ślad za tym sukcesem zostały przepatrzone wszystkie elementy wmurowane w ściany, takie jak fragmenty kamienne i detale ceramiczne, przynosząc w rezultacie okazały zbiór nowożytnych artefaktów z wyposażenia, które zostało zniszczone przez upadek sklepień w 1733 roku.

Im bliżej było kalendarzowej jesieni, tym więcej prac toczyło się wewnątrz krypt. Prowadzono je z dużą intensywnością na kilku odcinkach równocześnie. Początkowo działało się to głównie w części wschodniej podziemi: wokół przejścia do krypty bp. A.A. Fredry, przy stabilizacji konstrukcyjnej fundamentu pod kryptami gotyckimi i w korytarzu pod zakrystiami wikariacką i biskupią. Gdy nastąpiła już słotna jesień i nie można było prowadzić prac na zewnątrz bazyliki, skupiono wszystkie siły na wykonywaniu prac wewnątrz krypt biskupich, tak od strony południowej, jak północnej.

Dnia 15.11.2013 roku odbył się odbiór wszystkich powyższych prac remontowo-konserwatorskich tzw. drugiego etapu robót, które w świetle wydanego pozwolenia były wykonane w bieżącym roku⁹⁷. Większość prac prowadzonych w 2013 roku była objęta dofinansowaniem ze środków PWKZ, dotacją MKiDN, niewielkim wsparciem finansowym od Marszałka Województwa Podkarpackiego, a także pokrywano je ze środków własnych parafii ar-

chikatedralnej. Odbiór prac stanowił podstawę do rozliczenia powyższych dotacji.

Kolejny odbiór prac konserwatorskich realizowanych na podstawie pozwolenia UOZ-3.5161.203.2011 z 28.02.2012 roku, dotyczący konserwacji odzieży pogrzebowej oraz trumien biskupów z krypt bazyliki archikatedralnej w Przemyślu, został przeprowadzony 4.12.2013 roku⁹⁸. Był on podstawą do rozliczenia dotacji, którą w 100% przyznał PWKZ. Prace zostały odebrane przez pracowników WUOZ w Przemyślu w obecności ks. M. Wojnarowskiego i wykonującej powyższe prace konserwatorskie dr hab. A. Drażkowskiej, prof. UMK w Toruniu.

3.2.6. Katedralne krypty rodowe – szerokie spektrum zagadnień i ich wzajemny splot. Harmonogram prac realizowanych w 2014 roku

Prace w podziemiach archikatedry ruszyły pełną parą niedługo po Nowym Roku. Już 10.01.2014 roku odbył się końcowy odbiór prac archeologicznych, które były prowadzone na podstawie pozwolenia PWKZ z 10.06.2013 roku, UOZ-3.5161.119.2013. Opis tych prac znajduje się w przedłożonym sprawozdaniu i jest omówiony w wynikach badań archeologicznych w drugim rozdziale.

Do końca stycznia 2014 roku trwały obserwacje struktur architektonicznych, w tym zachowanie murów podziemi pod kątem wilgotności i ewentualnego przesiąkania wód gruntowych, z czym prowadzona była walka przez ostatnie trzy lata. Były robione pomiary wilgotności pod kątem ekspozycji muzealnej, ale jeszcze ciągle wyniki były niezadowalające. Oględziny dotyczyły także stabilizacji konstrukcji oraz obserwacji ewentualnych rys i spękań, które mogły się pojawić. W tym czasie trwały także pierwsze przymiarki do wypracowania łącznika pomiędzy kryptami pod kaplicą rodu Drohojowskich a pozostałą częścią podziemi.

W rezultacie tych obserwacji i dyskusji z wykonawcą prac inż. M. Piórkowskim została zwołana komisja

⁹⁷ Protokół odbioru robót budowlanych i prac remontowo-konserwatorskich tzw. II etapu prac z dnia 15.11.2013 roku, rękopis bez numeru w aktach sprawy, teczce obiektu i w zasobach archiwum księgowości WUOZ w Przemyślu.

⁹⁸ Protokół odbioru prac konserwatorskich odzieży pogrzebowej i trumien biskupów pochodzących z krypt Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu z dnia 4.12.2013 roku, rękopis bez numeru w aktach sprawy, teczce obiektu i w zasobach archiwum księgowości WUOZ w Przemyślu.

konserwatorska przez PWKZ. Do udziału w niej zaproszono specjalistów. Komisja ta odbyła się 7.02.2014 roku z udziałem m.in.: prof. dr. hab. Z. Pianowskiego, sprawującego nadzór nad wszystkimi działaniami w zakresie archeologii, a także dr hab. A. Drażkowskiej, specjalizującej się w konserwacji odzieży grobowej⁹⁹. Ponieważ już rozpoczęto realizację prac nad przebicciem przejścia z krypt pod zakrystią biskupią do rotundy, stwierdzono konieczność przeprowadzenia profilaktycznych działań mykologicznych na wewnętrznych ścianach rotundy. Zabiegi te miały być przeprowadzone po konsultacjach z prof. A. Drażkowską. Poczyniono wiele dość szczegółowych ustaleń dotyczących kaplicy Fredrów, gdzie prace rozpoczęto jeszcze w poprzednim sezonie. Ustalono, że od strony wewnętrznej krypty bp. A.A. Fredry należało osadzić nadproże. Zostało ono tutaj znalezione i uważałam, że w tym miejscu powinno pozostać ze względu na historię tego elementu, a nie w lapidarium, które będzie zorganizowane w przestrzeni pod kruchtą. Podniesiono też kwestię wmontowanego nadproża nad nowo wykutym wejściem i jego stalowych, konstrukcyjnych elementów, które postanowiono zasłonić piaskowcową tablicą informacyjną z napisem: „Krypta Fredrów”. Po raz kolejny przedyskutowano temat wytycznych konserwatorskich do przekucia wejścia do krypt kaplicy Drohojowskich. Temat ten nadal pozostawał jednak otwarty, z uwagi na interesujące kamienie i ich proveniencję, najprawdopodobniej ze Wzgórza Zamkowego, które zostały wydobyte już podczas wstępnych prac. Na szczególną ostrożność wskazano także podczas prac, które miały być prowadzone przy zachodniej ścianie rotundy, za kryptami gotyckimi. Ustalono, że muszą być one prowadzone pod specjalistycznym nadzorem i w stałej konsultacji z prof. Z. Pianowskim, a wszelki wydobyty materiał musi być gromadzony w odrębnych skrzyniach i poddany precyzyjnemu, drobiazgowemu przeglądowi. Zgodnie z opinią prof. Z. Pianowskiego należało także wykonać trzy nowe sondáže na zewnątrz katedry według instrukcji profesora i wytycznych jego programu. PWKZ nie wyraził zgody na rozpoczęcie prac wewnątrz rotundy przed analizą

⁹⁹ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 7.02.2014 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

koncepcji i realizacji projektów z 2001 roku z całym zespołem ds. podziemi pod archikatedrą. Jeszcze w lutym wyznaczono następną komisję konserwatorską do omówienia powyższych spraw, tym razem w poszerzonym składzie wraz projektantami z Krakowa.

Tymczasem trwały prace nad przygotowaniem nowego bloku spraw konserwatorskich związanych z zachowaniem szat i ubiorów grobowych. W tym celu została przygotowana decyzja wpisująca kolejne zabytki ruchome do rejestru zabytków prawem chronionych. Były to zabytki pochodzące z krypty pod kaplicą Fredrów w archikatedrze w Przemyślu: trumna nieznannej kobiety, trumna biskupa pomocniczego S. Wykowskiego, trumna biskupa ordynariusza W. Wężyka, wieko trumny biskupa sufragana A. Pruskiego, wieko trumny biskupa pomocniczego M. Witosławskiego, trumna łowczego J. Pruskiego, trzewiczki biskupa W. Wężyka¹⁰⁰. Tym samym stworzono podstawę do starań o dofinansowanie konserwacji szat grobowych i trumien objętych wpisem ze środków MKiDN, PWKZ, Marszałka Województwa Podkarpackiego.

Dnia 13.02.2014 roku zostało wydane pozwolenie na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas kontynuacji prac konserwatorskich prowadzonych w bazylice archikatedralnej, związanych z kryptą pod kaplicą bp. A.A. Fredry, przy zachowanych fundamentach rotundy św. Mikołaja w części południowej, w tym także przy wykonaniu trzech sondáže według wytycznych prof. Z. Pianowskiego. Ponadto w ramach powyższego pozwolenia udzielonego na prowadzenie nadzoru archeologicznego przeprowadzono także prace: w tzw. krypcie mieszczącej oraz podczas wykonywania przebiccia do krypt pod kaplicą Najświętszego Sakramentu (pierwotnie św. Tomasza Apostoła), a także podczas prac w kryptach rodu Drohojowskich. Ponadto prowadzony był przez S. Stępnia nadzór archeologiczny związany z realizacją projektu w zakresie utworzenia przejścia do rotundy z podziemi pod zakrystiami, tj. z przedsionka wejścia do kotłowni w kierunku rotundy przez mur fundamentowy prezbite-

¹⁰⁰ Decyzja UOZ-2.5131.2.2014 w sprawie wpisania zabytku ruchomego do rejestru zabytków Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu pod numerem B-647 z dnia 12.02.2014 roku, rejestr zabytków ruchomych „B” WUOZ w Przemyślu oraz akta sprawy, wydruk komputerowy.

rium¹⁰¹. Były to bardzo trudne prace budowlane m.in.: ze względów konstrukcyjnych, technologicznych, konserwatorskich i historycznych. Program prac remontowo-konserwatorskich, a także powyższego nadzoru konserwatorskiego został pozytywnie zaopiniowany przez prof. dr. hab. Z. Pianowskiego podczas obrad komisji konserwatorskiej poświęconej sprawom archeologii, która odbyła się 7.02.2014 roku, co zostało odnotowane w uzasadnieniu niniejszego pozwolenia¹⁰².

Działania były prowadzone bardzo intensywnie. Zachował się protokół z inspekcji prac archeologicznych z 21.02.2014 roku¹⁰³. Wymienione są w nim liczne prace w przyziemiu krypty bp. A.A. Fredry, a w ślad za nimi także odkrycia nowych pochówków, w tym niezidentyfikowanego biskupa, licznych pochówków i luzem przemieszanych kości. Eksploracja nawarstwień przyniosła także szereg artefaktów w postaci m.in. słabo zachowanego, niezidentyfikowanego osiemnastowiecznego wieka od trumny, a także innych fragmentów pochówków, szat i elementów strojów. Zostało to omówione w drugim rozdziale poświęconym badaniom i nadzorom archeologicznym.

Zgodnie z wcześniejszymi zapowiedziami 22.02.2014 roku odbyła się komisja konserwatorska, w której oprócz stałego składu z WUOZ, inwestora i wykonawcy, wzięli udział projektanci z Krakowa: dr inż. S. Karczmarczyk, mgr inż. arch. P. Sobański, a także – na stałe współpracujący – inspektor nadzoru mgr inż. W. Jaśkowski¹⁰⁴. Obrady komisji poświęcone były w całości krypcie bp. A.A. Fredry i rozwiązaniu problemów konstrukcyjnych, technicznych i architektonicznych związanych z wykonywanymi pracami inwestycyjnymi, a także po-

trezbami związanymi z powstającym projektem aranżacji wnętrza rzeczonyj krypty. Ustalenia dotyczyły kanału odwadniającego odkrytego w zasypce ziemnej, brudnej i mocno zawilgoconej, a także przypory sklepienia usytuowanej w obrysie ołtarza Krzyża Świętego, w kaplicy nad kryptą bp. A.A. Fredry. Stwierdzono także istnienie pilastrów odspojonych od płaszcza sklepienia. Wykonano sondáže i przewierty, w wyniku których stwierdzono, że jest to wtórnie wymurowane wzmocnienie pod ołtarz, nieprzewiązane z murami krypty. Z uwagi na brak zespolenia zarówno przypory, jak i pilastrów z płaszczem sklepienia zalecono wyburzenie tych elementów jako konstrukcyjnie zbędnych i zaburzających przestrzeń krypty. Podniesiono także kwestię szczególnego bezpieczeństwa podczas tych prac, a także monitorowania robót.

Dalsza część obrad dotyczyła koncepcji odciążającej płyty dennej, która miała być zaprojektowana wewnątrz krypty. W tamtej chwili należało ponownie przedyskutować wizję użytkową i związaną z tym aranżację krypty, gdyż odkryty kanał odwadniający był przeszkodą dla planowanego projektu. Założenie płyty dennej i zmiana posadowienia poziomu użytkowego krypty postawiły pod znakiem zapytania realizację udostępnienia dla turystów niniejszej przestrzeni sepulkralnej. Z powodu braku informacji o sposobie ochrony niniejszego kanału decyzję co do jego istnienia odłożono w czasie, aż do podjęcia jej przez PWKZ. Od tego uzależniony był projekt aranżacji wnętrza krypty Fredrowskiej.

Dalszą uwagę przykuł system wzmocnień sklepienia przykrywającego kryptę Fredrowską. Zalecono naklejenie pasów siatek z włókna węglowego według projektu opracowanego w ramach nadzoru autorskiego. Podano szczegóły techniczne, w tym parametry cementu, które mają być ujęte w projekcie.

Niezależnie od spraw architektonicznych toczyły się problemy związane z konserwacją szat wydobytych z pochówków pod kryptą bp. A.A. Fredry. Dnia 28.02.2014 roku zostało wydane pozwolenie konserwatorskie na prace, które będą wykonywane według programu opracowanego przez dr hab. A. Drązkowską, specjalistę w zakresie konserwacji tkanin grobowych¹⁰⁵. Była to kontynuacja

¹⁰¹ Pozwolenie UOZ-3.5161.3.2014 na przeprowadzenie nadzoru archeologicznego podczas kontynuacji prac konserwatorskich prowadzonych w Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu, według wyszczególnienia przekazanego archeologowi Sabinie Stempniak z dnia 13.02.2014 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

¹⁰² Tamże, s. 2.

¹⁰³ Protokół z inspekcji prac archeologicznych UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 21.02.2014 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

¹⁰⁴ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 22.02.2014 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

¹⁰⁵ Pozwolenie nr 17/2014 z dnia 28.02.2014 roku, UOZ-

zadania rozpoczętego w 2012 roku. Po przeprowadzeniu wyszczególnionych zabiegów konserwatorskich i renowacyjnych szaty zostały przygotowane do eksponowania w ramach przygotowywanej ekspozycji muzealnej.

Najbliższe tygodnie poświęcone były na prace przygotowawcze związane z wystąpieniem do różnych instytucji z wnioskami o dofinansowanie do planowanych na ten rok prac konserwatorsko-budowlanych. W międzyczasie wpłynęły do inwestora, czyli parafii archikatedralnej, dwie dokumentacje: jedna w branży konstrukcyjno-budowlanej, a druga w branży architektonicznej, od projektantów z Krakowa, dotyczące kolejnego etapu prac konserwatorskich i robót budowlanych w podziemiach archikatedralnych. Dnia 28.04.2014 roku zostało wydane pozwolenie na wykonanie trzeciego etapu prac związanych z udroźnieniem podziemi bazyliki archikatedralnej w Przemyślu¹⁰⁶ zgodnie z *Projektem budowlano-wykonawczym udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczenia krypty Fredrów (III etap)*, opracowanym przez dr. inż. S. Karczmarczyka z zespołem¹⁰⁷, a także *Koncepcją architektoniczną udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, opracowanej przez mgr. inż. arch. P. Sobańskiego¹⁰⁸. Obie dokumentacje projektowe stanowią integralną część decyzji. Tym samym dokumenty te otwierały drogę do prowadzenia prac w bieżącym roku.

-2.5144.13.2014, wydane na wniosek Parafii Rzymskokatolickiej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu na wykonanie prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych wydobytych z krypty grobowej pod kaplicą Fredrów w Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu, wpisanych do rejestru zabytków ruchomych Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu pod numerem B-647, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

¹⁰⁶ Decyzja UOZ-1.5142.120.2014 z dnia 29.04.2014 roku, pozwalająca Parafii Rzymskokatolickiej św. Jana Chrzciciela przy Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu na wykonanie III etapu prac związanego z udroźnieniem piwnic Bazyliki Archikatedralnej, ze względu na udostępnienie pomieszczenia krypty Fredrów w podziemiach Bazyliki, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

¹⁰⁷ S. Karczmarczyk, E. Šefčić, W. Bereza, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt.

¹⁰⁸ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia Archikatedry Rzymskokatolickiej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, dz. cyt.

Kolejna komisja konserwatorska została przeprowadzona 9.05.2014 roku. Była to inspekcja wykonywanych prac w krypcie pod kaplicą bp. A.A. Fredry¹⁰⁹. Komisja odnotowała wykonywanie prac zgodnie z wydanym pozwoleniem oraz przyjętymi dokumentacjami. Ponadto stwierdzono wykonanie przejścia komunikacyjnego wzdłuż zachodniej ściany rotundy w obrębie krypt gotyckich. Przeprowadzono także szereg dyskusji na temat dalszego biegu spraw związanych z rotundą i jej udostępnieniem. Z tego tytułu została zwołana przez PWKZ następna komisja konserwatorska z udziałem prof. dr. hab. Z. Pianowskiego, która odbyła się 23.05.2014 roku i poświęcona była przede wszystkim sprawom rotundy i jej udostępnienia¹¹⁰. Uzgodniono, że przyjmuje się do realizacji *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, opracowany w 2001 roku przez inż. P. Sobańskiego¹¹¹. Zgodnie podjęto decyzję o rozpoczęciu aktualizacji tej dokumentacji na podstawie nowego, wielobranżowego projektu budowlanego, wspartego licznymi planszami ilustracyjnymi, które w przyszłości będą umieszczone na podestach wewnątrz rotundy. Rozważano możliwość odsłonięcia całości zachowanych murów romańskiej rotundy, z wewnętrznym obrysem apsydy rotundy włącznie, a nawet likwidację nowożytnego sklepienia w rogach. W tym celu zakładano konieczność przeniesienia szczątków ludzkich znajdujących się w narożnikach krypty północnej do dwóch założonych ossuariów w zachodniej części bazyliki pod nadzorem archeologicznym. Protokół zakończono stwierdzeniem, że dalsze prace będą prowadzone według instrukcji i konsultacji z prof. Z. Pianowskim, który określi, gdzie będzie konieczne przeprowadzenie dalszych badań archeologicznych. Powyższe ustalenia zostały przekazane projektantom z Krakowa, gdyż arch. P. Sobański był autorem powyższego projektu

¹⁰⁹ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.120.2014 z dnia 9.05.2014 roku; inspekcja w krypcie bp. A.A. Fredry, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis.

¹¹⁰ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 23.05.2014 roku; komisja konserwatorska dotycząca ustaleń w sprawie udostępnienia rotundy św. Mikołaja, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

¹¹¹ P. Sobański, *Projekt rezerwatu...*, dz. cyt.

w 2001 roku w branży architektonicznej, dr inż. S. Karczmarczyk był zaś projektantem rozwiązań konstrukcyjnych. Tym samym ruszyły konsultacje w przedmiotowej sprawie. Nie obywało się jednak bez komplikacji i trudnych problemów, w których przodującą rolę odgrywał brak badań archeologicznych.

Z tych powodów została zwołana przez PWKZ następna komisja na 1.07.2014 roku, poświęcona w całości sprawom archeologicznym¹¹². Zalecono w niej wykonanie badań archeologicznych na odcinku północnym rotundy, w bezpośrednim sąsiedztwie tzw. starej i nowej kotłowni, czyli krypt pod zakrytą wikariacką i biskupią. Realizację projektu z 2001 roku zawieszono z uwagi na brak badań archeologicznych w obszarach dotychczas niedostępnych i nieprzebadanych, a także zalecono niepodejmowanie żadnych działań w tym zakresie. Uznano za słuszne podjęcie jakichkolwiek decyzji w sprawie odcinka północnego w najbliższym otoczeniu rotundy dopiero po przeprowadzeniu uzupełniających badań archeologicznych. Zwrócono także uwagę na osypującą się zasypkę stropową pod prezbiterium, dlatego nakazano jego wzmocnienie metodą iniekcji, a także zalecono ostemplowanie stropu podczas wszelkich prac. W związku z tym wstrzymano dalsze prace pod prezbiterium, zaznaczając, że jedynym fragmentem wokół rotundy, nad którym można się obecnie pochylić i eksponować go, jest część muru fundamentowego od południowej strony, wybiegająca poza obrys archikatedry. Pozostałe fragmenty romańskiej budowli będą eksponowane po rozpoznaniu brakującego odcinka północnego i innych fragmentów rotundy, dotychczas nieprzebadanych. W związku z tym skupiono się na rewizji dotychczas stosowanych rozwiązań.

Priorytetowym zagadnieniem była analiza dotychczasowej gospodarki energetycznej w bazylice archikatedralnej wraz z koncepcją zasilania jej podziemi. W tym celu została zwołana komisja konserwatorska 16.07.2014 roku¹¹³. Zgodnie stwierdziła ona, że istnieje konieczność

¹¹² Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 1.07.2014 roku, zwołanej w związku z planowanymi pracami dotyczącymi udostępnienia rotundy dla zwiedzających jako skansenu archeologiczno-architektonicznego Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

¹¹³ Protokół z komisji konserwatorskiej (brak znaku i numeru) z dnia

nakreślenia kierunku termomodernizacji obiektu, najlepiej w nadchodzącym okresie dwuletnim. Zgodnie przyjęto do realizacji przedłożoną koncepcję klimatyzacji z zastosowaniem pompy ciepła ogniwami fotowoltaicznymi autorstwa mgr. inż. S. Polichta. Opiera się ona na budowie centrali nawiewno-wywiewnej, która będzie odpowiedzialna za transport powietrza nawiewanego o odpowiedniej temperaturze, czystości i wilgotności, z jednoczesnym wykorzystaniem energii cieplnej i elektrycznej, a także możliwością zastosowania pompy ciepła z wymiennikiem gruntowym. Zaznaczono, że ciepło pobierane z ziemi będzie wykorzystywane do podgrzewania powietrza nawiewanego do ogrzewania podłogowego bazyliki i podgrzewania ciepłej wody użytkowej. Jak zaznaczył projektant inż. S. Policht, „w okresie letnim pompa ciepła będzie wykorzystywana do odprowadzania ciepła, skraplania czynnika chłodzącego, które powstaje w procesie składania, schładzania i osuszania powietrza nawiewanego. Doceľowo planuje się odstąpienie od kolektorów słonecznych do ogrzewania i zastąpienie ich ogniwami fotowoltaicznymi do wytwarzania energii elektrycznej. Wymaga to nowych projektów i uzgodnień z Podkarpackim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Przemyślu”¹¹⁴. Inżynier S. Policht, autor koncepcji, zauważył, że celem tych działań jest przysporzenie dodatknych efektów ekonomicznych z tytułu pozyskania energii i jej umiejętnego gromadzenia, przez co zostanie uzyskane zmniejszenie emisji dwutlenku węgla z ogrzewania gazowego, używanego obecnie jako główne źródło ciepła. Fakt ten będzie sprzyjał także pozyskiwaniu funduszy na realizację tego przedsięwzięcia, które są możliwe w ramach projektów unijnych dotyczących energooszczędnej gospodarki energetycznej i korzystania ze źródeł energii odnawialnej.

Gospodarka energetyczna w bazylice archikatedralnej była tematem trudnym, ale koniecznym do przeanalizowania, a kolejnym newralgicznym tematem do lustracji oraz omówienia była kwestia konserwacji renesansowych polichromii na gotyckim sklepieniu w pre-

16.07.2014 roku, zwołanej w związku z prowadzonymi pracami remontowo-konserwatorskimi udostępnienia podziemi Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

¹¹⁴ Tamże, s. 1–2.

zbiterium bazyliki. Została zwołana przez PWKZ kolejna komisja konserwatorska z udziałem wybitnego specjalisty w zakresie konserwacji polichromii Piotra Białki, poświęcona zabytkowej polichromii i problemom konserwatorskim z nią związanym. Komisja odbyła się 15.09.2014 roku¹¹⁵. Lustracji przez komisję poddano renesansową polichromię na sklepieniu w prezbiterium. W tym celu prześledzono całą dotychczas zgromadzoną dokumentację i pisma archiwalne poświęcone postępowaniu konserwatorskiemu, w tym także przy polichromii T. Popiela w nawie bazyliki na ścianie zachodniej nad chórem muzycznym i na ścianie tęczowej¹¹⁶. Stwierdzono, że jest konieczność podjęcia prac konserwatorskich przy ścianach, a szczególnie przy polichromii sklepienia prezbiterium w bazylice archikatedralnej. Zauważono spękanie zaprawy, mogące świadczyć o odspojeniach, które najprawdopodobniej doprowadziłyby do ubytków w polichromowanej płaszczyźnie, w tym renesansowego malowidła. Dlatego zdecydowano o przygotowaniu programu prac konserwatorskich.

Kolejna komisja konserwatorska odbyła się niebawem, 22.09.2014 roku¹¹⁷. Tematyka spotkania dotyczyła relikwów odsłoniętych na zewnątrz, poza obrysem murów archikatedry, na odcinku pomiędzy pierwszą a drugą przyporą prezbiterium, gdzie ujawniły się wążek murywanego z ciosów kamiennych fragmentu muru fundamentowego rotundy, a także ściany boczne fundamentów przypór od strony południowej. Ponadto archeolodzy odkryli także relikw pierwotnej krypty i kaplicy dobudowa-

¹¹⁵ Protokół z komisji konserwatorskiej WUOZ-P-5377.2014 z dnia 15.09.2014 roku, zwołanej w związku z planowanymi pracami konserwatorskimi przy tynkach i polichromii w prezbiterium, jako zadanie dodatkowe przy udostępnieniu rotundy dla zwiedzających jako skansenu archeologiczno-architektonicznego Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

¹¹⁶ Dokumentacja poświęcona postępowaniu konserwatorskiemu przy polichromii Tadeusza Popiela w nawie Bazyliki Katedralnej w Przemyślu, wystroju i witrażach, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, plik pism, protokołów i opinii, maszynopisy i rękopisy z lat 1949–1972, nr 9589.

¹¹⁷ Protokół z komisji konserwatorskiej WUOZ-3.5161.3.2014 z dnia 22.09.2014 roku, zwołanej w związku z robotami budowlano-konserwatorskimi przy osuszaniu fundamentów Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu i odsłoniętych relikwach romańskiej rotundy poza murami prezbiterium, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy.

nej od południa w początkach nowożytności, rozebranej zaś za czasów bp. W.H. Sierakowskiego. Ponieważ pozostawienie odsłoniętych odkrywek, a zwłaszcza zachodniej ściany murów pierwszej przypory od południowej strony bazyliki, bez zabezpieczenia nie jest możliwe, narada odbyła się w składzie poszerzonym o projektantów z Krakowa, aby omówić sprawy techniczne. Zauważono, że stwarza to zagrożenie dla drugiej z przypór, w dodatku płytko posadowionej na około 50 cm od dna odkrywki. Dlatego niezależnie od docelowej koncepcji ekspozycji relikwów romańskich należałoby przypory zabezpieczyć przed skutkami osiadania, zalecone zaś przez konstruktorów miejscowe podbicie fundamentów trzeba było niezwłocznie wykonać według wskazanego rozwiązania technicznego, omówionego w drugim rozdziale niniejszego opracowania.

Ponieważ nieubłaganie zbliżał się koniec sezonu budowlanego, odbiór prac remontowo-konserwatorskich nastąpił już 14.10.2014 roku¹¹⁸. Prace były dofinansowane z kilku źródeł, m.in.: dotacji PWKZ, MKiDN, Marszałka Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie, gminy miejskiej w Przemyślu, a także środków własnych parafii archikatedralnej.

W dalszym ciągu były prowadzone jeszcze prace związane z montażem mat z włókna węglowego na elewacji archikatedry od strony pałacu Biskupiego, które nie były objęte dotacją. Podczas wykuwania tynku pod powyższe wzmocnienia natrafiono na relikw okien gotyckich z okresu sprzed barokowej przebudowy katedry za czasów bp. A.A. Fredry. Według protokołu komisji konserwatorskiej spisane 14.11.2014 roku zarządzo- no rozszerzenie zakresu odsłonięcia tynku zewnętrznego aż do lica cegły gotyckiej i ustalenie wążku muru¹¹⁹. Było to konieczne ze względu na ustalenie obrysu gotyckiego okna i konieczność przeprowadzenia jego badań archi-

¹¹⁸ Protokół odbioru (bez numeru) prac remontowo-konserwatorskich z dnia 14.10.2014 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy i dokumentacji księgowości WUOZ.

¹¹⁹ Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.487.2012 z dnia 14.11.2014 roku, zwołanej w związku z odsłonięciem w zewnętrznej ścianie nawy bocznej, od północnej strony Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu i odsłoniętych relikwach gotyckiego okna z okresu przed barokizacją katedry, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

tektonicznych. Było to tym ważniejsze, że dotychczas taki element otworu okiennego nie był znany i poszerzało to znacząco wiedzę o historii bazyliki w czasach późnego średniowiecza. Według wytycznych PWKZ po przebadaniu odkrytych reliktyw gotyckich należało rozważyć uczynienie obrysu okna bądź nawet pozostawienie fragmentu obrysu wraz z blendą okienną, wkomponowaną w dotychczasowy wykrój barokowego okna.

Badania takie zostały niezwłocznie zlecone zespołowi pod kierownictwem K. Pachuty z Krakowa. Część badań poświęcona reliktom gotyckiego okna została przeprowadzona przez prof. dr. hab. inż. M. Pawlikowskiego wraz z zespołem w grudniu 2014 roku. Dzięki zastosowanym metodom badań: za pomocą lupy binokularnej, mikroskopii w świetle spolaryzowanym i analizie mikroskopowej, stwierdzono odmienny od powszechnie stosowanego w tym czasie skład zaprawy. „Badana zaprawa posiada nietypowy skład mineralny, bowiem spoiwo ma charakter mieszany węglanowo-gipsowy o bardzo zmiennych proporcjach wapna (kalcytu) do gipsu. Proporcje pomiędzy spoiwem a ilością piasku są także w poszczególnych partiach zaprawy zmienne, co wskazuje na jej słabe wymieszanie. (...) Sposób występowania gipsu w zaprawie może sugerować, że jego część ma charakter wtórny, związany bądź z przygotowaniem ściany pod malowanie lub z kapilarnym podciąganiem wilgoci”¹²⁰. Dalsze wyniki wykazały, że szereg badanych elementów wykazuje dużą odmienność formowania (np. kształt spoiny) oraz brak precyzji w tym względzie, który może wskazywać na różnorodność chronologii poszczególnych elementów badanego glifu okna. Wyniki te miały decydujący wpływ na odstępnie w 2014 roku od podjęcia decyzji przez PWKZ o odtwarzaniu całego obrysu oraz formowania blendy w bezpośrednim sąsiedztwie istniejącego okna. Tematyka ta została szczegółowo omówiona w drugim rozdziale.

Bezpośrednio po zleceniu specjalistycznych badań w zakresie wskazanych reliktyw gotyckiego okna w elewacji północnej bazyliki polecono także przeprowadzenie badań przez wyspecjalizowany zespół wskazanych reliktyw rotundy pw. św. Mikołaja, a także polichromo-

wanej, południowej ściany krypty II w podziemiach pod prezbiterium bazyliki¹²¹. Do tych badań i działań konserwatorskich wybrano zespół pod kierownictwem K. Pachuty z Krakowa¹²². Wszystkie wyniki zostały przedstawione pod koniec grudnia 2014 roku¹²³.

Niezależnie od tych działań naukowo-badawczych toczyło się wokół zabytku zwykle życie konserwatorskie z podziemiami bazyliki w roli głównej, polegające na odbiorach prac konserwatorskich oraz wydawaniu pozwoleń, a także przeprowadzaniu inspekcji. Dnia 20.11.2014 roku dokonano komisijnego odbioru prac pod względem konserwatorskim, objętych dotacją ze środków PWKZ, która niemal w 100% pokryła wartość kosztorysową tych prac. Zabiegom konserwatorskim poddano zabytki ruchome wyposażenia pochówków, które zostały zgromadzone w krypcie bp. A.A. Fredry. Przeprowadziła je dr hab. A. Drązkowska, prof. UMK w Toruniu¹²⁴.

Prace nad udostępnieniem podziemi pod archikatedrą dobiegały powoli końca, przynajmniej w ich podstawowym zakresie, który obejmował udostępnienie przestrzeni pod nawą główną i krypt pod bocznymi nawami wraz z udostępnieniem krypt pod kaplicami Drohojowskich i bp. A.A. Fredry. Krótko mówiąc, pierwsza część prac konserwatorskich przy udostępnieniu archikatedralnych podziemi obejmowała – według autorki niniejszej publikacji – całą przestrzeń pod bazyliką aż do muru fundamentowego rotundy od strony zachodniej. Działania te dobiegały już końca i niebawem należało liczyć się z decyzją ks. abp. J. Michalika informującą o uroczystym otwarciu podziemi bazyliki archikatedralnej. Taka chwila nadeszła 20.11.2014 roku. Była to wielka

¹²⁰ M. Pawlikowski z zesp., *Badania laboratoryjne zaprawy...*, dz. cyt.

¹²¹ Pozwolenie UOZ-1.5160.41.2014 z dnia 24.11.2014 roku na wykonanie badań według przedłożonego programu autorstwa K. Pachuty, *Program badań reliktyw średniowiecznej rotundy przy Kościele Archikatedralnym pw. Wniebowzięcia NMP i Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, Kraków 2014*, stanowiącego załącznik do niniejszego pozwolenia, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

¹²² K. Pachuta, *Program badań...*, dz. cyt.

¹²³ *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 1-3.

¹²⁴ Protokół odbioru prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych z krypty bpa A.A. Fredry wykonanych na podstawie pozwolenia nr 17/2014 z dnia 28.02.2014 roku, UOZ-2.5144.13.2014 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis w aktach sprawy i dokumentacji księgowości WUOZ.

uroczystość, która odbyła się w obecności abp. J. Michałika, licznych księży oraz kleryków Seminarium Duchownego w Przemyślu, a także z udziałem przedstawicieli parlamentu, najwyższych władz samorządowych oraz wojewódzkich. Odnotowały to wszystkie lokalne gazety, pisząc o dziele odrestaurowania krypt jako o wielkim wydarzeniu, ważnym dziele będącym istotnym wkładem do wzbogacenia historii oraz powiększenia dziedzictwa kulturowego regionu. Gazeta codzienna „Nowiny” odnotowała ten fakt, pisząc artykuł pt.: *Podziemia odkrywają swe tajemnice*¹²⁵. „Gazeta Przemyska” piórem redaktora Huberta Lewkowicza również poinformowała, że podziemia archikatedry zostały udostępnione zwiedzającym¹²⁶. O ważnym i interesującym miejscu na turystycznej mapie miasta napisał Dariusz Delmanowicz w tygodniku „Życie Podkarpackie”¹²⁷. O tym, że było to doniosłe wydarzenie, świadczy fakt, że powracano do niego przez następne miesiące. Piękną, choć zaskakującą interpretację tego wydarzenia przedstawił ks. Zbigniew Suchy, pisząc o uroczystości otwarcia wystawy „Podziemia Archikatedry jako nekropolia biskupów przemyskich i osób świeckich” jako o radości połączonych dłoni¹²⁸. W tym samym duchu utrzymał swoją wypowiedź redaktor Krzysztof Fil w grudniowym numerze miesięcznika „Nasz Przemyśl”¹²⁹. Jeszcze przed świętami Bożego Narodzenia poruszył ten temat redaktor Paweł Bugira, pisząc artykuł *Tajemnice przemyskiej krypty* w „Życiu Podkarpackim”¹³⁰. Rewitalizację podziemi oraz konserwację zabytków funeralnych w podziemiach bazyliki archikatedralnej odnotowało szereg periodyków regionalnych, a także tych o zasięgu ogólnopolskim.

¹²⁵ N. Ziental, *Podziemia odkrywają swe tajemnice*, „Nowiny” z dnia 24.11.2014 roku, s. 7.

¹²⁶ H. Lewkowicz, *Tajemnice archikatedralnych krypt*, „Gazeta Przemyska” z dnia 25.11.2014 roku, s. 5.

¹²⁷ D. Delmanowicz, *W kryptach archikatedry: trumny i relikwiarze*, „Życie Podkarpackie” z dnia 26.11.2014 roku, s. 26.

¹²⁸ Z. Suchy, *Radość połączonych dłoni*, „Niedziela Przemyska” z dnia 7.12.2014 roku, s. III.

¹²⁹ K. Fil, *Zwycięstwo złączonych dłoni*, „Nasz Przemyśl”, grudzień 2014 roku, s. 3–4.

¹³⁰ P. Bugira, *Tajemnice przemyskiej krypty*, „Życie Podkarpackie” z dnia 17.12.2014 roku, s. 1, 17.

3.2.7. Nowe funkcje i nowe inspiracje – refleksja filozoficzna nad przemijaniem. Harmonogram prac realizowanych w 2015 roku

Tymczasem trwały przygotowania do uruchomienia nowego sezonu budowlanego oraz konserwatorskiego. Zakres prac wychodził już poza obrys ograniczony podziemiami naw bazyliki, ścianą rotundy od wschodu, a podziemiami kruchty i klatką schodową od zachodu. Powoli, ale zdecydowanie zaczynała się druga część inwestycji związanej z udostępnieniem podziemi archikatedralnych, zlokalizowanej we wschodniej części bazyliki.

Dnia 7.01.2015 roku została wydana decyzja pozwalająca na prowadzenie prac związanych z wykonaniem ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej już poza obrysem bazyliki archikatedralnej, zgodnie z przedłożoną dokumentacją, po której uzgodnieniu stanowi ona załącznik do tej decyzji¹³¹. Dokumentacja pt.: *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela Przemyślu* została opracowana w dwóch branżach: architektura i konstrukcja, przez zespół projektantów. Autorami dokumentacji projektowej w branży architektura są mgr inż. arch. P. Sobański oraz mgr inż. arch. J. Sobańska¹³². Dokumentacja w branży konstrukcja została opracowana przez mgr. inż. M. Bieleckiego i dr. inż. S. Karczmarczyka¹³³. Kierownikiem budowy ponownie pozostał inż. Z. Błażkowski, a inspektorem nadzoru mgr inż. W. Jaśkowski. W dalszym ciągu wykonawcą prac był inż. M. Piórkowski. Celem robót budowlano-konserwatorskich objętych powyższymi dokumentacjami projektowymi było zabezpieczenie mediewistycznych relikwów i ekspozycja tych najstarszych,

¹³¹ Decyzja UOZ-1.5142.331.2014 z dnia 7.01.2015 roku w sprawie pozwolenia na przeprowadzenie prac związanych z wykonaniem ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem bazyliki Archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela przy ul. Zamkowej 3 w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

¹³² P. Sobański, M. Kobylarczyk, J. Sobańska, *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian...*, dz. cyt.

¹³³ S. Karczmarczyk, M. Bielecki, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt.

pochodzących z romańskich budowli: rotundy i tzw. cerkwi św. Wołodara z Wzgórza Zamkowego w Przemyślu, którego elementy wtórnie wbudowano w prezbiterium obecnej bazyliki. Było to zgodne z ustaleniami wypracowanymi na ostatnich komisjach konserwatorskich oraz wymogami postawionymi przez WUOZ w Przemyślu.

Dnia 12.02.2015 roku została złożona prośba o akceptację dodatkowych badań georadarowych, które prowadzone byłyby na zewnątrz obiektu, w otoczeniu prezbiterium archikatedry w Przemyślu. Według opinii dr. inż. S. Karczmarczyka badania te przyczyniłyby się do szczegółowej identyfikacji obrysu dotychczas nierozpoznanej części murów romańskiej rotundy, zwłaszcza podbudowy posadzki w obrębie prezbiterium. Precyzja w tym względzie ma wielkie znaczenie, zwłaszcza że planowane jest utworzenie romańskiego rezerwatu archeologiczno-architektonicznego. Inwestycja ta będzie wymagać zaprojektowania szeregu zabezpieczeń, dlatego metody bezinwazyjnego działania, które mogą się przyczynić do rozpoznania historycznej materii i struktur podposadzkowych, są bardzo ważne¹³⁴.

W trosce o kompleksowy charakter restauracji prezbiterium skupiono uwagę na wykonaniu prac konserwatorskich obejmujących sklepienie, a następnie ściany prezbiterium. Idea, która przyświecała tej decyzji PWKZ, była oparta na przyjęciu do działania jako pierwszego zadania wykonania konserwacji wszystkich elementów architektonicznych i wystroju prezbiterium aż do poziomu posadzki. Następnym krokiem powinny być zdjęcie posadzki oraz demontaż ogrzewania podłogowego w części wschodniej bazyliki, poczynając od łuku tęczowego aż do ołtarza głównego. W kolejnym etapie należało zaplanować wykonanie przedinwestycyjnych, wykopaliskowych oraz szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych w zasypanych, niedostępnych i nieprzebadanych częściach rotundy, które dotychczas nie były rozpoznane z powodu braku dostępu. Było to bardzo ważne ze względów naukowych oraz poznawczych, jak też z uwagi na ochronę

¹³⁴ Pismo z dnia 12.02.2015 roku, znak wpływu pisma: WUOZ-8-173-2015, data wpływu do WUOZ: 13.02.2015 roku, w sprawie akceptacji dodatkowych badań georadarowych w obrysie prezbiterium Archikatedry w Przemyślu, autorstwa dr. inż. S. Karczmarczyka z Krakowa, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

zabytku. Po tak poprowadzonym rozpoznaniu rotundy i warstw podposadzkowych można było planować inwestycję związaną z uruchomieniem podziemia pod prezbiterium i założenie rezerwatu archeologiczno-architektonicznego poświęconego sztuce romańskiej.

Dlatego też 18.02.2015 roku, po rozpatrzeniu wniosku parafii archikatedralnej, wydano pozwolenie konserwatorskie na szeroko zakrojoną rewitalizację prezbiterium według programu prac konserwatorskich autorstwa Karoliny Pachuty, Elizy Buszko i Haliny Koziany-Białko¹³⁵.

Niniejsze pozwolenie konserwatorskie, będące także akceptacją ze strony parafii archikatedralnej oraz władz kościelnych pierwszego etapu prac rewitalizacyjnych w prezbiterium, obejmowało przeprowadzenie prac konserwatorskich oraz działań ratowniczych przy strukturze architektonicznej i wystroju prezbiterium wraz z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego na belce tęczowej¹³⁶. Niniejsze pozwolenie obwarowane było obowiązkiem przeprowadzenia badań konserwatorskich i architektonicznych w powyższych zakresach. Na prace te otrzymano dotację ze środków PWKZ.

Prace te prowadzono przez cały rok. Rozpoczęto je od belki tęczowej i przyległej ściany, a następnie kontynuowano je w pierwszym przęśle prezbiterium, w bezpośrednim sąsiedztwie łuku tęczowego. Był to pierwszy odcinek rozpoczętych prac, ograniczony do stosunkowo małego zakresu z powodu niewielkiej ilości środków finansowych. Pomimo starań parafia nie otrzymała funduszy z innych źródeł. Prace toczyły się do końca 2015 roku.

¹³⁵ K. Pachuta, E. Buszko, H. Koziana-Białko, *Program prac konserwatorskich. Bazylika Archikatedralna w Przemyślu pw. NMP i św. Jana Chrzciciela*, Przemyśl 2014, załącznik do decyzji UOZ-2.5144.38.2014 z dnia 18.02.2015 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

¹³⁶ Pozwolenie konserwatorskie nr 1/2015 z dnia 18.02.2015 roku, UOZ-2.5144.38.2014, w sprawie przeprowadzenia prac konserwatorskich w prezbiterium Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, obejmujących: elementy kamienne, tynki, polichromowane blendy, polichromię sklepienia wraz z tynkami, ceglane żebra sklepienia, polichromowane zworniki kamienne, drewniane elementy wyposażenia, tj. boazerie i stalle wraz z obrazami na płótnie, ołtarz główny wraz z krucyfiksem, zgodnie z ww. programem konserwatorskim, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

3.3. Adaptacja podziemi – prace projektowe nad udostępnieniem podziemi

Po przeprowadzeniu zaplanowanych prac archeologicznych, robót budowlanych i prac konserwatorskich przystąpiono do opracowania projektowej koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemi bazyliki archikatedralnej. W swych założeniach funkcjonalnych stanowiła ona uzupełnienie projektu koncepcyjnego udostępnienia podziemi pod prezbiterium, który był wykonany w 2001 roku na zlecenie WUOZ w Przemyślu. Projekt ten obejmował realizację stałej ekspozycji w ramach rezerwatu archeologiczno-architektonicznego wokół relikwiarza rotundy św. Mikołaja. W związku z niepodjęciem realizacji tej koncepcji w latach 2001–2008, a także z zaproponowaniem przez PWKZ nowej koncepcji w 2009 roku umożliwiającej kompleksową rewaloryzację wszystkich pomieszczeń podziemi pod bazyliką archikatedralną w Przemyślu było konieczne opracowanie nowej koncepcji obejmującej przestrzeń pod nawami, kruchtą i kaplicami bocznymi, a także zachodnią częścią podziemia prezbiterium¹³⁷.

Podstawę do tego opracowania stanowiło zlecenie koncepcyjnych prac projektowych przez parafię archikatedralną. Miały one służyć przygotowaniu pomieszczeń według programu funkcjonalno-użytkowego do urządzenia wnętrz muzealnych.

Wykonanie niniejszej koncepcji było możliwe dzięki realizacji wielu prac badawczych. Jedną z najważniejszych były prace sondażowe wykonane przez inż. A. Wierzbę w dniu 30.07.2009 roku. Ich celem było zbadanie stabilności podłoża, na którym spoczywa stopa fundamentowa. Powyższe badania geologiczne pokazały stan faktyczny posadowienia bazyliki, który był różnorodny w zakresie wysokościowym posadowienia ścian w stosunku do poziomu zerowego kościoła. Wynik tych sondaży i inwentaryzacja obiektu dostarczona przez parafię, a następnie konsultacje z dr. inż. S. Karczmarczykiem stanowiły podstawę do rozpoczęcia prac projektowych nad adaptacją podziemi dla celów muzealnych. Powyższe pra-

ce stanowiły podstawę do zaproponowania koncepcji architektonicznej udostępnienia wszystkich pomieszczeń pod bazyliką archikatedralną bez podziemi prezbiterium w części wschodniej i środkowej.

Koncepcja architektoniczna obejmowała wykonanie zejścia do podziemi w postaci nowej klatki schodowej w kruchcie wejściowej wraz z dwubiegowymi schodami żelbetowymi, zagospodarowanie przestrzeni pod nawą główną wraz z przyległymi kryptami pod nawami bocznymi oraz kryptami pod kaplicami bocznymi. W tej koncepcji architektonicznej bardzo ważną rolę odgrywało udroźnienie przejść pomiędzy poszczególnymi pomieszczeniami podziemi, a w ślad za tym zaprojektowanie nadproży oraz ościeży w miejscach udrażnianych przejść. Konieczne było też wykonanie przemurowań w celu wzmocnienia dna lunet okiennych w wielu kryptach.

Zaprojektowano położenie żelbetowej płyty dennej o grubości 30 cm we wszystkich pomieszczeniach podziemi bazyliki wraz z zastosowaniem izolacji przeciwwodnej. Wiązało się to także z obniżeniem poziomu posadzki w ogóle, co miało na celu uzyskanie wymaganej wysokości użytkowej pomieszczeń $h = 2,50$ m.

Pomimo wcześniejszych dyskusji na temat rodzaju materiału i technologii koniecznych do zastosowania przy wykonaniu warstw posadzkowych przyjęto moją koncepcję i podczas komisji konserwatorskiej zdecydowano o jej wykończeniu jednolitymi kwadratowymi płytami dolomitowymi o boku 0,50 m. Posadzka dolomitowa została położona we wszystkich pomieszczeniach podziemi wraz z klatką schodową. Był to dolomit triasowy z małopolskiej kopalni odkrywkowej w Libiążu. Kamień ten odznacza się wysoką jakością, jasnym kolorytem, niewielką chłonnością wilgoci i niską ścieralnością. Parametry te były korzystne w porównaniu z płytami z piaskowca, który był wcześniej planowany jako materiał okładzinowy posadzek, a także z terakotowymi płytkami ceramicznymi, również wcześniej rozważanymi jako wykończenie warstw posadzkowych. Dokonane zmiany związane z wyborem dolomitu zostały ujęte w koncepcji projektowej.

Przyjęto zasadę, że istniejący wążek murów kamiennych, w tym także w poziomie posadzki oraz ścian w przejściach, będzie wyeksponowany po uprzednim oczyszczeniu oraz umocnieniu. Założono także, że istnie-

¹³⁷ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemi archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, dz. cyt.

jące tynki wapienne zostaną zachowane i zatarte, tynki cementowe zaś na całej powierzchni podziemi będą zbite. W ich miejscu zostanie wyeksponowany wątek ceglany, kamienny lub ceglano-kamienny, z zaznaczeniem że w kryptach pod kaplicami rodowymi ściany ceglane wraz ze sklepieniami zostaną zatarte zaprawą wapienną, co przyczyni się do podniesienia walorów estetycznych i ekspozycyjnych. Trzeba zauważyć, że dążono przede wszystkim do jak największego pozostawienia substancji oryginalnej, w postaci ścian ceglano-kamiennych, ceglanych sklepień, zabezpieczonych autentycznych spoin i odczyszczonych fug. Wytyczne dotyczące wewnętrznych instalacji, takich jak: elektryczna, oświetlenia awaryjnego, wentylacji mechanicznej i klimatyzacji, znajdują się w odrębnych dokumentacjach branżowych.

3.4. Niestandardowe rozwiązania jako tło dla historycznej ekspozycji zabytków

Podczas prowadzonych badań archeologicznych w podziemiach pod nawami bazyliki odkryto pochówki 11 biskupów. W krypcie grobowej bp. A.A. Fredry zlokalizowanej pod kaplicą Świętokrzyską odnaleziono dziewięć pochówków biskupich, wtórnie tu przeniesionych w bliżej nieokreślonym czasie, być może podczas wykonywania ogrzewania w katedrze w latach pięćdziesiątych XX wieku. Są to pochówki: J.T. Kierskiego, S. Wykowskiego, A. Pruskiego, M. Witosławskiego, A.A. Fredry, F. Szembeka, W. Wężyka, H. Wielogłowskiego. W przestrzeni pod nawą główną odnaleziono dwie pojedyncze specjalnie wymurowane krypty grobowe dla pochówków biskupów: A. Gołaszewskiego, J.A. de Potoczki. Tożsamości jednego z biskupów nie udało się ustalić. Jego szczątki odnaleziono w ziemnym pochówku w krypcie pod kaplicą Świętego Krzyża.

W powyższych pochówkach odnaleziono szaty liturgiczne w dobrym lub dość dobrym stanie zachowania. Były to: ornaty z wysokogatunkowych tkanin jedwabnych, także stule i manipularze, rękawiczki i pończochy z jedwabnej dzianiny, trzewiki wykonane ze skóry oraz aksamitu haftowanego złotą i srebrną nicią, mitry, piuski, a także pojedyncze elementy stroju lub wyposażenia, takie jak: sutanna, tunicela, rokieta, humerał, alba. Ponadto w trumnach odnaleziono zostały również pastorały oraz pierścienie biskupie. Do cennych zabytków należy zespół osiemnastowiecznych trumien wyścielanych obiciową tkaniną jedwabną. Wszystkie powyższe zabytki wchodziły w skład kolekcji o wyjątkowej wartości funeralnej. Po przeprowadzeniu konserwacji była ona przedmiotem scenariusza wystawy, który w szczególności rozpiisał i opracował ks. M. Wojnarowski po konsultacjach naukowych z prof. A. Drążkowską z Torunia¹³⁸. Zostały one omówione w książce autorstwa A. Drążkowskiej *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, wydanej w Toruniu w 2014 roku.

Wydobyte z pochówków biskupich i świeckich zabytkowe stroje wraz z wyposażeniem osób zmarłych są jedynym w Polsce tak zasobnym liczbowo zespołem funeralnym, który udało się pozyskać w wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych.

W zamierzeniu projektantów myślą przewodnią prowadzonej rewitalizacji było pokazanie podziemnej przestrzeni bazyliki archikatedralnej jako sepulkralnej nekropolii, w tym biskupów przemyskich, która była elementem składowym świątyni od czasów jej powstania.

¹³⁸ Scenariusz ekspozycji muzealnej w kryptach Archikatedry p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, wydruk komputerowy w zasobach Wojewódzkiego Archiwum Ochrony Zabytków w Przemyślu, nr 9393.

Adaptacja podziemi –
sztuka rozpoznania materii
i naukowej dyskusji

4.1. Wartości historyczne, architektoniczne i funeralne – ich wzajemny spłot

Bazą do badań archeologicznych były ustalenia badawcze z drugiej połowy XX wieku. Najpierw z lat sześćdziesiątych XX wieku, gdy rotunda pw. św. Mikołaja została odkryta przez A. Kunysza i T.J. Frazika podczas badań prowadzonych na szeroką skalę z tytułu ministerialnego programu pod hasłem „Tysiąclecie Chrztu Polski”. Kolejna seria badań została przeprowadzona przez archeologów Z. Pianowskiego i M. Proksę w latach 1996–2001. Były one prowadzone z tytułu programu resortowego MKiS „1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego”, realizowanego pod kierunkiem prof. dr. hab. Z. Świechowskiego¹.

W wyniku tych dwóch niezależnych od siebie etapów badań wykopaliskowych ustalono, że pod prezbiterium przemyskiej archikatedry znajduje się rotunda pw. św. Mikołaja. Według badań A. Kunysza i J.T. Frazika z 1961 roku składa się ona z kolistej nawy o średnicy wewnętrznej około 9,5 m, podkowiastej apsydy o średnicy około 4 m i murów grubości sięgającej około 2 m, a także okrągłego fundamentu usytuowanego symetrycznie w stosunku do środka nawy. Archeolodzy ustalili, że po rozebraniu rotundy w 1460 roku została z niej jedynie partia fundamentowa i częściowo naziemna do wysokości niewiele powyżej 1 m, bloki kamienne ze ścian rotundy zostały zaś zużyte do budowy prezbiterium katedry gotyckiej. Lokalizacja wejścia do świątyni jest hipotetyczna i zakłada jego usytuowanie mniej więcej na osi katedry od strony zachodniej lub od strony południowej, być może

w części wystającej poza obrys dzisiejszej katedry. Trudno to dzisiaj określić z uwagi na zachowany fragment murów wewnętrznych i zewnętrznych tego wczesnośredniowiecznego założenia, który przetrwał do naszych czasów i jest określany przez naukowców jako tzw. część fundamentowa budowli.

O ile samą rotundę zaliczono do tzw. rotund prostych, składających się z kolistej rotundy i podkowiastej apsydy, o tyle zastanawiający był fundament wewnętrzny rotundy. Jest on posadowiony na innej wysokości niż zewnętrzne mury rotundy i wykonany w odmiennej technice niż mury obwodowe całego założenia. Jego struktura jest wykonana z kamienia płytowego łączonego siłą nacisku poszczególnych płyt kamiennych, bez zaprawy. Nie stworzyło to zatem badaczom możliwości, aby jednoznacznie stwierdzić, że oba monumenty, tj. zewnętrzny, obwodowy mur rotundy wraz z apsydą z dużych bloków wapienia oraz wewnętrzny fundament płytowy bez zaprawy, są najprawdopodobniej romańskie i należą do tego samego założenia architektonicznego.

Niemniej jednak na podstawie uzyskanych wyników badań w latach 1961, 1996–1998 oraz 2000 postawiono tezy, z których jedna uzupełniała drugą. Tezy te były wymieniane w powyższych rozdziałach.

Bezspornie odkrycia relikwów murów rotundy pod prezbiterium archikatedry w Przemyślu dokonał A. Kunysz w 1961 roku. Odkryte znalezisko określił mianem budowli apsydowej – rotundy. Konsultacje przeprowadził wówczas J.T. Frazik, architekt i historyk sztuki z Politechniki Krakowskiej. Określono wówczas obrys murów, pomiary zaś wykonał inż. R. Halicki. Średnicę koła nawy określił na 12,80 m, apsydy zaś na 7,60 m według obwodu zewnętrznego. Już wówczas uznano, że

¹ Z. Pianowski, M. Proksa, *Podziemia katedry, badania archeologiczno-architektoniczne rotundy św. Mikołaja*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko i Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 235–238.

budowla ta miała wielkie znaczenie². Spory i zarazem szeroką dyskusję wywoływały datowanie i proveniencja architektoniczna całego założenia. Zapoczątkowana wówczas dyskusja rozciągnęła się na całe pół wieku. Pomimo licznych wystąpień badaczy polskich i ukraińskich oraz momentów ożywienia tej dyskusji trwa ona nadal. Szczegółowo stan badań i naukowej dyskusji opisany został w monograficznym opracowaniu autorstwa Z. Pianowskiego i M. Proksy pt. *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, która została wydana w Rzeszowie 2006 roku.

Nowym etapem silnego ożywienia zainteresowań rotundą pod prezbiterium archikatedry były badania archeologiczne w latach 1996–1998 oraz w 2000 roku³. Spowodowane było to niedostatkami rozpoznania archeologicznego tego stanowiska oraz planami szerzej zakrojonych prac remontowych i konserwatorskich związanych z przemyską archikatedrą. W wyniku poszerzonych badań archeologicznych, oczyszczenia i eksploracji krypt oraz wykonania sondażu architektonicznych udało się odsłonić jeszcze większe partie muru magistralnego rotundy, a przede wszystkim uczytelnicę partie muru apsydy i odczytać jej bieg⁴. Na podstawie tych wykopalisk, badań i uzupełnień dawnych pomiarów uszczegółowiono plan inż. R. Halickiego. Określono także technikę budowy murów obwodowych apsydy i kolistej nawy rotundy jako *opus emplectum*, lico murów obwodowych określono zaś jako wykonane z dużych bloków martwicy wapiennej, których wymiary są zróżnicowane, malejąco ku górze, a wzrastająco ku dołowi. Zróżnicowaną szerokość mają także spoiny i ich ewentualne wypełnienia na zbyt dużych przestrzeniach⁵.

Zasadniczą uwagę badacze skupili jednak na wewnętrznym pierścieniu fundamentów w obrębie nawy. Jak przyznają w swojej publikacji o najstarszych budowlach w Przemyślu, w 1961 roku nie wyjaśniono dokład-

nie reliktyw kamiennych, z których jeden fragment został uznany za posadzkę rotundy, a krawędzie z płaskich kamieni za mur kamienny zachowany fragmentarycznie w dwóch odcinkach⁶. W latach 1996–1998 przeprowadzono rozszerzone badania archeologiczne, w wyniku których stwierdzono, że nie występują inne relikty wczesnośredniowieczne oprócz ciosów i głazów cyklopowych o proveniencji romańskiej wtórnie wbudowanych w gotyckie partie murów prezbiterium. Po przeanalizowaniu reliktyw znajdujących się we wnętrzu murów obwodowych rotundy, które dotychczas były jedynie zadokumentowane przez badaczy w latach sześćdziesiątych XX wieku, przystąpiono do ich rozpoznania. Po rozczytaniu poszczególnych elementów zadokumentowanych podczas odkrycia rotundy jako bliżej nieokreślonych fragmentów murów w 2000 roku przyjęto, że jest to kolisty fundament ulokowany centralnie wewnątrz rotundy. Postawiono wówczas dwie zasadnicze tezy, tj. o przynależności muru wewnętrznego do jednoapsydowej rotundy prostej, a także o pochodzeniu wszystkich wyżej wymienionych reliktyw z tego samego czasu. Uznano, że jest to fundament wewnętrzny wykonany w technice *opus incertum* z płytowego, piaskowcowego kamienia bez zaprawy, a jedynie łączonego spoiwem z lokalnej, zbitej gliny lessowej. Technika ta jest odmienna od zastosowanej do murów obwodowych wykonanych z dużych, wyrazistych ciosów wapiennych połączonych zaprawą w technice *opus emplectum*. Wypełnienie muru stanowiło gruzowisko kamieni piaskowcowych i wapiennych zalanych zaprawą wapienno-piaskową – zdaniem badaczy Z. Pianowskiego i M. Proksy.

Mimo tych różnic przyjęto jednak hipotetycznie, że wszystkie elementy należą do tego samego, jednego założenia wybudowanego w okresie romańskim. Bazując na tej hipotezie, że wewnętrzny mur fundamentowy stanowi element tzw. małej architektury w obrębie wnętrza rotundy, Z. Pianowski i M. Proksa podjęli się próby rekonstrukcji tego romańskiego sanktuarium. Fundament założony na obrysie pierścienia stanowił najprawdopodobniej podbudowę wyposażenia architektonicznego wnętrza, które według ich rekonstrukcji stanowiło sześć kolumn lub filarów. Wydzielały one dookolne obejście,

² Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 63–65.

³ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu...*, dz. cyt., *passim*.

⁴ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 67–70.

⁵ Tamże, s. 69.

⁶ Tamże, s. 69–71.

ponad którym mogła znajdować się empora. Wejście na emporę mogło być w formie schodów wyprofilowanych w grubości murów magistralnych. Zakładano, że nawa rotundy doświetlana była latarnią umieszczoną centralnie. Taka próba rekonstrukcji rotundy św. Mikołaja była ogłoszona pierwszy raz w 1998 roku, a następnie publikowana wielokrotnie⁷.

Na obecnym etapie rozpoznania nie można precyzyjnie datować rotundy. Ustalono, że prawdopodobnie jest ona budowlą sakralną powstałą w drugiej połowie XII wieku. Zarysowując obraz następujących po sobie warstw osadniczych, badacze stwierdzili, że fundamenty rotundy przecinają warstwę osadniczą przynależną do XI–XII wieku oraz obiekty wczesnośredniowieczne z tego czasu. Przeanalizowano także ciosy kamienne tworzące mur magistralny i uznano, że staranność ich obróbki plasuje je przed połową XIII wieku i być może należą one do XIII wieku. Żadne detale architektoniczne⁸, które znaleziono w rumoszu lub wtórnym zasypisku ziemnym pomiędzy fundamentami rotundy, już wielokrotnie przemierzonym, nie uszczegółowiły datowania.

Ponieważ rotunda św. Mikołaja jest bezcenna dla dziejów diecezji przemyskiej i stanowi też ważny zabytek mediewistyczny, ustalenie powyższych faktów przez badaczy uruchomiło szeroko zakrojoną naukową dyskusję zarówno w Polsce, jak i na terenie Ukrainy. Dotyczyła ona datowania i wezwania świątyni, a co za tym idzie także przynależności do kościoła rzymskokatolickiego lub obrządku wschodniego. Dla historii obiektu ważne jest, że powstał on zapewne dla kupców i rzemieślników osiadłych w podgrodziu i w kolejnych latach pełnił funkcję katedry po erygowaniu biskupstwa w latach od 1375 do 1412 roku, w okresie bezpośrednio po nim następującym zaś aż do czasu budowy katedry gotyckiej był najpewniej kościołem parafialnym. Budowa katedry gotyckiej przekształciła go w relikty ukryte pod prezbiterium archikatedry przemyskiej.

Analiza źródeł historycznych odnoszących się do początków chrześcijaństwa na naszym terenie spowodowała

uwypuklenie przez wielu archeologów, historyków, archiwistów, historyków sztuki i kulturoznawców szeregu problemów interpretacyjnych, na czele z kwestią datowania obiektu, jak również jego wezwania. Istnieje na ten temat spora literatura przedmiotu, zebrana i przeanalizowana przez Z. Pianowskiego i M. Proksę w publikacji o najstarszych budowlach Przemyśla⁹. Szersza literatura naukowa wyszczególniona jest w materiałach do bibliografii pt.: *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy*, które zostały opracowane przez A.S. Fenczaka w 2002 roku¹⁰. W ich świetle rotunda łączona jest do dziś z wezwaniem św. Mikołaja z tytułu wzmiankowania o niej w dokumencie wystawionym przez księcia Lwa, datowanym przed 1301 lub 1320 rokiem, z tytułu sprzedaży kamiennego kościoła św. Mikołaja wójtowi przemyskiemu Janowi, w pół wieku później jest zaś wymieniany jako położony u stóp góry zamkowej w Przemyślu. Taka też informacja została znaleziona w opracowaniu dr. M. Proksy i dr. hab. Z. Pianowskiego stanowiącym załącznik *Opisu technicznego do projektu rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja w Przemyślu*, zgodnie z umową nr 19/D/2001 z 5.09.2001 roku.

Spośród dokumentów z ostatnich lat XX wieku należy wyróżnić co najmniej dwa, które warto tu przytoczyć. Pierwszym z nich jest *Plan finansowy w zakresie archeologii na rok 1998 w województwie przemyskim*, pochodzący z 26.11.1997 roku, sporządzony i podpisany przez M. Gosztyłę, ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu. W dokumencie tym wnioskowano o „kontynuację badań archeologicznych przy rotundzie Św. Mikołaja pod katedrą rzym.-kat. w Przemyślu. W bieżącym roku odkryto relikty drugiej budowli prawdopodobnie starszej od rotundy św. Mikołaja”¹¹. Drugim ważnym dokumentem jest *Sprawozdanie z działalności inspekcji ds. zabytków archeologicznych w 1998 roku w Wojewódzkim Oddziale Państwowej Służby Ochrony*

⁷ Tamże, s. 71; także: Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu...*, dz. cyt., *passim*.

⁸ Obecnie są w zasobach Muzeum Archidiecezjalnego w Przemyślu. Aktualnie na ekspozycji podziemi archikatedry w Przemyślu w lapidarium.

⁹ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., s. 63–67, 73–78.

¹⁰ A.S. Fenczak, *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy...*, dz. cyt., s. 37–40, 76–78.

¹¹ Pismo PSOZ-111-4050/112/97 z dnia 26.11.1997 roku *Plan finansowy w zakresie archeologii na rok 1998 w województwie przemyskim*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis.

*Zabytków w Przemyślu*¹². W dokumencie tym, przesłanym 7.12.1998 roku na ręce dr. Z. Kobylińskiego, zastępcy Generalnego Konserwatora Zabytków w Warszawie, czytamy, że trzeci sezon badań był prowadzony przez M. Proksę ze środków programu resortowego MKiS pt.: „1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego”. Wykonano wówczas 11 sond archeologicznych, uzyskując m.in. w sezonie 1998 roku w obrębie nawy rotundy fundament architektury, pozwalający uznać rotundę św. Mikołaja za świątynię z ambitem, datowaną na XII i XIII wiek. Oba dokumenty są ważne, gdyż pokazują odkrycie wewnętrznego fundamentu, który początkowo uznano za wcześniejszy, jednak po dodatkowych analizach uznano to za elementy ambitu, pochodzące z tego samego czasu co mury zewnętrzne rotundy. Przesądziło to o ostatecznym kształcie próby rekonstrukcji rotundy wykonanej przez Z. Pianowskiego i M. Proksę. Przyjęto wersję, uznaną przez autorów za najbardziej oczywistą, że oba elementy wiążą się z tym samym okresem czasowym i zapewne należą do tej samej budowli, pomimo różnych wątków muru, użytego materiału i sposobu łączenia elementów kamiennych. Jeszcze w tym samym roku została opracowana próba rekonstrukcji rotundy św. Mikołaja jako budowli prostej z obejściem w nawie głównej, opublikowana przez autorów w książce pt. *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*¹³.

¹² Sprawozdanie z działalności inspekcji ds. zabytków archeologicznych w 1998 roku w Wojewódzkim Oddziale Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

¹³ M. Proksa, Z. Pianowski, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu...*, dz. cyt., *passim*.

4.2. Szerokie spektrum zagadnień historycznych i architektonicznych – naukowa dyskusja o podziemnej architekturze bazyliki archikatedralnej w Przemyślu

4.2.1. Wybrane wątki z dyskusji o architekturze podziemi w XX wieku

Podziemia archikatedry nierozzerwalnie związane są z historią łacińskich katedr przemyskich, a tym samym są kolebką chrześcijaństwa na terenie diecezji przemyskiej¹⁴. Choć legendarna data konsekracji kościoła św. Piotra w 1212 roku jest powszechnie przyjmowana jako początek chrześcijaństwa na tym terenie¹⁵, to jednak historycznie nie jest ona udokumentowana i jest mało prawdopodobne, aby badania naukowców umożliwiły jej oparcie na archiwalnych bądź archeologicznych dowodach. Hipoteza, że miał być to pierwszy kościół katedralny obrządku łacińskiego na terenie Przemyśla, przez długie lata pozostawała w fazie nieudowodnionych teorii. Na podstawie informacji jeszcze ciągle pozostających bez źródłowego i archeologicznego odniesienia powszechnie uważano, że kościół św. Piotra istniał w średniowieczu na terenie późniejszego zespołu klasztorного oo. Jezuitów¹⁶. Nadmienić trzeba, że już w nowym tysiącleciu prowadzone były nadzory archeologiczne: w 2003 roku przez E. Sosnowską¹⁷, w 2007 roku przez Z. Jelińskiego i M. Krzemińskiego¹⁸, a w 2011 roku przez M. Krzemińską¹⁹, natomiast prace badawcze oparte na szerokopłaszczyznowych wyko-

¹⁴ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 22.

¹⁵ T. Łękawski, *Katedra przemyska...*, dz. cyt., s. 9.

¹⁶ A. Kunysz, *Pradzieje przemysła...*, dz. cyt., s. 19, ryc. 6.

¹⁷ Por.: E. Sosnowska, *Nadzory archeologiczne z urzędu podczas prac ziemnych prowadzonych przez Caritas na podwórku wewnętrznym przy ul. Katedralnej 3A w Przemyślu*, Przemyśl 2003, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, *passim*.

¹⁸ Por.: Z. Jeliński, M. Krzemiński, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego przy realizacji przyłącza gazowego do budynku biurowego przy ul. Katedralnej 3a w Przemyślu*, Przemyśl 2007, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 7166, *passim*.

¹⁹ Por.: M. Krzemińska, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego przy budowie przyłącza telekomunikacyjnego do budynku Urzędu Kontroli Skarbowej przy ul. Katedralnej 3a w Przemyślu*, Przemyśl 2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8721, *passim*.

paliskach i badaniach archeologicznych rozpoczęto w 2015 roku i są one w toku. Co prawda M. Krzemińska opisała w 2010 roku najnowsze odkrycia w pobliżu domniemanej lokalizacji nieistniejącego kościoła św. Piotra²⁰, jednak pełną wiedzę na ten temat uzyskamy po przeprowadzeniu wykopalisk archeologicznych. Pomimo tego niedopowiedzianego wątku większość badaczy przyjmuje, że w latach 1377–1412 kościół św. Piotra był pierwszą katedrą, a następnie był przez oo. jezuitów przejęty w 1619 roku i w 60 lat później został rozebrany z powodu destrukcji²¹. O dwóch ostatnich faktach wiemy już ze źródeł piśmienniczych.

Ta teoria, która przypisała pierwszą łacińską katedrę do drewnianego kościoła św. Piotra, skierowała na wiele lat myślenie na te właśnie tory²². Spowodowała także odsunięcie myśli o pierwszej katedrze jako o budowli murowanej. Kwestia kościoła św. Piotra jednak nie do końca jest jednoznaczna u historyków. Traktująca o Przemyślu najstarsza monografia z 1883 roku autorstwa Leopolda Hausera również porusza ten wątek. „Eryk przybywa wkrótce po zamianowaniu go do Przemyśla (...). Przybywszy na miejsce, nie zastaje tu nic, co by wskazywało na istnienie rzymskiego biskupstwa przemyskiego, bo nawet kościół parafialny św. Piotra był użyty na cerkiew szyzmatycką. Odbiera (...) ten kościół na rzecz katolików, restauruje go i poświęca pod wezwaniem N.P. Panny Maryi i św. Jana Chrzciciela, a następnie czyni starania u króla Ludwika o uposażenie biskupstwa”²³. Wynika z tego, że autor upatrywał pierwszej katedry w obiekcie cerkiewnym, murowanym. Zatem już w XIX wieku nie było jednolitego stanowiska w tej kwestii. Sprawa ta jednak dopiero za ponad 100 lat ponownie będzie roztrząsana pod względem naukowym.

Gdy w 1389 roku król polski Władysław Jagiełło wznawiał lokację Przemyśla, istniał tutaj już wykształcony ośrodek miejski wokół rynku, położony w granicach

wałów otaczających pierścieniem dzisiejsze Stare Miasto. Świadczyły o tym wytworzona kultura zamieszkiwania oraz charakter zabudowy²⁴. Pamiętać należy, że „mimo pojawiających się obiegowych opinii okazało się, że w XV wieku mieszkające w Przemyślu grupy etniczne tworzyły odrębne społeczności, które starały się w miarę zgodnie egzystować. I nie znaczy to, że nie pojawiały się konflikty na tle narodowościowym”²⁵.

Zmiany samego ukierunkowania idei wznoszenia obiektów sakralnych nastąpiły w XV wieku, który zaowocował murowanym budownictwem, w tym kamiennym. Przyczyna była oczywista: wojny i napaści zbrojne państw ościennych, spalenia i coraz większe możliwości finansowe hierarchów kościelnych, które były przeznaczane na inwestycje, skłaniały do tego, by budować trwalsze i bezpieczniejsze świątynie. Już w 1412 roku z woli króla Władysława Jagiełły zamkowa cerkiew katedralna została darowana na katedrę dla katolików obrządku łacińskiego. Była to druga katedra przemyska. Decyzja nie była jednak wyrazem zrozumienia rosnących potrzeb religijnych diecezji, lecz miała wydźwięk polityczny. Od czasów Jana Długosza uważano, że decyzja ta „miała przekonać do jego osoby ubiegającego się o tron cesarski króla Węgier Zygmunta i położyć kres pomówieniom krzyżackim o sprzyjanie schizmatykom, czyli prawosławnym”²⁶. Dokonano wówczas nieodwracalnych zniszczeń cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela lub św. Mikołaja, które opisał J. Długosz. „Katedrę zbudowano bardzo pięknie z kwadratowej kostki skalnej i położoną w środku zamku przemyskiego, którą dotąd zarządzał biskup ruski i w której zwykle odbywały się nabożeństwa w obrządku greckim, kazał konsekrować na kościół katolicki obrządku łacińskiego, usunąwszy najpierw z grobów kości i prochy Rusinów. Kapłani ruscy oplakiwali je wśród gorzkich westchnień i głośniejszych narzekań”²⁷. Dar ten przypadł bp. Maciejowi Janinie (1392–1420), który jako drugi z biskupów prze-

²⁰ M. Krzemińska, *Nowe odkrycia w rejonie dawnego kościoła św. Piotra w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski” 2010, t. 46, z. 2, s. 79–92.

²¹ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt., s. XV.

²² J. Ataman, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985, maszynopis powielany kserograficznie, s. 4.

²³ L. Hauser, *Monografia miasta Przemyśla*, Przemyśl 1991, s. 185 (reprint dzieła z 1883 roku).

²⁴ K. Arłamowski, *Stosunki społeczno-gospodarcze w Przemyślu staropolskim od końca wieku XIV do roku 1772*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, cz. 1, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, Rzeszów 1976, s. 175.

²⁵ A. Łosowska, *Obraz wielokulturowości Przemyśla w świetle najstarszych ksiąg sądowych miasta*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2011–2012, t. 23, s. 30.

²⁶ L. Fac, *Szkice z dziejów...*, dz. cyt., s. 67.

²⁷ Tamże.

**Fot. 91. Ciosy kamienne z rotundy
lub z tzw. cerkwi Wołodara**

myskich, następujący po Eryku z Winsen (1377–1391), odegrał w historii biskupstwa przemyskiego bardzo istotną rolę²⁸.

Katedra na Wzgórzu Zamkowym, choć z utrudnionym dostępem z racji stromości wzgórza, najpewniej była centrum życia religijnego w Przemyślu i szybko stała się za mała dla rosnących potrzeb diecezji. W dniu 6.01.1460 roku kapituła przemyska uchwaliła rozbiórkę katedry na dziedzińcu zamkowym i budowę nowej, którą prowadzono z dużym zaangażowaniem środków bp. M. Błażejowskiego (1452–1474), a także kapituły i licznych darczyń-

ców²⁹. W chwili śmierci biskupa najprawdopodobniej istniały tylko prezbiterium i zakrystia. Akta kapituły mówią o powolnym, ale systematycznym stawianiu gotyckiej budowli w latach: 1467, 1469, 1471 i 1472³⁰.

Kolejne etapy budowy katedry przedstawił w swoim referacie ks. Stanisław Nabywaniec, który wygłosił na naukowej konferencji w 2007 roku w Zamku Kazimierzowskim. Z wielu powodów był to ważny głos w dyskusji, chociaż referat nie został opublikowany. Ksiądz profesor m.in. słusznie rozróżnił poszczególne etapy powstawania nowej katedry, a także przypisał je do właściwych okresów. Dotychczas badacze nie prezentowali takiego całościowego spojrzenia na architekturę bazyliki, analizując

²⁸ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 23, 31, 39.

²⁹ Tamże, s. 51.

³⁰ Tamże, s. 52.

Fot. 92. Ciosy kamienne z rotundy
lub z tzw. cerkwi Wołodara

jej budowę tylko w obrębie wydzielonych fragmentów. Jako pierwszy etap wyszczególniona została budowa prezbiterium z ciosów kamiennych, po czym robót zaprzestano z braku funduszy. Kolejny etap to ukończenie nawy głównej i przykrycie całości dachem z gontów. Oba te etapy zostały zniweczone pożarem w 1495 roku, co wymusiło kolejny etap budowy świątyni, tj. odtworzenia elementów konstrukcyjnych i dokończenia budowy wraz z przykryciem bazyliki dachem z położoną nań dachówką ceramiczną. Ostatni gotycki etap budowy świątyni to początek XVI wieku, gdy nadano bazylice warowny charakter poprzez wzniesienie strażnicy i ustawienie przed każdym wejściem obronnego przedmurza³¹. Ten ostatni etap zo-

³¹ S. Nabywaniec, *Pallatium i templum na Wzgórzu Zamkowym w Przemyslu*, referat wygłoszony na naukowej sesji w Zamku Kazimierzowskim

stał potwierdzony przez nadzory archeologiczne przeprowadzone przez A. Koperskiego oraz S. Stempniak podczas prac przy wykopach i osuszaniu fundamentów archikatedry, które były prowadzone w lipcu i sierpniu 2013 roku³².

W powszechnej opinii była to trzecia katedra i jej budowa łączy się z działalnością ówczesnego bp. M. Błażejewskiego, który – zgodnie ze stanowiskiem kapituły – podjął decyzję o rozbiórce zamkowej katedry i budowie nowej z materiału rozbiórkowego. Budowa ta łączy

w dniu 24.06.2007 roku, niepublikowany, brak paginacji, w posiadaniu autora.

³² A. Koperski, S. Stempniak, *Notatka z oględzin...*, dz. cyt.

Fot. 93. Po lewej stronie fragment muru fundamentowego rotundy na zewnątrz bazyliki

się też z wieloma pytaniami bez odpowiedzi. Jedno z nich dotyczy lokalizacji nowej katedry, a tym samym sposobu pozyskania działki pod budowę katedry. Znajdowała się ona w obrębie ziemno-drewnianych murów miasta na południowo-zachodnim jego krańcu, w miejscu wczesno-średniowiecznej rotundy. Na problemy te zwrócił uwagę ks. J. Ataman jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku i do dziś pozostają one w sferze dyskusji, mimo licznych badań historycznych, archeologicznych i architektonicznych³³.

³³ J. Ataman, *Z dziejów...*, dz. cyt., s. 241.

Pisząc artykuł w 1996 roku o przynależności poszczególnych struktur architektonicznych w prezbiterium do gotyckiego lub neogotyckiego etapu budowy bazyliki, autorka niniejszego opracowania była przekonana, że katedra miała co najmniej dwie fazy budowlane już w okresie późnego średniowiecza³⁴. Pierwsza z nich trwała od 1460 roku, kiedy to rozpoczęto wyburzenie katedry z dziedzińca zamkowego i budowę katedry w podzamczu. Okres ten zamyka się w 1495 roku, za działalności bp. M. Krajowskiego (1492–1498), gdy katedra została doszczętnie spalona podczas najazdu Wołochów. Zniszczeniu uległy też domy kanoników, którzy nie mogli rezydować przy budowanej katedrze. Na posiedzeniu kapituły w uroczystość św. Jana Chrzciciela w 1495 roku

³⁴ G. Stojak, *Prezbiterium archikatedry...*, dz. cyt.

Fot. 94. Ciosy kamienne murów fundamentowych rotundy widoczne na zewnątrz

odnowiono postanowienie, aby biskup oraz kapitułałożyli na odtworzenie spalonej katedry i kontynuowali budowę, z zaznaczeniem że biskup płacił dwa razy tyle co kapituła, borykająca się z własnymi problemami odbudowy domów³⁵. Zniszczenia były tak rozległe, że nawet filary straciły moc konstrukcyjną. Jak pisze J.T. Frazik, „szkody musiały być znaczne, skoro w 1505 roku uchwalono, aby filary zniszczone ogniem wymurować z gruntu od nowa”³⁶. Jest to jednak wersja mocno skrócona, powodująca nieścisłość wymagającą poprawy. Ksiądz W. Sarna pisze: „W 1505 roku ustanowiony został archidiakon Paweł Koniuszecki, (...) jako takiemu dano polecenie, aby mury wyprowadzono i dachem nakryto. W r.

1507 ustanowiono, aby filary zniszczone ogniem, były od fundamentów restaurowane i mury całkiem ukończone. W 1508 roku uchwalono, aby dach był pokryty dachówką wypalaną. W 1510 roku (...) [zawarto – przyp. G.S.] kontrakt o wybudowanie dwóch chórów. W tymże roku sprawiono okna do kościoła. Jednakże sklepienie zostało ukończone dopiero za rządów bp. Jana Dziaduskiego. Z braku murowanego sklepienia dano sklepienie drewniane i pomalowano je”³⁷. Warto przytoczyć także informację z przypisów, w której autor mówi o finansowaniu budowy. Koszty pokrywano z datków ofiarodawców oraz

³⁵ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 68.

³⁶ J.T. Frazik, *Zarys dziejów...*, dz. cyt., s. 420.

³⁷ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 76–77.

kar pieniężnych, np. za zabicie zakonnika dominikanina z konwentu łańcuckiego³⁸.

W taki oto sposób na podstawie akt kurii ks. W. Sarna w *Dziejach diecezji przemyskiej* w pierwszym tomie zatytułowanym *Episkopat przemyski* opisał drugą fazę budowlaną późnośredniowiecznej katedry, czyli odbudowę zniszczonej, niemal ukończonej już gotyckiej katedry. Faza ta kończy się w 154[9] roku – data jest niepewna i domniemana, gdyż nie udało się odczytać ostatniej cyfry. Wówczas gotyckie sklepienie w prezbiterium pokryto piękną polichromią renesansową, co nastąpiło najprawdopodobniej za rządów bp. J. Dziaduskiego (1545–1559). Dodać należy, że niezależnie od tego, ile było faz w późnym średniowieczu, katedra jako budowla gotycka pw. Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela wznoszona była około 100 lat.

Badania tynków w górnych partiach ścian prezbiterium, które wykonał w 1971 roku prof. W. Zalewski na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie, wykazują, że układ budulca występujący w górnych częściach ścian prezbiterium jest bardzo różnorodny, złożony z kamienia i nieregularnej cegły, i tworzy wątek niejednorodny, nieprzeznaczony do licowania ani eksponowania. Duża różnica poziomów jego występowania od 2 do 8 cm wskazuje na brak licowania i duże zniszczenia. Zaprawy z początku XX wieku stanowiły podkład pod malowidło, a zarazem warstwę wyrównującą i licującą górne części ścian z występującym kamiennym wątkiem gotyckim³⁹. Wskazuje to na istnienie gotyckich murów i postgotyckich sklepień powstałych w dwóch fazach gotyku, pierwotnej z końca XV wieku i drugiej – odbudowanej w pierwszej połowie XVI wieku⁴⁰. Choć nie można jednym terminem określić przekształceń architektury, które zaszły w obrębie gotyckich struktur prezbiterium, to dla zdecydowanej większości miłośników architektur najwazniejsze jest to, że prezbiterium przetrwało wiele burz dziejowych, istnieje ponad 600 lat i jest wyjątkowym zabytkiem późnośredniowiecznym na terenie Przemyśla.

Gotyckie zatem zapisał się mocno w historii katedry i do dziś przetrwał w architekturze prezbiterium i w podziemiach bazyliki. Aczkolwiek w ramach procesu tzw. barokizacji świątyni gotyckich korpus nawowy został gruntownie przekształcony, to można wyobrazić sobie architektoniczny kształt gotyckiej katedry. Powstała pw. Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela jako orientowana budowla trójnawowa, halowa, o czteroprzęsłowym korpusie zamkniętym trójprzęsłowym prezbiterium wykończonym od wschodu trójbocznie. Taki opis rekonstrukcji bryły przedstawił J.T. Frazik w 1976 roku⁴¹. Budowa trwała aż do 1559 roku, została zakończona w ostatnim roku działalności bp. J. Dziaduskiego, zasłużonego w walce z reformacją. Zapewne temu właśnie należy przypisać trwanie gotyku i odbudowanie zniszczonej katedry w późnośredniowiecznej formie architektonicznej. Jest to także przejaw popularności gotyku, który wygrywał w starciu z renesansem w architekturze kościelnej na prowincji. Zjawiska postgotyku, trwającego przez cały XVI wiek, i neogotyku około 1600 roku zauważono już dawno, a uwagę poświęcił temu zagadnieniu niezły już prof. dr hab. Tadeusz Chrzanowski⁴².

Blisko dwadzieścia lat później, w 1578 roku, przy północnej ścianie katedry „przybyła nowa kaplica i prebenda tytułu św. Tomasza Apostoła, fundowana przez Jana Tomasza Drohojowskiego, herbu Korczak”, ośmioboczna, której podziemia przeznaczone były na kaplicę grobową rodu⁴³. Krypta była dwukomorowa, z zejściem z kaplicy do pierwszej części krypty grobowej. Po przeciwnej stronie nawy, od strony północnej bazyliki, zlokalizowana jest druga kaplica, rodu Fredrów, pochodząca z 1725–1730. Jest ona owalna, dwupoziomowa, z zejściem do krypty grobowej, także na planie elipsy. Obie krypty grobowe nie są połączone przejściami z przestrzenią podziemną pod nawami. Krypty grobowe pod obydwojoma kaplicami nie były przedmiotem dotychczasowych badań! Znalazły sygnał, ale naukowe odnoto-

³⁸ Tamże, s. 77, przyp. 1.

³⁹ W. Zalewski, *Sprawozdanie z badań tynków w górnej części ścian prezbiterium bazyliki katedralnej w Przemyślu*, Przemyśl 1971, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 2834, s. 4.

⁴⁰ G. Stojak, *Prezbiterium archikatedry przemyskiej...*, dz. cyt., s. 30–31.

⁴¹ J.T. Frazik, *Zarys dziejów...*, dz. cyt., s. 420–421.

⁴² T. Chrzanowski, *Neogotyck ok. roku 1600 – próba interpretacji*, [w:] *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Lublin–listopad 1972*, Warszawa 1974, s. 75–112.

⁴³ W. Sarna, *Dzieje...*, dz. cyt., t. 1, s. 191.

Fot. 95. Romański kapitel kostkowy odnaleziony w fundamencie bazyliki, w który został wtórnie wmurowany po 1460 roku

wanie w omówieniu architektury bazyliki w „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” pod red. J. Sity w tomie *Miasto Przemyśl*, części pierwszej: *Zespoły sakralne* w opracowaniu P. Krasnego i J. Sity, wydany w Warszawie w 2004 roku⁴⁴.

Fakty te, opierające się na publikacjach historyków i księży, a także na przytaczanych przez nich źródłach kościelnych, były podstawą do sformułowania powszechnej opinii, znajdującej oddźwięk zarówno w popularnonaukowej literaturze historycznej, jak i w licznych przewodnikach. Jedną z takich publikacji był popularny almanach Krzysztofa Kaniewskiego pt.: *Kościół starego Przemyśla* wydany w 1987 roku⁴⁵.

⁴⁴ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl...*, dz. cyt., s. 22–27.

⁴⁵ K. Kaniewski, *Kościół starego Przemyśla*, Przemyśl 1987, s. 29.

Wiek XX przyniósł liczną literaturę na temat architektury, a im bliżej było jego końca, tym powstawały prace bardziej całościowe i dojrzałe, ciekawe same w sobie, oparte na przeprowadzonych badaniach archeologicznych i źródłowych. Do najpoważniejszych zaliczyć należy publikację A. Kunysza w zakresie wyników badań archeologicznych, M. Proksy i Z. Pianowskiego, którzy przedstawili teorię występowania dookolnej empyry tożsamej czasowo z rotundą, w zakresie historii bazyliki z dziejami rotundy na czele należy odnotować liczne prace ks. J. Atamana napisane pół wieku temu. Historia architektury bazyliki została całościowo przedstawiona w pracach J. Frazika. Prace te w trzeciej ćwierci XX wieku były wręcz odkrywcze.

Fot. 96. Fragment murów fundamentowych rotundy na zewnątrz bazyliki (po prawej stronie). W tle – fragment płaszcza nieistniejącej krypty

Sam koniec wieku został wzbogacony analizami autorstwa A.S. Fenczaka, a także J. Krochmala, a nieco wcześniej o. B.I. Bałyka, której treść jest mało rozpowszechniona⁴⁶.

W ten sposób zamknięty został XX wiek, a tym samym drugie tysiąclecie, w którym na koniec prof. dr hab. Z. Pianowski przedstawił hipotezę najbardziej odważną i odkrywczą, jednakże opartą na przeprowadzonych pracach archeologicznych i przeglądzie literatury przedmiotu, a także analizie formalno-stylistycznej europejskiej architektury przedromańskiej i romańskiej. Zostało to

⁴⁶ Literaturę cyt. za: A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*...”, dz. cyt., s. 9–10.

odnotowane przez A.S. Fenczaka w powyższym artykule⁴⁷. Dla porządku trzeba także zaznaczyć, że A.S. Fenczak dwukrotnie sygnalizował możliwość istnienia empory we wnętrzu rotundy. Pierwszy raz w artykule recenzyjnym na temat chronologizacji jej budowy w 1997 roku, drugi zaś – w 2003 roku w artykule poświęconym *Ecclesia Premisliensis maior*, gdzie od tejsze informacji niemal zaczyna swoją rozprawę⁴⁸.

4.2.2. *Ecclesia Premisliensis, ecclesia maior*

Analiza źródłowa tekstów łacińskich dotyczących katedry przemyskiej, której konieczność widział A.S. Fen-

⁴⁷ Tamże, s. 9.

⁴⁸ Cyt. za: A.S. Fenczak, *Kwestia chronologizacji...*, dz. cyt., s. 124.

czak już w 1997 roku⁴⁹, a którą przeprowadził w następnych latach, spowodowała niemałe zamieszanie w świecie nauk mediewistycznych. Zaznaczył on, że nie znał wówczas rozprawy o. B.I. Bałyka, z którą zapoznał się kilka lat później. Dlatego do zasobu informacji zgromadzonych przez tego badacza odniósł się dopiero w kolejnym artykule w 2003 roku⁵⁰. A.S. Fenczak docenił badacza za to, że w jego rozprawie znalazło odzwierciedlenie najwięcej tekstów dotyczących pierwszej katedry z okresu średniowiecza oraz ich analizy, krytykował zaś autora za brak obiektywizmu w wyciąganiu wniosków i przypisywanie rotundy do prawosławia w okresie od wybudowania aż do lat osiemdziesiątych XIV wieku.

Do najbardziej odkrywczych faktów należy zaliczyć wyłowienie przez A.S. Fenczaka określeń *ecclesia Premisliensis* i *ecclesia maior*, niejasnych i zagadkowych, które pojawiły się w dokumentach średniowiecznych dotyczących przemyskiej katedry⁵¹. Przeanalizowanie przez wyżej wymienionego badacza źródeł pod kątem statusu kanonicznoprawnego było kwestią podstawową dla zabytku, który dziś znamy z zachowanych relikwów pod prezbiterium bazyliki.

Drugim ważnym głosem w dyskusji o rotundzie było jednoznaczne stwierdzenie, że od początku jej istnienia aż do drugiej połowy XIV wieku była przypisana do obrządku rzymskokatolickiego. Z faktem tym związane jest kolejne ważne ustalenie, mianowicie dotyczące analizy źródeł pod kątem lokalizacji katedry, i potwierdzenie, że jest ona tożsama z rotundą św. Mikołaja, a nie cerkwią o tym samym wezwaniu, położoną nieopodal w dzielnicy Podgórze⁵².

Trzecim ważnym dokonaniem było odniesienie się do spornych ustaleń dotyczących dziejów rotundy jako świątyni rzymskokatolickiej.

Kwestia ta jest niejasna dla wielu badaczy i sporna tak samo jak dwie powyższe. Zatem należy się wielkie uznanie dla determinacji A.S. Fenczaka w prowadzonej pracy badawczej opartej na średniowiecznym materiale źródłowym, gdyż przyniosła ona kilka istotnych ustaleń,

a luka w tym względzie została uzupełniona. Osobnym tematem jest ich interpretacja. Niemniej jednak na podstawie analizy źródeł pisanych A.S. Fenczak ustalił fakty, w których świetle nakreślił rys dziejów pierwszej przemyskiej katedry w średniowieczu. W jego rozumieniu była nią rotunda św. Mikołaja. A.S. Fenczak był przekonany o rozpoczęciu jej budowy około 1215 roku. Łączy się z tym funkcja kościoła parafialnego, którą rotunda wówczas pełniła, aż do przybycia pierwszego bp. Eryka z Winsen, prawdopodobnie w 1379 roku. W ciągu kilku pierwszych lat rządów ordynariusza fara została podniesiona do rangi katedry, a nawet katedry biskupiej. Z tym też łączy się fakt zapisów w dokumentach, gdzie używano określenia *ecclesia Premisliensis maior*, które nastroczało autorowi kłopotów interpretacyjnych. Przeprowadzono prace renowatorskie w 1390 roku, po czym dokonano „jej konsekracji pod nowymi tytułami Najświętszego Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela”, a w dokumentach zapisano *ecclesiam cathedralem*. Rolę fary odgrywał kościół św. Piotra⁵³. Kolejną datą wyszczególnioną przez A.S. Fenczaka jest 1406 rok, gdy w przywileju króla Władysława Jagiełły występuje określenie *ecclesia maior*, termin niejednoznaczny. W tym też roku wybuchł pożar, ale w 1408 roku odnowiono już świątynię. W 1412 roku funkcję katedry przejęła prawosławna cerkiew na Wzgórzu Zamkowym i pełniła ją do 1464 roku, gdy podjęto decyzję o budowie nowej, obszernej, murowanej katedry, z wykorzystaniem budulca cerkiewnego. Zatem budowę nowej zaczęto nie wcześniej niż po 1465 roku⁵⁴.

Wybór najistotniejszych faktów, tj. daty budowy rotundy, jej funkcji fary, a następnie katedralnej, został odnotowany przez P. Krasnego i J. Sitę w „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” dotyczącym zabytków sakralnych z Przemyśla w 2004 roku⁵⁵.

Pomimo wykonania w 1997 roku koncepcji rezerwatu romańskiego jako ważnego elementu tzw. Miasta Kościelnego na terenie przemyskiej starówki przez zespół projektantów pod kierownictwem prof. E. Niemczyka z Politechniki Wrocławskiej, a także w 2001 roku projek-

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ A.S. Fenczak, „*Ecclesia Premisliensis maior*”..., dz. cyt., s. 10.

⁵¹ Tamże, s. 12–13.

⁵² Tamże, s. 11–12.

⁵³ Tamże, s. 12.

⁵⁴ Tamże, s. 13.

⁵⁵ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl*..., dz. cyt., s. 28.

Fot. 97. Relikty fundamentów rotundy poza obrysem bazyliki. Po prawej i lewej stronie – fragmenty płaszcza nieznannej krypty, prawdopodobnie z II połowy XVIII wieku. W części centralnej murowany katafalk

tu rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja autorstwa arch. P. Sobańskiego przez najbliższe pięć lat, tj. od 2001 do 2006 roku, nie było żadnych istotnych głosów w dyskusji wokół problematyki rotundy. Zaznaczyć trzeba, że w 2003 roku wspomniany wyżej rezerwat był na liście MKiS i ujęty został do dalszych badań w ramach programu pt.: *Konserwacja zabytków romańskich*, o czym informuje nas korespondencja pomiędzy MKiS a parafią archikatedralną. Jednak nie było finansowania kontynuacji naukowych dociekań odnośnie do rotundy pod prezbiterium bazyliki ani nie prowadzono dalszego rozpoznania. Wydaje się, że ciężar prac został

ukierunkowany na Wzgórze Zamkowe, gdzie prowadzono badania weryfikacyjne w obrębie rotundy i palatium w latach 2003–2006. Zatem wydawało się, że przygasło zainteresowanie tematem reliktyw romańskich pod prezbiterium archikatedry, gdyby nie retrospektywna publikacja.

Znaczącym głosem w dyskusji było wydanie książki autorstwa Z. Pianowskiego i M. Proksy z podsumowaniem prac badawczych dotyczących architektury przedromańskiej i romańskiej na przemyskim Wzgórzu Zamkowym, a także w obrębie reliktyw romańskiej rotundy pod prezbiterium archikatedry w Przemyślu na tle wcześniejszych badań⁵⁶. W tym samym roku ukazała się także staraniem Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego pu-

⁵⁶ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, dz. cyt., *passim*.

Fot. 98. Fragment detalu romańskiego, wmurowany w fundament i wypełniony zaprawą, odkryty w 2016 roku przez M. Piórkowskiego, wykonawcę robót (firma „Orion”)

blikacja Moniki Bober pt.: *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*. Stanowi ona znakomity materiał porównawczy⁵⁷.

Nowa fala zainteresowania podziemiami przemyskiej bazyliki rozpoczęła się na przełomie 2008 i 2009 roku. Objąwszy stanowisko PWKZ, autorka niniejszego opracowania miała możliwość kontynuowania swoich zainteresowań dotyczących architektury dawnej, które przedstawiła już wcześniej, m.in. w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, wygłaszając referat na naukowej sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Łodzi⁵⁸. Zagadnienia związane z tym, ile faktycznie reliktyw średniowiecz-

nych jest w obecnej bazylice po katastrofie budowlanej i odbudowie, licznych remontach i przekształceniach przez minione 600 lat, zawsze były dla niej interesujące. Teraz, ze względu na nowe możliwości i umocowania prawne, problem ten stał się kluczowy. Działania rozpoczęto od analizy literatury przedmiotu i spękań na elewacjach bocznych archikatedry, zwłaszcza na elewacji bocznej w drugim przęśle od strony zachodniej. Autorka była przekonana, że problem spękań jest o wiele szerszy i trzeba szukać go w fundamentach bazyliki. Dało to impuls do poważnych dyskusji.

Prace w podziemiach archikatedry, stosownie do założonej koncepcji o całościowych działaniach architek-

⁵⁷ Por. M. Bober, *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, Rzeszów 2008.

⁵⁸ G. Stojak, *Prezbiterium archikatedry przemyskiej...*, dz. cyt., *passim*.

tonicznych i kompleksowych badaniach archeologicznych, ruszyły na podstawie decyzji PWKZ z 21.01.2010 roku oraz uzgodnionego projektu branży konstrukcyjnej. Był to *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*, który został opracowany przez dr. inż. S. Karczmarczyka, mgr. inż. W. Berezę, mgr. inż. W. Jakubowskiego⁵⁹. Był to pierwszy etap prac, których celem było odgruzowanie piwnic, a następnie stabilizacja konstrukcji poprzez podbicie fundamentów oraz przygotowanie podłoża do wylania odciążającej żelbetowej posadzki. Kolejnym etapem było wykonanie klatki schodowej przy przedsionku w wejściu głównym, a także przebić i przejść przez ściany w podziemiach. Następny etap prac konserwatorsko-budowlanych w archikatedralnych podziemiach to wykonanie zabezpieczeń istniejących spękań oraz zawilgoconych fragmentów ścian obwodowych. Działania te były możliwe na podstawie *Ekspertyzy stanu technicznego fundamentów krypt i ścian obwodowych piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, opracowanej przez dr. inż. S. Karczmarczyka, mgr. inż. W. Berezę, mgr. inż. W. Jakubowskiego w październiku 2009 roku⁶⁰. Podstawowa dla tego etapu działań konserwatorskich była także *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, opracowana przez mgr. inż. arch. P. Sobańskiego w 2009 roku w Krakowie⁶¹. Koncepcja ta stanowiła uzupełnienie dokumentacji stałej ekspozycji rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja.

Wszystkie trzy powyższe opracowania były podstawowymi dokumentacjami, które stanowiły autorskie rozwiązania wymienionych zespołów. Prym wiodły jed-

nak dwie osoby: dr inż. S. Karczmarczyk w zakresie konstrukcji oraz mgr inż. arch. P. Sobański jako projektant. Prace projektowe tych osób są ważnym głosem w dyskusji na temat udostępniania podziemi w obiekcie zabytkowym w ogóle. W ślad za tymi autorskimi rozwiązaniami zostały zlecone badania archeologiczne, a także nadzór konserwatorski i badania architektoniczne. Pierwsze z nich wynikały z konserwatorskiej konieczności, drugie zaś – z konserwatorskiej potrzeby.

4.2.3. *Ecclesia maior i ecclesia cathedrale*

W decyzji pozwalającej na prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich z 21.01.2010 roku określono konieczność prowadzenia nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego. Było to bardzo ważne, gdyż ze względu na rangę obiektu, a także niepełny stopień poznania struktur architektonicznych w podziemiach archikatedry oraz nawarstwień kulturowych wymagał on szczególnego baczenia, nadzoru i specjalistycznych badań⁶².

Nadzór konserwatorski i badania architektoniczne zostały powierzone S. Sękowi, doświadczonemu konserwatorowi dzieł sztuki z Przemyśla, który ma poważny dorobek i liczne realizacje konserwatorskie, a także doświadczenie w rozpoznawaniu, ratowaniu i konserwacji zabytków. Badania architektoniczne, które przeprowadził z bardzo dobrym skutkiem, zostały omówione i przeanalizowane w dwóch tomach dokumentacji konserwatorsko-architektonicznych⁶³. Była to żmudna i trudna praca do przeprowadzenia z uwagi na brak rozpoznania przestrzeni podziemia archikatedry, a także z powodu ograniczonej dostępności poszczególnych obszarów badań. Trzeba podkreślić, że jedynymi profesjonalnymi, kompleksowymi zbiorami informacji są „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, poświęcony sakralnym zespołom zabytkowym miasta Przemyśla, opracowany przez J. Sitę i P. Krasnego, a także badania archeologiczne prowadzone w 1961 roku przez

⁵⁹ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Projekt budowlano-wykonawczy...*, dz. cyt.

⁶⁰ S. Karczmarczyk, W. Bereza, W. Jakubowski, *Ekspertyza stanu technicznego...*, dz. cyt.

⁶¹ P. Sobański, *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, dz. cyt.

⁶² Decyzja UOZ-1-4155/384/09/10 z dnia 21.01.2010 r. pozwalająca na prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich w Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu z dnia 21.01.2010 roku,teczka obiektu w zasobach archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu.

⁶³ S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. I...*, dz. cyt.; S. Sęk, *Wyniki badań architektonicznych cz. II...*, dz. cyt.

Fot. 99. Fragment romańskiego fryzu arkadowego wtórnice wmurowanego w fundament po 1460 roku

A. Kunysza, a w latach 1996–1998 i 2000 przez Z. Pianowskiego i M. Proksę. Do wyjątkowych źródeł zaliczyłam także analizę średniowiecznych źródeł pisanych przeprowadzoną przez A.S. Fenczaka. Stanowiły one podstawę do analiz architektonicznych i wyciągnięcia wniosków.

Publikacje autorstwa ww. badaczy, a w szczególności analiza tekstów źródłowych A.S. Fenczaka, stały się podstawą do sformułowania hipotezy przez S. Sęka. Dowodów na jej potwierdzenie szukał w trakcie prowadzonego nadzoru konserwatorskiego, we własnych analizach substancji zabytkowej, która została ponownie wmurowana w ściany i sklepienia piwnic, a także w autorskich badaniach architektonicznych. Zostały one zawarte w *Dokumentacji konserwatorskiej* częściach pierwszej i drugiej

z lat 2012–2013⁶⁴. Podsumowanie wyników badań i wnioski końcowe zawarte są w części drugiej. Omawiają kilka bardzo istotnych kwestii. Jedną z nich jest wyznaczenie najstarszych murów bazyliki. Według S. Sęka jest to niewielka część murów w podziemiu kruchty zachodniej. Konserwator łączy je z działalnością inwestycyjną za czasów panowania Kazimierza Wielkiego i przypuszcza, że jest to zachowany fragment ufundowanej wówczas katedry łacińskiej, prawdopodobnie w latach sześćdziesiątych XIV wieku. W zachowanych relikwach S. Sęk upatruje „pozostałości po fundamentach najprawdopodobniej na rzucie wielobo-

⁶⁴ Tamże.

Fot. 100. Fragment wapiennej płyty z detalem romańskim, odnalezioniej w fundamencie podczas wykonywania izolacji pionowej i odwodnienia. Detal odkryty w 2016 roku

ku dla kręconej klatki schodowej w narożniku południowo-zachodnim, na którym później posadowiono ukośne szkarpy narożne z dwóch okresów⁶⁵. Konserwator uważa, że inwestycja ta nie była kontynuowana po śmierci króla, jako dowód wskazuje zaś fragment murów z elementami naturalnej destrukcji. Jest to ważny głos w dyskusji o przeszłości archikatedry, gdyż wskazuje więcej faz budowlanych niż dwie, dotychczas znane z drugiej połowy XV wieku.

Kolejną ważną uwagą było odniesienie się do funkcji katedry w latach osiemdziesiątych XIV wieku. S. Sęk uważa, że słuszne są ustalenia A.S. Fenczaka wiążące

funkcję katedralną w latach osiemdziesiątych XIV wieku z rotundą św. Mikołaja, a nie z kościołem św. Piotra. A.S. Fenczak doszukiwał się potwierdzenia w analizie tekstów źródłowych, natomiast S. Sęk – w badaniach architektonicznych. Według jego przypuszczeń „odkryte w wykopach zewnętrznych dwie szkarpy integralnie związane z dolnymi partiami ściany południowej świadczą mogą o budowlu gotyckiej z k. XIV wieku, gdzie przewidziane były sklepienia (szkarpy w późniejszym okresie od góry zostały rozebrane)”⁶⁶. W świetle analizy dokumentów historycznych przeprowadzonej przez A.S. Fenczaka konserwator S. Sęk pisał w drugiej części *Dokumentacji konserwatorskiej*: „Przypuszczamy, że hipoteza o nowej budowlu pełniącej funkcję kościoła parafialnego wybudow-

⁶⁵ Tamże, cz. 2, s. 19.

⁶⁶ Tamże, s. 20.

wanej w k. XIV w. jest bardzo prawdopodobna. Była to budowla o wiele większa od rotundy⁶⁷. W szkicowo narysowanym rzucie hipotetycznej świątyni z lat osiemdziesiątych XIV wieku zaznaczona jest asymetria południowej ściany, którą – jako starszy relikw – zachowano i dostosowano do nowego projektu⁶⁸.

Zdaniem S. Sęka to właśnie ta budowla z drugiej połowy XIV wieku, która powstała jako trójnawowa bazylika, trójprzęsłowa i czterofilarowa, z jednoprzęsłowym prezbiterium w części wschodniej, trójbocznie zamkniętym, jest *ecclesia maior*. Uważa on też, że najbliższą analogią do niej jest kościół parafialny (katedra) we Lwowie, którego budowę rozpoczęto w 1360 roku⁶⁹. Prezbiterium świątyni przemyskiej zbudowano jedynie jako jednoprzęsłowe z uwagi na brak miejsca i posadowioną rotundę św. Mikołaja. Odkrycia archeologiczne i badania architektoniczne pokazują stratygraficznie nawarstwione mury, których relikw zostały rozczytane przez S. Sęka i pochodzą z trzech różnych okresów XIV wieku: z początku wieku, z lat sześćdziesiątych i osiemdziesiątych.

Podsumowując, S. Sęk napisał: „dopiero decyzja o budowie obecnej katedry przez biskupa Błażejowskiego w 1460 roku doprowadziła do zburzenia aż trzech świątyń – katedry Wołodara ze wzgórza Zamkowego, w dalszej kolejności rotundy św. Mikołaja i dopiero po wybudowaniu prezbiterium, świątyni parafialnej z fundacji biskupa Eryka z Winsen. Materiał wtórnie użyty do nowej budowli jest rozpoznawalny w różnych częściach murów obecnej archikatedry⁷⁰”.

4.2.4. *Aecclesie S. Nicolai in pede montis Castri Praemyliensis iacenti*

Wnioski wysunięte z badań konserwatorskich, które na zlecenie PWKZ dr G. Stojak zostały przeprowadzone przez zespół badaczy pod kierownictwem K. Pachuty w grudniu 2014 roku, pozwoliły na potwierdzenie kilku wcześniejszych tez. Posiłkowano się także

wiedzą uzyskaną od archeologów, którzy we wcześniejszych latach prowadzili prace wykopaliskowe i nadzory archeologiczne⁷¹. W wyniku zebranych informacji naszkicowano rys historyczny, w którego świetle początki diecezji wiąże się z rokiem 1377, datą zaś przybycia pierwszego biskupa łacińskiego Eryka z Winsen jest rok 1379. Wcześniej, jeszcze przed rokiem 1363, pojawia się informacja, że kościół św. Mikołaja posadowiony jest u podnóża góry zamkowej w Przemyślu. Z rokiem 1403 wiązany jest fakt ustanowienia przez króla Władysława Jagiełłę nowej katedry, którą najprawdopodobniej był kościół św. Mikołaja, określane w 1405 roku jako katedralny. W 1412 roku odebrano zaś prawosławnym cerkiew położoną na Wzgórzu Zamkowym i przekazano katolikom na kościół katedralny – jest to fakt powszechnie znany. Od tego momentu kościół św. Mikołaja pełnił funkcję kościoła parafialnego, co jest potwierdzone w 1431 roku. Rys historyczny naszkicowany przez K. Pachutę kończy się stwierdzeniem, że „ta lokalizacja kościoła św. Mikołaja odpowiada położeniu rotundy (...) i jednocześnie potwierdza hipotezę ks. Juliana Atamana, że znany ze źródeł historycznych kościół św. Mikołaja należy identyfikować z rotundą odkrytą w roku 1961 w kryptach aktualnej Archikatedry⁷²”.

Wymienione powyżej badania miały na celu poszerzenie wiedzy na temat rotundy na podstawie petrograficznej analizy budulca rotundy wraz z zaprawą spoinującą oraz materiału z tzw. dookólnego muru wewnątrz rotundy oraz wtórnie postawionej ściany będącej zamknięciem krypty grobowej II⁷³. Przedmiotem badań analitycznych była także polichromia na ciosach kamiennych, z których zbudowana jest rotunda, a także destruktury z fragmentami polichromii z cerkwi Wołodara⁷⁴. Na podstawie powyższych badań została przeprowadzona analiza porównawcza poszczególnych próbek, co posłużyło do wyciągnięcia bardzo istotnych wniosków, będących ważnym głosem w dyskusji naukowej. Ponadto specjalistycznych badań wymagał odkryty fragment gotyckiego

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże, s. 24, także rzut: fot. 4D.

⁶⁹ Tamże, s. 22.

⁷⁰ Tamże, s. 21.

⁷¹ *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 1, s. 7.

⁷² Tamże, s. 8.

⁷³ Tamże, cz. 1, *passim*.

⁷⁴ Tamże, cz. 2, *passim*.

Fot. 101. Fragment odkrytego fundamentu w części północnej bazyliki. W dolnej części fundamentu widoczny jest wcześniejszy mur, najprawdopodobniej z końca XIV wieku. Na nim ułożono fragmenty romańskie, prawdopodobnie z rozbranej rotundy, ułożone dla wyrównania wierzchniej części muru fundamentu, który został po rozbiórce czternastowiecznego kościoła

okna na elewacji północnej⁷⁵, co ma duże znaczenie dla ustaleń architektonicznych w gotyku.

Przeprowadzone badania specjalistyczne przez zespół naukowców: dr inż. Mariolę Marszałek, prof. dr. hab. inż. Macieja Pawlikowskiego, dr. hab. Marka Rembisia, dr. inż. Rafała Wójcika, a także dr inż. Helenę Bis, uściśliły informacje o głównym budulcu rotun-

dy. W dotychczasowej literaturze przedmiotu określano skład ciosów kamiennych jako martwicę wapienną, obecnie zaś uściślono, że jest to najprawdopodobniej trawertyn mchowy⁷⁶. Niestety nie udało się zidentyfikować złóż w najbliższej okolicy, z których wydobyto budulec, a następnie przetransportowano go na teren budowy rotundy. Natomiast analizy specjalistyczne zapraw spoinujących wykazały, że są one różne w składzie mineralogiczno-petrograficznym, co jednak nie wyklucza faktu, że mogą pochodzić z tego samego czasu wznoszenia murów rotundy. Przebadana pod kątem składu mineralnego zaprawa spoinowa w próbkach z zewnętrznych fragmentów murów apsydy od strony północnej wykazuje, że ma ona mniej wypełniacza kwarcowego w stosunku do spoiwa

⁷⁵ Tamże, cz. 3, *passim*.

⁷⁶ Tamże, cz. 1, s. 135.

Fot. 102. Fragment muru od strony północnej bazyliki z widocznymi kamieniami z kilku innych budowli, powstałych w różnym czasie w okresie średniowiecza

wapiennego. Zaprawa ta jest rzadsza w porównaniu ze składem zaprawy z zewnętrznych murów nawy rotundy od strony południowej. Ma to znaczenie przy budowie muru w konstrukcji typu *opus emplectum*, gdyż „wlanie” rzadszej zaprawy powoduje jej częściowe wypłynięcie na zewnątrz oraz pokrycie nią w sposób przypadkowy lica kamienia. W efekcie spowodowało to – zdaniem badaczy – imitację tynku, co jest błędną interpretacją faktu występowania fragmentów zaprawy na zewnętrznej części kamienia⁷⁷.

Odmiennie natomiast kształtują się badania specjalistyczne na temat dookólnego fundamentu wewnątrz rotundy. Sam budulec został określony jako wapień organogeniczny, sklasyfikowany jako biomikryt lub packston.

⁷⁷ Tamże.

Zaznaczono ponadto, że w obrębie fundamentu występują też piaskowce. Pobrane próbki do specjalistycznej analizy pod kątem składu i struktury, tj. ze spoiny fundamentu oraz z górnej partii zasypu glinianego obok fundamentu, przyniosły ciekawe rezultaty. Stwierdzono, że są to mulki o różnym składzie, a tym samym – o różnej plastyczności⁷⁸. Ma to przełożenie na świadome użycie dwóch materiałów ilastych o różnym składzie – bardziej plastyczny użyty był do zlepiania łamanych płyt fundamentowych. „Różnice mogą wynikać z odmiennej chronologii wewnętrznego fundamentu a przylegającego do

⁷⁸ Tamże, s. 135–136.

Fot. 103. Fragment muru fundamentowego z ciosami z rotundy lub tzw. cerkwi Wołodara

niego zasypu wraz z poziomą warstwą zaprawy⁷⁹ – tymi wynikami autorka niniejszego opracowania była szczególnie zainteresowana jako badacz architektury i jej problemów, nie zaś jako PWKZ.

Niezwykle interesująca jest także analiza poziomej warstwy zaprawy przylegającej do fundamentu. Pobrana próbka została rozpoznana jako czysty marmur kalcytowy. Wskazano analogię występowania złóż o zbliżonym składzie i strukturze na Dolnym Śląsku. Ponadto uznano, że należy przeprowadzić szersze badania tego zagadnienia, z uwagi na to, że jest to najprawdopodobniej użytko-

wy poziom wnętrza nawy w rotundzie w postaci posadzki składającej się z płyt marmurowych⁸⁰. Był to dla autorki niniejszej publikacji jako badacza niezwykle ważny fakt, gdyż uzasadniał wieloetapowość budowy w partii fundamentowej i poziomemu użytkowemu wnętrza, zwłaszcza że oględziny pasa wokół fundamentów wykazały obecność okruszków trawertynu i zaprawy⁸¹! Badania te zostały przeprowadzone przez dr inż. H. Bis, która zwróciła także uwagę na konieczność analizy porównawczej pod kątem rozeznania materiałowego bloków kamiennych z rozebranej rotundy i użytych wtórnie na elewacji bazyliki archikatedralnej z relikdami kamiennymi zgromadzonymi w Muzeum Archidiecezjalnym w Przemyślu, a także z po-

⁷⁹ Tamże, s. 136.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże.

lichromowanymi relikdami w podziemiach archikatedry. Wyniki te dałyby szansę na określenie pierwszej fazy budowy katedry gotyckiej w XV wieku, który to etap jest zupełnie dotychczas nieznanymi⁸².

Przeprowadzenie specjalistycznych badań polichromowanych elementów kamiennych wewnątrz reliktyw rotundy pod prezbiterium archikatedry przyniosło interesujące efekty. Badania pigmentów i spoiw, a także analiza składu poszczególnych zapraw ze ścian pierwotnych i zbudowanych wtórnie zostały przeprowadzone przez dr M.G. Rogóż⁸³. Na podstawie badań mikrochemicznych stwierdzono występowanie bieli wapiennej, żółcieni i czerwieni w postaci ochr żółtych i czerwonych, błękitów pod postacią smalty i błękitu pruskiego, zieleni pod postacią ziemi zielonej, umbry i umbry palonej oraz czerni roślinnej i węglowej. Jak píše w podsumowaniu dr M.G. Rogóż: „reasumując badania chemiczne oraz obserwacje mikroskopowe pobranych pigmentów można stwierdzić z punktu widzenia wyłącznie analizy chemicznej, że nie datują one jednoznacznie omawianej pierwotnej warstwy malarskiej, ponieważ wykryte pigmenty pozwalają na szeroką interpretację czasu jej powstania. Z wyników analizy przemalowania można stwierdzić, że najmłodszym pigmentem wykrytym jest błękit pruski i on też wyznacza najwcześniejszy czas jego powstania na początek XVIII wieku”⁸⁴. Zidentyfikowano także spoiwa malarskie jako wapienne, a tylko nieliczne były z domieszką związków białkowych. Przeprowadzono również badania chemiczno-technologiczne składu zaprawy, którą określono jako typu porowego, czyli zawierającego mniej spoiwa wapiennego, a więcej wypełniacza⁸⁵.

Wszystkie badania umożliwiły wykonanie stratygrafii warstw malarskich oraz ich wzajemną analizę, a w konsekwencji porównanie z warstwami polichromowanymi odnalezionymi w destrukcie na Wzgórzu Zamkowym w tzw. cerkwi Wołodara⁸⁶. Badania pigmentów i sposób

opracowania warstwy malarskiej oraz analiza grubości i składu podłoża pod polichromią jednoznacznie wskazują, że są to dwie odmienne polichromie naniesione na różnych podłożach⁸⁷!

To wskazuje na odmienne pochodzenie bloków kamiennych, z których zbudowana została ścianka południowa krypty II, położonej na styku apsydy i nawy rotundy w obrębie podziemi prezbiterium. Ponadto omawiana ściana nie jest częścią fundamentu prezbiterium, ale do niego przylega. Jej historia związana jest z budową krypt lub ich odbudową po zawaleniu sklepień archikatedry w 1733 roku. Niemniej jednak jasno wynika, że wymieniona kamienna ściana została wzniesiona z materiału rozbiórkowego po drugiej ćwierci XVIII wieku (!), a na niej dopiero zostało osadzone ceglane sklepienie krypt i komór grobowych⁸⁸. K. Pachuta wskazuje w omawianej dokumentacji na wpływ wyników badań technologicznych na uporządkowanie faktów w XVIII wieku podczas powstawania poszczególnych partii murów w części podziemnej prezbiterium od wewnętrznej strony jego fundamentów. Odkrycie błękitu pruskiego w składzie olejnych przemalowań w badanej krypcie datuje jej modernizację po 1724 roku, gdyż wówczas barwnik ten wprowadzono do handlu. Tym samym najmłodszy z odkrytych barwników wyjaśnił tak wiele.

Po katastrofie w 1733 roku i odgruzowaniu podziemi większość pochówków z uszkodzonych krypt została zabezpieczona w nowo wybudowanych podziemiach krypty pod kaplicą bp. A.A. Fredry⁸⁹. To właśnie one zostały znalezione podczas prac remontowo-konserwatorskich w latach 2011–2014 i były przedmiotem kilkuletniej konserwacji przez prof. dr hab. A. Drązkowską w ramach

Wołodara) na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu, w ramach realizowanego projektu pt.: *Modernizacja Zamku Kazimierzowskiego wraz z rewitalizacją Parku Miejskiego Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, s. 8, fot. 29–30.

⁸² Por.: H. Bis, K. Marcinowska, *Mikrobiologiczne badanie próbek pochodzących z cerkwi Wołodara w Zamku Kazimierzowskim znajdującym się w Przemyślu. Badania pigmentów i spoiwa wraz z analizą stratygraficzną oraz analizą chemiczną składu zaprawy próbek pobranych z reliktyw malowideł z wykopalisk archeologicznych na zamku w Przemyślu*, Kraków 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

⁸³ *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 2, s. 5–6.

⁸⁴ Tamże, s. 7.

⁸⁵ Tamże, s. 139.

⁸⁶ Tamże, cz. 2, *passim*.

⁸⁷ M.G. Rogóż, *Badania pigmentów...*, dz. cyt., s. 57.

⁸⁸ Tamże, s. 58.

⁸⁹ Por.: M. Krzemiński z zesp. (M. Krzemińska, A. Kostek), pod kierownictwem Z. Pianowskiego, *Dokumentacja z III etapu weryfikacyjnych badań wykopaliskowych pozostałości cerkwi p.w. Św. Jana Chrzciciela (tzw. księcia*

Fot. 104. Fragment fundamentów po odczyszczeniu
(część północno-zachodnia)

corocznych dotacji na prace konserwatorskie z budżetu PWKZ oraz środków własnych parafii.

Potwierdzeniem powyższego były *Badania mineralogiczno-petrograficzne próbek zapraw z rotundy św. Mikołaja w Przemyślu* przeprowadzone przez prof. dr. hab. inż. M. Pawlikowskiego z zespołem. Ich celem była identyfikacja i porównanie mineralnego materiału zapraw murarskich użytych w ścianie południowej krypty II. Badania te przyniosły ciekawe wyniki, które określiły wszystkie zaprawy jako wapienne, ale o różnym składzie petrograficznym piasku. Jak czytamy w podsumowaniu wyników: „Ta obserwacja sugeruje, że materiał piaszczysty do zapraw pobierano w różnym czasie, czyli zaprawy są różnoczasowe. (...) Zatem elementy spajane badanymi zaprawami są prawdopodobnie różnoczasowe. Zauważona została także pewna niestaranność ówczesnych budowniczych, lecz także pośpiech w budowaniu poszczególnych elementów architektonicznych, z których pochodzą badane zaprawy”⁹⁰.

Kolejnym ważnym krokiem w kierunku naukowego rozpoznania reliktyw rotundy była analiza *Porównawcze badania mineralogiczno-geochemiczne próbek polichromii pobranych z podziemi prezbiterium Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu i polichromii reliktyw tynków z tzw. cerkwi Wołodara przechowywanych w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej*, która została przeprowadzona przez prof. dr. hab. inż. M. Pawlikowskiego z zespołem w grudniu 2014 roku na zlecenie PWKZ dr G. Stojak.

Analiza porównawcza zapraw w obu powyższych zabytkach jest skrajnie różna. „Organoleptyczne oględziny porównawcze *in situ* zapraw podkładowych pod warstwy malarskie wykazały, że są to zaprawy skrajnie różnej grubości. Dekoracja malarska z cerkwi kładziona była na podkładzie nawet kilkucentymetrowym, natomiast zapra-

wy w podziemiach mają jednolitą, około 3 mm grubość”⁹¹. Podobne rozbieżności występowały przy analizie pigmentów, które pomimo różnic w składzie spoiw jednak nie umożliwiają jednoznacznego datowania ani nie precyzują proveniencji obu polichromii⁹².

Wypływa z powyższej analizy jasny wniosek, że „przeprowadzone badania wskazują najprawdopodobniej, iż widoczne w obrębie podziemi Bazyliki polichromowane bloki nie pochodzą z tzw. cerkwi Wołodara”⁹³.

Jest to bardzo ważny i poważny głos w dyskusji nad chronologią czasową i wzajemnymi powiązaniem pozostałości budowli o metryce średniowiecznej w Przemyślu, proveniencją reliktyw w podziemiach archikatedry, a także nad polichromowanymi blokami kamiennymi pod posadzką bazyliki. Wymagają one dalszych specjalistycznych badań i szczegółowych analiz, gdyż stanowią tylko niewielki wycinek z dziejów bazyliki archikatedralnej. Badania te były zlecone przez PWKZ dr G. Stojak jako przyczynek do podjęcia właściwych decyzji przed udostępnieniem podziemi archikatedry, zwłaszcza w części podposadzkowej pod prezbiterium w obrębie reliktyw rotundy. Ich udostępnienie od lat budzi żywe zainteresowanie i poparte jest potrzebą społeczną. Wymaga to jednak zlecenia dalszych badań i rozważnego działania, a także przeprowadzenia działań zabezpieczających relikty już na etapie wstępnych prac. Takie działania konserwatorskie zostały podjęte i są one omówione w części trzeciej wyżej omawianego opracowania K. Pachuty z zespołem *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu* z 2014 roku⁹⁴.

Podczas oględzin spękań w 2008 roku, a następnie przeprowadzonych analiz konstrukcyjnych⁹⁵ i badań historycznych, w konsekwencji których podjęto się wykonania wzmocnień elewacji, w 2014 roku natrafiono na ceglany wątek w obrębie glifu okiennego z gotyckiej

⁹⁰ M. Pawlikowski z zesp., *Badania mineralogiczno-petrograficzne...*, s. 84–85.

⁹¹ M. Pawlikowski z zesp., *Porównawcze badania mineralogiczno-geochemiczne...*, dz. cyt., s. 117.

⁹² Tamże, s. 116.

⁹³ Tamże, s. 117.

⁹⁴ *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 3, *passim*.

⁹⁵ S. Jurczakiewicz, S. Karczmarczyk, *Projekt budowlany naprawy zarysowań...*, dz. cyt.

fazy budowy archikatedry. Zachodziła zatem konieczność przeprowadzenia analizy zaprawy spoinującej w odkrytym wątku ceglanym. Badania te przeprowadził prof. dr hab. inż. M. Pawlikowski z zespołem. „Ogłędziny zaprawy spoinującej wykazały, że posiada ona opracowaną powierzchnię, fragmentarycznie zaciętą w szpic, w innym miejscu w formie delikatnie podciętych krawędzi. Zróżnicowanie może świadczyć o pośpiechu i braku precyzji podczas budowy gładów okiennych, jak również /lub o różnorodnej ich chronologii”⁹⁶.

Niemniej interesujący był skład spoiwa – okazało się, że jest nietypowy, tj. gipsowo-węglanowy, co może sugerować jego wtórny charakter lub przygotowanie ścian pod malowanie. Uważam, że ma to związek z losami archikatedry jako budowli gotyckiej, niejednolitej już w fa-

⁹⁶ M. Pawlikowski z zesp., *Okno w północnej fasadzie Archikatedry oraz sprawozdanie z działań konserwatorskich w obrębie rotundy*, [w:] *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 3, s. 14.

zie powstawania w okresie gotyku. Gotyckie prezbiterium wybudowane zostało z mniej więcej regularnych ciosów kamiennych, nawy bazyliki zostały zaś wzniesione z cegły ceramicznej pełnej na zaprawie wapiennej. Usztywnienie konstrukcyjne ścian w prezbiterium nastąpiło za pomocą przypór, w części naw zaś, wykonanej z cegły, za pomocą pilastrów. To właśnie tę część poddano barokizacji na początku XVIII wieku. Ściany nawy podzielono dwoma pilastrami na trzy odcinki, a następnie umieszczono w nich nowe, duże otwory okienne, zamknięte spłaszczonymi odcinkowymi nadprożami, nadając całości charakter barokowy. Był on odmienny od ostrołukowych wykrojów okien pochodzących z regotycyzacji prezbiterium w końcu XIX wieku i na początku XX wieku, które zachowały się do dziś⁹⁷. Zatem odnalezienie fragmentu gotyckiego gładu okiennego potwierdza gotycki charakter nawy, pierwotnie halowej.

⁹⁷ T. Łękawski, *Katedra przemyska...*, dz. cyt., s. 57–60.

Konserwatorskie
rozważania

5.1. Lekcja o przeszłości dla przyszłości, czyli ocalić od zapomnienia

Bez wątplenia do wyjątkowo ciekawych zagadnień badawczych należą prace poznawcze i działania zachowawcze związane z zabytkami podziemnymi. Łączą się one zawsze z odkrywaniem tego, co nie jest widoczne na co dzień, a także często nieużytkowane z różnych przyczyn. Powody te wymagają wyjaśnienia i naukowego ustosunkowania się do nich. Kolejnym interesującym zadaniem dla badacza jest opracowanie programu zachowania tego dziedzictwa. Odkrywanie podziemnej architektury łączy się zawsze z przypisaniem tego dziedzictwa przeszłości do typu budowli i rodzaju jej wykorzystywania w przeszłości. Zwykle jest to obszerny zbiór informacji z zakresu uniwersalnych wiadomości humanistycznych, wiedzy użytkowej i inżynierskiej.

To właśnie humanistyka przypisuje budowle podziemne do sfery *sacrum* lub *profanum*, a następnie prowadzi w świat aksjologicznego poznania i wskazuje inne dziedziny nauki: filozofię, archeologię, historię i jej nauki pomocnicze, archiwistykę, historię sztuki, etnologię. Naukowe rozpoznanie tych dziedzin wyznacza kolejne kierunki badań. Bardzo ważne są informacje związane z użytkowaniem obiektów podziemnych. Ta ogromna wiedza związana z historią miejsca i miejscowości umożliwia rozpoczęcie rozpoznania inżynierskiego, a w następnej kolejności odpowiedź na pytanie o dalszą przyszłość dla zabytku i jego ewentualne wykorzystanie bądź udostępnienie. Podstawą jest jednak zbiór informacji, które są już w posiadaniu właściciela, nauki i różnych instytucji. Informacje te pokazują, że od wielu lat toczą się dyskusje nad zagadnieniami związanymi z bazyliką archikatedralną, zarówno w kwestiach inżynierskich, jak i nauk hu-

manistycznych: historii, historii sztuki, archeologii, konserwacji zabytków.

Kwerendy archiwalna i bibliograficzna udzieliły już odpowiedzi na szereg pytań. Można uznać, że dotychczasowe prace badawcze historyków i archiwistów na tym etapie zostały wyczerpane i niewiele nowych informacji będzie można jeszcze uzyskać drogą tego typu badań. Jedynie odkrycie nowych źródeł przyczyni się do poszerzenia wiedzy.

Dotychczas opublikowana literatura przedmiotu wprowadziła nas w świat m.in. sztuki romańskiej. Za sprawą badań J.T. Frazika wskazany został szeroki okres datowania budowy rotundy, tj. od połowy XII wieku aż do końca XIII wieku, natomiast w ćwierć wieku później w wyniku przeprowadzonych badań archeologów Z. Pianoski i M. Proksa uznali, że datowanie rotundy mieści się pomiędzy połową XII wieku a połową XIII. Nie wykluczili jednak możliwości późniejszego powstania rotundy, nawet po 1300 roku.

Duże znaczenie dla dziejów pierwszych kościołów katolickich na omawianym terenie miały ustalenia J. Krochmala, według których w 1363 roku wzmiankowany jest kościół św. Mikołaja¹, a w 1392 roku poświęcone jest odbywające się w nim zgromadzenie kanonickie².

¹ Badania J. Krochmala, *Kościół katolicki w Przemyślu w latach 1375–1412*, „Rocznik Przemyski” 1996, t. XXXII, z. 1, s. 9, nota 40, przytaczam za: Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 204.

² Badania J. Krochmala, *Kościół katolicki w Przemyślu...*, dz. cyt., s. 10, nota 48, przytaczam za: Z. Świechowski, *Architektura romańska...*, dz. cyt., s. 204.

Fot. 105. Zasypanisko piaszczysto-gliniaste z gruzem w przedsiönku wejścia do krypt bocznych

Analizę średniowiecznych źródeł pisanych przeprowadził A.S. Fenczak, a na ich podstawie sformułował hipotezy rzucające nowe światło na dzieje najstarszych obiektów sakralnych na dzisiejszym placu Katedralnym w Przemysłu. Zostały one szczegółowo omówione w rozdziale czwartym.

Powyższe materiały i analizy wykazywały, że dalszych informacji o dziejach katedry, zwłaszcza tych średniowiecznych, trzeba szukać w podziemnej strukturze murów oraz w analizie rzutów i rozwiązań przestrzennych.

a. Wczesny i późny romanizm – relikty w obrębie rotundy św. Mikołaja

W wyniku badań archeologicznych i architektonicznych wykazano, że istnieje szereg przesłanek świadczących o kilku fazach średniowiecznych.

Pierwsza z nich dotyczy dziejów najstarszych, związanych z miejscem, na którym wybudowana jest dzisiejsza bazylika archikatedralna. Hipoteza ta została sformułowana przez dr. Z. Konarzewskiego jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku, jednak nie zwrócono na nią uwagi, pozostała jedynie w materiałach archiwalnych. Autor na podstawie przeprowadzonych analiz krajobrazu, terenu i stosunków wodnych w otoczeniu katedry, a także

Fot. 106. Zасыpisko gruzowe i piaszczyste przy jednym z filarów krypty głównej

wód podskórnych przepływających pod murami bazyliki wysunął ciekawą hipotezę. W związku z tym, że nie jest ona znana i nie była dotychczas publikowana, przytaczam ją raz jeszcze, mimo odnotowania tego faktu w rozdziale pierwszym niniejszego opracowania:

„Na podstawie przeprowadzonych badań autor opracowania wysuwa hipotezę, że katedra została postawiona na starosłowiańskim miejscu kultowym otoczonym wałem ziemnym. W czasie budowy katedry przecięto ten wał od strony południowo-zachodniej, przy czym wał ten tworzył jednak w dalszym ciągu pewnego rodzaju przegrodę dla wody gruntowej przesączającej się ze wzgórz otaczających od południa i zachodu płaszczyznę,

na której postawiono katedrę. Także pewien wpływ na warunki gruntowo-wodne miała wykona w XIV wieku inkastelacja kościoła”³.

W 2004 roku prowadzony był nadzór archeologiczny przez Wojciecha Poradyłę, w 2005 roku badania archeologiczne zrealizowała zaś przez Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego w Rzeszowie, obejmujące wał wczesnośredniowiecznego podgrodzia na terenie

³ Z. Konarzewski, *Opinia...*, dz. cyt., s. 12.

inwestycji związanej z rozbudową Muzeum Archidiecezjalnego położonego od strony północnej przy placu Katedralnym w Przemyślu. Pracami tymi kierowała mgr Monika Bober, konsultantami naukowymi byli zaś: dr hab. Zbigniew Pianowski, prof. UR, oraz dr hab. Jacek Polecki, prof. UJ. Wyniki tych badań opracowała i dwukrotnie opublikowała M. Bober w 2006 roku⁴, a następnie w 2007 roku⁵. W pierwszych z nich stwierdzono występowanie materiału wczesnośredniowiecznego i jeszcze wcześniejszego, pochodzącego z kultur pradziejowych. Relikty wału uznano za część dawnych umocnień podgrodzia grodu przemyskiego zlokalizowanego na Wzgórzu Zamkowym. „Temat podgrodzia i jego lokalizacji był często poruszany w literaturze wcześniejszej. Badacze opowiadają się za trójczłonowym zespołem osadniczym wczesnośredniowiecznym Przemyśla, z głównym grodem na wzgórzu zamkowym, podkowiastym przygródkiem przylegającym od strony północnej oraz podgrodzium”⁶. Dyskusyjny był także temat lokalizacji podgrodzia. Między innymi w 1986 roku A. Mach był przekonany o tym, że podgrodzie przemyskiego grodu znajdowało się w okolicach katedry. Również prof. Janusz Bogdanowski lokował tzw. wschodni zespół osadniczy w rejonie obecnego placu Katedralnego⁷. Badania w kolejnym roku udowodniły, że istnieją artefakty pochodzące z IX–X wieku i uznano to za najstarszą warstwę wczesnośredniowieczną⁸. Zabytkami ustalającymi chronologię były wyroby ceramiczne. Odkryte obiekty zabytkowe były dowodem na istnienie intensywnego osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie otaczającym katedrę. Przypomnieć należy, że archeolodzy Z. Pianowski i M. Proksa w latach 1995–1998 prowadzili badania w rejonie rotundy św. Mikołaja, w których wyniku stwierdzono obecność osadnictwa na omawianym terenie zarówno w okresie wczesnego, jak i późnego średniowiecza. Potwierdzają to badania A. Ko-

perskiego, który wyznaczył linię osadnictwa od południa na północ, czyli od parceli na południu, na której położona jest dzisiejsza plebania, ku murom obwodowym obecnego pałacu Biskupiego na północy placu Katedralnego⁹.

Powyższe badania rzucają nowe światło na wczesnochrześcijańskie osadnictwo, a także w pewnym sensie je potwierdzają, o czym domniemywał Z. Konarzewski w swojej hipotezie. Idąc tym tropem i opierając się na własnych obserwacjach architektonicznych, wiadomościach z naukowej literatury przedmiotu i zgromadzonych dokumentacjach, autorka niniejszego opracowania zbudowała własną hipotezę. W celu jej udowodnienia zlecono szereg badań laboratoryjnych specjalistom. Są one ujęte w trzyczęściowym opracowaniu zredagowanym pod kierunkiem K. Pachuty pt. *Podziemia Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu. Wyniki badań specjalistycznych oraz sprawozdanie z przeprowadzonych działań konserwatorskich w grudniu 2014 roku*¹⁰. Część pierwsza zawiera badania kamienia, z którego wykonane są mury obwodowe rotundy św. Mikołaja. Opracowali je:

- dr inż. M. Marszałek, *Analizy próbek skał pochodzących z rotundy pw. Św. Mikołaja przy Bazylice Archikatedralnej pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*.
- prof. dr hab. inż. M. Pawlikowski z zespołem:
 - *Badania laboratoryjne próbek zaprawy spoinującej pobranej z rotundy św. Mikołaja przy katedrze w Przemyślu;*
 - *Badania mineralogiczno-petrograficzne próbek zapraw z rotundy św. Mikołaja w Przemyślu.*
- dr hab. M. Rembiś, *Wybrane fizyczno-mechaniczne właściwości kamienia z rotundy pw. Św. Mikołaja przy Bazylice Archikatedralnej pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*.
- dr inż. R. Wójcik, *Główne składniki rozpuszczalne w wodzie w próbkach kamienia z Rotundy pw. Św. Mikołaja przy bazylice Archikatedralnej pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*.
- mgr K. Pachuta, *Pomiary wilgotności rotundy pw. Św. Mikołaja w Przemyślu*.

⁴ M. Bober, *Badania wału obronnego na stan. nr 20 w Przemyślu (plac Katedralny 2) w roku 2005*, „Rocznik Przemyski” 2006, t. 42, z. 2, „Archeologia”.

⁵ M. Bober, *Wczesnośredniowieczne oraz pradziejowe ślady osadnictwa, odkryte pod wałem wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 2, „Archeologia”.

⁶ M. Bober, *Badania wału...*, dz. cyt., s. 115.

⁷ Tamże, s. 115, 116.

⁸ M. Bober, *Wczesnośredniowieczne...*, dz. cyt., s. 124.

⁹ Tamże, s. 125.

¹⁰ *Podziemia bazyliki...*, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), dz. cyt., cz. 1–3.

- dr inż. H. Bis, *Badania mikrologiczne próbki pobranej z rotundy pw. Św. Mikołaja przy Bazylice Archikatedralnej pw. NMP i Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*.

Badania te rzucają nowe światło na materiały, z których wykonana jest rotunda i jej poszczególne elementy.

Autorka niniejszej publikacji była i jest przekonana o dwóch fazach budowy w miejscu dzisiejszych reliktyw rotundy. Pierwsza, najstarsza faza budowy najprawdopodobniej wiąże się z osadnictwem z IX/X wieku oraz tutejszym kultem. Według sformułowanej hipotezy powstało tu wówczas baptysterium, które było związane z kultem słowiańskim i chrystianizacją tych ziem przed przyjęciem chrztu przez państwo polskie. Domniemane przez mnie baptysterium jest zachowanym obecnie reliktem w postaci dookólnego fundamentu wewnątrz rotundy. Jest on wykonany w technice *opus incertum*, a więc odmiennej od budowy rotundy. Złożony jest z płaskich płyt piaskowcowych łączonych gliną, natomiast rotunda została wzniesiona z bloków z trawertynu łączonych zaprawą wapienną. W przekonaniu autorki w późniejszych czasach romańskich monument ten, tj. fundament wewnętrzny, posłużył za podstawę, niejako ławę fundamentową, do postawienia na nim kolumn stanowiących dookólne obejście wewnątrz rotundy, podpory pod emporę. Tym samym pierwotny obiekt w postaci basenu chrzcielnego wykonanego z piaskowca łączonego zaprawą ilastą został przekształcony poprzez nadbudowę. Monument ten wylepiony był od środka zaprawą ilastą.

W celu potwierdzenia tej hipotezy zostały zlecone badania specjalistyczne fundamentu we wnętrzu rotundy wraz z jego spoiną. Przeprowadziła je dr inż. H. Bis. W ich wyniku zidentyfikowano budulec „jako wpień organogeniczny, sklasyfikowany zgodnie z klasyfikacją Folka jako biomikryt, w klasyfikacji Dunhama – packston. Oględziny *in situ*, badania polegające na naniesieniu kropli 2m HCl oraz konsultacje z petrografem wykazały również obecność piaskowców w obrębie fundamentu”¹¹.

Zgodnie ze zleceniem przeprowadzono analizę spoiny fundamentu wewnątrz rotundy, a także warstwy pochodzącej z górnej partii zasypu o konsystencji

gliniastej pod poziomym pasem zaprawy przylegającej do fundamentu. W rezultacie tych analiz stwierdzono, że w obu powyższych przypadkach „(...) są to mułki. Różnią się między sobą składem mineralnym oraz strukturą. W próbce z zasypu ilość materiału ilastego jest niewielka, około 26%, zaś w próbce spoiny ilość materiałów ilastych wynosi około 60%. Różnice występują także w zawartości innych składników mineralnych. Próbką zasypu zawiera więcej nieco grubszego materiału ziarnistego od próbki spoiny, która jest bardziej ilasta”¹². Według H. Bis mułowce zdecydowanie różnią się między sobą, ich zróżnicowane cechy zostały zaś wykorzystane w konkretnym celu, odmienne pod względem plastycznym materiały ilaste były zastosowane świadomie. Bardziej ilastego, plastycznego materiału użyto do spoinowania fundamentu – uważa badaczka. Mniej zwarty, mniej plastyczny, a tym samym mniej ilasty zastosowano do zasypki.

Zdaniem autorki niniejszego opracowania materiał ilasty został zastosowany nie tylko do scalenia fundamentu, lecz także do wylepienia dookólnego wnętrza, które mogło stanowić basen chrzcielny. Plastyczna glina wskazywałaby na uszczelniacz i spoiwo łączące poszczególne łamane kamienie piaskowcowe. W wyniku dyskusji z badaczami zostało potwierdzone użycie od wewnętrznej strony fundamentu bardziej plastycznej, tłustej zaprawy z mułków.

Zdaniem H. Bis różnice w zastosowanych mułkach „mogą również wynikać z odmiennej chronologii wewnętrznego fundamentu, a przylegającego do niego zasypu wraz z poziomą warstwą zaprawy”¹³.

Interesujące są również poziome warstwy zaprawy przylegające do fundamentu. W wyniku badań specjalistycznych zidentyfikowano je jako „Czysty marmur kalcytowy o strukturze drobnoblastycznej. Marmury o zbliżonym charakterze występują na Dolnym Śląsku. Oględziny poziomego pasa oraz zdjęcia makroskopowe *in situ* wskazują jednak na obecność zaprawy oraz okruchów trawertynu”¹⁴. Jest to dowód na istnienie w tym miejscu poziomu użytkowego, który był najprawdopodobniej złożony

¹² Tamże, s. 136.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹¹ H. Bis, *Badania mikrologiczne...*, dz. cyt., s. 135–136.

Fot. 107. Widok krypty głównej wraz z sarkofagami pochówków biskupów J.A. de Potoczki oraz A. Gołaszewskiego

z płyt marmurowych. Jest to sugestia H. Bis oraz autorki niniejszej publikacji, dlatego w tym celu zlecone zostało powyższe badanie. Ponadto należy sądzić, że faza z zastosowaniem płyt marmurowych jako obłożeniem posadzki, a także zaprawy i śladów trawertynu jest chronologicznie późniejsza. Najpewniej pochodzi z czasów romańskiej rotundy, a co z tym jest związane – z przystosowaniem dookólnego fundamentu do funkcji obejścia i położenia marmurowego chodnika dookoła niego.

Powyższe rozważania, o których zasadności autorka niniejszego opracowania jest głęboko przekonana, były wielokrotnie przemyślane. Oprócz badań laboratoryjnych opierała się na sugestiach zawartych w publikacji Marii Janion *Niesamowita słowiańszczyzna*, wydanej w Krakowie w 2006 roku¹⁵.

Dalsze badania i zlecenia szczegółowych analiz laboratoryjnych zostały uniemożliwione z powodu zaprzestania pracy w WUOZ w Przemyślu na stanowisku PWKZ. Zatem powyższe rozważania muszą pozostać na przedstawionym tutaj etapie.

¹⁵ M. Janion, *Dwutorowość polskiego chrześcijaństwa*, [w:] *Niesamowita słowiańszczyzna*, Kraków 2006, s. 98–101.

b. Kilka faz budowy bazyliki archikatedralnej w okresie gotyku

W średniowieczu podejmowano kilka prób budowy kościoła, być może katedralnego, w miejscu dzisiejszej bazyliki archikatedralnej. Istnieją dowody na kilka gotyckich faz budowy. W XIV wieku istnieją co najmniej dwa etapy budowlane, z których każdy został zaniechany. Najprawdopodobniej na przełomie XIV i XV wieku została zbudowana kolejna świątynia, której relikty istnieją do dziś. Natomiast w XV wieku były dwa etapy budowy, częściowo zachowane do dzisiaj.

Na podstawie badań architektonicznych przeprowadzonych przez S. Sęka można wskazać co najmniej dwie gotyckie budowle powstałe niezależnie od siebie, których budowę rozpoczęto w drugiej połowie XIV wieku. Pierwsza to kościół, którego budowa być może była rozpoczęta około 1360 roku i nie została zrealizowana, druga zaś powstała w końcu XIV wieku, była częściowo ukończona i miała emporeę zachodnią. Hipotezę taką zbudował S. Sęk, konserwator dzieł sztuki, który przeprowadził badania architektoniczne reliktyw pozyskanych z badań archeologicznych, prowadzonych w części zachodniej bazyliki. Istotne fragmenty murów wczesnogotyckich zostały odnalezione przez archeologów w przyziemiu elewacji. Są to relikty w postaci fragmentów przypór, których budowy na pewnym etapie zaniechano. Są to – według S. Sęka – przypory przy elewacji zachodniej kościoła, który rozpoczęto budować około 1360 roku.

Druga budowla została wzniesiona najprawdopodobniej w części zachodniej, po czym zaniechano budowy. Świadczą o tym fragmenty murów i empory w części zachodniej – na co wskazał w swojej dokumentacji S. Sęk. Najprawdopodobniej z tego okresu pochodzą także relikty przypór obronnych, które zostały odkryte przez archeologa A. Koperskiego w narożu północno-zachodnim elewacji. Relikty te zostały odkryte podczas wykonywania odwodnienia bazyliki archikatedralnej i izolacji jej fundamentów. Po przeprowadzeniu tych prac zostały one zasypane.

Na przełomie XIV i XV wieku funkcjonowały najprawdopodobniej obok siebie dwie świątynie: *ecclesia parochialis*, czyli gotycki kościół parafialny, i *ecclesia Premislensis maiori*, funkcjonująca w rotundzie św. Mikołaja.

Hipoteza ta pojawiała się pierwszy raz w opracowaniu A.S. Fenczaka, a w ślad za nią, na podstawie reliktyw archeologicznych – w dokumentacji S. Sęka. Badania terenowe, bibliograficzne i lustracje obiektu przeprowadzone przez autorkę niniejszego opracowania skłaniają do przekonania o istnieniu kościoła gotyckiego o korpusie czteroprzęsłowym, zakończonego krótkim jednoprzęsłowym prezbiterium lub jedynie prezbiterium przylegającym do korpusu. Reliktami potwierdzającymi tę teorię są mury fundamentowe południowej obwodowej ściany ciągu naw bocznych bazyliki. Jest to najstarszy fragment podziemi pod nawami, który ma zachowany oryginalny watek kamienny muru charakterystyczny dla XIV wieku, bez wątplenia wcześniejszy niż obecna bazylika. Przemawia za tym linia biegu ściany fundamentowej i jej trapezowaty kształt, odmienny od ściany północnej. Owa trapezowatość wynikała z potrzeby wybudowania jak najobszerniejszego wnętrza, w sytuacji gdy od wschodu funkcjonowała jeszcze ciągle rotunda św. Mikołaja, o czym pisze J. Krochmal. Teorię tę oparto na oględzinach M. Piórkowskiego oraz dokumentacji S. Sęka, w której konserwator zawarł takie stwierdzenie, a także na własnej analizie porównawczej. Prawdopodobnie istniały wówczas dwie świątynie równoległe, które wymienia A.S. Fenczak w swoim opracowaniu, omówionym w rozdziale czwartym.

Obie świątynie przetrwały do lat sześćdziesiątych XV wieku. Po 1460 roku wyburzeniu uległa także tzw. cerkiew księcia Wołodara na Wzgórzu Zamkowym. W ścianach dzisiejszej bazyliki archikatedralnej można znaleźć trzy rodzaje budulca rozbiórkowego:

- Głazy i wapienne bloki pochodzące ze Wzgórza Zamkowego, pierwotnie pokryte polichromią, położoną na grubej kilkucentymetrowej warstwie podłoża; jej niewielkie fragmenty zostały wydobyte z destruktu przez M. Krzemińską i znajdują się w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej. Badania tej polichromii prowadził prof. Edward Kosakowski z Wydziału Konserwacji Malarstwa w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, a także prof. dr hab. inż. Maciej Pawlikowski z zespołem.
- Bloki kamienne pochodzące z kościoła z XIV/XV wieku, pokryte cienką warstwą polichromii położonej na kilkumilimetrowej warstwie podłoża, obecnie znajdujące się w podziemiach bazyliki archikatedralnej

pod prezbiterium, m.in. w tzw. krypcie II. Polichromia została poddana badaniom przeprowadzonym przez prof. dr. hab. inż. M. Pawlikowskiego z zespołem, a także dr M.G. Rogóż.

- Prostopadłościennie bloki z trawertynu pochodzące z rotundy św. Mikołaja.

Kluczem do rozpoznania powyższych kamiennych materiałów budowlanych jest polichromia. Dlatego zlecono szereg badań w ramach specjalistycznych badań opracowanych pod kierunkiem K. Pachuty z Krakowa, które wykonali:

- dr M.G. Rogóż, *Badania pigmentów i spoiw wraz z analizą stratygraficzną oraz analizą chemiczno-technologiczną składu zapraw próbek pobranych z wtórnej ścianki zamykającej od południa kryptę nr II w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu;*
- prof. dr hab. inż. M. Pawlikowski z zespołem, *Badania mineralogiczno-geochemiczne próbek polichromii pobranych z podziemi prezbiterium Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu i polichromii z reliktyw tynków z tzw. cerkwi Wołodara przechowywanych w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej;*
- prof. dr hab. inż. M. Piórkowski z zespołem, *Porównawcze badania petrograficzne próbek zapraw z rotundy św. Mikołaja w Przemyślu.*

Wiedza na temat kamienia rozbiórkowego użytego do budowy katedry z trzech powyższych świątyń wymaga dalszych badań i doprecyzowania na podstawie odrębnych analiz porównawczych w celu wskazania proveniencji poszczególnych kamieni. Badań tych autorka niniejszej publikacji już nie zlecała, gdyż zakończyła pracę na stanowisku w służbie konserwatorskiej.

Dwie kolejne fazy budowy katedry należą do późnego gotyku i wiążą się ze zburzeniem poprzedniej świątyni, tj. późnogotycka po 1465 roku i postgotycka po pożarze w 1495 roku i dewastacji w 1498 roku. Odbudowa ta trwała do połowy XVI wieku. Taka hipoteza jest moją autorską propozycją, po raz pierwszy opublikowaną w latach dziewięćdziesiątych XX wieku.

Prezbiterium wymaga jednak kompleksowych badań, przede wszystkim archeologicznych, i dokończenia badań architektonicznych. Badania fundamentów wyka-

zują, że ściana apsydy zamykająca prezbiterium została przesunięta, a prezbiterium być może było skrócone. Obserwacje fundamentów, które w wielu miejscach mają bardzo płytki fundament lub nie mają go wcale, są dowodem na powyższe przypuszczenie.

5.2. Refleksja nad przemijaniem

Bazylika archikatedralna w Przemyślu wzniesiona została w latach 1465–1495, pomimo wcześniejszych prób budowy świątyni w tym miejscu, która pełniłaby godną funkcję katedry biskupiej. Jej istnienie poprzedzała rotunda romańska z jedną apsydą. Być może istniało w tym miejscu także związane z wcześniejszym kultem chrześcijańskim baptysterium, którego relikty znajdują się wewnątrz rotundy pomimo przebudowy i dostosowania do nowej funkcji kolumnowego obejścia. Ściany fundamentowe tych obiektów zachowały się pod dzisiejszym prezbiterium i wybiegają fragmentarycznie poza obrys dzisiejszej bazyliki archikatedralnej od strony południowej. Relikty wcześniejszych prób wzniesienia świątyni na miejscu obecnej znajdują się od strony zachodniej i południowej archikatedry. Są one czytelne dla wszystkich miłośników historii i architektury.

Przestrzeń podziemi pod nawami bazyliki poddano rewitalizacji z myślą, że po generalnym remoncie zaadaptowane zostaną na wnętrza muzealne. Z założenia miała być to ekspozycja reliktyw, w tym architektonicznych i wyposażenia. Wystawę zorganizowano z odrestaurowanych trumien z pochówków, które spoczęły w podziemiach, i odzieży grobowej biskupów przemyskich pochowanych wcześniej w kryptach pod prezbiterium.

Krypta główna przykryta jest sklepieniem kolebkowo-krzyżowym wzmocnionym szerokimi pasami gurtów. Sklepienia krzyżowe znajdują się w polach między gurtami, przy wejściach do wszystkich komór bocznych, mieszczących się pod nawami bocznymi. Sklepienia wykonane zostały z cegły. W dolnej partii ścian, na które sklepienia spływają, schodząc do poziomu posadzki, dominuje mieszany wątek ceglano-kamienny, z wykorzystaniem artefaktów z nagrobków, epitafiów i innych elementów kamiennego wyposażenia katedry. Są one wynikiem upadku

sklepienia katedry w 1733 roku i katastrofy budowlanej w epoce baroku. Przejście do krypt sąsiednich, północnych i południowych, poprzedzają przedsionki na planach czworokątów, o zróżnicowanym kształcie i wymiarze. Są one sklepione kolebkowo. Z przedsionków przechodzi się do krypt bocznych niewielkimi tunelowymi korytarzami przesklepionymi kolebkowo. Krypty są wieloboczne, mają kształt nieregularny, będący kompilacją czworokątów, a każda z nich jest inna. Przesklepione są rozmaicie, w tym: kolebkowo, krzyżowo, kolebkowo-krzyżowo i żaglaście.

Do krypty głównej prowadzi wejście umieszczone w jej zachodniej ścianie, pierwotnie stanowiącej zachodnią elewację średniowiecznej katedry.

Główne wejście do podziemi archikatedralnych prowadzi z przedsionka kruchty zachodniej bazyliki nowo wybudowaną żelbetową, dwubiegową klatką schodową. Droga komunikacyjna prowadzi także od wschodu, poprzez boczną kryptę północną, jednak jest to wyjście ewakuacyjne, pełniące także funkcje techniczne. Być może kiedyś będzie prowadziło tędy wyjście z ekspozycji zorganizowanej w rotundzie.

Na styku prezbiterium i krypty głównej przestrzeń pod tęczą przegrodzona jest podziałem złożonym z dwóch żelbetowych filarów w obudowie ceglanej, za którymi znajdują się trzy przesklepione komory tworzące obwód wokół relikwów zachowanej rotundy. Są to relikwoty tzw. krypt gotyckich, ceglanych, pierwotnie zamykających od zachodu przestrzeń pod prezbiterium. Dwie z krypt gotyckich, tj. północna i południowa, przylegają do zewnętrznego lica kamiennego muru rotundy.

Podczas obecnej rewitalizacji połączona została podziemna przestrzeń z kryptami pod kaplicami rodowymi¹⁶. Starsza z nich położona jest pod północną kaplicą boczną. Jest to dwukomorowa krypta rodu Drohojowskich, która łączy się tunelowym korytarzem z kryptą główną. Znajdowały się tu pochówki rodowe, a nieopodal, tuż przed wejściem do krypty, odnaleziono pochówki związane z nowożytnym *pompa funebris*. Obecnie w tym miejscu znajduje się świecka ekspozycja funeralna.

¹⁶ *Zwyczaje pogrzebowe*, red. A. Rozwałka, J. Berdowska, Rzeszów 2016, s. 137.

Druga, młodsza o pół wieku krypta grobowa bp. A.A. Fredry położona jest pod eliptyczną kaplicą od strony południowej. To tutaj znalezione zostały pochówki dziewięciu biskupów, których trumny wraz z wyposażeniem – po przeprowadzeniu zabiegów konserwatorskich – są przedmiotem wielowątkowej ekspozycji funeralnej w kryptach bocznych pod północną nawą.

Ekspozycji trumien i wyposażenia grobowego towarzyszy prezentacja urządzeń technicznych w postaci kanałów odwadniających, zachowanych jako relikwoty w kilku odcinkach. Najstarsze z nich powstały w okresie gotyku. Godne podziwu jest myślenie ówczesnych budowniczych o zbudowaniu kanałów w kształcie kamiennych korytek przesklepionych od góry przykryciem kamiennym, których celem było przepuszczanie podziemnych źródeł, wód podskórnych oraz opadowych spływających z okolicznych wzgórz. Ich bieg – z południa na północ – był tak wyprofilowany, że umożliwiał przepływ wód przez podziemia budynku katedry, a następnie ich swobodny spływ w kierunku Sanu. W okresie baroku, podczas upadku sklepienia do podziemi w 1733 roku, podziemne kanały odwadniające zostały częściowo porozbijane. Zostały one wówczas naprawione i uzupełnione ceglano-kamiennym przemurowaniem i ceglany przykryciem, dzięki czemu przebudowy te są czytelne. Nieodwracalne zmiany w funkcjonowaniu kanałów odwadniających zaszły na początku XIX wieku, gdy Austriacy zakazali pochówków pod kościołami i na cmentarzach przykościelnych. Z mocy prawa pochówki biskupów ordynariuszy nie mogły się odbywać w podziemiach katedry. Wówczas wybudowano w nieodległym czasie w tajemnicy przed zaborcami dwie krypty biskupie w celu pochówku bp. A. Gołaszewskiego (1824) i bp. J.A. de Potoczki (1832). Krypty te były prostopadłościenne, przykryte sklepieniem kolebkowym, w całości ukryte pod poziomem zasypiska gliniastego, czyli niewidoczne na powierzchni przyziemia w przestrzeni pod nawami. Ponieważ były one dość obszernych rozmiarów, a zwłaszcza dość wysokie, spowodowało to uszkodzenie systemu kanałów odwadniających i ich rozbitcie, co w rezultacie przyniosło okresowe zalewanie podziemi wodami podskórnymi. Krypty biskupie zostały zalane wodą, która nie znajdowała ujścia, zatem zalegała w podziemiach,

powodując zamakanie murów, gliniano-piaszczystej polepy itd.

Drugą interesującą ekspozycją zachowaną *in situ* jest ekspozycja detali w ścianach. Wszystkie kamienne detale, które zostały wtórnie użyte do odbudowy i wzmocnienia ścian podziemi, zostały odnalezione w wyniku lustracji i badań architektonicznych, sukcesywnie prowadzonych przez S. Sęka, konserwatora dzieł sztuki. Niektóre detale, nawet większych rozmiarów, zalegały w podziemiach jeszcze po drugiej wojnie i były wówczas użyte do bieżących napraw. W ten sposób zostały zmniejszone okna w krypcie Fredrowskiej w dolnej części. Działania te miały miejsce w wyniku inicjatywy społecznej w 1956 roku. Dokumenty na ten temat są wynikiem kwerendy, jaką prowadziła autorka niniejszego opracowania.

W ten sposób zostało przedstawione *sacrum* i *profanum*, a także została udzielona odpowiedź, dlaczego takie prace w podziemiach archikatedralnych podjęliśmy. Wpisuje się ona także w nurt rozważań, które były przedmiotem publikacji przygotowanej przez Fundację Rzeszowskiego Ośrodka Badań Archeologicznych w Rzeszowie pt. *Zwyczaję pogrzebowe* w 2016 roku. Jest też głosem w dyskusji rozpoczętej przez prof. Sylwestra Czopka na nurtujący wszystkich temat: *Dlaczego archeolog rozkopuje groby?*¹⁷.

¹⁷ S. Czopek, *Dlaczego archeolog rozkopuje groby?*, [w:] *Zwyczaję pogrzebowe...*, red. A. Rozwałka, J. Berdowska, dz. cyt., s. 9–17.

Bibliografia

A. USTAWY:

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz.U. 1997 Nr 5 poz. 24., na podstawie t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 987.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.

B. DECYZJE DOTYCZĄCE WPISU DO REJESTRU ZABYTKÓW:

Decyzja w sprawie wpisania zabytku do rejestru zabytków archeologicznych województwa rzeszowskiego:

A-564 z dnia 30.04.1970 r., Kl. II-680/32/70, obejmująca osady z okresu wczesnośredniowiecznego (XI–XIII w.) oraz fundamenty rotundy pod wezwaniem św. Mikołaja znajdujące się pod prezbiterium katedry rzymskokatolickiej w Przemyślu w obrębie działki bud. nr 89 (st. nr katastralny) lwh 244 oraz pgr 2702/8 – lwh 3241, stanowiących własność kościoła katedralnego obrządku łacińskiego w Przemyślu.

Decyzja w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru zabytków województwa przemyskiego:

A-425 z dnia 6.06.1983 r., Kl. VI-5340/1/83, obejmująca:

- kościół katedralny murowany w latach 1460–1495, 1732–1744 – nawa odbudowana po runięciu sklepień, w latach 1883–1913 odnowiony;
- dzwonnice murowaną w latach 1759–1764, w roku 1907 nadbudowa ostatniej kondygnacji.

Decyzja w sprawie wpisania zabytku ruchomego do rejestru zabytków województwa podkarpackiego:

B-439 z dnia 28.02.2012 r., UOZ-2.5131.2.2012, wraz z załącznikiem nr 1 obejmującym 44 obiekty objęte wpisem do zabytków ruchomych: trumny wraz z relikiami szat pogrzebowych.

B-647 z dnia 12.02.2014 r., UOZ-2.5131.2.2014, wraz z załącznikiem nr 1 obejmującym 7 obiektów objętych wpisem do zabytków ruchomych: trumny wraz z ich elementami oraz relikiami szat pogrzebowych.

C. KARTY EWIDENCYJNE ZABYTKÓW ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA:

Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, tzw. biała, Przemyśl 1993, Z. Pastuszek, *Kościół katedralny pw. N. M. Panny i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, zasoby wojewódzkiej ewidencji zabytków i rejestru zabytków WUOZ w Przemyślu, maszynopis.

Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, tzw. zielona, Przemysł 1964, H. Świątek, *Katedra łacińska pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, zasoby wojewódzkiej ewidencji zabytków i rejestru zabytków WUOZ w Przemysłu, rękopis.

D. PISMA URZĘDOWE:

Pismo Kurii Biskupiej o.ł. do Starostwa Powiatowego w Przemysłu, L.2921/49 z dnia 27.07.1949 r., odpowiedź na pismo Starostwa Powiatowego w Przemysłu z dnia 18.VII.1949 r. znak: L.A./68/14/49 w sprawie stanu faktycznego budynku katedry przemyskiej po II wojnie światowej, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, nr 9589, brak paginacji.

Pismo dr. J. Kędzierskiego, L.KI V-68/28/56 z dnia 26.09.1956 r., w sprawie udzielenia zezwolenia urzędowego na oczyszczenie grobowca Fredrów, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, nr 9589, brak paginacji.

Odpowiedź urzędowa (kopia), L.KI V-68/28/56 z dnia 28.09.1956 r., w sprawie udzielenia zezwolenia urzędowego na oczyszczenie grobowca Fredrów, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, nr 9589, brak paginacji.

E. DOKUMENTY WYDANE PRZEZ PODKARPACKI WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW W PRZEMYSŁU:

Pozwolenia:

Pozwolenie na wykonanie robót budowlanych i prac konserwatorskich architektury:

UOZ-1-4155/384/09/10 z dnia 21.01.2010 r., decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu pozwalająca na prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach katedry, obejmująca: odbicie fundamentów, odgruzowanie pomieszczeń krypt, wykonanie odciążającej żelbetowej posadzki, przebić i przejść przez ściany, klatki schodowej przy przedsionku wejścia głównego, zabezpieczeń spękań oraz zawilgoconych fragmentów zgodnie z projektem budowlano-wykonawczym w branży konstrukcyjnej pn.: *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku Bazyliki Archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy Św. Mikołaja zlokalizowanej pod prezbiterium Bazyliki*, opracowanym przez mgr. inż. Wiesława Berezę, mgr. inż. Wojciecha Jakubowskiego (Kraków 2009) na podstawie *Ekspertyzy stanu technicznego fundamentów krypt i ścian obwodowych*, opracowanej przez dr. Stanisława Karczmarczyka (Kraków 2009), oraz *Koncepcji architektonicznej udostępnienia pomieszczeń podziemia Archikatedry Rzymskokatolickiej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, opracowanej przez mgr inż. arch. Piotra Sobańskiego (Kraków 2009);

zmienione własną decyzją UOZ-1.4155/314/2010 z dnia 4.10.2010 r. i na podstawie uzgodnionego projektu budowlano-wykonawczego pn.: *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia Archikatedry Rzymskokatolickiej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu. Projekt budowlany wewnętrznej klatki schodowej*, opracowanego przez mgr inż. arch. Piotra Sobańskiego i mgr inż. arch. Joannę Sobańską (Kraków 2010);

zmienione własną decyzją UOZ-1.5142.255.2011 z dnia 6.07.2011 r.
– w zakresie zmiany wykonawcy prac budowlano-konserwatorskich;

zmienione własną decyzją UOZ-1.5142.73.2013 z dnia 26.02.2013 r.

– w zakresie ustanowienia inspektora nadzoru realizowanych prac budowlanych w osobie mgr. inż. Wojciecha Jaśkowskiego (nr UPR. WBPP/IUB/106/3,9/81/83);

zmienione własną decyzją UOZ-1.5142.73.2013 z dnia 19.03.2013 r.

– w zakresie ustanowienia kierownika budowy w trakcie realizowanych prac inwestycyjnych i budowlanych w osobie p. Zbigniewa Błażkowskiego, zam.: ul. Dworskiego 62/44, 37-700 Przemysł (nr UPR. UAN/VII/8386/62/85);

zmienione własną decyzją UOZ-1.5142.73.2013 z dnia 28.05.2013 r.

– w zakresie takim, że przyjmuje się do realizacji dokumentację projektową pn. *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku Bazyliki Archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt oraz ekspozycję relikwii romańskiej rotundy św. Mikołaja zlokalizowanej pod prezbiterium Bazyliki (etap II), Kraków, kwiecień 2013 r.*, opracowaną przez mgr inż. Natalię Grzywnę i dr. inż. Stanisława Karczmarczyka.

Pozwolenie na wykonanie robót budowlanych i prac konserwatorskich architektury w pomieszczeniu krypty bp. A.A. Fredry (III etap):

UOZ-1-5142.120.2014 z dnia 29.04.2014 r., decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu, zgodnie z: *Projektem budowlano-wykonawczym udroźnienia piwnic w budynku Bazyliki Archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na udostępnienie pomieszczenia krypty Fredrów (etap III)*, opracowanym przez dr. inż. Stanisława Karczmarczyka, oraz *Koncepcją architektoniczną udostępnienia pomieszczeń podziemia Archikatedry Rzymskokatolickiej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, opracowaną przez mgr. inż. arch. Piotra Sobańskiego, będących integralną częścią tej decyzji.

Pozwolenie na przeprowadzenie prac związanych z wykonaniem ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem bazyliki archikatedralnej:

UOZ-1.5142.331.2014 z dnia 7.01.2015 r., decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu, zgodnie z dokumentacją pn.: *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem Bazyliki Archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, opracowaną przez zespół autorski w składzie: mgr inż. arch. Piotr Sobański, mgr inż. arch. Joanna Sobańska, mgr inż. Mirosław Bielecki, dr inż. Stanisław Karczmarczyk, będącą integralną częścią tej decyzji.

Pozwolenie na wykonanie izolacji i drenażu osuszającego fundamenty:

UOZ-1.5142.417.2012 z dnia 10.10.2012 r.

Pozwolenie na wykonanie uszkodzeń ścian zewnętrznych murów:

UOZ-15142.487.2012 z dnia 11.12.2012 r.

Pozwolenie na konserwację funeralnych zabytków ruchomych:

UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.02.2012 r. dla dr hab. Anny Drążkowskiej, prof. UMK.

UOZ-2.5144.13.2014 z dnia 28.02.2014 r. dla dr hab. Anny Drążkowskiej, prof. UMK.

Pozwolenie na przeprowadzenie badań konserwatorskich w obrębie relikwii średniowiecznej rotundy św. Mikołaja:

UOZ-1.5160.41.2014 z dnia 24.11.2014 r. dla mgr Karoliny Pachuty.

Pozwolenie na przeprowadzenie prac i badań konserwatorskich obejmujących: elementy kamienne, tynki, polichromowane blendy, polichromię sklepienia wraz z tynkami, ceglane żebra sklepienia, polichromowane zworniki kamienne, drewniane elementy wyposażenia, tj. boazerie i stalle wraz z obrazami na płótnie, ołtarz główny wraz z krucyfiksem, zgodnie z programem prac konserwatorskich opracowanym przez mgr Karolinę Pachutę, dr Elżę Buszko oraz mgr Halinę Kozianę-Białko, stanowiącym integralną część niniejszego pozwolenia:

UOZ-1.5160.41.2014 z dnia 24.11.2014 r. dla mgr Karoliny Pachuty, dr Elżę Buszko, mgr Haliny Koziany-Białko.

Pozwolenia – archeologia:

UOZ-4161/182/2010 z dnia 27.07.2010 r. dla mgr. Andrzeja Koperskiego;
(zmiana zakończenia terminu) decyzja UOZ-4161/182/2010 z dnia 16.08.2010 r.

UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.06.2011 r. dla mgr Ewy Kędzierskiej;
(zmiana zakończenia terminu) decyzja UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.10.2011 r.

UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 12.12.2011 r. dla mgr Ewy Kędzierskiej;
(zmiana zakończenia terminu) decyzja UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 15.02.2012 r.;
(zmiana zakończenia terminu) decyzja UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 30.03.2012 r.

UOZ-3.5161.159.2012 z dnia 20.09.2012 r. dla mgr Ewy Kędzierskiej.

UOZ-3.5161.169.2012 z dnia 5.10.2012 r. dla mgr Sabiny Stempniak.

UOZ-3.5161.119.2013 z dnia 10.06.2013 r. dla mgr Sabiny Stempniak.

UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 13.02.2014 r. dla mgr Sabiny Stempniak.

Opinie wydane przez WUOZ w Przemyślu:

SOZ-3-4160/34/07 z dnia 20.12.2007 r. – dotycząca utworzenia planowanego rezerwatu archeologiczno-architektonicznego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego oraz Programu Operacyjnego Dziedzictwo Kulturowe.

UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.10.2011 r. – dotycząca rozbiórki kanału i krypt pod nawami.

UOZ-3.5162.203.2011 z dnia 18.01.2012 r. – dotycząca rozbiórki krypt grobowych dwóch biskupów: A. Gołaszewskiego i J.A. de Potoczki.

UOZ-1.5142.450.2012 z dnia 30.10.2012 r. – dotycząca scenariusza stałej ekspozycji w podziemiach archikatedralnych.

Wykaz protokołów z prac prowadzonych w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemyślu latach: 2008, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014:

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3-4160/34/08 z dnia 15.12.2008 r.

– dotyczy projektu aranżacji podziemi archikatedry przemyskiej jako rezerwatu archeologiczno-architektonicznego wokół rotundy pw. św. Mikołaja w Przemyślu.

Protokół (notatka) z przekazania dokumentacji z badań archeologicznych w przed-sionku bazyliki archikatedralnej w Przemyślu z dnia 8.09.2010 r.

– badania archeologiczne przeprowadzone przez archeologów A. Koperskiego i M. Krzemińską

w przedsionku bazyliki archikatedralnej w Przemyślu; dokumentację przekazano do celów projektowych arch. P. Sobańskiemu.

Protokół (notatka) z częściowego odbioru prac archeologicznych UOZ-4161/182/2010

– prace związane z planowanym wykonaniem wejścia do podziemi bazyliki archikatedralnej w Przemyślu;

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 12.08.2010 r.

– rozszerzono zakres prac archeologicznych o przebadanie północnej części przedsionka.

Protokół odbioru prac z dnia 6.12.2010 r.

– dotyczy odbioru robót budowlanych objętych umową nr 51/R/2010 z dnia 31.05.2010 r.

Protokół odbioru prac z dnia 14.12.2010 r.

– dotyczy robót budowlanych polegających na wzmocnieniu i wykonaniu izolacji ścian, stabilizacji ściany frontowej, wykonaniu nadproży i płyty stropowej w wejściu do podziemi.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-1.5183.26.2011 z dnia 15.04.2011 r.

– dotyczy prac budowlanych i konsultacji z rzeczoznawcą Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego dr. S. Karczmarczykiem.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 27.06.2011 r.

– dotyczy prac porządkowo-budowlanych przy usuwaniu ziemi nasypowej w podziemiach kościoła.

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 18.07.2011 r.

– dotyczy robót budowlanych polegających na drążeniu tunelu z podziemi archikatedralnych do klatki schodowej zlokalizowanej w kruchcie zachodniej, zadokumentowania południowego fragmentu obrysu znajdującego się poza obecnymi murami prezbiterium katedry, wykonania przewiertów kontrolnych w wewnętrznym filarze krypty oraz przewiertu prostopadłego przez płaszcz sklepienia i fundament katedry w miejscu planowanego otworu od strony północno-zachodniej, wykonania płyty żelbetowej odciążającej stanowiącej integralny element zabezpieczenia i wzmocnienia fundamentów archikatedry przed zjawiskiem wypierania.

Protokół z inspekcji prac archeologicznych UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 26.07.2011 r.

– dotyczy kontynuacji prac przy przesiewaniu ziemi z krypt pod prezbiterium katedry oraz przy dokumentacji i częściowej rozbiórce części górnej płyt kanału odwadniającego pod chórem od strony zachodniej.

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 16.08.2011 r.

– dotyczy prac rozbiórkowo-budowlanych przy historycznym kanale odwadniającym, podbicia fundamentów przejścia zgodnie z projektem, a także zlecenia przeprowadzenia prac archeologicznych w tzw. kryptach gotyckich pod pierwszym łękiem w przejściu do rotundy.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.08.2011 r.

– dotyczy zlecenia dodatkowych prac projektowych związanych z prawidłowym odwodnieniem podziemi oraz dokumentacji warstw podposadzkowych wraz z ostatecznym poziomem wykończeniowym pomieszczeń, opracowania graficznego sposobu realizacji sklepienia w przejściu zaleconego w protokole z dnia 18.07.2011 r., ustaleń na temat istniejącego kanału historycznego jako reliktu na odcinku około 2 m, zlecenia badań archeologicznych w kryptcie II poziomu pod pierwszym łękiem.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 19.08.2011 r.

– dotyczy badań archeologicznych i prac przy kryptcie bp. A. Gołaszewskiego w podziemiach pod nawą główną.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 22.08.2011 r.

– dotyczy kontynuacji badań i prac przy krypcie bp. A. Gołaszewskiego w podziemiach pod nawą główną.

Protokół z inspekcji prac archeologicznych UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.08.2011 r.

– dotyczy kontynuacji prac przy usuwaniu gliny, cegieł i wody z krypty bp. A. Gołaszewskiego, zabezpieczenia pozostałości trumny biskupiej.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.08.2011 r.

– dotyczy sposobu ustalenia eksploracji trumny biskupiej z krypty bp. A. Gołaszewskiego w podziemiach pod nawą główną, a także pozostałości trumien z tzw. krypt gotyckich pod prezbiterium i ich przeniesienia, oczyszczenia i zabezpieczenia.

Notatka służbowa z rozmowy telefonicznej przeprowadzonej z prof. Z. Pianowskim w dniu 24.08.2011 r.

– w sprawie ewentualnej ekspozycji odkrytych krypt, a w szczególności krypty bp. J.A. de Potoczki.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 30.08.2011 r.

– dotyczy pochówku w krypcie bp. J.A. de Potoczki, prac zabezpieczających i podjęcia dalszych decyzji po konsultacji z prof. dr. hab. Z. Pianowskim, ustalenia konieczności wykonania wykopu sondażowego na głównej osi podziemi archikatedry w celu zbadania ewentualnego występowania kolejnych krypt i pochówków.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 31.08.2011 r.

– dotyczy prowadzenia sondażu na obecność kolejnych krypt i luźnych pochówków pod nawą główną.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 1.09.2011 r.

– dotyczy krypty bp. J.A. de Potoczki, prac zabezpieczających i postępowania konserwatorskiego, a także wykonania dodatkowych sondaży w kierunku południowym i wschodnim od istniejącego wykopu oraz wykonania sondaży w bocznych kryptach z pozostawieniem pochówków bez ich naruszenia.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 5.09.2011 r.

– dotyczy warstw podposadzkowych, ich grubości, wykończenia i rozważenia problemu zachowania odkrytych krypt, a także konieczności opracowania dokumentacji uwzględniającej statykę archikatedry w związku z odkryciami krypt.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 20.09.2011 r.

– dotyczy wykonania dokumentacji szczątków bp. J.A. de Potoczki i reliktyw krypty, wydobycia szczątków w całości, uzgodnienia z władzami kościelnymi miejsca pochówku, a także zabezpieczenia plombami szklanymi pęknięć przy wejściu do dawnej kotłowni.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.09.2011 r.

– dotyczy wydobycia szczątków bp. J.A. de Potoczki z odkrytej krypty z pozostałościami trumny i zabezpieczenia szczątków w krypcie bocznej, a także prac dokumentacyjnych dna krypty.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.10.2011 r.

– dotyczy trwających prac polegających na wydobyciu ziemi pod pierwszym łękiem w części zachodniej w celu podbicia fundamentów, wydobycia i dokumentowania luźnych fragmentów kości ludzkich, kontynuacji prac budowlano-porządkowych w przejściu z przedsionka do podziemi pod nawą główną archikatedry.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.10.2011 r.

– dotyczy kontynuacji prac budowlanych, konserwatorskich i archeologicznych, rozpoczęcia

wykonania drenażu wewnętrznego wraz z częściową izolacją ścian wewnętrznych murów fundamentowych.

Protokół z lustracji obiektu zabytkowego UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 18.10.2011 r.

– dotyczy kontynuacji prac budowlanych przy zachodniej ścianie pod pierwszym łękiem w celu wykonania podbicia fundamentów, kontynuowania prac budowlanych pod nadzorem archeologicznym przy wykonaniu przejścia pod chórem, gdzie natrafiono na luźne szczątki ludzkie.

Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 10.11.2011 r.

– dotyczy zachowania reliktywów około 2 m historycznego kanału odwadniającego przy ścianie zachodniej zgodnie z protokołem z dnia 18.08.2011 r., a także ustaleń na temat warstw podposadzkowych, wykończenia posadzki zgodnie z projektem aranżacji wnętrz.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.11.2011 r.

– dotyczy reliktywów trumny wraz z pozostałościami szat grobowych i wpisania ich do rejestru zabytków ruchomych województwa podkarpackiego oraz poddania ich konserwacji, a także kontynuacji prac prowadzonych pod pierwszym łękiem przy ścianie zachodniej związanych z wykonaniem wylewki betonowej oraz zbrojeniem płyty odciążającej.

Protokół odbioru prac UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.11.2011 r.

– dotyczy prowadzenia prac na podstawie pozwolenia PWKZ z dnia 21.01.2010 r. UOZ-1.4155/384/09/10 zmienionego w dniu 6.07.2011 r. UOZ-1.4142.255.2011 na podstawie umowy nr 50/R/2011 z dnia 8.06.2011 r. i aneksu do umowy nr 50/R/2011 z dnia 20.06.2011 r. i z dnia 27.10.2011 r., które obejmowały wykonanie izolacji pionowej i poziomej ścian, renowację rozwarstwionych tynków, wykonanie wzmocnienia uszkodzonych nadproży i fundamentów, wykonanie drenażu wewnętrznego, a także kontynuację prac porządkowych oraz rozbiórkowych wtórnych murków przy rotundzie.

Protokół odbioru prac budowlanych z dnia 28.11.2011 r.

– dotyczy odbioru prac budowlanych objętych umową o dofinansowanie nr 50/R/2011 z dnia 8.06.2011 r. i aneksu do umowy nr 50/R/2011 z dnia 20.06.2011 r. i z dnia 27.10.2011 r.

Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 9.12.2011 r.

– dotyczy prac zgodnie z pozwoleniem UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.06.2011 r. dla mgr E. Kędzińskiej; zmienionego decyzją UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 28.10.2011 r. w zakresie końcowego terminu zakończenia prac objętych pozwoleniem.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 11.01.2012 r.

– dotyczy wydobywania pochówku (pozostałości szkieletu i fragmentów jedwabnych tkanin grobowych) oraz eksploracji zawartości krypty II, przygotowania i przekazania wybranych tkanin do konserwacji, pobrania próbek do badań mikrobiologicznych i przygotowania szkieletu do badań antropologicznych.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 12.01.2012 r.

– dotyczy nadzoru nad pracami z dnia 11.01.2012 r.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 12.01.2012 r.

– dotyczy oględzin 11 trumien w krypcie bp. A.A. Fredry, zdjęcia i wydobywania biskupich szat pogrzebowych z jednej trumny oraz przygotowania całej trumny dziecięcej wraz z pochówkiem i przekazania jej do konserwacji zachowawczej.

Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.01.2012 r.

– dotyczy prac zabezpieczających przy pozostałościach trumien po bp. J.A. de Potoczki i po bp. A. Gołaszewskim.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 24.01.2012 r.

– dotyczy przekazania do konserwacji pochówku dziecka wraz z wyposażeniem i trumną, postępowania konserwatorskiego odnośnie do szat biskupich oraz szczątków bp. J.A. de Potoczki i bp. A. Gołaszewskiego.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 7.02.2012 r.

– dotyczy dyskusji na temat aranżacji wnętrza krypt, propozycji okładzin na schodach i warstw posadzkowych, elementów konstrukcyjnych balustrady i jej wykończenia taflami szkła bezpiecznego, propozycji oświetlenia komunikacyjnego, drogi ewakuacji i oświetlenia ekspozycji oraz aranżacji wystaw, dyskusji na temat miejsca po kryptach bp. J.A. de Potoczki i bp. A. Gołaszewskiego oraz ich wyeksponowania, należy wykonać przebicie z krypty bocznej w świetle przejścia do krypty bp. A.A. Fredry.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.03.2012 r.

– dotyczy rozplanowania krypt w podziemiach bazyliki archikatedralnej oraz rozmieszczenia ekspozycji funeralnych w kryptach, ustaleń odnośnie do sarkofagów i pochówków zbiorowych w ossuariach.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 24.03.2012 r.

– dotyczy ustaleń na temat prac konserwatorsko-budowlanych w tzw. kryptach gotyckich, opracowania projektu ekspozycji fragmentu murów rotundy zachowanych od strony północnej na zewnątrz bazyliki, poza obrysem prezbiterium, ustaleń w sprawach konstrukcyjnych w przestrzeni podziemnej pod nawą główną, zastosowania siatek z włókna węglowego przez ich naklejenie na zewnętrzną ścianę w miejscu pęknięć, rozwiązań aranżacyjnych przedsionka.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 30.04.2012 r.

– dotyczy przeniesienia szczątków z pochówków biskupich (10 trumien) z krypty pod kaplicą bp. A.A. Fredry do pomieszczeń gospodarczych na terenie Muzeum Archidiecezjalnego w Przemysłu oraz ich dokumentacji.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 2.05.2012 r.

– dotyczy kontynuacji prac przy dokumentacji pochówków biskupich, prowadzenia prac porządkowych, rozbiórkowych i nadzoru archeologicznego podczas prac budowlano-konserwatorskich w krypcie Fredrowskiej.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 17.05.2012 r.

– dotyczy prac projektowych związanych z ekspozycją sarkofagów i ich rozplanowaniem w podziemiach, rozwiązania spraw konstrukcyjnych dotyczących tzw. krypt gotyckich, m.in.: wstawienia dodatkowych dwóch filarów w celu podtrzymania sklepienia pod ołtarzem soborowym, wzmocnienia krawędzi łuku pod tęczą i wykonania projektu w tym zakresie, spraw wykończeniowych posadzki prowadzącej do krypt bocznych.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 9.07.2012 r.

– dotyczy pozytywnego zaopiniowania dolomitu (satyna) do wyłożenia podziemi bazyliki archikatedralnej w przestrzeni pod nawą główną, jak też w kryptach bocznych, zastosowania płyt dolomitowych (satyna) do wykończenia stopni schodów w klatce schodowej w części zachodniej bazyliki archikatedralnej, zastosowania dolomitu do wyłożenia posadzki w krypcie pod kaplicą Fredrów (poler) i rezygnacji z klinkieru ręcznie wykonanego do aranżacji posadzek w kryptach pod nawami bocznymi, projektu płyt epitafijnych w wykonaniu rzeźbiarza M. Szajdy i ich umieszczenia na powierzchniach otynkowanych.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 13.07.2012 r.

– dotyczy koncepcji adaptacji podziemi na cele ekspozycji muzealnej, zachowania tzw. krypt go-

tyckich i ich eksponowania przed rotundą, projektu płyt epitafijnych biskupów pochowanych w XX w., przeanalizowania sposobu estetycznego opracowania barierek przy schodach i podeście, rekomendacji przebić ścian i budowy przejść do krypty bp. A.A. Fredry i krypt rod. Drohojowskich, a także konieczności opracowania koncepcji projektów wentylacji i klimatyzacji.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 1.08.2012 r.

– dotyczy prac badawczych architektoniczno-archeologicznych i analizy konstrukcyjnej przypory narożnej archikatedry, odsłonięcia relikwów fundamentów i kamiennego podmurowania o zarysie kwadratowym poniżej przypory, wykonania ich dokumentacji, jak również wykonania dokumentacji fundamentów kaplicy bp. W.H. Sierakowskiego.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 23.08.2012 r.

– dotyczy odbioru prac archeologicznych prowadzonych na podstawie pozwolenia UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 12.12.2011 r. dla Ewy Kędzierskiej; (zmiana terminu zakończenia prac) decyzją UOZ-3.5161.203.2011 r. z dnia 15.02.2012 r.; (zmiana terminu zakończenia prac) decyzją UOZ-3.5161.203.2011 z dnia 30.03.2012 r.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.51241.103.2012 z dnia 24.08.2012 r.

– dotyczy częściowego odbioru konserwacji tkanin wykonanych przez dr hab. Annę Drażkowską.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 21.09.2012 r.

– dotyczy konieczności zaprojektowania i wykonania obejścia wzdłuż zewnętrznego lica rotundy na całej długości, rozważenia możliwości podbicia fundamentów rotundy i zamaskowania materiałem podobnym do calca, zachowania odkrytych kanałów w kryptach bocznych, które należy pozostawić w poziomie posadzki.

Protokół odbioru konserwacji tkanin UOZ-1.51241.103.2012 z dnia 26.10.2012 r.

– dotyczy odbioru prac zgodnie z umową nr 5/K/2012 z PWKZ dotyczącą konserwacji trumny i odzieży grobowej z krypty pod kaplicą Fredrów i z podziemi bazyliki archikatedralnej, tj. pierwszego etap prac konserwatorskich, zgodnie z przedstawionym zakresem do wniosku o dofinansowanie prac konserwatorskich i zatwierdzonym programem prac, pozwoleniem Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 28.02.2012 r., UOZ-3. 5161.203.2011.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.149.2012 z dnia 10.11.2012 r.

– dotyczy koncepcji uzyskania przestrzeni do ulokowania urządzeń technicznych, badań georadarem i badań archeologicznych w miejscu dawnego kapitułarza, konieczności wykonania przebiccia do pomieszczenia technicznego w ścianie kaplicy pomiędzy pomieszczeniem technicznym a kryptą bp. A. Nowaka i bp. F. Bardy, uzgodnień zasady przebiccia do krypty bp. A.A. Fredry i krypt rod. Drohojowskich, ustaleń sposobu realizacji korytarzyka wokół rotundy, przeprowadzenia przeglądu rys, jakie wystąpiły w przedsiönku przy elewacji zachodniej archikatedry, analizy dostarczonego scenariusza ekspozycji muzealnej.

Protokół z lustracji obiektu UOZ-3.5161.169.2012 z dnia 13.12.2012 r.

– dotyczy ustalenia sposobu wykonania obrysu ścian nieistniejących kaplic bocznych powstałych z fundacji bp. W.H. Sierakowskiego, odkrytych podczas badań archeologicznych przy południowo-zachodnim odcinku elewacji.

Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.159.2012 z dnia 13.12.2012 r.

– dotyczy odbioru prac w kryptach I, II, III, V, VII, VIII, IX w zakresie wykonania dokumentacji odkrytego kanału odwadniającego, nadzoru nad prowadzonymi pracami ziemnymi, kontynuacji prac dokumentacyjnych w kryptach, wykonania sondażu archeologicznego wraz z dokumentacją odkopanego fragmentu ściany fundamentowej rotundy.

Protokół odbioru prac archeologicznych UOZ-3.5161.169.2012 z dnia 13.12.2012 r.

– dotyczy nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych związanych z założeniem drenów osuszających przy fundamentach południowej strony bazyliki, tj. przy południowej części bazyliki od wejścia głównego do wejścia bocznego o długości około 26 m.

Protokół odbioru prac z dnia 17.12.2012 r.

– dotyczy odbioru prac remontowo-budowlanych zgodnie z umową o dotację nr 1/R/2012.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.77.2013 z dnia 27.02.2013 r.

– dotyczy kontynuacji prac budowlanych w podziemiach bazyliki archikatedralnej i szczegółowego przeglądu wszystkich krypt.

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 9.05.2013 r.

– dotyczy prac budowlanych w portyku wejściowym, tzw. Fredrowskim, polegających na udrożnieniu wentylacji, wymianie istniejącej stolarki, izolacji ścian i założeniu drenażu osuszającego, ułożeniu elementów grzewczych.

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 22.05.2013 r.

– dotyczy komisijnego przeglądu prac konserwatorskich, budowlanych i adaptacyjnych na cele muzealne w podziemiach archikatedry, a także przekazania inwestorowi przez zespół projektowy *Projektu budowlano-wykonawczego udrożnienia piwnic w budynku Bazyliki Archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt oraz ekspozycję reliktyw romańskich rotundy św. Mikołaja zlokalizowaną pod prezbiterium Bazyliki (I etap).*

Notatka służbowa spisana w dniu 7.08.2013 r.

– z oględzin odsłoniętych fundamentów archikatedry przez S. Stempniak prowadzącą nadzór archeologiczny.

Protokół odbioru prac remontowo-budowlanych z dnia 15.11.2013 r.

– dotyczy odbioru prac remontowo-budowlanych zgodnie z umową o dotację nr 1/R/2013 z dnia 9.05.2013 r.

Protokół odbioru prac konserwatorskich odzieży pogrzebowej z dnia 4.12.2013 r.

– dotyczy odbioru prac konserwatorskich zgodnie z umową o dotację nr 94/K/2013 z dnia 15.07.2013 r.

Protokół odbioru prac w związku z zakończeniem nadzoru archeologicznego z dnia 10.01.2014 r.

– dotyczy odbioru prac archeologicznych prowadzonych na podstawie pozwolenia PWKZ z dnia 10.06.2013 r., UOZ 3.5161.119.2013.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 7.02.2014 r.

– w związku z planowanymi w 2014 r. pracami konserwatorskimi i archeologicznymi związanymi z udostępnieniem i ekspozycją reliktyw rotundy św. Mikołaja w Przemyślu.

Protokół z inspekcji prowadzonych prac archeologicznych UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 21.02.2014 r.

– w związku z prowadzonymi pracami archeologicznymi i budowlano-konserwatorskimi w podziemiach bazyliki archikatedralnej.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 22.02.2014 r.

– w związku z kontynuacją prowadzonych prac w podziemiach bazyliki archikatedralnej w krypcie bp. A.A. Fredry.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.120.2014 z dnia 9.05.2014 r.

– dotyczy kontynuacji prac budowlanych w podziemiach bazyliki archikatedralnej w krypcie bp. A.A. Fredry.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 23.05.2014 r.

– w związku z planowanymi w 2014 r. pracami konserwatorskimi i archeologicznymi związanymi z udostępnieniem i ekspozycją relikwii rotundy św. Mikołaja w Przemyślu, komisja przyjęła do realizacji *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem archikatedralnym w Przemyślu*, opracowany w 2001 r.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 1.07.2014 r.

– w związku z planowanymi w 2014 r. pracami konserwatorskimi związanymi z udostępnieniem i ekspozycją relikwii rotundy św. Mikołaja w Przemyślu zalecono przeprowadzenie badań archeologicznych na odcinku północnym rotundy, przyległym od strony starej i nowej kotłowni, w celu rozpoznania murów, ich pełności i ciągłości.

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 16.07.2014 r.

– w związku z planowanymi w 2014 r. pracami konserwatorskimi i robotami budowlanymi, związanymi z udostępnieniem podziemi na cele muzealne, planowane było zasilanie w wykorzystaniem fotowoltaiki, a także budowa centrali nawiewno-wywiewnej zapewniającej przygotowanie powietrza w zakresie wilgotności i temperatury.

Protokół z komisji konserwatorskiej z dnia 15.09.2014 r.

– w związku koniecznością podjęcia prac konserwatorsko-budowlanych przy ścianach i sklepieniach tzw. krypt gotyckich w prezbiterium.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-3.5161.3.2014 z dnia 22.09.2014 r.

– w związku z prowadzonymi w 2014 r. pracami konserwatorskimi, budowlanymi i archeologicznymi przy zewnętrznym obrysie fundamentów, a także odwodnieniem i izolacją fundamentów.

Protokół z komisji odbioru prac budowlanych z dnia 14.10.2014 r.

– w związku z odbiorem robót budowlanych objętych dofinansowaniem PWKZ w 2014 r. w ramach umowy 9/R/2014 z dnia 14.05.2014 r.

Protokół z komisji konserwatorskiej UOZ-1.5142.487.2014 z dnia 14.11.2014 r.

– w związku z odsłonięciem w 2014 r. w ścianie zewnętrznej północnej nawy bocznej relikwii gotyckiego okna z okresu przed barokizacją katedry.

Protokół z komisji odbioru prac konserwatorskich z dnia 19.11.2014 r.

– w związku z odbiorem prac konserwatorskich relikwii trumien i odzieży pogrzebowej z pochówków biskupich objętych dofinansowaniem PWKZ w 2014 r. w ramach umowy 89/K/2014 z dnia 15.07.2014 r.

Pisma bieżące Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu:

Sprawozdanie z działalności inspekcji ds. zabytków archeologicznych w 1998 roku w Wojewódzkim Oddziale Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Przemyślu, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Pismo z dnia 2.04.2004 r., SOZ-3-4160/54/04, ws. Krajowego Programu Konserwacji Zabytków Romańskich, wydruk komputerowy.

Pismo z dnia 14.04.2011 r., UOZ.1.5183.26.2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

F. EKSPERTYZY, DOKUMENTACJE I MASZYNOPISY

Ataman J., *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemysł 1985, maszynopis powielany kserograficznie.

Bis H., Marcinowska K., *Mikrobiologiczne badanie próbek pochodzących z cerkwi Wołodara w Zamku Kazimierzowskim znajdującym się w Przemysłu. Badania pigmentów i spoiwa wraz z analizą stratygraficzną oraz analizą chemiczną składu zaprawy próbek pobranych z reliktyw malowideł z wykopalisk archeologicznych na zamku w Przemysłu*, Kraków 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, brak numeru inwentarzowego.

Bogdanowski J., *Obwarowania Przemysłu od średniowiecza do początków XX wieku*, Kraków 1968, maszynopis.

Buchanec A.J., *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, rozprawa doktorska, promotor: prof. dr hab. M. Pawlicki, Wydział Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.

Cempla M., Cechosz S., Holcer Ł., *Inwentaryzacja badawcza krypt katedry. Krypta główna, cz. 1 i cz. 2*, Kraków 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 10084.

Cioch A., *Badania geologiczno-archeologiczne archikatedry rzymskokatolickiej w Przemysłu*, Przemysł 1995, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, maszynopis, nr 4641/1, nr 4641/2.

Dobosiewicz W., *Projekt budowlany przyłącza gazowego niskiego ciśnienia do budynku kościoła katedralnego w Przemysłu*, Przemysł 2003, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 6123.

Drażkowska A., *Ekspertyza tkanin z krypty nr 2 biskupów przemyskich z bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 9218c.

Drażkowska A., *Ekspertyza odzieży do konserwacji i wypisu do rejestru zabytków krypty pod kaplicą Fredrów w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 9218b.

Drażkowska A., *Ekspertyza stanu zachowania odzieży biskupa z trumny nr I i odzieży dziecięcej z trumny nr XI z krypty pod kaplicą Fredrów w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 9218a.

Drażkowska A., *Ekspertyza stanu zachowania trumien z krypty pod kaplicą Fredrów w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, brak numeru inwentarzowego.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich dziecięcej trumny z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 9394a.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich trumny biskupa Tadeusza Kierskiego z krypty Fredrów z bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 9394b.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich zespołu tkanin jedwabnych, odzieży liturgicznej biskupa Antoniego Golaszewskiego z krypt bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9394c.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich fragmentu męskiego XVII-wiecznego kaftana (wamsa) z krypt bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9394d.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich sukienki, koszulki, pończoszek i poduszeczki dziecięcej wydobytej z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9394e.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich trumny biskupa Hieronima Wielogłowskiego wydobytej z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992a.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnego ornatu biskupa Tadeusza Kierskiego wydobytego z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992b.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnej mitry i piuski biskupa Stanisława Wykowskiego wydobytych z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992c.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich rękawiczek biskupa Walentego Wężyka, biskupa Stanisława Wykowskiego, biskupa Hieronima Wielogłowskiego wydobytych z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992d.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnego ornatu biskupa Franciszka Szembeka wydobytego z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992e.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnego ornatu biskupa Walentego Wężyka wydobytego z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992f.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnej stuy i manipularza biskupa Walentego Wężyka wydobytego z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyślu*, Toruń 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9992g.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnej sutanny biskupa Tadeusza Kierskiego, wydobytej z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10978a.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabnej mitry i czepca pod perukę biskupa Tadeusza Kierskiego, wydobytych z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10978f.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich pastorału biskupa Tadeusza Kierskiego z krypty Fredrów z bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10978e.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich rękawiczek i pończoch biskupa Tadeusza Kierskiego wydobytych z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10978d.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich alby, rakiety i humerału biskupa Tadeusza Kierskiego, wydobytych z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10978b.

Drażkowska A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich jedwabno-skórzanych trzewików biskupa Tadeusza Kierskiego i biskupa Michała Witosławskiego, wydobytych z krypty Fredrów bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Toruń 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10978c.

Drażkowska A., Wojnarowski M. z zesp., *Scenariusz projektu ekspozycji muzealnej w kryptach Archikatedry p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9393.

Gałąj A., *Projekt techniczny instalacji ogrzewania podłogowego w Katedrze w Przemyślu*, Warszawa 1996, Biuro Projektów Instalacji Sanitarnych „PROBUD” J. Michalak-Gałąj w Warszawie, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Hady J., Przybyło M., Łysiak P., *Projekt budowlany – system SAP, SWN i TVU*, Rzeszów 2007, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 6894.

Halat M., Pietrzak J., *Inwentaryzacja krypt archikatedry, skala 1:200, rysunek-rzut krypt*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, akta sprawy.

Hureczko J., *Zainstalowanie ogrzewania ciepłym powietrzem w kościele katedralnym w Przemyślu*, Rzeszów 1956, projekt w zasobach archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, nr 2845.

Jeliński Z., Krzemiński M., *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego przy realizacji przyłącza gazowego do budynku biurowego przy ul. Katedralnej 3a w Przemyślu*, Przemyśl 2007, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 7166.

Jagiela B., *Tomasz Pryliński oraz regotycyzacja katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu według jego koncepcji*, t. 1, Lublin 2011, promotor rozprawy doktorskiej: prof. dr hab. L. Lameński, wydruk komputerowy dysertacji w KUL.

Jurczakiewicz S., Karczmarczyk S., *Projekt budowlany naprawy zarysowanych ścian zewnętrznych bazyliki archikatedralnej w Przemyślu pw. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia NMP*, Kraków 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9480.

Kalicki T., Kuc J.B., Szmoniewski B.Sz., *Badania geologiczno-geotechniczne oraz nadzór archeologiczny na stanowisku 22 w Przemyślu przy placu Katedralnym 1 wraz z opracowa-*

niem wyników, Przemysł 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 8172.

Karczmarczyk S., *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 8076, nr 8423.

Karczmarczyk S., *Projekt konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję reliktyw archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemysłu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy.

Karczmarczyk S., *Przeliczenia statyczno-wytrzymałościowe konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję reliktyw archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemysłu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy.

Karczmarczyk S., Grzywna N., Bereza W., *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypt oraz ekspozycję reliktyw romańskiej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki (etap II); branża: konstrukcja*, Kraków 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 9734.

Karczmarczyk S., Bereza W., Jakubowski W., *Ekspertyza stanu technicznego fundamentów krypt i ścian obwodowych piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu; branża: konstrukcja*, Kraków 2009, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 8077, nr 8422.

Karczmarczyk S., Bereza W., Jakubowski W., *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 8423.

Karczmarczyk S., Bielecki M., *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu, branża: konstrukcja*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, w posiadaniu inwestora.

Karczmarczyk S., Šefčić E., Bereza W., *Projekt budowlano-wykonawczy udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemysłu ze względu na udostępnienie pomieszczeń krypty Fredrów (etap III); branża konstrukcja*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, nr 10 256.

Kędzierska E., *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemysłu, w 2011 i 2012 roku*, Dynów 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy wraz z dokumentacją na płytach CD, nr 9608.

Kędzierska E., *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej pw. św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemysłu, w 2011 i 2012 roku, kontynuacja*, Dynów 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemysłu, wydruk komputerowy, brak numeru inwentarzowego.

Kędzierska E., Buszta-Dec M., *Sprawozdanie. Nadzór archeologiczny w podziemiach Archikatedry pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, 2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, bez numeru inwentarzowego.

Kędzierska E., Buszta-Dec M., *Nadzór archeologiczny w podziemiach pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy wraz z inwentaryzacją (w formie elektronicznej na CD) krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, bez numeru inwentarzowego.

Kobylarczyk M., Sobański P., Sobańska J., *Projekt ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem Bazyliki Archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, branża: architektura*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, załącznik do decyzji UOZ-1.5142.331.2014.

Konarzewski Z., *Opinia o stanie technicznym kościoła katedralnego w Przemyślu*, Warszawa 1966, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 2835.

Koperski A., *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w przedsięwzięciu do wejścia głównego bazyliki archikatedralnej ob. łacińskiego w Przemyślu, w okresie od 26.07 – do 05.08.2010 r. i od 16.08. – do 02.09.2010 r.*, Przemyśl 2010, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 8396.

Koperski A., Stempniak S., *Notatka z oględzin wykopu ziemnego wykonanego w związku z osuszeniem fundamentów katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu, z dnia 7 sierpnia 2013 r.*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, w aktach sprawy, bez numeru inwentarzowego.

Krzemińska M., *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego przy budowie przyłącza telekomunikacyjnego do budynku Urzędu Kontroli Skarbowej przy ul. Katedralnej 3 w Przemyślu*, Przemyśl 2011, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8721.

Krzemiński M. z zesp.: Krzemińska M., Kostek A., pod kierownictwem: prof. Z. Pianowskiego, *Dokumentacja z III etapu weryfikacyjnych badań wykopaliskowych pozostałości cerkwi p.w. Św. Jana Chrzciciela (tzw. księcia Wołodara) na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu, w ramach realizowanego projektu pt.: Modernizacja Zamku Kazimierzowskiego wraz z rewitalizacją Parku Miejskiego Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, s. 8, fot. 29–30.

Kunysz A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy budynku byłej Szkoły Katedralnej w Przemyślu w roku 1968*, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu (materiały z badań i dokumentacja rysunkowa w archiwum Działu Archeologicznego MNZP), maszynopis.

Matyaszewski S., Rodzik W., Polański A., *Badania i analiza technicznego stanu fundamentów i ich posadowienia oraz warunków wodnych i zawilgocenia podziemia kościoła katedralnego w Przemyślu*, Lublin 1982, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5510, nr 5041 (kopia).

Michna J., *Przemyśl – katedra. Opracowanie systemowych rozwiązań odnowienia i renowacji obiektu*, Przemyśl 1996, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, rękopis, nr 4644.

Nabywaniec S., *Pallatium i templum na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu*, referat wygłoszony na naukowej sesji w Zamku Kazimierzowskim w dniu 24.06.2007 r., niepublikowany, brak paginacji, w posiadaniu autora.

Niemczyk E., *Udostępnienie reliktyw pierwszej katedry przemyskiej – projekt zejścia do podziemi*, Wrocław 1997, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Niemczyk E., Chołuj T., Gomółka J., Wiszniowski J., *Katedra w Przemyślu – opracowanie studialne otoczenia i prezbiterium*, Wrocław 1997, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Pachuta K., *Program badań reliktyw średniowiecznej rotundy przy Kościele Archikatedralnym p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela*, Przemyśl – Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Pachuta K., Buszko E., Koziana-Białko H., *Program prac konserwatorskich, Bazylika Archikatedralna w Przemyślu p.w. NMP i św. Jana Chrzciciela*, Przemyśl 2014, załącznik do decyzji UOZ-2.5144.38.2014 z dnia 18.02.2015 roku, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy w aktach sprawy.

Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu. Wyniki badań specjalistycznych oraz sprawozdanie z przeprowadzonych działań konserwatorskich w grudniu 2014, cz. 1–3, red. K. Pachuta (z zesp. specjalistów), Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Pianowski Z., *Sprawozdanie i dokumentacja badań archeologiczno-architektonicznych rotundy św. Mikołaja oraz rotundy na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w roku 2000*, Przemyśl 2000, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5514.

Piekarczyk T., *Miasto Przemyśl. Studium historyczno-urbanistyczne*, Rzeszów 1979, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu.

Program ochrony zabytków Przemyśla na lata 1973–1990, Przemyśl 1972, broszura drukowana, do użytku wewnętrznego.

Proksa M., *Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu. Badania, analiza geologiczna*, Przemyśl 1995, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 4640.

Proksa M., *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu na tle rotund prostych w Polsce. Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych*, Przemyśl 1996, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 4696.

Proksa M., Pianowski Z., *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych rotundy św. Mikołaja w Przemyślu*, Przemyśl 1997, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5021.

Proksa M., Pianowski Z., *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych rotundy św. Mikołaja w Przemyślu pod prezbiterium kościoła katedralnego w Przemyślu*, Przemyśl 1998, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5020.

Proksa M., Pianowski Z., Proksa T., Gniadek K., *Dziennik badań – kościół św. Mikołaja*, Przemyśl 1998, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 5022.

Rafalski T., *Dokumentacja geotechniczna w miejscu projektowanej płyty dennej w archikatedrze przy ul. Zamkowej nr 3 w Przemyślu*, Przemyśl 2010, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, archiwum wykonawcy prac P.P.U.H. „Orion”, wydruk komputerowy.

Sęk S., *Wyniki badań architektonicznych cz. I w podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10976a.

Sęk S., *Wyniki badań architektonicznych cz. II w kruchcie zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemyślu od strony południowej*, Przemyśl 2013, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10976b.

Sobański P., *Inwentaryzacja architektoniczna istniejącego budynku bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Kraków 2009, zasoby archiwum P. Sobańskiego.

Sobański P., *Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Kraków 2001, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis i wydruk komputerowy, nr 5668.

Sobański P., *Projekt koncepcyjny branży architektonicznej udroźnienia piwnic w budynku bazyliki archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela w Przemyślu ze względu na odsłonięcie ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja, zlokalizowanej pod prezbiterium bazyliki*, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8423.

Sobański P., *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Kraków 2009, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8078.

Sobański P., *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia archikatedry rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt wnętrza krypty Fredrów*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 10 255.

Sobański P. z zesp., *Scenariusz projektu ekspozycji muzealnej w kryptach archikatedry pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 9393.

Sobański P., Sobańska J., *Koncepcja architektoniczna udostępnienia pomieszczeń podziemia Archikatedry Rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu. Projekt budowlany wewnętrznej klatki schodowej*, Kraków 2010, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, nr 8392.

Sobański P., Kobylarczyk M., Sobańska J., *Projekt budowlano-wykonawczy ekspozycji ścian zabytkowej rotundy św. Mikołaja w części zlokalizowanej poza obrysem bazyliki archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, branża: architektura*, Kraków 2014, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, załącznik do decyzji UOZ-1.5142.331.2014 z dnia 7.01.2015 r.

Sosnowska E., *Nadzory archeologiczne z urzędu podczas prac ziemnych prowadzonych przez Caritas na podwórku wewnętrznym przy ul. Katedralnej 3A w Przemyślu*, Przemyśl 2003, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, wydruk komputerowy, brak numeru inwentarzowego.

Stempniak S., *Dokumentacja i sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy katedrze p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu (odc. 1 południowo-wschodni) stan. 22 (AZP 108-84/88)*, Przemyśl 2012, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Stempniak S., *Dokumentacja i sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy katedrze p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu (odcinek północno-zachodni i zachodni oraz południowo-wschodni), T.1, stan. 22 (AZP 108-84/88)*, Przemyśl 2013, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Stempniak S., *Dokumentacja i sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy katedrze p.w. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu (odcinek północno-zachodni i zachodni oraz południowo-wschodni), T.1, stan. 22 (AZP 108-84/88)*, Przemyśl 2013, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, wydruk komputerowy.

Stojak J., *Inwentaryzacja warstw podposadzkowych w bazylice archikatedralnej w Przemyślu*, Przemyśl 1996, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 8563.

Wierzbka A., *Opinia geotechniczna dotycząca ustalenia warunków geologiczno-inżynierskich podłoża gruntowego pod bazylikę archikatedralną w Przemyślu*, Kraków 2009, zasoby archiwum parafii archikatedralnej w Przemyślu, bez numeru inwentarzowego.

Wyniki badań specjalistycznych oraz sprawozdanie z przeprowadzonych działań konserwatorskich w grudniu 2014 roku, red. K. Pachuta, cz. 3, *Okno w północnej fasadzie Archikatedry oraz sprawozdanie z działań konserwatorskich w obrębie rotundy*, Kraków 2014.

Zajac L., *Uwagi dotyczące robót przy remoncie katedry w Przemyślu wg stanu na koniec 1988 roku*, Przemyśl 1989, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, w aktach sprawy, bez numeru inwentarzowego.

Zalewski W., *Sprawozdanie z badań tynków w górnej części ścian prezbiterium bazyliki katedralnej w Przemyślu*, Przemyśl 1971, zasoby archiwum zakładowego WUOZ w Przemyślu, maszynopis, nr 2834.

G. BIBLIOGRAFIE I MATERIAŁY DO BIBLIOGRAFII:

Fenczak A.S., *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy. Materiały do bibliografii*, Przemyśl 2002.

Fenczak A.S., Forbot E., *Źródła do dziejów regionu przemyskiego w latach 1944–1949*, Przemyśl 1979.

H. OPRACOWANIA OGÓLNE:

Podkarpacki biuletyn konserwatorski, red. M. Schild, I. Zajac, pod kierunkiem G. Stojak, t. 3, cz. 1 i 2, Przemyśl 2011.

Frazik J.T., *Sztuka Przemyśla i Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl 2004.

Kęblowski J., *Dzieje sztuki polskiej. Panorama zjawisk od zarania do współczesności*, Warszawa 1987.

Krasny P., Sito J., *Miasto Przemyśl, cz. 1, Zespoły klasztorne*, „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa”, t. 10, cz. 1, Warszawa 2004.

Mroczo T., *Polska sztuka przedromańska i romańska*, Warszawa 1988.

Sarna W., *Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łac[ńskiego]*, cz. 1, *Episkopat przemyski*, Przemyśl 1902.

Sarna W., *Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, cz. 2, *Episkopat przemyski o. l.*, Przemysł 1910.

Świechowski Z., *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1990.

Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.

Zachwatowicz J., *Architektura*, [w:] *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, Warszawa 1971.

I. LITERATURA PRZEDMIOTU

Affelt W., *Dziedzictwo transformowane: od autentycznych wrażeń do wirtualnej nudy*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. B. Szmygin, Lublin – Warszawa 2011, s. 139–162.

Arlamowski K., *Stosunki społeczno-gospodarcze w Przemysłu staropolskim od końca wieku XIV do roku 1772*, [w:] *Tysiąc lat Przemysła*, cz. 1, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, Rzeszów 1976.

Ataman J., *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1960, z. 3–4, s. 234–249.

Ataman J., *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej O.Ł.” 1961, z. 9–10, s. 138–142.

Bałk B.I., *Cerkwa sw. Mykołaja w Peremyszl w XIV st.*, „Bohosławija” 1986, t. L, s. 21–66.

Bałk B.I., *Do istoriji najdawniejszych cerkow u Peremyszl (X–XII st.)*, „Bohosławija” 1983, t. XLVII, s. 84–87.

Bielamowicz Z., *Fredrowie ziemi przemyskiej*, [w:] *Z życia i twórczości Aleksandra Fredry. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniach 5–13 czerwca 1993*, red. Z. Bielamowicz, G. Stojak, Przemysł 1994.

Bielamowicz Z., *Mecenat artystyczny biskupa przemyskiego Aleksandra Fredry w Ziemi Przemyskiej*, [w:] *Z życia i twórczości Aleksandra Fredry. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniach 9–10 czerwca 1996*, red. J. Musiał, G. Stojak, Przemysł 1997.

Bober M., *Badania wału obronnego na stan. nr 20 w Przemysłu (plac Katedralny 2) w roku 2005*, „Rocznik Przemyski” 2006, t. 42, z. 2, „Archeologia”, s. 113–116.

Bober M., *Wczesnośredniowieczne oraz pradziejowe ślady osadnictwa, odkryte pod wałem wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Przemysłu*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 2, „Archeologia”, s. 113–128.

Bober M., *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, Rzeszów 2008.

Chrzanowski T., *Neogotyck ok. roku 1600 – próba interpretacji*, [w:] *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Lublin – listopad 1972*, Warszawa 1974.

Czopek S., *Dlaczego archeolog rozkopuje groby?*, [w:] *Zwyczajne pogrzebowe*, red. J. Berdowska, A. Rozwałka, Rzeszów 2016, s. 9–17.

- Drażkowska A., *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń 2014.
- Fac L., *Szkice z dziejów Przemysła i Ziemi Przemyskiej*, Przemysł 2012.
- Federkiewicz J., *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemysł 2013.
- Fenczak A.S., *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja w Przemysłu*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3.
- Fenczak A.S., „*Ecclesia Premisliensis maior*”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemysłu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemysłu” 2003, r. 1, z. 1.
- Fenczak A.S., *Wczesnośredniowieczny Przemysł w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010.
- Frazik J.T., *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1962, t. 24, nr 2.
- Frazik J.T., *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemysłu i uwagi z tym związane*, „Czasopismo Techniczne” 1962, t. 67, nr 9.
- Frazik J.T., *Sztuka Przemysła i okolic*, [w:] A. Kunysz, J.T. Frazik, *Przemysł, miasto zabytków i kultury*, Kraków 1968.
- Frazik J.T., *Zarys dziejów sztuki Przemysła*, [w:] *Tysiąc lat Przemysła*, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.
- Goszyła M., Proksa M., *Kościół św. Mikołaja w Przemysłu na tle rotund prostych w Polsce*, Przemysł 1997.
- Hauser L., *Monografia miasta Przemysła*, Przemysł 1883.
- Hrynkiewicz J., *Ceremoniał pogrzebowy w Przemysłu w XVI–XVIII w.*, „Nasz Przemysł” 2016, nr 4 (138), s. 10–11.
- Janion M., *Niesamowita słowiańszczyzna*, Kraków 2006.
- Kadłuczka A., *Kościół i klasztor ojców Karmelitów Bosych w Przemysłu. Z problematyki historyczno-badawczej i konserwatorskiej*, [w:] *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, red. K. Kuśnierz, Z. Tołoczko, Kraków 1999, s. 87–120.
- Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury. Rozwój doktryn i teorii (vademecum)*, t. 1, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków”, Kraków 2000.
- Kaniewski K., *Kościół starego Przemysła*, Przemysł 1987.
- Karczewski L., *Konstruowanie edukacji. Uwagi po szkoleniu „Edukacja w muzeum sztuki współczesnej”*, „ABC Edukacji w Muzeum. Muzea sztuki współczesnej, rezydencjonalne, wielooddziałowe i interdyscyplinarne” 2015, nr 8, s. 25.
- Konopka M., *Raport w sprawie archeologii – podziemnych zabytków dziedzictwa kulturowego*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. B. Szmygin, Lublin – Warszawa 2011, s. 75–88.

- Koperski A., *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla i powiatu przemyskiego w latach 1964–1970*, „Rocznik Przemyski” 1970, t. 13–14.
- Koperski A., *Relikty średniowiecznego cmentarzyska przy katedrze w Przemyśle*, „Materiały i Studia Muzealne” 1988, t. 7.
- Kosakowska A., *Projektowanie konserwatorskie jako podstawa zintegrowanej konserwacji zabytków*, [w:] *Wspólnie dla ratowania piękna przeszłości*, red. A. Kontek, Kraków 2010.
- Krochmal J., *Kościół katolickie w Przemyśle w latach 1375–1412*, „Rocznik Przemyski” 1996, t. XXXII, z. 1, s. 9–10.
- Krzemińska M., *Nowe odkrycia w rejonie dawnego kościoła św. Piotra w Przemyśle*, „Rocznik Przemyski” 2010, t. 46, z. 2, s. 79–92.
- Kunysz A., *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1963, t. 3.
- Kunysz A., *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemysł 1981.
- Kunysz A., *W służbie kultury i regionu. Rzecz o Muzeum w Przemyśle*, Przemysł 1989.
- Kunysz A., Frazik J.T., *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*, [w:] *Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961*, Rzeszów 1961.
- Kunysz A., *Pradzieje Przemyśla*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.
- Mach J., Piątek A., *Przemysł*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, red. W. Zin, t. 1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986.
- Malinowski A., *Średniowieczne materiały kostne z cmentarzyska w Jarosławiu i z podziemi katedry w Przemyśle*, „Rocznik Przemyski” 1968, t. 12.
- Mikoś T., Chmura J., Tajduś A., *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi*, Kraków 2014.
- Molski P., *Waloryzacja dziedzictwa architektonicznego w systemie ochrony zabytków*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. B. Szmygin, Lublin–Warszawa 2011, s. 55–60.
- Muczkowski J., *Ochrona zabytków*, Warszawa 1914.
- Lipiec J., *Świat wartości*, Kraków 2001.
- Łękański T., *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Przemysł 1906.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Przemyśle i okolicy*, Przemysł 1919.
- Pianowski Z., Proksa M., *Rotunda św. Mikołaja w Przemyśle po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*, Przemysł 1998.
- Pianowski Z., Proksa M., *Podziemia katedry, badania archeologiczno-architektoniczne rotundy św. Mikołaja*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 235–238.
- Pianowski Z., Proksa M., *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008.

Pianowski Z., Proksa M., *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, [w:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010.

Proksa M., *Rozwarstwienie chronologiczne murów bazyliki katedralnej w Przemysłu w świetle najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1995, t. 10.

Rodzińska-Choraży T., *Architektura kamienna jako źródło do dawniejszych dziejów Polski południowej*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej. Materiały Sesji Naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku*, Kraków 1994.

Różański J., *Przemysł i okolice*, Warszawa 1972.

Saladiak A., *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993.

Sito J., *Barokizacja wystroju katedry przemyskiej za rządów biskupa Aleksandra Antoniego Fredry*, Przemysł 1992.

Stępień S., *Nieznany plan miasta Przemysłu z 1800 roku*, „Studia Przemyskie” 2004, t. 2.

Stojak G., *Prezbiterium archikatedry przemyskiej – gotyk czy neogotyk?*, „Miscellanea Łódzkie” 1996, nr 1 (15).

Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000.

Szmygin B., *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. B. Szmygin, Lublin – Warszawa 2011, s. 7–16.

Śliwa T. ks., *Diecezja przemyska w połowie XVI wieku*, Przemysł 2015.

Śliwa T. ks., *Wstęp*, [w:] Federkiewicz J., *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemysł 2013.

Tomaszewski A., *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974.

Witwicki M.T., *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 1, s. 77–98.

Wojnarowski M., Rajnowski B., Rusin M., *Bazylika archikatedralna w Przemysłu. Przewodnik*, Przemysł 2009.

Zwyczaje pogrzebowe, red. A. Rozwałka, J. Berdowska, Rzeszów 2016, s. 9–17.

J. SPIS CHRONOLOGICZNY NOTATEK PRASOWYCH:

Restauracja katedry łacińskiej w Przemysłu, „Echo Przemyskie” 1901, nr 17.

Prezbiterium katedry przemyskiej, ołtarz w nowej szacie, „Echo Przemyskie” 1902, nr 3–4.

[*Tablica Grunwaldzka*], „Nowości Ilustrowane” 1909, nr 27.

Pamiętka Grunwaldu w Przemysłu, „Nowości Ilustrowane” 1910, nr 44.

[*Tablica Grunwaldzka*], „Biesiada Literacka” 1910, nr 49.

[*Tablica Grunwaldzka*], „Nasz Kraj” 1910, nr 124.

Tablica Jagielly i Jadwigi w Przemyślu, „Głos Przemyski” 1910, nr 71.

Przemyśl – Jagielle, „Echo Przemyskie” 1910, nr 87.

Ilustrowany kalendarz gospodarczy na rok 1939, red. J. Tarnowycz, Lwów 1938.

Bugira P., *Tajemnice przemyskiej krypty*, „Życie Podkarpackie” z dnia 17.12.2014 r., s. 1, 17.

Delmanowicz D., *W kryptach archikatedry: trumny i relikwiarze*, „Życie Podkarpackie” z dnia 26.11.2014 r., s. 26.

Fil K., *Zwycięstwo złączonych dłoni*, „Nasz Przemyśl”, grudzień 2014 r., s. 3–4.

Lewkowicz H., *Tajemnice archikatedralnych krypt*, „Gazeta Przemyska” z dnia 25.11.2014 r., s. 5.

Suchy Z. ks., *Radość połączonych dłoni*, „Niedziela Przemyska” z dnia 7.12.2014 r., s. III.

Ziental N., *Podziemia odkrywają swe tajemnice*, „Nowiny” z dnia 24.11.2014 r., s. 7.

K. SPIS ARTYKUŁÓW ZE STRON INTERNETOWYCH:

Borc H. ks., *Historia diecezji przemyskiej*, <http://przemyska.pl/historia/> [dostęp: 20.02.2017 r.].

Gałąj A., *Niekonwencjonalne ogrzewanie Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu*, http://probud.homeip.net/pub_001.html [dostęp: 24.01.2013 r.].

Dr Grażyna Stojak – historyk sztuki i pedagog, konserwator zabytków architektury. W latach 1996–2008 muzealnik (Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej). W latach 2008–2016 Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Przemyślu (w tym czasie przeprowadzono rewitalizację podziemnych zabytków Przemyśla: podziemi bazyliki archikatedralnej, podziemi opactwa ss. Benedyktynów, podziemnej trasy turystycznej z zabytkowym kolektorem sanitarnym). Obecnie adiunkt w Zakładzie Muzealnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego. Autorka kilku książek (*Świat wychowania przez sztuki piękne w polskiej szkole*, 2007; *Śladami rodziny Hennerów*, 2006; *Z albumu Adama Wysokiego*, 2006) oraz licznych artykułów o sztuce, z zakresu historii fotografii, ochrony zabytków, rewitalizacji dziedzictwa kulturowego, pedagogiki wychowania przez sztukę, a także esejów i wstępów do katalogów sztuki współczesnej. Kuratorka wielu wystaw sztuki współczesnej.

(...) Część trzecia pracy, zatytułowana „Nauka pokory – przebieg konserwacji, restauracji i zagospodarowania podziemi” jest – jak się wydaje – najważniejszą częścią, w której Autorka w formie dokumentacyjnej relacjonuje przebieg prac konserwatorskich w podziemiach Archikatedry, opatrując go swoim komentarzem. Tę część pracy rozpoczyna relacja dotycząca zastosowania metod badawczych oraz charakterystyka problemu naukowo-konserwatorskiego. Ten rozdział stanowi oryginalny „poligon konserwatorski” prac restauracyjnych przy wybitnym – mało jeszcze poznanym – obiekcie zabytkowym.

Autorka dążyła do ukazania całego ogromu interdyscyplinarnych problemów badawczych i konserwatorskich w dążeniu do stworzenia podziemnego rezerwatu archeologiczno-architektonicznego.

Recenzowana publikacja jest dziełem wyczerpującym temat rewaloryzacji podziemi Bazyliki Archikatedralnej w zadanym, ważnym okresie. Jest, jak już wspomniano – tekstem nowatorskim w literaturze konserwatorskiej przedmiotu. Tekstem, który może być dedykowany służbom konserwatorskim innych województw jako przykładowe studium do postępowania przy wybitnych obiektach i zespołach zabytkowych. (...)

prof. zw. dr. hab. inż. arch. Kazimierz Kuśnierz

(...) Gromadzenie, utrwalanie i upowszechnianie informacji pozyskanych w trakcie szeroko pojętej konserwacji zabytku jest istotną formą jego ochrony. Taką rolę niewątpliwie spełnia recenzowana praca dr Grażyny Stojak w odniesieniu do niezwykle cennego zabytku jakim jest Bazylika Archikatedralna w Przemyślu.

Trudną do przecenienia wartością pracy jest wielostronne ukazanie wieloletnich działań, których celem było uratowanie i przywrócenie społeczeństwu podziemi Bazyliki. Nie bez znaczenia jest też pozycja Autorki w opisywanym przedsięwzięciu. Spojrzenie od strony Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nadzorującego wszystkie prace, pozwoliło na pełną inwentaryzację problemów. Ukazanie i przeanalizowanie okoliczności podejmowania decyzji jest wielką wartością edukacyjną dla następców. (...)

prof. dr. hab. Edward Kosakowski

